Antalffy Gyula

Reformkori magyar városrajzok

Reformkori magyar városrajzok

ÉLETKÉPEK.

SZERKESZTI

JÓKAY MÓR.

17. sz. — Oct. 24. 1847.

PEST.

Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

ATHENÆUM.

TUDOMÁNYOK' ÉS SZÉPMŰVÉSZETEK' TÁRA.

Kiadó szerkesztők:

SCHEDEL, VÖRÖSMARTY, szerkesztő társ: *BAJZA.*

HARMADIK ÉV.

Első félév. Pest, martius' 10. 1848. 20. szám.

Tartalom: Honi utazás (*Nagy T.*). — Daguerre' fényképei. Vége (*T.*). — A' virasztók (*Matics Pál*). — Domenico' titka. Olasz novella (*Mocsik József*). — Magyar játékszini krónika (*S. F.*). —

Honi utazás

Levéltöredékekben.

I. Fehérvárról.

Bocsánat, hogy igért soraim után illy sokáig kell várakoznod. Lásd, e' teattel 's névvel régi magyar városból akartam elöször hozzad írni — hozzad, ki sokat csak azért is kepes vagy becsulni, mert régi, velem egészben ellenkezoleg, ki azt épen ezért inkább gyülölni szoktam.

Azonban — hogy mint egymást szeretök folyvást ne csivakodjunk a' távolban is — ime egypar jegyzet utazásom' vázlatából. Pozsonyon s Mosonyon keresztül 7kén Györbe érkeztem.

Mosonyt úgy tartjuk, mint honunk gabonakereskedési nevezetes városát. Én jelenleg negyedszer voltam e' városban: de ha nem tudom, hol vagyok, e' várost inkább herrnhuterek vagy methodistak' csendes lakjának vélem. Gondolod tán, hogy a' vevök az utczákon vagy gabonatárokban tolonganak? vagy a' lakosok élenken jonek mennek? Korán sem! mély csendet, üres utczákat, találtam itt mindig. — A raktárok telvék — a' szokott vevök elmaradtak, mert azok most Bajorországból olcsóbban is kaphatnak élelmet. Egyébiránt bár mennyire változzanak is idö 's jelen körülményeink' mintával kereskedési viszonyaink: Mosonynak helyezete nem az, hogy valaha belöle kereskedö város váljék. — Casinónak vagy olvasó társaságnak hire sincs; nálunk egyebütt sem olvasnak, hát itt, hol kiki csak arra figyel, hogy méreje a' buzának? Mosonytól egész Györig a' táj' prósai egyformaságát csak Károly cs. k. föherczeg' kies gazdasága tarkitá.

Györben meglátogattam homeopathicus gyógyász Kovács Pál urat — a' literatort. Te is nagy barátja vagy édesem nyelvünk' literaturájának: ezért, tudom, szeretni fogod, ha azokról, kiket még nem ismersz, irandok. Épen gyógyporokat rakogatott apró papirosokba, hogy szobájába léptem. Nyájasan 's férfiasan fogadott. Külseje nem sokat mutat, de az a' társalkodás' folytában mindig kellemesebbé válik. Szemei élénkek — minden szaváből 's mozdulatából nemes önállás tetszik ki. Most, mint mondá, egy nagy regényen dolgozik, 's ebben — én hiszem — sokkal szerencsésb leend mint szinmüveiben. Kovács elvezetett a' györi müvelt közönség' gyülhe-

ANTALFFY GYULA

REFORMKORI MAGYAR VÁROSRAJZOK

PANORÁMA

Lektorok:

DR. BELLON TIBOR, DR. DANKÓ IMRE,
DR. KANYAR JÓZSEF, LÁSZLÓ PÉTER,
DR. MITHAY SÁNDOR, SÁGVÁRI ÁGNES,
DR. SZITA LÁSZLÓ, DR. TROGMAYER OTTÓ,
DR. VERES LÁSZLÓ

Illusztráció:

ANTALFFY GYULA, ERDŐKÜRTI ZSUZSANNA

Védőborító- és kötésterv:

BÁNÓ ATTILA

A szerkesztés 1981. XII. 1-én lezárult

© *Antalffy Gyula, 1982*

ISBN 963 243 234 7

ISSN 0133-7327

Felelős kiadó. Dr Árky István
82/1159 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató
A konyv szövege Linotronic fényszedőgépen készult
Felelős szerkesztő: Simóné Avarosy Éva
Műszaki vezető: Fraunhoffer Ferenc
Műszaki szerkesztő. Nagy Károly
Terjedelem: 22 (A/5) ív

ELŐSZÓ

A magyar városok 140–150 évvel ezelőtti képét akarja adni ez a könyv, úgy ahogyan a helyi krónikások, útirajzírók s a múlt század első felének irodalmi folyóiratai, divatlapjai bemutatják.

Ha városnak olyan településformát tekintünk, amely az állami szervezet keretében valamely kisebb-nagyobb tájegységen belül igazgatási, gazdasági, művelődési központ szerepét tölti be, s lakossága mezőgazdasági termelőkön kívül kézműves és kereskedő polgárokból tevődik össze, akkor a középkori magyar város kialakulása a XV. század derekára tehető. A védőfalakkal körülkerített szabad királyi városokban fejlettebb a társadalmi munkamegosztás, élénkebb az árucsereforgalom; a legfeljebb árokkal vagy sövénnyel övezett mezővárosokban viszont a földművelő lakosság van túlsúlyban a kézműipart vagy kalmárkodást űzőkkel szemben, mégis ezek is betöltenek bizonyos központi szerepkört. A királyi városokban teljes önkormányzattal rendelkezik a polgárság, a mezővárosok földesúri hatalom alá vannak vetve, s elöljáróságuk csak korlátozott igazgatási és bíráskodási jogot gyakorolhat. A középkori Magyarországon az 1400-as évek végén mintegy 800 városszerű település létezett, a török hódoltság idején azonban jelentős részük elpusztult, csak a Felvidéken és Erdélyben maradtak többékevésbé sértetlenül, de ott is megakadt a fejlődésük. Keleten a Debrecen–Nagyvárad, északon a Vác–Eger–Kassa, nyugaton pedig a Székesfehérvár–Nagykanizsa vonalon belüli területen 150 évig nincs városi élet, az Alföld középkori virágzó települései e katasztrofális visszamaradás következtében később sem érhetik el a nyugat-európai városok színvonalát.

A töröktől való felszabadulást követően, a XVIII. század második felében indul meg újból a városiasodás az ország középső részében és a Dunántúlon. A nagyobbrészt rommá lett középkori városmagok sorra megújulnak, barokk köntöst kapnak; megyeházak, templomok, püspöki és kanonoki paloták, rendházak, iskolák, s nemes ízléssel formált polgárházak épülnek. A mezővárosok legbenső része is zártabbá és némileg magasabbá válik; a piac körül nagyobb középületek sorakoznak fel. A városfejlődés üteme a XIX. században meggyorsul. Az 1825 és 1848 közötti reformkorszak a nemzeti öntudatra ébredés és a haladás eszméjének összekapcsolása révén elősegíti a városalkotó erők jobb érvényesülését. Egyre több gondot fordítanak az utcák burkolására, járdaépítésre, közvilágításra; parkok, sétányok létesülnek; szállodák, kávéházak, színházak épülnek; kaszinók, olvasókörök alakulnak; az iparosodás meggyorsul, a kereskedelem pedig a piaci bódékból és a vásári sátrakból a mezővárosokban is cégéres, kirakatos üzletekbe költozik át.

Ezt a felpezsdült városiasodási folyamatot élénk érdeklődéssel figyeli a reformkori Pest sajtója. Az egymás után alakuló irodalmi és művészeti folyóiratok – a Regélő, a Társalkodó, az Athenaeum, a Honderü, az Életképek, a Pesti Divatlap, valamint a Tudományos Gyüjtemény – rendszeresen küldik vidékre munkatársaikat, s az így születő *„úti emlények"*-ből, rajzolatokból, helyszíni tudósításokból aprólékos részletességgel elénk tárul a magyar városok múlt századi képe, és lakóinak életformája. A Pestről kirajzó hírlapírók, útirajzírók városismertető munkáját hatásosan és színesen egészítik ki a vidéki levelezők felküldött jelentései, beszámolói, közlései. Elsősorban ugyan nem városképet rajzolnak, hanem mindenekelőtt a társasélet eseményeiről adnak hírt lapjaiknak, de éppen ezzel járulnak hozzá a legérzékletesebben a *„gőzhaladású korszellem"* helyi megnyilatkozásainak rögzítéséhez. A folyóiratok levelezői a vidéki városok jelentősebb eseményeiről tudósítanak; az utcák csinosodásáról, az erkölcsök finomodásáról, a társaséletről, a kaszinók és olvasókörök állapotáról, a különböző egyletek, önképzőköri társulások működéséről, a színházi

és működedvelő előadások látogatottságáról, a farsangi táncvigalmakról, s legfőképpen a szép és nemes célok iránt lelkesülők jobbító törekvéseinek eredményeiről vagy kudarcairól. A levelezők a vidék társadalmi életének ellenőrei – így minősítik magukat; hozzátéve, hogy a helyi tudósító nem babérért, dicsőségért ír, hanem erkölcsi szükségből, melynél fogva kívánatos, hogy egy város vagy táj érdemeit és hibáit ismerje az egész nemzet.

A pesti lapok utazó munkatársainak és vidéki levelezőinek tudósításaiból kibontakozó, múlt század eleji városrajzok eddig igen kevés figyelmet kaptak, pedig a korabeli helytörténészek munkáinak kiegészítéseként nagymértékben színesíthetik és mélyíthetik népesebb településeink eddig ismert képét. A reformkori újságok, folyóiratok híranyagából nem vettük figyelembe a politikai eseményekre – megyegyűlésekre, követválasztásokra, főispáni és püspöki beiktatásokra, hivatalos ünnepségekre – vonatkozó beszámolókat, csak azok a tudósítások érdekeltek, amelyek az egyes akkori városportrék élesebb kirajzolódását segítik elő, vagy a lakosság életkörülményeinek s a városkultúra kibontakozásának jobb megismerését szolgálják. A rendkívül gazdag anyagot használhattuk volna csupán forrásként is, de az eredeti szövegek gyakori föl-fölhangzása erőteljesebben érzékelteti a múlt század levegőjét, ízlését, hangulatát, mintha áttételesen kapná őket az olvasó. Épp ezért a szerző igyekszik minél inkább háttérbe húzódni, hogy annál tisztábban halljuk a kor szavát, minden archaikus ízével.

A könyvben megszólaló írók, hírlapírók, emlékezők, hazai és külföldi utazók nagyon különböző egyéniségek; nem egyformán látnak, nem egyforma színvonalon írnak, egyikük eleven útiképet ad, a másiktól halványabb visszaemlékezést kapunk, vagy éppen ellenkezőleg szigorúan tárgyilagos leírást, aprólékosan részletező városképet, s a népélet színes, mozgalmas rajzát. Arra is figyelemmel kell lennie az olvasónak, hogy a forrásanyag jelentős része egyéni véleményt tükröz, rosszvagy jóindulatú elfogultság terheli; szerzőik értékítélete nem mindenkor és nem mindenben megalapozott vagy kellően pontos; előfordul túlzás, nagyítás, esetleg lekicsinylés – mégis

összességükben érzékeltetni tudják a kor szellemét. A szerző épp azért nem él a forráskritika szigorúbb eszközeivel, mert elsősorban azt akarja felmutatni, hogy miként látták magukat városaink – levelezőiknek Pestre küldött jelentéseikből kitetszően –, másfelől milyen tudósítások, *„karcképek"*, *„rajzolatok"*, *„emlények"* láttak napvilágot a divatlapokban, irodalmi folyóiratokban olyan különböző rangú szerzőktől mint Garay János, Vas Gereben, Petőfi Sándor, Degré Alajos, Kazinczy Ferenc, Csatáry Ottó, Jókai Mór, Berecz Károly vagy éppen Kaján Ábel. Persze, hogy nem mindegyik megbízható forrás, az elfogultságok mellett tévedések, melléfogások, kisebb-nagyobb ellentmondások is találhatók írásaikban; mégsem ezek helyesbítése a dolgunk. Bennünket elsősorban az érdekel, hogy milyen kép tárul elénk városainkról a reformkori folyóiratok hasábjain. A külföldi utazók tárgyi tévedéseit – ahol szükséges – persze kiigazítjuk, s ha a pesti újságíró útirajzának egyikmásik megállapítására helyreigazítás érkezik a szóbanforgó város valamelyik polgárától, azt mi sem mulasztjuk el közölni. De a korabeli véleményekkel nem vitázunk.

Az utazástörténethez kapcsolódó városportrék a forrásanyagot így kezelve kisebb-nagyobb mértékben állóképeket adnak, noha a reformkort sok irányba ható mozgások jellemzik. E mozgások – ha a városképben nem is – a társadalmi életben fokozatosan erősödő változásokat hoztak létre. Mivel azonban ez a könyv nem szakmunka, hanem olvasmány, fejlődéstörténetet adni semmiképp sem lehetett célja. A debreceni kollégium szellemiségét illetően – hogy csupán egyetlen példára hivatkozzak – napjainkig folynak a vizsgálódások, de sem ezek eredményeinek, sem a reformkor óta felszínre hozott egyéb vonatkozású ismeretanyagnak a bedolgozását nem tartottuk feladatunknak, hiszen e könyv szerzőjének törekvése mindössze az, hogy bemutassa: milyennek találták a kortársak városainkat a múlt század első felében. Mivel azonban az 1817 óta megjelenő Tudományos Gyüjtemény első füzetétől az 1848 márciusi Életképekig figyeli a szerző az utazgató írók, újságírók és a helyi laptudósítók jelentéseit, sokban érzékeltetni tudja a 20-as, 30-as és 40-es évek társadalmi mozgásait is.

Pozsony, a reformkori Magyarország fővárosa

Nyomatékosan hangsúlyozni kell viszont, hogy a reformkori Magyarország területe nem azonos a maiéval; annál háromszorta nagyobb, Pozsonytól Brassóig, Késmárktól Orsováig terjed. Akkori „legvárosiasabb" városaink éppen a jelenlegi államhatáron túli Felvidéken és Erdélyben voltak, mivel ezek a részek, kívül esvén a török hódoltságon, vagy viszonylagos békés egymás mellett élést építvén ki az oszmánnal, elkerülték alföldi településeink veszteli sorsát. Mohács után a Kis-Kárpátok lábánál fekvő Pozsony lesz az ország székvárosa; 1563 és 1830 között itt koronázzák a magyar királyokat, s 1848-ig itt ülésezik az országgyűlés. Maga a reformkorszak, történelmünk egyik legtermékenyebb negyedszázada, a legszorosabban kapcsolódik Pozsonyhoz; a Szent Márton-székesegyház melletti Pénzügyi Kamara épületében ülésező diéta (országgyűlés) dolgozza ki azokat a politikai, gazdasági és társadalmi reformokat,

amelyek révén a rendi alkotmányon nyugvó állami és társadalmi élet demokratikusabbá alakul át. A *„haza és haladás"* jegyében fogant nemzeti újjáéledés magas hőfokú tűzhelye Pozsony, amely egyébként 37 000 lakosával a 20-as évek legvégén az ország negyedik városa, csupán Pest, Debrecen és Kecskemét előzi meg.

Pozsonyon kívül főként Kassának és Kolozsvárnak van az ország távolabbi részeibe is kisugárzó szellemi hatása. Az előbbinek elsősorban irodalmi folyóirata, a reformkorszak nyitó esztendejében, 1825-ben indított Felső Magyarországi Minerva révén, de 1816 óta működő magyar színháza sem helyi érdekű, daltársulata még a távoli dunántúli városokban is vendégszerepel. Kolozsvár viszont az erdélyi magyar városkultúra központja, s Gyulafehérvárral, Nagyenyeddel és Marosvásárhellyel együtt rangos őrhelye a honi szellemi életnek. A Kolozsvárott megjelenő újságokkal – az Erdélyi Hiradóval, a Vasárnapi Ujsággal, a Múlt és Jelennel, az Erdélyi Magyar Gazdával – egyik-másik alföldi város kaszinójának olvasótermében is találkozunk, színháza pedig felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújt a rendkívül nehéz körülmények között vergődő magyar nyelvű színjátszásnak. A felvidéki, sőt részben a dunántúli városok iparos és kereskedő rétege – amelynek érdeklődésére a színházak elsősorban számíthatnának – jórészt német nyelvű, az alföldi óriásfalvaknak viszont még fejletlen a kultúrigényük, ugyanakkor az erdélyi városok polgársága nagyobbrészt magyar, s a kor reformszellemétől erősen áthatott. A haladó gondolkozású erdélyi nemesek – mindenekelőtt az idősebb Wesselényi Miklós – ösztönzésére s a nagyszámú magyar közönség kívánságához igazodva, Kolozsvárott 1792 óta működik magyar színházi társaság, amely arra is vállalkozik, hogy Váradon, Debrecenben, Szegeden, sőt Pesten is vendégszerepeljen. Az egész országra szóló hivatást teljesítenek a kolozsvári színészek, nekik köszönhető, hogy Kelemen László társulatának – a német színház versenytársának – hatósági közreműködéssel történt megbuktatása után, 1809 májusában újra felhangzott a magyar szó a pesti színpadon. Kolozsvárott alakul meg 1819-ben az ország első konzervatóriuma is; hatására jönnek létre

aztán nagyobb városainkban a „*hangászkarok*", zeneegyesületek, zeneiskolák. A magyar városok arculatára különböző vonásokat rajzolnak a táji, népi és történelmi adottságok, de Kolozsvár szellemi sugárzása kisebb-nagyobb mértékben az ország egész területére kihat.

A pesti irodalmi és társasági folyóiratok, divatlapok Pozsonyon, Kassán és Kolozsváron kívül igen gazdag anyaggal mutatják be Várad, Brassó, Marosvásárhely, Temesvár, Arad, Komárom, Losonc, Rozsnyó, Rimaszombat, Besztercebánya, Igló, Eperjes, Munkács, Ungvár arculatát, s a bennük zajló életet, amely általában pezsgőbb és sokrétűbb, mint a legtöbb alföldi városé. Könyvünkben ezúttal mégsem lépjük át a jelenlegi államhatárt, nem utolsósorban azért, hogy nagyobb terjedelmet biztosíthassunk az ország mai területén maradt városoknak. A teljesebb képalkotás érdekében viszont a reformkor időbeli keretein kissé túlhaladva, a múlt század második évtizedétől kezdve vizsgáljuk városaink ábrázatát, s polgárainak életkörülményeit, elsősorban a korabeli folyóiratok tükrébe tekintve. Egészen addig, amíg „*A Sajtó Szabad!*" felcímmel s „*Népszava*" alcímmel megjelenő, 1848. március 19-ki Életképek ki nem tűzi az új célt: „*A forradalom kiütött. Magyarhon dicsősége napjait kezdi élni. Vidéki levelezőink tudni fogják: hogy ezentul melly dolgokról kell irniok...*"

SOPRON

A Dunántúl az ország legváltozatosabb felszínű területe, a legkülönböző domborzati formák gazdag gyűjtőhelye, ahová két ellankadt, végső nyúlvánnyal még az Alpok is behatol: az egyik a Soproni-, a másik a Kőszegi-hegység. Ezek a hazánkba ereszkedő legkeletibb alpi nyúlványok azonban annyira „megszelídültek" már, hogy nincs bennük semmi 5000 méter magasságot is megközelítő távoli rokonaik félelmetes zordonságából, inkább derűsek, kedvesek. A Dunántúl legmagasabb hegycsúcsa, a 883 méteres Írottkő itt van ugyan a Kőszegi-hegységben, de már a soproni hegyek magaslatai sehol sem érik el a 600 métert. Inkább csak a táj levegője, s néhány havasalji növény jelzi az Alpokkal való kapcsolatot, elsősorban az őshonos fenyők. Ez az alpi rokonság ad keményebb arcvonást a tájnak, amelyet Sopron költője, Kis János evangélikus szuperintendens és irodalomszervező így érzékeltet a múlt század elején: *„Szép vagy Sopronnak zordon hegye, völgye, hol ormos / Rengeteged feketül s bérceid árja zuhog..."*

Micsoda erdő volt itt hajdanán, mily áthatolhatatlan ősrengeteg! A Soproni-hegység fenyveseiben-bükköseiben védték magyarok és besenyők a nyugati gyepűt, és az erdőövön vágott kapukat. Az első magyar századokban a Hanság és a Fertő-tó mocsárvilágával egybefonódott erdőségben torpantak meg a németek ismétlődő rohamai. A múlt század derekára aztán a hegység lábát kertes nyárilakok lepték el. Az erdőszegélyt sétautak hálózzák be, a déli lejtőket szelídgesztenyések, aljukat gyümölcsösök borítják. A zárt völgyek hűvös, erdei tisztásain azonban háborítatlanul tovább virít a lila szirmú ciklámen,

az alpesi rózsa. A soproni hegyeket így festi le az 1833. évi Tudományos Gyüjtemény: *„E hegyi tájok között vannak ollyanok, mellyek olly meglepő szépek, mintha valamely tündér sújtotta volna rájok varázs vesszejét. Aki felhág e hegyek ormára s körülnéz, édes elragadtatással érzi a szépet, mellyet toll le nem irhat, ecset tökéletesen meg nem festhet."*

Ebben a szelíd lejtésű, éles, tiszta levegőjű tájban helyezkedik el Sopron városa. Oda települt, ahol a Fertő melléki dombsor és a Soproni-hegység között kis lapályt terít szét az Ikva-patak. Az elmocsarasodott tó és az ősrengeteggel fedett hegyvidék találkozásánál nyitott kapuban áll őrt századokon át az ország nyugati védőbástyájaként az erős kőfallal kerített város. Jelenlegi helyére I. (Szent) István telepítette, az ország várszerkezetének kialakításakor, a XI. század elején. Ettől fogva a kelet–nyugati nemzetközi főútvonal kapuvédője „Castrum Sempronium", melyet 1277-ben királyi városi rangra emel IV. László kiváltságlevele. A múlt századi utazó már csak az 1676. évi nagy tűz után kialakult képét látja, de az is olyan, akár egy középkori metszet.

„Hazánk középnyugati oldalán, Ausztria határaival szomszédságban van egy amphiteatrum alakú völgymedence, melynek mintegy zárókövét Sopron városa képezi. Sopron fekvése alkotójának büszke, férfias izlését hirdeti, mert folyamatlan vidéken kereskedelem- és életkellemre nézve alkalmasb, szebb helyet kiszemelni alig lehetett" – ekképp indítja városismertetését Golub Vilmos a Magyarföld és népei 1847. évi sorozatában. Az egykorú rajzolatok szerint nyugat felől tölgy- és fenyőkoszorús hegyek, kelet felől pedig hosszú halomláncolatok húzódnak, s a közbül eső völgyben fekszik a tömötten épült város. A hegyek oldalait gyönyörűséges gesztenyeerdők és gyümölcsösök fedik, a Fertő menti dombsorokat pedig szőlők borítják, vagyis a város *„tájkörnyezete igen kellemes"* – ez a jellemzés *Vahot Imréé*, s a Pesti Divatlap hasábjain írja le, 1847-ben, abból az alkalomból, hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók Sopronban tartják VIII. nagygyűlésüket. *„Az utasnak legott az tűnik szemébe, hogy Sopron kapus város, s maig falak övedzik. Azonban Sopron falait nem védelemre szánt bástyamaradványok*

Sopron látképe a Lőverek felől

képezik, – mert hajdani vára határait a város mostani terjedelme sokkal túlhaladja, hanem a szélső utczák házainak kertfalai zárják el a szabad bemenetelt, – úgy, hogy egyedül a főutak vonalában találhatni nyitott kaput nappal, mellyet városi hajdúk őriznek, eltávolitandók a várostól minden gyanús kinézésű szemétnépet. Öt kapu vezet a városba, mellyek többnyire azon fontosabb kereskedelmi helyről, vagy vidékről nevezvék el, hova ezeken megy keresztül az odavivő út."

A belvárost széles utca öleli körül, amely a hajdani várárok helyén alakult ki. „Árokkör" a neve, s a falakra támaszkodó belső házsorát még 1848-ban is elválasztja az – immár kiszárított – árok homorú medre a túlsó házsortól, amely a négy fertályra osztott külső városhoz tartozik. Az Árokkör vagy Vár-

kerület két házsora között csak az Előkapunál és a Hátsókapunál van összeköttetés. Sopron *„honunkban a legelsők közt foglal helyet"* – adjuk át a szót megint Vahot Imrének, – *„arczának különös jellemvonása az, hogy a belváros legszebb része egy nagy kört képez, mellyet igen jó járdán lehet megkerülni. Az itt ott még most is fallal és sánczokkal kerített város egyik kapuja fölött emelkedik a legmagasabb magyarhoni torony."* Az Előkapunál vagyunk, itt lépünk be a főtérre, ahol a város történelmi jellege a legteljesebb harmóniában érvényesül. A kis teret több évszázados reneszánsz és barokk paloták szegélyezik. Egyik sarkát az Árpád-kori alapokon nyugvó, oszlopos galériás Tűztorony zárja le, a másik oldalát a vaskos támpillérekkel támogatott, kőrózsás ablakokkal áttört, csúcsíves bencés templom. Gótikus építészetünknek e remeke XV. századból való ódon házak fölé emeli kősisakját, míg a tér ölében a barokk Szentháromságszobor csavart kőoszlopán pufók angyalkák kapaszkodtak fölfelé.

Nagy nyugalmat és középkori levegőt áraszt ez a harmonikus összképet adó, zártságában is levegős tér, amelyben egy egész kis barokk világ kövesült meg. John Paget, a később magyarrá vált angol író, 1835-ben az őrtoronynak elsősorban a funkcióját látja meg: *„Tekintve a fazsindelyt, amivel a házakat Magyarországon általában fedik, nagy a tűzveszély, és ezért a legtöbb városban toronyőrt alkalmaznak, hogy jelt adjon, és ébersége jeléül maga is köteles minden negyedórában megfújni hangos kürtjét."* *„E toronyban, ahonnan az őr letrombitálja a nap óráit, hetenkint kétszer zene tartatik"* – jegyzi fel Golub Vilmos. – *„Azelőtt éjfélkor is kelle zenézni, és pedig iszonyú sírdalokat dobszó kíséretében: a fölvilágosultabb kor e nevetséges szokást megszünteté."* Vahot a főtéren a tűztorony és a „benedictus templom" mellett a városházat és a vármegyeházat veszi szemügyre. Az előbbi *„régi roppant épület"*, az utóbbi *„díszes és erős"*, s vele kapcsolatban nem mulasztja el megjegyezni, hogy a megye hajdúi veres dolmányt viselnek, s ez illik is hozzájuk, mert *„olykor a parasztok hátára is veres dolmányokat szabnak az ütlegvirtuózok"*.

A középkori fallal övezett belváros kis területre zsúfolódik

össze, 1848-ban 114 háza van, összesen 482 lakással. Mivel az 1676. évi nagy tűzvészben elpusztultak gótikus polgárházai, a megmaradt alapfalakra pedig jobbára barokk ízlésű épületeket húztak fel, a gótikára inkább csak a templomok, a reneszánsz korra pedig a boltíves udvari loggiák emlékeztetnek. *„A falakon belül az utcák keskenyek s a házak öregek"* – így látja a belvárost 1814-ben Richard Bright angol utazó, F. S. Beudant francia ásványtantudós pedig négy évvel később ekképpen: *„Nagyon szép házakat találhatni benne, melyek a környék nemes családjaié és a polgároké"*. Az első magyar lexikon, az 1834-ben megjelent Közhasznu Esmeretek Tára tömören így jellemzi: *„Sopron általánosan pallérozott kis város, melly jó izlésre nézve a szomszéd Béccsel vetekedik."* A „rendetlenül csavargó" utcák hálózata a középkori városszerkezetet híven őrzi, a zárt sorban épült, magas tetőzetű, egy-két emeletes házakkal szegett utcák tömkelegében az idegen csak nehezen tud eligazodni. *„A szűk utczák fődíszét a kényelmes kövezet adja meg"* – olvassuk tovább Golub városismertetését –; *„a sima gyalogjárdáknak egész országban párja nincsen; de a szekérút, a főtért kivéve, csak olly döczögős itten is, mint hazánk egyéb városaiban."*

A kanyargós, keskeny belvárosi utcákon ódon palotácskák, barokk és rokokó patrícius házak, boltíves kapualjak, gazdag faragású, vaskopogtatós ajtók, nemes arányú homlokzatok, oszlopos tornácú folyosók, árkádos udvarok gyönyörködtették az idegent. És mennyi, mennyi történelmi és irodalomtörténeti emlék sugárzott fényt erre a városra! A bencés templom francia-gótikus szentélye előtt, a rózsaszín márványszószékről Kapisztrán János hirdet keresztes hadjáratot a török ellen; a főtéri késő reneszánsz Stornó-ház zárt sarokerkélyes emeleti szobájában a Bécset ostromló Mátyás lakik 1482-ben; a „Fehér ló" fogadóban Zrínyi Miklós, a költő száll meg 1664 augusztusában; a déli városfal előtt parkosított tér kétemeletes, klasszicizáló palotájában Széchenyi István tölti ifjú éveit; a kaszinó 1820-ban Liszt Ferenc első hangversenyének a színhelye; az 1557-ben alapított Lyceumban a 17 éves Berzsenyi társalkodik Horáccal, s a régi Postaház előtt silbakol 1839 telén a 48-as gyalogezred egyik újonca, Petőfi Sándor; jár föl s alá a fekete-

sárga őrbódé elé fektetett fapallón, fekete csákóban, szürke köpönyegben, feszes kék nadrágban, bal karjára fektetett szuronyos puskájával...

A patkó alakú belvárost széles ívben minden oldalról külvárosok övezik, amelyek ugyan inkább falusias jellegűek, mégis egyikükben, az északi, úgynevezett Fertő-külvárosban emelkedik Sopron legrégibb egyházi épülete, a támpilléres, kősisakos Szent Mihály-templom; nyolcszögletes tornyának két emelete s hajójának alsó része még a XIII. századból való, akárcsak az udvarában álló temetőkápolna, amelynek kriptájában gyűjtötték össze a régi sírokban talált csontokat. Az 1848. évi népösszeírás szerint Sopron lakosságának kétharmada – kereken 14 000 ember – a külvárosokban él, elsősorban gazdapolgárok, kézművesek, kiskereskedők és napszámos szőlőmívelők. A belváros 2200 lakosának túlnyomó része értelmiségi, tisztviselő és jómódú iparospolgár. A század eleji 12 500-zal szemben 1848-ban már 16 200 lakosa van a városnak, s foglalkozási megoszlásuk – a keresőket és eltartottakat együttvéve – a következő: iparos 5496, őstermelő 3264, kereskedő 1067, bányász 422, közszolgálati vagy szabadfoglalkozású 1837, napszámos 1495, a többiek vagyonukból élők, nyugdíjasok vagy ismeretlen foglalkozásúak.

„Polgári állásukra" nézve Golub 1847-ben Sopron lakosait nemesekre, polgárokra, honorációrokra (nem nemes értelmiségiekre) és zsellérekre osztotta: *„A nemesség felső és közép; amazokhoz tartoznak leginkább az olly mágnások, kik jövedelmeik szűk voltánál fogva csak itten brillirozhatnak, minők leginkább a nyugdíjas katonatisztek és fényes nevű idegenek és félvérmágnások. A középrendűek: a hivatalnokok – és néhány ügyvédből állanak. A polgárok száma igen nagy, mert még a legutolsó kapás is – csak háza legyen – ezek sorában díszeleg, a többi természetesen a zsellérek osztályában foglal helyet... A soproni polgár politikai fontosságáról mit sem tud, minden jogai között csak azon éldeleg csendes büszkeséggel, hogy a város rengeteg erdeiből adóaránylag tűzifát kap, s a brennbergi kőszenet olcsóbban veheti meg, mint mások."*

Legdinamikusabb rétege a város lakosságának az iparosság.

A nagyszámú kézművesen kívül már a század elején működnek a manufaktúrás üzemek, ha kevés munkással is. Richard Bright 1814-ben azt jegyezte fel Sopronról egyebek között, hogy *„ez a város finom posztót gyártó műhelyei révén híres"*, de megemlíti az üveggyárat, a cukorfinomítót és a hamuzsírfőzdét is. Ez utóbbi 1836-ban évente 300 mázsát állít elő a szappangyártás egyik fő anyagából. A cukorgyár 1845-ben – az Életképek tudósítása szerint – 35 embert foglalkoztat. A könyvnyomdán, a papírgyáron, a serfőzdén és az Ikva-patak vizét hasznosító malmokon kívül a Magyarföld és népei 1847-ben két csokoládégyárról is említést tesz, s megállapítja, hogy az aranyművesek és órások készítményei bármely világhírű város művészeivel versenyezhetnek, a Felber-féle csákógyár pedig *„az egész osztrák birodalmi vasas vitézeket ellátja födelékkel"*.

Külön figyelmet érdemel a selyemtenyésztő részvényes társaság, amely a Széchenyi-tervezte szedertelep – vagyis hát eperfaültetvény – hasznosítására létesül. A Honderü Vidéki futárrovata 1843-ban úgy ítéli, hogy a szedertelep a város legvonzóbb sétahelyei közé sorolható, *„mellyben a szép a hasznossal czélszerüen párosítva van"*. Egy évvel később ugyane folyóirat soproni levelezője azt jelenti, hogy a szederegyelet 46 holdon 335000 eperfát ültetett el, leveleikkel a hernyóházban évente kétmillió hernyót táplálnak. A gőzüzemű gombolyítóház évente 120 mázsa gubó legombolyítására alkalmas; a termésből elsősorban sálselyem készül, de a kelmegyártás megkezdéséhez is megtörténtek a szükséges előkészületek. Vahot Imre 1847-ben már azt látta, hogy a soproni selyemtenyésztő egylet szederfatelepe valóságos kis erdő a város határában: *„Van is Sopronmegyében annyi selyem, hogy a fényüzést kedvelő köznép ruháján is bőségesen meglátszik az. A megyében harmadfél millió szederfa van, s 6559 font* (mintegy 320 mázsa) *gubó terem. A társaság soproni részvényes telepén csinos fiatal lánykák kezelik a gubókat."* Vahot ez alkalommal említést tesz a soproni iparmű kiállításról, amelyen 296 helybeli kisiparos több mint 2000 műtárgyat mutat be az orvosok és természetvizsgálók nagygyűlése résztvevőinek.

Sopron iparosait a Magyarföld és népei városrajza úgy jellem-

zi, hogy általában véve értelmes férfiak, műhelyeikben gépeket is használnak, az új találmányok iránt nem közömbösek, s ami *„kezesség a tökélyesbülésre: szeretnek olvasni, és így a társas életben sem utolsók"*. A bányászokat az iparosokkal együtt veszik számba ezidőben. Magyarország legrégebben művelt szénbányája, a brennbergi 1836-ban 257 embert foglalkoztat, akik évente 150–180 ezer mázsa kőszenet termelnek ki. Ennek jó részét „a tűzzel dolgozó mesteremberek" használják fel, de itt-ott szobák fűtésére is kezdik fogyasztani, noha még a fafűtés az általános. Fényes Elektől tudjuk, hogy 1846-ban már gőzerőmű emelte ki a brennbergi bányából a vizet és a kőszenet.

A földművelő osztály *„áldott termékenységű"*, de apró birtokokon gazdálkodik. A hangyaszorgalmú soproni paraszt nem fog ugyan ekéje elé hat címeres ökröt, szekerei vontatására is csak két erős marhát használ, de ha kell, asszonya éppúgy végzi a legnehezebb munkákat is, mint a férfiak. A város körüli gesztenyések és gyümölcsösök s a Fertő-tó menti szőlőültetvények szintén szép hasznot hoznak. A szőlőskerteket nagy gonddal munkálják meg. *„A szorgalmas szőlőmíves az esztendő nagyobb részében, ha az idő kedvez, dolgot mindig találván, itt látja kelni és nyugodni a napot"* – írja 1833-ban a Tudományos Gyüjtemény. – *„Szép nézni esténkint, a mint a szőlőmívesek a Fertő felől több kisebb csoportokban haza felé tartanak, tarkán elnyúlva az úton a vegyes két nembéliek. Így pezsegnek a munkás hangyák, természeti ösztönjöknél fogva, bolyjok vagy fészkek körül! Forrása ez a jólétnek."*

A soproni polgárok legfőbb jövedelemforrása mégis a kereskedelem. A közel fekvő Bécs kitűnő felvevőpiac, igen jó lehetőséget nyújt a Dunántúlon összegyűjtött gabona, gyapjú, bor és állat értékesítésére, de még a szerb, bosnyák és oláh országokból származó sertéstömegek is részben Soprononon át kerülnek az ausztriai tartományokba. Több soproni kereskedőház Németországgal és az osztrák tengerpart városaival is állandó összeköttetésben áll; nyers termékeket szállít, s a cserébe hozott külföldi árucikkeket idehaza bocsátja áruba. Az éles szemű Richard Bright jól látja, hogy Sopron jelentősége fekvéséből fakad, mivel egyrészt Magyarország terményeinek a piaca, más-

felől közvetítő állomás az Ausztriába szállítandó termények és állatok számára. *„Különösen a marha- és a lóvásár nagyon látogatott"* – figyeli meg az angol orvos –, *„de az évente eladott sertések száma is nagyobb, mint más vásárokon. Azonban nem mind Magyarországon tenyésztődik, a legtöbbet a török határvidékről hajtják fel; ezekből az évi eladás felülemelkedik a 80 000 darabon. Sopronnak négy országos vására van, hétfőn és pénteken pedig hetipiaca. A hétfői elsősorban a helyi háztartási szükségletek kielégítésére szolgál, a péntekin azonban az országos vásárokhoz hasonlóan igen élénk a gabona és az állatkínálat."*

A heti és az országos állatvásárokat a városközponttól délkeletre fekvő Kuruc-dombon tartják, s az átlagos forgalmat számítva hetenkint elkel 600–700 ökör, 150–200 ürü, 200–300 bárány és 400–600 sertés. Kolosváry Péter dénesfai tiszttartó a Mezei Gazdák Barátja című folyóiratban őrizte meg ezeket a számadatokat az 1829. évi pénteki hetivásárokról, *„midőn a vendégfogadókban egyegy Bécsi mészáros szekerén 60–70 borjúkat rendibe felrakva lát az ember, mind megölve, és beleitől megtisztítva, s bárányt szintén ennyit."* Az állatkereskedők begyűjtő tevékenységéről Kiss József számol be az 1833. évi Tudományos Gyüjteményben: *„Ezek többen oszve állnak egy társaságba, lejárnak az alföldre, megjelennek a körülbelől eső, sőt még messzebbi vásárokon-is, s öszveszedvén a marhát, kisebbnagyobb falkánként feleregetik Sopron alá a pénteki héti s országos vásárokra, hol a végre megbízott társaik eladják, vagy ha el nem adhatják, Bécsbe hajtják s ott adják-el."* A gabonakereskedők elsősorban a Kisalföld terményeit vásárolják össze. Amikor több és olcsóbb a gabona, megtöltik magtáraikat, s ha emelkedik az áruk, nagy nyereséggel adják el, ezáltal gazdagodnak.

Sopron felé minden héten, amikor csak az utak rosszasága a közlekedést nem akadályozza, *„annyi temerdek gabona vitetik, hogy a szekereknek vége hossza nincsen"* – írja Kolosváry Péter. Egy-egy nagyobb forgalmú pénteki hetipiacra ezernél több rakott szekér érkezik a Rábaközből, valamint Moson, Somogy, Vas és Veszprém megyékből, s ez azt jelenti, hogy ilyenkor 8000 mázsányi búza, rozs, árpa, zab és kukorica cserél gazdát.

A piacok és vásárok biztonságáért a *„fő piaczbíró"* felel, akit *„a polgárok által meghiteztetett két Bírák"* segítenek hivatala ellátásában. A város hajdúi, a *„muskatérosok"* ügyelnek a rendre és az árusítási idő betartására, ők gondoskodnak arról is, hogy a temérdek vidéki szekér ne akadályozza az utcák forgalmát. A hetivásárokra a város mesteremberei is kiviszik munkáikat, s árulják a messziről nagy számban összegyűlt idegeneknek. A rendkívül élénk áruforgalom drága várossá teszi Sopront. Révai Miklós, a nyelvtudós piarista költő 1800-ban kelt latin nyelvű levelében ezt írja: *„Félelmet kelt bennem Sopron minden dolgainak rémületes árával"*. Majd 1801-ben így indokolja Pestre költözését: *„...elűzött Sopronból a nagy drágaság."*

A város belső kereskedelme a Várkerület, az Árokkör üzleteiben bonyolódik le. *„Az itten egymást érő boltok czifránál czifrább, némelyiknek majdnem ezeregy éjszakai fényű kirakataikban mindaz, mit Sopronban az ipar előteremt, a kereskedelem forgásba hoz, ingerlő szépségben látható, s a sétálót gyönyörködteti"* – írja Golub Vilmos a Magyarföld és népeiben, majd jellemzést ad a soproni kereskedői karról, mely a város életében jelentős tényező: *„A soproni kereskedő áruit nem szokta unalomig ajánlgatni, s ha mindenét összehordattad anélkül, hogy vettél volna valamit, ő azért egyetlen mozdulattal sem árulja el visszatetszését, sőt a legnyájasabban kérdezi: szolgálhat é még valamivel; fitymálásodat művelt modorban, viszonsértés nélkül igyekszik megczáfolni, s mi több, visszavetett portékáját zugolódás nélkül teszi el, s kérni fog, hogy máskor szerencsésebb vásárlást tégy nála. Árait magasra nem csigázza, mérsékelt nyereséggel megelégszik: innen van, hogy Sopronban a gyár- és gyarmatáru czikkeket honszerte legolcsóbban kaphatni meg."* Ha az élelmiszerek nem is, az iparcikkek és a gyarmatáruk lényegesen olcsóbbak lettek a század eleje óta.

A vendéglősök és fogadósok száma 1848-ban 31, és összesen 118 alkalmazottat foglalkoztatnak. Valamennyi jobb hírű vendégfogadó a Várkerület két oldalán van. A legnagyobb a Magyar Király, amely 21 főnyi személyzettel dolgozik, a legkedveltebb viszont a Fehér Rózsa. Itt éjjelezik 1814 tavaszán Richard

A soproni Várkerület piacnapon

Bright, s ezt jegyzi fel róla: *„A fogadó, amelyben megszálltunk, nem volt a város falain belül, hanem alacsony házakból állo utcaszerű téren állt, amely körulveszi a belváros tekintélyes részét."* F. S. Beudant-nak is az a véleménye 1818-ban, hogy a város fogadói között *„a legtekintelyesebb a Rózsa, ahol tenyleg nagyon jól megvan az ember."* A Fehér Ló és az Angyal cégérű fogadó a Magyar Király szomszédságában több-kevesebb kényelemmel – mindenesetre hatalmas istállókkal – várja a beszálló vendégeket. A hét kávéháztulajdonos, illetve bérlő összesen 32 alkalmazottat foglalkoztat 1848-ban; a legnépszerűbb kávéház a Fehér Rózsa épületének földszintjén élénk forgalmat bonyolít le. A kávéházak vendégei nagyobbrészt a „készből élők" közül kerülnek ki. Ez a társadalmi réteg a „születési nagyok"-ból, háziurakból, nyugdíjas katonatisztekből és néhány uzsorásból tevődik össze.

Ami a hivatalnoki kart illeti, 1848-ban 366 olyan háztartást írnak össze, amelynek feje köztisztviselő vagy szabadfoglalkozású. Ebben a 366 háztartásban 440 „szolgálati személy", vagyis házicseléd van alkalmazásban, ami a honorációrok jómódjának a jele. Szolgálóként korábban leginkább horvát lányokat fogadtak fel, a 40-es évek végén azonban már a magyar cselédség van túlsúlyban, *„főkép a dajkálás s gyeplők igazgatása"* céljára. A nagyobbrészt a Kisalföldről való magyar kocsisok sok gondot okoznak a tanácsnak; *„e kicsapongó ifjakat"* ugyanis nehéz dolog kellő fegyelemben és rendben tartani, mivel *„a nemesek cselédsege a város rendőrségét buntetlenul megvetheti"*. A közigazgatásban az 1848-as összeírás szerint 156 hivatalnok dolgozik, elsősorban a megye és a város tisztviselői; az igazságszolgáltatás 76 családfőt foglalkoztat, 19 táblabíró és 31 ugyvéd van közöttük. A város élén a polgármester áll; munkáját a főjegyző, a városkapitány, a városbíró, a főkamarás, a számvevő, a városi mérnök, az árvagondnok, a levéltáros, valamint hét tanácsos és 60 választott polgár segíti. Rajtuk kívül 13 *„irász"* és díjnok, valamint négy fertálymester, három éjjeliőr, 18 hajdú, vagyis *„muskatéros"*, négy kocsis és két lampagyújtogató áll a város szolgálatában.

Az egészségügy érdekében 36 orvos, sebész és kórházi alkal-

mazott, valamint öt gyógyszerész tevékenykedik. *„Az orvosok, az emberiségnek e foltozo szabói, Sopronban többnyire jeles férfiakból állanak, s valódi emberbarátok, mert míveltek és becsületesek"* – olvassuk a Magyarföld és népei beszámolójában. Az orvosok által rendelt medicinát három gyógyszertár szolgáltatja ki; a Hátsókapunál lévő Magyar Korona patikaház a város egyik legszebb rokokó épülete.

Sopront iskolái teszik kiemelkedő művelődési gócponttá. A katolikus gimnázium *„a benczerendiek humanus kezelése alatt all"*, s tanulóinak a száma 1824-ben 314, míg az evangélikus líceumban évente 450–500 ifjút nevel s tanít hat oktató. Ez az ötosztályos felsőfokú tanoda a XVI. század közepe óta működik, s *„nemzetünk több jeles emberei innen keltek-ki"*, hogy a Tudományos Gyüjteményt idézzük. A fő tantárgyak a matézis, a fizika, a filozófia, a magyar és a görög literatúra, a pedagógia, a statisztika, a teológia, a bányajog, valamint Magyarország története. Ezen kívul van egy *„oskolamester képző-intézet"*, az egyetlen az országban, amelyet az evangélikus egyház tart fenn. Van benne még testgyakorló hely is, s a növendékek a szokásos képezdei tantárgyakon kívül a kertészetet, a méhészetet és a selyemtenyésztést is elsajátítják.

A líceum tanulóifjusága még 1790-ben Magyar Társaságot alapít a honi nyelv és irodalom művelésére: ösztönzőjuk Kis János, akit *„a magyar nemzet philosophus poétájának"* nevez Kazinczy, s látására a messzi Széphalomból ideszekerezik. A kisded társaság a Tudományos Gyüjtemény 1833. évi beszámolója szerint gyűléseit minden szombat délután tartja, amikor is különféle tárgyú munkákat olvasnak fel a tagok. Ezek közül a legjobbakat az úgynevezett érdemkönyvbe kitüntető módon beírják. Van a társaságnak a régi s az újabb magyar munkákból összeállított, több száz kötetes könyvtára, melyből kölcsön is adnak olvasásra bárkinek, még vidékre is küldenek. Az irodalmat kedvelő urak ajándékaiból s a könyvkölcsönzésből bejött kis tőkepénzből adják ki a tagok a saját dolgozataikat tartalmazó lapokat. Az első könyvkereskedés egyébként 1802-ben, a második 1815-ben nyílik meg a városban, a 40-es években pedig művészeti bolt kapcsolódik hozzájuk.

A nőnevelést részben magánintézetek, részben apácák végzik, de az evangélikusoknak is van egy leányiskolájuk, amely női munkákban és nyelvtudományokban ad oktatást növendékeinek. A magánintézetekről azt állapítja meg Golub Vilmos, hogy bennük a nevelés csak a külső csillogásra van tekintettel: *„A női kedély finomítására semmi gond nincsen, az anyai hivatásróli oktatmány, mint szemérempirító dolog, száműzve, de a divat bolondságai annál buzgóbban terjesztve"*. Ide kívánkozik egy rövid hír az Életképek 1846. évi október 31-i számából: *„Nőnevelő intézeteink meggyarapodtak; mert legújabban Velenczéből érkezett egy madam, s ha, mint nyilvánítá, itt divatbábokat nevelnie nem sikerülne, Milanóban ütendi föl jövőre sátorát. Ne féljen! Magyarországban minden bizerság kelendő, s míg az Isten, ránknézve bőséges kegyelmében, divatmajmolókat teremni hágy: addig növendékekben fogyatkozást nem könnyen lát."* A levelező aláírása Torma, ami tudvalévően csípős.

Sopron társasélete *„nem a jelen század igényeihez mért, hacsak a braminok országába nem képzeljük jelenünket"* – utal Golub a még a 40-es évek végén is jelen levő kasztrendszerre. Születési és vagyoni helyzetük választja el egymástól az embereket. A felsőbb rétegek *„egy hideg clubbot alakítanak, mellyhez avatatlannak közelíteni sem lehet"*. Ezek csak azzal törődnek, hogy magukat a lenézett osztályoktól minél inkább megkülönböztessék. Az utcákon inasok kísérik őket, vagy üveges batárokba zárkózva mennek egymáshoz *„illedelmi látogatásra"*, ahol az időjárásról, a színházról, főként azonban bécsi pletykákról és udvari kitüntetésekről váltanak egymással többkevesebb feszes szót. *„És e botor divat majmolókra lel a vagyonosb kalmárvilágban is"* – látja meg Golub. – *„Túlságos fényűzés váltja föl nálok az előbbi takarékosságot – csorda cselédség, czifra fogatok, franczia társalkodónő azon czikkek, melyek által magát társai fölé emelni akarja. Ő is zárkózottabb életet él, magasan hordja gondosan bodrozott fejét, pöffeszkedő tekintélyt szenvelg, művészetben gyönyörködik, bár egy kukkot sem ért hozzá, estélyeket rendez, mellyre csak a finom világ hivatalos. A nők e körből kiállhatatlanok. Valódi magas műveltség nélkül rangjokra vagy vagyonokra büszkék, s szerfelett kényesek."*

A város többi osztályaihoz tartozók barátságosan összejönnek egymással, együtt élvezik az élet kellemeit, egymás asztalánál a legfesztelenebbül ürítik az áldomás poharát. A polgárlányok szeretik a táncot, olvasnak regényeket, pötyögnek franciául, klimpéroznak a zongorán, de férfiak társaságába bálon kívül alig jutnak, még a sétahelyeken is legfeljebb kacsinthatnak rájuk, mert mamáik szigorú őrizet alatt tartják őket. Ha aztán főkötő alá jutnak, ők is épp olyan háziassá, csendessé, szigorú erkölcsűvé válnak, mint a mamák.

A színház az egyetlen terület, amely a város műveltebbjeit összehozza. Az ország második legrégibb kőszínházát Sopron hívja létre még 1769-ben, egy átalakított szárazmalomból. Több mint hatvan esztendeig szolgál pódiumul különböző német társulatoknak, bár már 1820-ban magyar művészeket is fogad, egyebek közt Dérynét és Szentpéteryt. Méltó hajlékot 1841-ben kapnak Soprontól Thália papjai. Az empire stílusú új színház, amelynek előcsarnoka négy dórfejezetű oszlopon nyugszik, homlokzatának egyszerű szépségével, belsejének díszkárpitokkal ékesített páholysorával kivívja a fővárosi lapok elismerését is. *„Páratlan csinú szinházunk eléggé látogattatik, mert az unalmas téli időben a vagyonosb családoknak egyéb tenni valójuk nincs"* – jelenti 1846 októberében az Életképek levelezője. Ősszel beköltöznek falusi magányukból a földbirtokosok a városba, egyszeribe mozgalmassá válik a társasélet, beköszönt az estélyek aranyideje, fényes fogatok robognak az utcákon házi mulatságokra, színházba, zeneestélyekre. Sopronban már 1829-ben zeneegyesület alakul, amely zeneiskolát tart fenn, és évente több hangversenyt rendez. Liszt Ferenc öt alkalommal ad hangversenyt a városban, s különösen az 1846. évit kíséri nagy érdeklődés: *„Liszt Ferencz, a zongora király, nálunk van!"* – adja hírül az Életképek augusztus 15-i számában. – *„Dicső láz ragadozza miatta még a komolyabb vérűeket is, mert, épen megye-gyűlésünk lévén, a zene-hős, a nagyhazafi, pártatlan tetszéssel, éljen-vihar között, neveztetett ki táblabiróvá."*

A társasélet másik fő színtere a Kaszinó, amelynek épülete a Pesti Divatlap tudósítása szerint olyan díszes, hogy a főváros legszebb helyére is beillene. Van benne nagyszerű táncterem,

vendéglő és kávéház, olvasóterem és kártyaszoba. Ez utóbbiban még egynémely magasabb korbeli is összeereszkedik a polgárokkal. A bálokat vagy a főúri palotákban, vagy a Kaszinó pompás nagytermében tartják. A Honderu 1843 áprilisában azt jelenti Sopronból, hogy *„a farsangon a műveltebb kor számára nyolcz koztánczvigalom tartaték."* Ezek kozul négyet gróf Csáky Antal Brunó, négyet pedig a kaszinó haszonbérlője adott. *„A gr Csaky által rendezett negy piqueniquen az unalom s feszesseg komor szelleme lebegett"* – irja a tudósító –, *„olly annyira, hogy a soproni balok unalmassagukrol elhiresedtek..."* Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen még 1847-ben is úgy látja Golub Vilmos, hogy *„ha a felsobb korbeli nyilvanos vigalomra megalázza magat, vagy csak nézo szerepben nyavalg, vagy ha tanczolni elszánta magat, ugvancsak vegig nezi, valljon rangjához illo é az, kivel megsetálandja a franczia négyest"* Az Életképek 1846 őszén ezt jelenti a kaszinó életéről: *„Négy egyszerű csinos terem, kelloleg butorozva, fogadja be a tagokat, kik a varos muveltebbjeiből egvetlen szellemi koszoruva fuzódvék. Sok munkába kerult e szep kornek igy es ily helyen osszegyulhetese Anyagi erdekeket kelle használni foglalo talizmánul Olcsobb jaték, jutanvosb gyomor-okok voltanak a főrugók, a szellemiek csak amúgy mellekesen a hátterbol villantatvan elo. És mégis bármennyi előnnyel kinalkozzek e díszes kor, sokakat nem bir a kávéházak draga fustjenek lelketlen tarsaságából magához edesiteni"* A kávéházak legfőbb vonzerejét kártyaszobáik jelentik, amelyekben a pagát és a tarokk járja, a *„titkos benyílokban"* azonban a makaó, a ferbli és egyéb hazárdjátékokon a pengőforintok ezrei úsznak el. A városi rendőrségnek mást nem is vetnek szemére a lapok, mint azt, hogy az úri kártyabandákat nem bírja kipusztítani.

A soproniak kulonben csendes, békés polgárok, s noha jó boruk van, inkább csak sort isznak Szeretnek társaságban élni, de a *„családisag edes oromeit"* szívesen megosztják a *„kozhelyeken elvezhetókkel"* Fő boldogságuk a jó élet *„rokonérzetűek tarsasagában"*, néhány meszely sor mellett, s otthon házias, egyszerű feleség. A polgar időnkint kiviszi családját szőlejébe, gyumolcsosébe, vagy valamelyik nyilvános mulatókertbe, ahol

iddogálni és tekézni lehet, „*s úgy elképeleg, hogy akár a világból soha ki ne kivánkozzék*". Mind e jellemzés Golub rajzolatán alapszik, amely ezzel zárul: „*Nyilvános életének elevenebb jelét Sopron akkor adja, ha egyenruhás polgárai zeneszóval járják be a várost.*" E fegyveres polgárságnak sárga hajtókájú fekete frakk az egyenruhája, de 1847-ben már magyar ruhás osztaga is van. Egy esztendővel később, 1848. április 28-i számában aztán ezt jelenti lapjának lelkesen az Életképek helyi tudósítója: „*Szép látni, mint buzog minden soproni polgár édes hazánkért és nemzetünkért! A vármegye s városházánál, tornyokon, szegleteken nemzeti lobogók hirdetik, hogy Sopron polgárai nem idegenek többé a honban, mellyben születtek...*"

KŐSZEG ÉS SZOMBATHELY

É destestvére – bár csak kishúga – Sopronnak az Alpok másik végnyúlványa alá települt Kőszeg. A két városnak azonos a jellege, a levegője, az arcéle; Kőszeg azonban nem válhatott jelentősebb várossá, mert a Gyöngyös-patak szűk völgymedencéjében nincs helye széles kibontakozásra. Emellett nem kapuváros, mint Sopron, amely a Lajta-hegységen átvezető forgalmas nemzetközi útvonal mentén fejlődött naggyá. Sopron nyitva van nyugat felé, Kőszeget hegyek ölelik körül nyugatról. A Kőszegi-hegység a 883 méter magas Írottkőtől éles gerinccel egészen a város alá fut, s még az Óháznál – Kőszeg várhegyénél – is 600 méter fölött van. Az 1200-as évekből való első okmányok ezt az Óházat említik Kuszugh, Küszög néven; a múlt században már csak néhány falmaradvány emlékeztet az egykori fellegvárra, a város bölcsőjére.

Aki Sopronból szekerezik Kőszeg felé, az hegyek aljában, dombok között kanyargó országúton halad, s alig veszi észre, hogy már céljához ért; aki viszont a síkságról, a Dunántúl belsejéből érkezik, az már messziről gyönyörködhet a táj szépségében, a város fekvésének regényességében. Ezt az akkor különben divatos szót használja a vidék jelzőjéül 1844-ben az Életképek: *„A szóban lévő út regényességét az ide közel eső stiriai hegyek feltűnésén kivül a Kőszeg mögötti erdőségek teszik, mellyeknek szőlő és fadús lombjai közt nem egy szép borház és kápolna látszatik."* Kiterjedt tölgy-, bükk- és fenyőerdőségek borítják a Kőszegi-hegységet, csak a városra lehajló alacsonyabb lejtőit vették birtokba a gyümölcsösök, a szelídgesztenyések. E háttér élesen rajzolja ki a közeledő utas előtt a

városfalakat a két sarokbástyával, a templomok hagymakupolás vagy gúlafedéses tornyait, hátrább pedig a várat, két hegyes, sátortetős, négyszögletes tornyával. Az egykori védőárok, amely körbefutja a várost, már itt is éppúgy széles, nagy utcává vált, mint Sopronban, s a Várkör nevet viseli. Délen, az Alsó-kapu előtt térré szélesedik; ez a piac, itt száll ki szekeréből az utas, hogy az 1718-ban már meglévő, Arany Strucchoz címzett fogadóban szobát vegyen ki magának. A nehéz tömegű épület, amelynek orommezejében a névadó madár tollászkodik, öles falaival nyugodalmas szálláshely, ahol az utas *„igényeinek megfelelő kényelemben részesülhet"*. Egyetlen kifogás ellene csak az, hogy mivel a földészek által lakott déli előváros, a „magyar Hóstád" a fogadó háta mögött van, behallatszik a legelőre terelt állatok lármája. *„A kondás Kőszegen a dunáninneni tehenészek dudáját hallatja"* – figyeli meg az Életképek előbb már idézett cikkének írója –, *míg viszont a tehenész reggelenként ablakom alatt póstasíp-nóta mellett trombitával hajtotta ki a szépfajú kőszegi teheneket."*

Amikor azonban az idegen áthalad az Alsó-kapu boltíve alatt, valóságos városban találja magát; az *„ó-falakkal és kapukkal kerített belváros kicsiben Budához hasonlít"* – ezt is az Életképek utazó levelezője írja, s a lényegre tapint, hiszen Kőszegen még a „Hóstádok" földészeinek és szőlőmíveseinek magas oromfalú, kétablakos fehér házai is erős hangulati egységben vannak a falakon belüli ősi városmaggal. Az Alsó-kapu, amely Magyarország felől vezet be a nyugati országhatárhoz közel fekvő városkába, magas sátortetőt visel, külső homlokzatán hatalmas barokk freskó, amely a megfeszített Krisztust ábrázolja, balról a város, jobbról pedig az ország címerével.

Aki belép ezen a kapun, egy középkori város főterén találja magát. Szemben vele, keresztben áll az 1618-ban épült Szent Imre-templom, amely a gótika és a reneszánsz érdekes keveréke; csúcsíves ablakú szentélyét vaskos támpillérek övezik, magas tornyát vörösrézzel fedett, hatalmas sisak koronázza. A bal oldali térfalat egymásnak támaszkodó, egyemeletes vén házak alkotják, melyek között még a barokk is fiatal, hiszen például a XV. századból való Városháza lőrésszerű, keskeny,

Kőszeg látványa Szombathely felől, jobb szélen a Kálvária

csúcsíves ablakocskái régebbi korba mutatnak vissza. Az emeleti homlokzat ablaksora közti elliptikus alakú, domború mezők közül a két első üres, a harmadikban az ország, a negyedikben a császári ház, az ötödikben pedig a város címere díszlik 1712 óta. A jobb oldali, keleti térfalat képező, ugyancsak egyemeletes házsor nagyobbrészt az 1600-as évekből való, kiemelkedik közülük a hullámos oromfalú, gazdagon díszített homlokzatú sgraffitós ház, amely a főpárkánya alatt az 1668-as évszámot viseli. (A sgraffitó olyan díszítőrajz, amelyet a vakolatrétegbe karcolnak be.) E kőszegi házon főként az emeleti ablakközök falmezőin bontakoznak ki a sgraffitók a legszebben, az íves kapu melletti legnagyobb szabad falfelületet vázában álló, tuli-

pánszerű virágok töltik ki, míg a homlokzat többi részét geometrikus díszek borítják. A lendületes vonalú oromfal kicsiny fülkéjében Szűz Mária csillagkoszorús szobra áll. Az Alsókapuhoz kapcsolódik a copf stílű Lábasház, amelyet az itt álló piaci bódék helyére építettek 1774-ben. A tér közepén, a Szent Imre-templom déli oldalhomlokzata előtt a finom vonalú, lapos kupolás, négyíves nyílású Városkút emelkedik, előtte pedig karcsú oszlopon Szűz Mária barokk szobra. A Városkút mellett dézsákban tárolják az oltóvizet, hogy kéznél legyen, ha tűzvész törne a városra.

A Szent Imre-templom mögött, annak tőszomszédságában és takarásában álló Szent Jakab-templom még az 1400-as évek legelején épült, Garai Miklós nádor akaratából. A főhajó szentélye előtt lévő boltmező zárókövén az aranyozott koronás kígyó, a Garaiak címere is a XV. század elejére utal. A templomhoz csatlakozó, kétemeletes bencés – korábban jezsuita – rendházban évtizedeket tölt Faludi Ferenc költő, az első magyar nyelvújító és Rájnis Ferenc, a magyar időmértékes verselés egyik úttörője. A kora gótikus jegyeket őrző Szent Jakab-templomban 1407 óta harangoznak; szentélye mögül a Főtérre tekint ki az 1743-ban alapított „Arany Egyszarvú" patika gótikus falfülkéket őrző épülete. Ha kikelne a magyar jakobinusok közös sírjából Sigray Jakab, a kerületi tábla tiszteletbeli ülnöke, épp oly könnyen hazatalálna, mint Bezerédj Imre brigadéros, akit a jezsuita kolostorral szemben lévő házából vittek vasban a sárospataki vérpadra. De a költő Zrínyi sem tévesztené el az utat a Fő utca – később Rájnis utca – 4. számot viselő barokkosított öreg házához, amelyben 1661-ben megszáll, hogy puskapor vételről tárgyaljon a lőpormalom-tulajdonos várossal, s fegyverek beszerzéséről a kardcsiszárokkal meg a puskamívesek céhével. Az Életképek Honti jelzésű útirajz-írója 1844-ben mást sem lát meg ebben a patinás belvárosban, mint hogy *„szűk kiterjedésű és rendetlen építésű"*, s hogy az ablakok külsejére különösképpen gondot fordítanak. A régibb házakon vas táblák vannak, az újakon pedig többnyire redőnyök, amelyeknek fele fehér, fele pedig zöld. *„Nagy városban az illyesmivel nem bibelődnek"* – jegyzi meg pesti fölénnyel.

A főtértől a Felső- vagy Ausztriai-kapuig vezető utcában sorakoznak Kőszeg legjellegzetesebb épületei, a hatalmas oromfalú, korai barokk egyemeletes házak, meg a belváros védelmét szolgáló úgynevezett sarkos házak, amelyek lépcsőzetesen épültek egymás mellé, hogy előreugró lőrésablakaikból tüzelni lehessen a benyomuló ellenségre. A Felső-kapu kerek tornyán túl a német Hóstád zsúpfedeles házai veszik körül a városfalat, s a Sopron felé vezető út mellett ott áll az akasztófa, a város pallosjogának jelvényeként is. A 1830-as években azonban már erőteljesen folyik a várárok külső vonalának a beépítése, s hogy a település terjeszkedését elősegítsék, falakat, bástyákat bontanak le, a szűk kapuk átjárónyílásait pedig kiszélesítik. Ennek a városfejlesztő munkának lesz áldozata 1830-ban a Várkör északkeleti részén álló Lombai-torony, 1840-ben pedig a Felső-kapu és a keleti kijáratot őrző Halászkapu kerek tornyát rombolják le. A század derekán Kőszegre érkező utas az Alsó-kaputól balra, a városfal megtörésénél az Öreg-tornyot, jobbra pedig a Csigás-tornyot látja maga előtt; ez utóbbi hosszú ideig börtön céljára szolgál; benne „csigázzák", kínozzák a rabokat a hóhérlegények.

A Felső-kapunál csatlakozik a városfalhoz az alacsony várfalmaradvány, amelynek három sarkán egy-egy kerek bástya áll csonkán. A falon belüli, szabálytalan négyszög alakú hajdani erősség két négyszögletes védőtornyával fogadja a látogatót, aki az elővár kapuján és udvarán, majd a belső árok boltozatos kőhídján és a belső vár lapos ívű kapucsarnokán áthaladva egy nagyszerű épületegyüttes közepében találja magát. Különösen a loggiaszerű földszinti és emeleti folyosókkal díszített szárnya impozáns hatású, még ha méltatlan célokat szolgál is, lévén az Esterházyak uradalmának terményraktára. Nyilván ezért értékeli alá az Életképek, azt állapítván meg róla, hogy semmi egyéb feltűnő nincs rajta, mint *„a históriai emlékezet"*. A kőszegi vár az 1200-as évek második felében épült, de a későbbi korok mindegyike alakított rajta valamit, ezért őrizte meg a gótikából a reneszánszba való folyamatos átmenet értékes jegyeit. Még elhanyagolt állapotában is lenyűgöző árkádos udvari homlokzatával inkább kastélynak tűnik, noha falait

nem sokkal a tatárjárás után nagyon is védelmi célokból rakták fel. Látták ezek az ősi falak az osztrák hercegek egymást követő betöréseit, a feudális belharcok során gyakran változó oligarcha várurak érkezését és távozását, Zsigmond királyt, aki 1387 februárjában megszáll benne, Frigyes császár seregét, amely bevette, Mátyását, amely visszafoglalta, de látták mindenekelőtt az 1532. évi ostrom török várvívóit, amikor a Bécs ellen vonuló Szolimán szultán százezres seregét 25 napig tartóztatta föl Jurisich Miklós várkapitány, alig ezer emberével. A váralji település lakói nem hivatásos katonák, hanem kereskedők, kézművesek és földmívelők, de fegyverrel is megvédik otthonukat, miközben szép ízléssel építik, díszítik: a reneszánsz, a barokk, a rokokó lakóházak és középületek, a hullámos oromzatok, a baldachinos ablaksorok, a füzéres szemöldökpárkányok, a remekbe kovácsolt cégérek sajátos kedves bájt kölcsönöznek a városkának.

A kőszegi polgárok már a középkorban élénk fuvarozást folytatnak Velence és Bécs között, közben földet mívelnek, kertet gondoznak, szőlőt metszenek, borral kereskednek. Kőszeg órásai, ötvösei, arany- és ezüstmívesei, fegyverkovácsai, gerencsérei remekműveket alkotnak. A XVII. században 182 önálló iparos dolgozik a városban, 1847-ben azonban Fényes Elek országleírása már 426-ra teszi a mesteremberek számát, akik 439 legényt és 148 inast foglalkoztatnak. A kézművesek között ekkor a posztókészítők állnak az élen. A „Polgárkönyv" tanúsága szerint 1650-től 1850-ig, vagyis kereken kétszáz év alatt 319 posztósmester nyer polgárjogot a városban. Nincs tehát kellő előzmény nélkül, hogy 1844-ben részvénytársasági alapon posztógyár létesül Kőszegen. A Pesti Divatlap ez évi 4. számában örömmel jelenti, hogy a gyár nagy virágzásnak örvend, *„most már készülnek minden némű szövetek, s csaknem a külföldiekkel vetekednek; reméljük, hogy ezután a gyapjúval együtt nem takarodik annyi pénz ki honunkból"*. A nagyobb kereskedők számát Fényes 1847-ben negyvenhatra teszi.

Kőszeg 1648 óta szabad királyi város, vagyis független a vármegyétől, közvetlenül a király fennhatósága alá tartozik; pol-

gárai ősi szabadalmak alapján az egész országban vám- és harmincadmentességet élveznek. A tanácsjegyzőkönyveket 1649 óta magyar nyelven vezetik. Az 1720-as összeírás szerint a belvárosban 70 egész telkes ház és 100 szalmatetős házikó van, a külvárosban pedig a 200 fából épült szegényes kunyhót jobbára szőlőkapások és vincellérek lakják. A 370 épületben összesen 3164 ember él; 1804-ben 5000, 1847-ben pedig 650 házban 6823 lakost írnak össze. A városi tanács különben már 1838-ban hozott rendeletével kötelezővé teszi, hogy a szalma födelű házakat három éven belül cserépzsindellyel födjék be a tulajdonosok.

A múlt század 30-as, 40-es éveiben a három esztendőre választott bíró viszi a város közigazgatási és igazságszolgáltatási ügyeit. Mellette néhány tanácsnok és egy nagyobb képesítésű jegyző működik, valamint a legtekintélyesebb, háztulajdonos polgárokból álló, 14–18-tagú beltanács. A lakosság is választ a különböző társadalmi osztályokból egy 30-tagú kültanácsot, amely a fontosabb kérdésekben a beltanáccsal együtt hoz határozatot. A város gyakorolja pallosjogát: bűnügyekben a beltanács ítélkezik, s vagy pellengérre állítja a vétkest a Piactéren, később a szombathelyi út mellett, vagy főbenjáró esetben a Felső-kapun kívül álló bitón végzi életét a halálra szentenciázott gonosztévő. Az akasztófát 1837-ben, a pellengért 1841-ben bontják le. Kisebb peres ügyekben a bíró egy-két tanácsnok maga mellé vételével ítélkezik. Kőszeg egyébként 1724 óta a dunántúli kerületi tábla székhelye. Ennek a felsőbíróságnak a hatásköre tizenegy vármegyére terjed ki, ezzel érezhetően hozzájárul a város forgalmának növeléséhez. A táblai ülnökök és ügyvédek több szép barokk lakóházat építenek; maga a Táblaház a Lombai-kapu közelében lévő, egyemeletes, igen tekintélyes saroképület.

Visszatérve a városvezetésre, 1842-ben a főbíró fizetése évente 200 forint és 24 öl fa, a főjegyzőé 250 forint és 26 öl fa, a kapitányé pedig 186 forint és 18 öl fa. A jegyző magasabb dotációja arra mutat, hogy képzettségénél fogva ő a város legfontosabb hivatalnoka; ami pedig a tisztviselők fizetésének vásárlóértékét illeti, elég két összehasonlító adat: a 40-es évek

elején egy pozsonyi mérő (vagyis 62 liter) búza ára 1 forint körül mozog, s egy pár baromfi 10–12 krajcár. Kőszeg különben – Sopronnal ellentétben – közismerten olcsó város, elsősorban azért, mivel a legszükségesebb élelmicikkeket illetően önellátó; földészei, kertészei, gyümölcs- és szőlőmívesei elárasztják áruval a piacot. A Honderü 1845 őszutólján valósággal reklámozza Kőszeget: *„Ki olcsón akar élni, s mellette jó friss levegőt szívni, s gyönyörű vidéken lakni: az jőjön ide."*

Jelentős szerepet tölt be a város életében a királyi gimnázium, amelyben 1814-ig a piaristák tanítanak, öt osztályban. Mindegyikben egy-egy tanár oktatja valamennyi tantárgyat, délelőtt és délután két és fél órában. Tandíj ezidőben nincs, a tanulók azonban visznek valami csekélységet tüzelőfára, vagy az iskola védszentjének nagy ünnepére. 1815-ben a bencés rend veszi át az immár hatosztályos gimnáziumot, tandíjat ezután is csak a módosabbak fizetnek, évente 2–3 forintot. 1837-ben könyvnyomda kezdi meg működését, s hozzájárul a gimnázium tankönyvszükségletének kielégítéséhez is. 1840-ben zeneegylet alakul a városban, zenetanodával egybekötve.

Színészvendégei a század eleje óta rendszeresen vannak a városnak. 1837-ben részvénytársaság alakul állandó színház építésére, de kellő pártolás hiányában a terv nem valósul meg. Arra is gondolnak a kőszegi polgárok, hogy a pesti Rondella mintájára a városfal délnyugati sarkán álló, ötszög alapú Öreg-tornyot alakítják át színházzá, azonban ebből sem lesz semmi. A vándor társulatok a Lombai-kapu közelében lévő, s a Várkörre támaszkodó Bálházban tartják előadásaikat, korábban német nyelven, de például 1819-ben és 1820-ban Kilényi Dávid, 1840 novemberében és decemberében pedig Hevesi Szabó István magyar társasága nagy sikerrel szerepel Kőszegen. A táncvigalmakat és a hangversenyeket is a Bálház tágas termében rendezik; itt ünnepli a város 1846. szeptember 27-én Liszt Ferencet. *„Egy élvezetdús tünemény verte fel parlagegyformaságunkban a szunnyadó életet"* – jelenti a nagy eseményt az Életképek levelezője –, *„Liszt Ferencz a fenírt napon közöttünk volt, hogy mi is élvezzük a zene hatalmát. Bár ébresztette volna fel varázsával e város hajdani szellemét, melly-*

nek ereklyéje ott áll a ma már őszerű alakjából kibontakozott, de még mindig nagy napok emlékezetét hirdető vár...''

Kávézó terme is van a Bálháznak, de sokkal látogatottabb az Alsó-kapu előtti Gambert-féle kávéház, és a közelében, a Főpiacon lévő Donászy-kávéház. Az előbbit 1718-ban alapították, az utóbbi 1807 óta működik, de a bennük folyó életről kevés korabeli följegyzés maradt ránk, legfeljebb afféle, mint amilyen például a Honderü 1847. évi január 4. keltezésű számából való *„kávéházi esemény''*, a helyi tudósító tollából: *„Kártyázás közben egy felbőszült tagja a felsőbb aristocratianak úgy vágta egy hozzá nem messze ülő jámbor ügyvédke képéhez a gyertyatartót, hogy ennek orrát még éppen egy kis vékony hártya tartotta képéhez. Igen szomorú jelenet, kivált művelt emberek között.''* A szállodák közül az Arany Struccon kívül az ugyancsak főpiaci Fehér Ló és a belvárosi Arany Korona bonyolítja le a legnagyobb vendégforgalmat.

A polgárság egyik legkedveltebb gyülekezőhelye a század elején a Lövölde. A szabad királyi városokban, ahol állandó katonaság nem állomásozik, szükséges, hogy a lakosság a fegyverhasználatban gyakorlatot szerezzen, s állandóan készen álljon személye és vagyona védelmére. A polgári őrsereg Kőszegen 1805-ben alakult meg, tagjai vörös hajtókás és sárga vállrojtos zöld frakkot viselnek egyenruhaként, sárga csizmanadrággal és félrecsapott zöld tollas kalpaggal. Szolgálatuk azonban egyre inkább csak néhány ünnepélyes alkalomra – úrnapjának vagy a király születésnapjának fényesebbé tételére – szorítkozik, ami a lövészegylet lassú elhalásához vezet. A Lövőházat 1833-ban kórház céljára alakítják át; egyetlen orvos gondoskodik benne a szegény sorsú betegek gyógyításáról. Ugyancsak 1833-ban alakul meg az Olvasó Egyesület, amely négy magyar és három német hírlapot, hat magyar és ugyanennyi német folyóiratot járat, megrendeli az országgyűlés naplókönyvét, *„a magyar tudós társaság által kiadandó munkákra nézve pedig elhatározá, hogy azok mind megszereztessenek''* – ezt jelenti a Társalkodó 1833. január 30-án az egylet megnyitó ünnepségéről. A Közhasznu Esmeretek Tára úgy vélekedik, hogy az olvasó társaság felállítása Kőszegnek *„az idő*

szellemével előrehaladását s nemzeti művelődésre törekvését" bizonyítja.

A lakosság legkedveltebb mulatóhelyei mégis elsősorban a fehérlő házikókkal telehintett szőlős- és gyümölcsöskertek. Szabadidejéből a legtöbbet ezekben tölti a kőszegi polgár, csak a hidegebb évszak kényszeríti be a kávéház, az olvasóegylet vagy a kaszinó falai közé. Erről a váltásról így tudósít 1845 őszén a Honderü: *„Hozzánk is beköszöntenek a téli unalmas napok, s azért mindinkább népesülni kezdenek köz mulatóhelyeink. Casinonkban leginkább gyertyalángnál mutatkozik élet, midőn egy rész tekéz és a kártyaasztalok mellett foglal helyet, míg más a kis benyilóban olvasgat."*

A *„társalgási élvezeteken"* kívül nyaranta a legkedvesebb sétahely a Gyöngyös-patak menti gesztenyesor, a rőtfalvai völgyben, az Andalgóban vezető hangulatos erdei sétaút a gazdag barokk stukkódíszes Szent Antal-kápolnához, főként pedig a város mögött emelkedő, s *„az összes tájt uralgó"* Kálváriadomb. A rajta emelkedő háromtornyos hófehér templomocska elől *„igen szép ki- és messzelátás"* esik a városra és környékére, melyet a Vas megyei képeket rajzoló Hunfalvy János így ír le: *„Keletre a helységekkel behintett kies térség tárul elénk, rajta a gömbölyű Ságh- és Somlóhegyek úgy veszik ki magokat, mintha roppant épitmények volnának, odább a láthatáron a Vértes és Bakony erdős lánczolatai ködlenek; éjszakkelet felé a sopronyi erdős magaslatokon túl a Fertő tükre merül fel, mellynek hátterében a pozsonyi Kárpátok kéklenek s várának romjai fehérlenek; dél felé Szombathely látszik, s kivált székesegyháza vonja magára tekintetünket..."*

A Kőszeg mellett elfutó Gyöngyös-patak vezet be a nyugati őrvidék harmadik városába, Szombathelyre. A Kőszegi-hegység lábához csatlakozó alacsony dombvidék keletre néző teknőjében foglal helyet; tulajdonképpen síkvidéki település, de a meredek lejtésű dombvonulat aljában való elhelyezkedése révén mégsem alföldies jellegű. Az egyre alacsonyodó halomsor tövében kanyarog végig a Perint-patak, amely a Kőszegi-hegység déli lejtőjéről gyűjti össze a vizeket, s a Gyöngyös-patakkal párhuzamosan halad át Szombathelyen, a befogadó Rába felé

Szombathely a szőlősdombokról

sietve. Hunfalvy János országleírásában így jellemzi Szombathelyt: *„A Gyöngyös és Perént vizek között terül el, hullámos síkságon, mellyet éjszaknyugat felé a kőszegi és rohonczi hegyek, nyugat és dél felé kisebb dombsorok határolnak. A város nyugati oldalán alacsony dombhát húzódik el, melly szőllőkkel van beültetve. Szombathely egészben véve csinosabb városainkhoz tartozik...”* – de ez már a múlt század derekáról való jellemzés.

Mint majd minden dunántúli városnak, Szombathelynek is a kelták korába nyúlik vissza az eredete. Városi rangját az „isteni Claudiustól” kapja i. u. 43-ban, s rövidesen Felső-Pannonia székhelye lesz, a Keleti-tengertől Rómáig vezető kereskedelmi főútvonal, a borostyánkőút egyik fontos pontján. A település a XIII. században szerepel először *„Zombothel”* néven. Kívül tud maradni a török hódoltság területén, s előbb kereskedelmi, majd igazgatási szerepet tölt be a nyugati országhatáron. Noha már 1578-ban ide helyezik át Vasvárról a megye székhelyét,

Szombathely a XVIII. század végéig jelentéktelen mezőváros, 1777-ben alapított puspoksége révén indul fejlodésnek. A múlt század kozepén is csak alig 4000 lakosa van, Kőszegnek viszont kereken 7000, a Regélő 1840-ből való országismertetése szerint mégis előbb jár *„haladasi tekintetből"*, mint a hegyek alján fekvő szabad királyi város. Holott a megyeszékhely csak igen korlátozott helyi onkormányzattal rendelkezik, a puspok foldesúri hatalma alatt áll. Egyházi és kozigazgatási szerepkore azonban pezsgő élet forrása, Déryné – aki 1819-ben és 1820-ban hosszabb ideig vendégszerepel Szombathelyen – így jellemzi Naplójában: *„Oly zajos várost meg en nem lattam, miota Pestről kivandoroltunk, s az nekem nagyon jól tetszett"*

Aki a kószegi postaúton érkezik Szombathelyre, a múlt század elején már csak igen csekély maradványait látja a hajdani városfalaknak, az egykori Kószegi-kapu helyén széles torkolattal indulva vezet be a Fol utca a Piac térre. Az északi városfal helyén ekkor van kialakulóban az Új utca – a mai Petőfi Sándor utca –, a déli városfal vonalában pedig a Hosszú utca – Thokoly Imre utca –, e teruleten belul, amelyet nyugaton a Perint-patak határol, szinte változatlan a középkori városszerkezet. Az elnyúlt haromszog alakú Piac tér, vagy Fópiac – a mai Koztársaság tér – a polgárság kereskedelmi kozpontja Az egyemeletes lakóépuletekkel korulzárt, levegós tér északnyugati sarkán áll az ugyancsak egyemeletes Városháza, foldszintjén a Szombathely városához címzett vendégfogadóval. A mezővárosias jellegű tér barokk házainak általában csak az emeleti része szolgál lakás céljaira, a foldszinten műhelyek, raktárak, uzletek sorakoznak, mely utóbbiak a század kozepe felé már kezdenek árubemutatásra szolgáló kirakatokat kapni. A tér kozepén magaslik a középkori eredetű Piaci torony, amely korábban figyelőállás az ellenség szemmeltartásara, később egyszerű tűztorony, benne a lélekharang, homlokzatán pedig a város órája.

A Főpiac a vándorkomédiások bemutató tere is egyúttal. Francsics Károly veszprémi érdemes borbélymester, aki 1846-tól kezdve naplót vezet élete eseményeiről, visszaemlékszik felszabadulása után tett vándorútja első állomására, az 1820-as

évek Szombathelyére, s közben leírja egy mutatványos társaság botrányba fulladt előadását. Először megrajzolja a helyszínt és a kötélen táncoló hét komédiás rendkívüli sikerét: *„A fő piaczon"* – írja – *„egy deszkákkal fedett, csonka torony áll. Ezen torony irányában vagy száz lépésnyire, jókora területű körbe czövekek verettek le, s azokra gyalulatlan fenyődeszkák szegeztettek, uraknak és dámáknak ülésül, a tolakodó nép ellen egyszersmind kerítésül szolgálandók. Ezen padokkal kerített téren mutogatták naponként a komédiások temérdek figurákkal testi hajlékonyságaikat, mégpedig oly bámulandó ügyességgel, hogy hirök naponként nagyobb-nagyobb lármával terjedt szét a városban."* A kötéltáncosok jövedelme egyre nőtt, s hogy tovább csigázzák az érdeklődést, ottlétük második péntekén *„tudósító lapot"* bocsátottak ki a városban, amelyben kihirdették, hogy másnap rendkívüli jelenetet fognak bemutatni. Még péntek délután a padokkal bekerített kör közepén izmos cölöpöket sulykoltak a földbe, melyekhez vastag kötelet erősítettek. Szombat reggelre az erős kötél a torony legfelső ablakába nyúlt fel, feszesre meghúzva. A *„csoda látványra"* a játék kezdetéül kitűzött délutáni 4 órára minden utcából, amely a piacra nyílott, sietve jöttek az emberek. A többit mondja tovább Francsics mester: *„Végre elvégezték a komédiások játékaikat: a toronyba húzott kötél volt még hátra. Feszült kiváncsisággal nézett mindenki az izmos, hosszú kötélre. A komédiások sürögtek-forogtak maguk közt, a tágas tér közepén össze-osszedugták fejeiket, és súgtak-búgtak: úgy látszik nem bírták maguk közt elhatározni, mitévők legyenek. A nép nyugtalankodni kezdett: majd egyik, majd másik oldalon zúgás-búgás hallatszott, melyet sűrű taps követe."* Végre az egyik komédiásné beszélni kezdett, kérte a nép bocsánatát, hogy ma nem teljesítheti a társaság ígéretét: *„Ama kötélen* – úgymond – *a pajácának kellene, megláncolt lábakkal, bekötött szemekkel talicskát feltolni a toronyba, hanem egy nem várt történet előfordulása miatt ma nem kivitelezhető. Kérjük alásan nagyon tisztelt pártolóinkat..."* Többet nem szólhatott, mert a távolból egy ököl nagyságú kő röppent a homlokára, a szóbanforgó pojáca pedig *„ügyesen elenyészett a zsibongó nép körül"*. Valóságos forradalom tört ki a rendkívüli

látványra felcsigázott tömegben. Az összetódult nép, élükön a diákokkal, a pojáca üldözésébe kezd, az kétségbeesetten menekül, futkos összevissza, végül a városházán rejtőzik el, s csak éjszaka merészel szállására hazamenni, néhány hajdú és császári katona védelme alatt.

Francsics naplója a kereskedelem színhelyéül szolgáló Főtér másik funkcióját mutatja be; ez kulturális jellegű, ha ugyan a kötéltáncos komédiásokat, a cirkuszosokat, a medvetáncoltatókat a művelődés szolgálóinak tekintjük. A Piac térről a keskeny Úri utca – a mai Széchenyi utca – vezet át a megyei és egyházi központba, a sokáig Vár Piac nevet viselő mai Berzsenyi térig. Tengelyét a század elején még csak egyemeletes, francia barokk vármegyeháza határozza meg, hozzá igazodnak az 1700-as évek legvégén emelt egyházi épületek, a püspöki palota, a Szeminárium, kanonokház, végül az 1813-ra belül is elkészült székesegyház. Az élő történelem jelenik itt meg a városnéző előtt. Folyamatosan települt egymás fölé a római város, a középkori magyar vár, a nemesi vármegye, végül az egyház központ, mígnem kialakult hazánk építészetileg talán legegységesebb klasszikus barokk tere. A középkor építészeti alkotásai közül csak a ferences templom szentélye és a rendház, valamint a vár egy részlete maradt fenn, a XVIII. század vége azonban egy nagyvonalúan megkomponált városközpontot hozott létre a hajdani vár helyén, s ebben már hiánytalanul gyönyörködhetnek a múlt század legelején is a város vendégei.

Akik az Úri utcából – a Zöldfa nevezetű püspöki vendégfogadóból jövet – kilépnek a térre, szemben találják magukat a kéttornyú székesegyházzal, a barokknak klasszicizmusba hajló monumentális alkotásával. Jobbról a kétemeletes papnevelde puritán tömege húzódik a háttérbe, dísztelen timpanonjával, balról annál pompázatosabban lép elő a püspöki palota, négy toszkán oszlopon nyugvó kőbabás erkélyével; a főhomlokzat copffüzéres, csigás oszlopfejezetei erőteljesen válnak ki a halványszürke falsíkokból. A székesegyházzal a késő barokk nagypréposti palota néz szembe, toszkán fejezetű falpillérekkel tagolt, nyugalmas szép homlokzatával. E négy nemes ízlésű

épülettől bezárt Templom tér tulajdonképpen csak bővülete az egykori Vár Piacnak – a későbbi Széchenyi, majd Berzsenyi térnek –, amelynek tengelyéből erős hangsúllyal emelkedik ki a magas manzárdtetős vármegyeháza.

Az utazó, ha újságcsináló is egyben, elsőnek ide siet, miként az 1844. évi Életképek Honti aláírású cikkírója teszi, de nem tudja megnézni a tanácstermet, amely a szép arányú épület egyemeletes oldalszárnyai közé fogott kétemeletes homlokzati fal-kiugrást, a középrizalitot tölti ki. Nem tud bejutni, hiszen a nemes urak szinte szakadatlanul tanácskoznak benne: *„A megyeháznál, mint gondolám, épen egy választmány ült össze; mert hol látogatunk meg megyeházat, mellynél pipaszónál nem űlne össze egy deputatio vagy legalább subdeputatio?"* Tovább megy hát a laptudósító a megyeház hátsó részén külön épületben elhelyezett új börtön meglátogatására, amely az 1836-ban létesített rabdolgoztató intézete révén vált országosan híressé. A megye régi tömlöce mélyen a föld alatt húzódott, s Hegedüs Sándornak, a rabdolgoztató intézet aligazgatójának 1842-ből való följegyzése szerint *„öt-hat külön rekesztékből állott, amelynek minden egyikében 20–24 rab 3–4 sorba úgy zárattak, hogy nap hosszában ugyan szabadok lennének lábbéklyóikban, de éjszakára lábvasaikon egy hosszú lánc keresztül vonása által, mellynek vége az őrszobába felhúzatott, egybe fűzetének. Az egész épület sötétsége miatt vadak barlangjához hasonlíta."* Az új börtön kétemeletes épület, az alagsorban 40 magánzárka van, a földszinten több kisebb és nagyobb közös tömlöc, emellett különböző műhelyek. Az emelet a várnagy lakása, de itt van a betegszoba, az asszonyok börtöne és még három munkaterem. A *„dolgozó intézetben"* – amely aligazgatója szerint *„a sinlődés régi barlangját a jobbulás jeles hajlékává"* változtatta – 1840-ben összesen 132 rab végez hasznos munkát. A férfiak gyapjúból szűrposztót készítenek, a nőrabok a katonaság *„ágyi eszközeit újítják"*, és egyenruhákat varrnak. Amikor az Életképek munkatársa 1844-ben meglátogatta az új megyei börtönt, *„mintegy 80 rab dolgozott a hallgató rendszer mellett, de azért a csevegés, beszélés és ugrálások felülhaladták a szövőszékek zörejét, amin, miután az embernek szája és lába van, nem csudál-*

kozám, de igen e rendszer – pártolóin". Az intézet aligazgatója mégis erkölcsi sikerről tud beszámolni, amikor megállapítja, hogy míg korábban a börtönből szabadultak mind *„kiképzett gonosztévőké"* lettek, addig a dolgozó intézetből kiszabadultak közül többen *„a kóbor életet munkás szorgalommal váltották föl, és bennök a megye hív és dolgos tagokat nyere"*. Hasonló a véleménye Kazinczynak is, aki egyik börtönlátogatásakor megjegyzi, hogy a tömlöcök a gonoszságok iskolái, a rabok onnan nem megjavulva, hanem teljesen megromolva jőnek ki, mivel *„együvé zárva, a gonoszok azokat is megrontják, tanításaik által, a kik oda csak botlás miatt jutottak"*. A börtönben mesterséget tanult rab viszont kedvet kap a munkás élethez, s hasznos tagja lehet a társadalomnak.

Az államigazgatás megyei központjához hasonlítva a városháza sokkal szerényebb épület, s a benne dolgozó tisztviselők hatásköre is lényegesen kisebb. Szombathely minősítése a 40-es években szabadalmas püspöki város. Ez azt jelenti, hogy a lakosok bizonyos évi pénzösszeg ellenében mentesülnek ugyan a püspök-földesúrral szemben fennálló kötelezettségeik egy részétől, teljes szabadságuk mégsincs. A polgárok állandóan követelik a több beleszólási jogot a város igazgatásába, de csak 1784-ben érik el, hogy a tanácsba a nép képviselői közül is bekerüljön négy ún. *„formondor"*. Korábban a város bíráját az uradalmi tiszttartó három jelöltje közül választhatta meg a lakosság, a XIX. században e megkötés alól felszabadul, az 1848. évi új szabályzat szerint pedig már polgármester kerül az elöljáróság élére. Ez a testület a főbírón, a főügyészen, a főjegyzőn, a számvevőn és a mezei kapitányon kívül 12 belső tanácsosból és 32 képviselőből áll, akiket a lakosság választ. A polgármester őre a városi pecsétnek, elnöke a tanácsnak és a közgyűlésnek, míg a főbíró a 12 pengő forintot meg nem haladó kereseteket illetően ítélkezik. A főtéren – a Piaczon – még ott áll a városháza előtt a pellengér és a deres, a kisebb vétkesek megszégyenítésére, illetve megpálcázására, de a 40-es években már egyre ritkábban használják őket.

A város legrégibb utcája a Gyöngyös – ma Tolbuhin – utca, amely a Sárvár felől érkező postaút folytatásaként a XIV. szá-

zad második feléből való ferences templomtól a város Piaczán át a várhoz, illetve a helyére épult barokk egyházi kozponthoz vezet. Kozépkori vonalát változatlanul tovább őrzi az Úri (Széchenyi), a Forró (Kossuth Lajos), a Kám (Alkotmány), a Fol (Kőszegi) és az Iskola (Hollán Erno) utca 1807-ben a Gyongyos és az Úri utca házai előtt lévő gyalogjárdák kikovezése *„az első kísérlet a varos csinjanak elómozditasara"*, 1816-ban a Kám és a Forró utca járdáit rakjak ki velemi kóvel Útburkolatok ekkor még nincsenek, parkszerű zoldteruletek sem, csak a Gyongyos- és a Perint-patak két partját kísérik vadon nőtt fasorok. A város utcáit 1831-ben osszesen hat olajlámpa vilagítja meg, számuk 1835-ben kettóvel szaporodik Az utcákon gémes kozkutak segítik a lakosság vízellátását, s a tuzek ellemi védekezést.

A házakat 1838-ban számozzák meg, s ez évben alakul a *„csinosságra ugyelő bizottság"*, amelynek az a feladata, hogy gondját és figyelmét kiterjessze mindarra, ami *„a varos kulső alakjára nézve bátorságost, hasznost, kenyelmest és diszest czélul véve"* elvégzendő. A bizottság gondoskodik az utcák névtábláinak elkészítéséről, a házak szám szerinti megjeloléséről és az építkezések ellenőrzéséről. A városi tanacs már 1817-ben megtiltja az újonnan épulo házak zsuppal való fedését, 1843 szeptemberében pedig a kozgyűlés elrendeli, hogy tiz év leforgása alatt minden szalmatetós házat cseréppel vagy zsindellyel kell befodni. A Honderu levelezője 1844-ben azt jelenti, hogy az ismétlődő tüzesetek miatti félelemtol indittatva, a város a szalmás házak átfedelezésére három évig hitelben ad cserépzsindelyt, csak a negyedik esztendótől kezdve kell igen mérsékelt kamatot fizetni a kolcson után Ez idóben állítanak az éjjeli órok mellé kulon tűzőroket a polgarok sorai kozul A tűzbiztosok vezetése alatt álló tüzórok két csapatot alkotnak; az egyiknek az emberei voros tollat viselnek, s az oltás a feladatuk, a fehér tollas másik csapat a mentés munkaját végzi A károsultak megsegitésének legaltalanosabb módja a polgárság bálba invitálása Az 1846 oszén pusztító nagy tűz után – minként az Életképek hírul adja – *„a szerencsetlenek javara az ifjusag tustent tanczvigalmat rendezett"*,

amelynek tiszta jövedelme, kereken 121 frt *„a károsultaknak tüstént kiadatott"*.

Szombathelynek 1802-ben 3782 lakosa van, s számuk még 1850-re sem éri el az ötezret. A mezőgazdasági jellegű településből a XVIII. században közigazgatási és egyházi központtá fejlődött városban gyorsan szaporodnak a kézművesek; legrégibb a molnárok céhe – a vízimalmok a Gyöngyös-patak két ága közti szigeten sorakoznak –, a vargák és tímárok pedig a Perint közelében telepednek meg. Az 1802. évi összeírás szerint 45 szakmában összesen 263 kézműiparos dolgozik Szombathelyen. Feltűnően magas az értelmiségiek aránya, a város szellemi élete a reformkorban igen élénk. Nagy része van ebben az 1772-ben alapított hatosztályos gimnáziumnak, az 1793 óta működő filozófiai tanodának, a liceumnak, az 1790 őszén benépesült hittudományi főiskolának és az 1787-ben felállított könyvnyomdának. A Kám utcai egyemeletes, késő barokk homlokzatú bölcseleti líceum tanítványai között van a század elején Széchenyi István is. A papnevelde professzorai közül négy akadémikus kerül ki, a líceum tanári karából is kettő. A gimnázium egyemeletes barokk épülete az Iskola utca sarkáról tekint a vármegyeházára; a mellette álló copf stílű lakóház egyházi célokat szolgál, egyebek között otthont ad a főtemplom hat muzsikusának. Iparrajziskolája, szegényintézete és polgári ispotálya is van a városnak, s a tehetős polgárokból alakult Emberbaráti Egylet 1829-ben már korszerűen fölszerelt kórházat épít az egykori déli városfal vonala mentén kialakult új utcában, amely ma Thököly Imre nevét viseli.

Mivel Szombathely közlekedési csomópont, kereskedelme tágas környék lakosságát szolgálja ki. A Közhasznu Esmeretek Tára szerint elsősorban vásárai jelesek. *„Vas- és Zala megyének egy része szállítja ide gabnáját* – olvassuk az egyik laptudósítást –, *s azért az ittlakó tőkepénzesek többnyire gabna, gubacs, borkereskedést űznek, s bizony meglehetős sikerrel. Innét van, hogy a város épületei folyton csinosbulnak, hogy a város környékén több kellemes mulató lakokkal ellátott kertek s szőlőhegyek a a legizletesb elrendezéssel kínálkoznak élvet nyújtani a város vagyonos közönségének."* A kerteken és szőlőkön kívül a

Gyöngyös-patak két ága közötti Malomsziget ligetes sétánya csábít kirándulásra, különösen amióta a 40-es évek elején fürdő is épül ebben a „Kis-Práterben". A Honderü szerint azonban ennek ellenére kevesen látogatják. *„Városunk egy igen csinos sétakerttel dicsekedhetik"* – írja a lap 1843-ban –, *„melyet azonban a pestiek aligha jobban nem tudnának használni. Árnyékos lombokkal mennyezett utak kigyódzák át a két részre osztott kertet, mellynek a város felőli részében egy igen izletesen épített fürdőház, s túlrészében egy kávéház, tágas táncz-, erő- s játéktermekkel szolgálja kényelmeit a látogatóknak, kik közönségesen néhány városi polgár – s csak kivétel esetében néhány úrhölgyek – s uracsokból állnak, kik az élénktelen utakat kétszer, háromszor átbarangolván ismét búcsút vesznek."* A levelezők arról panaszkodnak, hogy télen különösen a nőknek semmi szórakozásuk nincs, legfeljebb a férfiak szökhetnek meg a kaszinóba, hol teke, kártya, sakk mellett, néha egy kis olvasással el lehet morzsolni az időt. Az 1844. évi Honderüből tudjuk, hogy milyen ez a kaszinó: *„csakhogy meg nem öl a tágas, de kissé alacsony termekben a pipafüst bennünket"*. A külön olvasószoba kis kamra csak, de jár minden politikai lap, ezek mellett a Honderü és az Életképek. A könyvtár nincs a legjobb karban, viszont tekeasztal van kettő, és sok a kártyázó. *„Egyegy kis whist, egykis mondtam mondtad mondta mellett egy csészécske kávé táplálja szunnyadó társaséletünket"* – ezt is a Honderü tudósítója jelenti 1845 tavaszán.

Ha a helybeliek szerint ennyire csendes ez a város, Déryné miként láthatja Pest után a legzajosabbnak? Nyilván azért, mert ott-tartózkodása idején éppen ülésezik a nemes vármegye, s *„temérdek nagy urakkal van teli"* a vasi székhely. A Pesti Divatlap 1844-ben hasonló körülmények között így minősíti a szépen fejlődni kezdő nyilvános életet: *„Szombathely társadalmi szelleme lényegesen elüt a királyi városokétól"* – tudósít a folyóirat vasi levelezője. – *„A megyei gyűlések alkalmából Szombathelyre sereglett jobb gondolkozású nemesi családok örömmel fogadják társasköreikben a míveltebb polgári rendbélieket, s azokat a magyar társaséleti szellemökbe átalöltöztetni egyik legfőbb kötelességeiknek ismerik."*

Hogy a megyegyűlések idején milyen szertelenül zajos tud lenni Szombathely, ahhoz frappáns példával szolgál Déryné. Kilényi Dávid társulatával vendégszerepel itt 1819-ben és 1820-ban. Az igazgató elosztja színészeit Kőszeg és Szombathely között; ha az egyik városban operát játszat, akkor a másikban drámát, és fordítva, Déryné azonban legtöbbször mindkét esetben színpadon van. Megtörténik, hogy ha Kőszegen vége a játéknak, gyors vacsora után szekérre ül, s fél éjszakán át utazik, hogy másnap délelőtt a szombathelyi próbán fölkészülhessen az ottani előadásra. Az egyik este a 16 éves Mátyás királyként lép fel egy dalműben, mivel nincs a társulatnál énekelni tudó ifjú színész. Sikere akkora, hogy az előadás után a fiatalság a szállása elé vonul, amely a nagy fogadóban van, szemben a fehér papok épületével: *„Én este az ágyban szoktam szerepeimet átolvasgatni, midőn már megtanultam"* – írja Naplójában –, *„hogy jobban fejemben maradjon, vagy még észrevételeket tegyek a helyesebb szósúlyozás tekintetéből. Egyszer csak hallok távolról muzsikát, lármát, éljen-kiáltozást ezer torokból. Utcára volt a szobám ablaka, én hirtelen eloltom a gyertyát, hogyha erre mennek, ne lássák, hogy nálam még világ van. De megállnak ablakom alatt (én föntlaktam az emeleten) s kiáltják:* »jöjjön le Déryné, éljen! jöjjön le Déryné, Mátyás éljen!« *...kiáltották szélesen,* »éljen Déryné Mátyás! jöjjön le!« *és elkezdték a falakat verni és champagneis üvegeket a ház falához csapkodni, hogy csak úgy csörömpöltek az üvegek a kövezetre le. Az ablak redői közül kikukucskáltam, s láttam, hogy két egyén egy nagy karosszéket tart a vállán. A kiáltozások eközben is mindig szünet nélkül folytak. Engem halálos félelem fogott el. Gondolám, talán jobb lesz, ha gyertyát gyújtok. Fölvettem hamar fehér pongyolámat, meggyújtottam a gyertyát s kinyitottam az ablakot... s ismét* »éljen, éljen, jöjjön le Déryné Mátyás! meghordozzuk a városban, Déryné Mátyás!» *Én uram, Istenem, őrizz meg! – gondolám – ha fölültetnének arra a székre, majd elkezdenek velem táncolni, leejtenek, össze-vissza taposnak rajtam s fejem is betörik.* »Jöjjön le! űljön ide! Éljen Mátyás Déryné!» *Bátorságot vettem, kihajoltam az ablakon félig, hogy beszélni akarok.* »Halljuk! Halljuk!« *Mondám: Mélyen meg*

vagyok hatva e nagy megtiszteltetes által De bocsánatot kérek, igen beteg vagyok, orvossaggal elek, az agybol se szabad lett volna folkelnem... Egy kis zugas volt, egy kis csendesebb éljen. »Nohát gyerunk be!« *Jaj! mondám szobaleanyomnak, ide jonnek De nem! Bementek a fogadoba A mint a feher papok meghallották a Matyás-kiáltást, már akkor minden ablakaik tele voltak fejekkel s minden ablakban gyertya égett s hallatszott az ablakokból neha-néha az ő éljen-kialtásuk is Hej, de szerettek volna lemenni s a vidám tarsasag kozé elegyedni! Volt nekem ott szép éjszakám! Egesz reggelig muzsikáltak* "

Kőszegen nem mindig van publikum a színházban, Szombathelyen azonban szinte állandó a telt ház – ezért is válik meg Déryné mindkét vendégszereplése alkalmával olyan nehezen Vas megye székvárosától, de hát mennie kell tovább a társasággal Zala-Egerszegre, onnan Aradra s megint vissza a Dunántúlra, Győrbe Az útirajzíró Horváth Elek is nehéz szívvel búcsúzik, Vasból Somogyba kocsizva, a kedves várostól. A kámi dombról visszanéz Szombathelyre, s ezt a pillanatot orokíti meg a Sas 1832-es évfolyamának októberi számában: „*Látam a roppant anyatemplomnak pompas epuletit sudar tornyaival méltoságosan emelkedni a város egyéb csinos epuletei felett, s jobbjarol az ekes puspoki házat, baljarol a nevendék papság jeles epuletét Még egy tunet a Sz Ferencz szerzete fenyes tornyára s Domonkos fijainak megaggott templomára – s nincs tobbe szemeimnek miben gyonyorkodniok!*"

EGERSZEG, KANIZSA, KAPOSVÁR

A Soproni- és a Kőszegi-hegységtől délre a Vasi–Zalai-dombság erdővidékén az ország két színes néprajzi tája bújik meg a Dunántúl legnyugatibb kiszögellésében, az Őrség és Göcsej. A Zala folyócska forrásvidékének lankás domboldalain és hullámos halomhátain kuporgó őrségi falvak szétszórt házcsoportokból, az úgynevezett „szer"-ekből állnak, ahol – a nyugati határ védelmére még az Árpád-korban odatelepített – besenyők és székelyek maradékai laknak. A vasi Őrséghez keletről csatlakozik Göcsej, a derékszögben megtörő Zala-folyócskától és a Válicka-pataktól körülfogott, szintén erősen tagolt felszínű kistáj. Csupa üde szín, tarka változatosság a megszámlálhatatlan dombból és bonyolultan egymásba fűződő völgyhálózatból egybeformálódott Göcsej, amely már zalai föld. A dombtetőket kiterjedt fenyő- és bükkerdőségek takarják, a délies lejtőkön szőlő tenyészik, meghajlott gerincű, zsuptetős parasztpincék bújnak meg százados diófák alatt. Göcsej apró falucskái a dombhátakon ülnek, és épp úgy szétszórt házcsoportokból alakultak ki, mint az őrségiek, csak itt „szeg" a nevük. A határőrszolgálatot teljesítő családok kezdetben minden rendszer nélkül vertek szállást a dombtetők peremén, a „börc"-ön, s az egymástól különálló telephelyek csak lassankint közelítettek egymáshoz, ahogy szaporodott a lakosság. Ezt az ősi faluformát Győrfiszeg, Barabásszeg, Vargaszeg, Pálfiszeg, Rózsásszeg és Kustánszeg községek őrizték meg a legérintetlenebbül, de a táj központja, Zalaegerszeg eredetileg maga is egy kis göcseji szeg, s még a múlt század elején is jelentéktelen település, noha már régóta megyeszékhely.

A Zala és a Válicka közti mocsárvilágból kiemelkedő egyik nagyobb hátságon építik meg első házait; három oldalról víz nyújt természetes védelmet az először egy 1247-ből való királyi oklevélben Egurzug néven említett templomos falunak, amely 1777-ig a veszprémi, attól kezdve pedig a szombathelyi püspök birtoka, s közjogi állását tekintve nem sokban különbözik a jobbágyfalvaktól. A Szombathely felől érkező áthalad Zala cölöphídján és a rövid Kaszaházi (ma Batthyány) utcán végigmenve máris a két homlokzati tornyú, barokk plébániatemplom előtt találja magát. A templomot az összeroskadt középkori egyház helyén 1750 és 1760 között Biró Márton veszprémi püspök építteti fel a település legmagasabb pontján. Előtte ér össze a nyugat–kelet irányú Körmendi (Rákóczi) út és a Kanizsa felől érkező Fehérkép (Kossuth) utca, mely utóbbi a város déli bejáratánál álló régi Mária-szoborról, az úgynevezett Fehérképről kapja a nevét. A múlt század első felében a város tulajdonképpen ebből a két, országútként szolgáló főutcából áll; keskenyen elnyúló települési formája épp ezért egy hatalmas L-betűhöz hasonlít.

Mind a Körmendi, mind a Fehérkép utca ritkásan van beépítve, s mindössze néhány falusias mellékutca ágazik ki belőlük. Az 1826. évi nagy tűz után, amelyben csaknem 400 ház pusztul el, s leég a templom két toronysisakja is, az utcákat szélesebbre szabják, a központban deszkákból gyalogjárókat raknak le, s elhatározzák a közvilágítás bevezetését is. Hogy ez utóbbi nagy elhatározás milyen nehezen válik valósággá, arra bizonyíték az egyik divatlap jó két évtizeddel későbbi tudósítása: *„Még most is csupán 6 lámpa képviseli nálunk az éji világítást, de ez a 6 olly melancholice lobogtatja lángját. Kilenc óra tájban ezen melancholizálás csendes szendergésbe megy át, s ő lámpaságuk szépen elalszanak."* A divatlap Vidéki élet című rovata ez alkalommal azt is jelenti, hogy *„a fő utat most kavicsozzák, különben sárfészek a mi városunk"*, s e megállapítás kapcsán említi, hogy Egerszegen kedves szokás kiülni a házak előtti székekre, és ott elcsevegni az alkonyatot, közben elégedett arccal nézni a poros, szemetes utcát, vagy éppen a feneketlen sarat.

A Körmendi útnak a plébániatemplomra tekintő legbelső

szakasza kiöblösödik, s Piactér nevet visel, mivel szerdán és szombaton ott tartják a hetivásárokat. A térnek a templommal szemben lévő sarkán áll a földszintes városháza, mellette az ugyancsak földszintes városi fogadó, szemben vele pedig a „nemzeti iskola", vagyis az elemi. Három osztálya van, s egy iskolamestere, aki kántor, harangozó, és sekrestyés is egyszemélyben. A mester saját költségén alkalmaz néhány képzettség nélküli tanítót, aki segédkezik neki az oktatásban. Gimnáziuma nincs Egerszegnek, de az 1843. évi Regélő vidéki levéltárcája arról tudósít, hogy *„városunkban egy igen derék, czélirányos és ajánlatraméltó leánynevelő intézet van Horváth Emilia asszonyság vezérlete alatt. Az intézet el van látva minden e nembeli kellékeivel, zongora és nyelvmester s minden szakmabeli tanító helyesen lévén megválasztva."*

Az egyszerű városháza mögött lévő zárt téren áll a vármegyeháza, amely Vályi András országleírása szerint *„a városnak nem tsekély díszt szolgáltat"*. Az egyemeletes barokk épület alapjait 1730-ban rakták le, a török hódoltság megszűntével széthányt „végház" helyén. Ez a kisded vár Kanizsának oszmán kézre jutása után, az 1600-as évek elején kapott fontosabb védelmi szerepet. Nem kőfallal körülvett erősség volt, hanem *„könnyű építésű"* sárvár. A veszprémi püspök kastélya köré cölöpök sorát verték a földbe, közüket jól megdöngölt agyaggal kitöltötték, a gerendákat vesszősövénnyel egymáshoz fonták, majd az így létrejött palánkot sánccal, mély árokkal övezték. A sárvárak egész sora épül meg hasonló módon a Dunántúl hódolt részének a határvonalán, s a védőláncolat vicegenerálisa többnyire az egerszegi végházban székel. A török veszély elmúltával lebontott vár helyére kerül a megyeháza, a püspöki kastély előtti térségre. Egerszeg azonban tulajdonképpen már Kapornak 1576-ban történt feldúlása óta Zala vármegye ítélkezési helye. Megerősített kastélya biztonságot nyújt, a megyegyűléseket vagy ott, vagy a templomban tartják, kivéve amikor mégiscsak menekülni kell a török elől Körmendre, Sümegre, Keszthelyre vagy Lentibe.

A székház felépítése, 1732 óta végleg Egerszegen működnek a megye hatóságai; itt van a levéltár, itt folyik a törvénykezés,

itt hangzanak el széles honi visszhangot keltő közgyűlési felszólalások. A reformkorban ez a kis faluváros a haladó szellemű dunántúli köznemesség egyik fő erődje. Az egerszegi megyeháza tanácstermében az egész ország érdeklődésétől kísérve küzd a szabadelvű polgári átalakulásért Deák Ferenc és későbbi követtársa, a zalai liberális ellenzék másik vezére, Csány László, a Szemere-kormány vértanú minisztere. A Regélő 1843. május 24-i keltezéssel Levelezések rovatában részletes leírást ad arról az erdei ünnepségről, amelyet Deák tiszteletére rendez a vármegye: *„Délutáni 3 óra után már minden a közelfekvő ságodi erdőcskébe, a mulatság szinhelyére indult, s a vendégek ide s tova hullámzása késő estig tartott. Hölgyeink szinte igen szép számmal gyűltek össze, bájos arczaikon kellem és életvidorság ömlött el, mintha az ifjuló természet jelen pompájával akarnának vetélkedni. Deák Ferencz érkezésekor 12 taraczklövéssel üdvözöltetett, s ki látta őt, s élvezé szellemdús társalgását, azonnal ráismerhetett a nagy emberre."* Két „hangászkar" felváltva működött, délután fényes uzsonna következett, este pedig néhány működő tűzijátékkal lepte meg a vigadó társaságot. A felröppenő utolsó tűzkerék szikráiból e szavak bontakoztak ki: Éljen Deák Ferencz!

A megyeszékhely Egerszegen való állandósítása hozzájárul ugyan a város fejlődéséhez, de nem indít el nagyobb szabású építkezéseket. A múlt század közepi leírások a nemes vonalú vármegyeházán kívül csupán a plébániatemplom közelében, a Fehérkép utca kiöblösödésében (a mai Széchenyi téren) lévő, egyemeletes, barokk *„kvártélyházat"* tartják érdemesnek megemlíteni. Az átutazó katonaság elszállásolására szolgál ez elsősorban, de hozzá csatlakozik az *„aggápolda"*, amely kórház és menhely egyben, vagyis ispotály. Közelében van az 1815-ben alapított Szentháromság gyógyszertár, a város második patikája; az első 1768 óta működik a Piactéren, Szentlélek elnevezéssel.

A Tudományos Gyüjtemény 1836-ban 3800-ra teszi Egerszeg lakosságát, Fényes Elek 1847-ben 3944 lélekkel számol. Túlnyomó részük földmívelésből él, sok köztük a szőlőmunkás; a kézművesség és a kereskedelem azonban fejletlen, csupán a

Zalaegerszeg főutcája, bal oldalon a „kvártélyház"

fazekasipar virágzik. A Tudományos Gyüjtemény szerint országos vásárai *„kivált szarvas marhára nézve nevezetesek"*, Fényes Elek pedig mindössze annyit jegyez meg Egerszeg gazdasági életét illetően, hogy *„roppant erdeje sok gubacsot szolgáltat"*. Ezt az értékes cserzőanyagot az állati nyersbőrök kikészítéséhez, ipari feldolgozásra alkalmassá tételéhez használják a tímármesterek. Boltja csak néhány van a városnak, könyvkereskedése a század közepén sincs; Kanizsáról kell hozatni még a kalendáriumot is.

A divatlapokból arról értesülünk, hogy a társasélet pang, a családok miként a csiga, házukba húzódnak vissza. Az 1843. évi Honderü szerint a teremhiány az oka, hogy *„Zala-Egerszeg művelt közönsége a szinházi élvek nélkülözésére van kárhoz-*

tatva". Van egy *„kevés csínú"* kávéház és egy kaszinó. A kávéházban a megyegyűlések alkalmával csak az kaphat enni, aki maga megy a konyhára, vagy a szolga kezéből mások elől elkapja az ételt, s az 1848. évi Életképek levelezői tudósítása szerint még *„tragicai jelenetek is fejlődnek e kávéháznak csúfolt csárdában, s illyenkor a szereplők elkezdik egymást gazemberezni, pofozni, gyertyatartókkal s egyéb kézbefoghatókkal agyba főbe verni"*. A kaszinó nem egyéb, mint egy nagy terem, hol esős időben annyi ember gyűl össze, hogy egyik a másiktól nem mozoghat. *„Mindnyájan füstölnek, mindnyájan politizálnak, némellykor olvasnak, mások kártyáznak, mások ha jó kedvök van, muzsikáltatnak, mit ismét némelyek, kik a faraoasztalnál a zene miatt a contrát és recontrát nem hallhatják, apprehendálnak..."* Levelezői tudósításból idéztünk, s innen való az alábbi közlés is: *„Esténkint az úgynevezett kaszaházi kertben jól kikuglizzuk magunkat..."*

Bezzeg élénkebb a megye másik városa, Kanizsa. Aki odatart, azzal a Fehérkép utcán halad végig a postakocsi, majd a Válicka-patak mentén kocog tovább, egyre csak délnek, miközben Göcsejből lassan átér a Zalahátságba, a Vasi–Zalai-dombság harmadik tájegységébe. A hosszú, egyenes futású völgyekkel szabdalt hátság dombvonulatai szinte párhuzamosan sorakoznak egymás mellett, a Mura és a Zala folyó között. Az észak–déli irányú, kis lejtésű völgyek alján vizenyős rétek sorakoznak, a dombhátakon tölgyes, fenyves erdőfoltok váltakoznak szántóföldekkel, szőlőkkel, gyümölcsösökkel. A hátság települései általában a dombsorok oldalain ülnek, hiszen a völgyek talpa járhatatlan, ingoványos terület. Ilyen magasabb helyen, a Kógyár-patak – a későbbi Principális-csatorna – völgyének keleti peremén alakul ki a táj városa, Nagykanizsa is. A mocsárvilág itt összeszűkült, jó átkelési lehetőséget nyújtott, ezért három irányból ide futottak össze az utak. A közlekedési csomópont védelmére korán vár létesült, amelynek alapja a Szent István idejéből való Benedek-rendi monostor. Ezt alakítják át később megerősített kastéllyá, majd a középkor végén – a magyar nagybirtok kifejlődésével – a várbirtokot védelmező komolyabb erősségé.

A mocsárvár mellett, de partosabb helyen, telepednek meg a földmívelő jobbágyok s a várnépet kiszolgáló kézművesek; palánkkal körülvett helységük a későbbi város csírája. Nagyobb fejlődésnek akkor indul, amikor Kanizsay Orsolya kezével Nádasdy Tamás nádor birtokába kerül. A gazdag és nagy hatalmú főúr, aki horvát bán is egyben, a török előnyomulás veszélyével számolva, a várat nagymértékben megerősíti, a város szerepkörét pedig nemzetközi arányú kereskedelmi tevékenysége révén kiszélesíti. Kanizsa a XVI. század közepén gyűjtőállomása az Olaszországba irányuló gabona- és állatexportnak éppúgy, mint a Stájerország felé tartó borkereskedelemnek. Szigetvár elestével a török elleni védekezés első vonalába kerül Kanizsa, fővégház lesz, a fél évszázadig ellen is áll az oszmánnak. 1600-ban mégis elesik, s csak kilencven esztendő múlva sikerül visszafoglalni. A váralji település a hódoltság idején is tovább él, hitvány sárputrijaiból fejlődik ki a későbbi város. Kanizsa várát 1702-ben császári parancsra lerombolják; köveiből épül fel még az elbontás évében a ferences templom és kolostor, valamint a város új földesurának, Grasics Jakabnak barokk kastélya, amely később a Batthyányaké lesz. Az 1825. évi Tudományos Gyüjteményben a Zala vármegyebeli utazásáról beszámoló Bitnitz Lajos még látja az elbontott vár némi nyomait: „*A Kis Kanizsai kopár homok halmokban, az úgy nevezett nagy és kis kanizsai temetőkben és a mocsár kiszáritásával leüllepedett földből kiálló czövekekben mutatja régi fontosságának maradványait. Sok ilyen czöveket találni még mostan...*" A dorongok közé vert földből való külső várfal és a várost övező palánk fel-felbukkanó csonkjai ezek.

Hadászati jelentőségének elvesztése után közlekedésföldrajzi helyzete fejleszti Kanizsát, négy főút – a bécsi, a kaposvári, a légrádi és a varasdi – összefutásában. A város nem a vár helyén alakul ki, hiszen a vizenyős völgytalp csak védelmi célokra volt jó, hanem a két oldali magasabb teraszokra húzódnak fel az utcák. Így jön létre a Kógyár-patak nyugati partos részein a földmíves-jobbágyok lakta Kis-Kanizsa, a keleti domboldalon pedig Nagy-Kanizsa, melyet iparosainak, kereskedőinek szorgalma és a bécsi út növekvő forgalma várossá fej-

leszt. A Tudományos Gyüjtemény fentebb már említett útirajza ekként jellemzi a kétarcú települést: *„A mostani várost a közel egy negyed óra szélességű berek két részre osztja, Nagy és Kis Kanizsára; ez az ingovány jobb oldalán, többnyire homokos, amaz bal partján, de magosabb helyen fekszik. Mind a két rész ugyan azon szabadsággal bir, s ugyan azon Előljáróságtól kormányoztatik. Nagy Kanizsán többnyire vagy kereskedést, vagy mesterséget folytatnak, Kis Kanizsán pedig nagyobbadon a földmíveléssel foglalatoskodnak. A városnak igen alkalmatos fekvése Hazánk két nagyobb Vármegyéi között, Horvát Ország szomszédságában, és a több, itt egymást keresztül vágó utak középpontján, azt nevezetes vásárhellyé teszi."*

A sokoldalú gazdasági tevékenység folytatásának minden földrajzi feltétele megvan Nagykanizsán, ezért fejlődik, nem királyi kiváltságok révén. A török kiverésekor a vár alatti szegényes települést főként kézműves iparosok lakják, akik a ruházati, élelmezési és felszerelési szakmában dolgoznak, s már korábban is kielégítik a várbirtok kisipari szükségletét. A városi élet alapjainak megvetése idején az iparosság a vezető társadalmi réteg, belőlük kerül ki az elöljáróság is. A helyi céhszervezetek a XVIII. század közepén fejlődnek ki, a takácsok céhjéről történik említés legelőször, 1722-ben. A kanizsai kézművesek nemcsak a település közvetlen környékét, de egész Zala és Somogy megyét, sőt a Dráván túli területeket is ellátják árucikkekkel. Az 1828. évi összeírás 38 mesterségben összesen 228 iparűzőt tüntet fel.

A kereskedelem is igen hamar kilép a szűkebb helyi körből. A Kanizsán összefutó utak nyújtotta előnyöket jól kihasználja a polgárosodó lakosság. A mocsárvilágon átvezető úton vámsorompót állít fel az elöljáróság, itt az idegenből hozott árut kanizsai fuvarosok veszik át, s ők szállítják tovább. Ez az átrakó forgalom jelentékeny városfejlesztő tényezőnek bizonyul. Kanizsa XVIII. századbeli kereskedelmi forgalmának élénkségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az elbontott vár téglaiból – a már említett egyházi és világi épületeken kívül – ötvenszobás uradalmi vendégfogadó épül, nagy istállóval és szekérszínnel, az átvonuló kereskedők és fuvarosok részére.

De a kanizsai kereskedők sem csak helyben kalmárkodnak. Megbízottaik Szlavóniában összevásárolják a szilvóriumot, a nyersbőrt, a mézet, beszállítják a kanizsai raktárházakba, onnan továbbítják az olasz és osztrák piacokra. A terményeket exportáló kanizsai szekeresek kézmű- és vasárukkal, teával, fűszerekkel megrakodva térnek vissza Bécsből, Grazból és Triesztből. A zalai, somogyi, tolnai viszontelárusítók aztán Kanizsára jönnek a külföldi iparcikkekért, így lesz a városból nagykereskedői központ, ahol már a múlt század elején több külföldi cégnek van állandó megbízottja. Vonzásterületének a népessége a 40-es években meghaladja a százezer főt.

Nemzetközi kereskedelme a század közepére a Dunántúl egyik legjelentősebb településévé növeli Kanizsát. Fényes Elek 1836-ban megjelent geográfiájában ilyen jellemzését adja: *„Ezen város igen eleven, mert Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavonia, Bosnyákországok között feküdvén, kereskedése nagyfontosságú. Sertés, marha, gabonavásárai felette híresek, s a törökországi sertések, ökrök mind itt mennek keresztül; ezenkivül majd csaknam egész Somogy vármegye innen veszi a fabrikatumokat és a koloniális portékákat."* Az 1828. évi összeíráskor Somogy 279 települése közül 146 Kanizsát jelöli meg piacaként. A városnak ekkor 6800 lakosa van, 1847-ben pedig már 9728; központjában téglából épülnek a házak, s a főutcák szilárd burkolását az 1820-as években megkezdik. Az első kitéglázott utca az Ispita (ma Ady) utca; a vár alapjaiból kibányászott kövekből pedig 1840-ben a Fő utca (Lenin út) gyalogjárdáit rakják ki.

A Fő utca – amely tulajdonképpen a kaposvári országút belterületi folytatása – a háromszög alakú Piac térre fut be, s itt egyesül az Egerszeg, Csáktornya és Légrád felől érkező utakkal. A hatalmas, puszta térséget a barokk Batthyány-kastély, a városháza, a törvényszék, a nagyfogadó és néhány egyemeletes polgárház keretezi; közepén ráccsal körülvett Szentháromságszobor áll, amelynek egyik oldalán Vlagyimir Bronyevszkij orosz tengerésztiszt 1810-ből való útirajza szerint nyitott mészárszék van, a másikon pedig sátrak sorakoznak, kenyeret, dohányt és szilvapálinkát árusítanak bennük. A tér polgárházai-

nak a földszintjét boltok foglalják el. Ez a piac a 40-es években nemcsak Zalának, de Somogynak is legfőbb árucsere-forgalmi központja, magának a városnak a kalmárkodó szerepköre pedig egyre jobban túlterjed az országhatáron. Az Életképek 1846. decemberében csak úgy mellékesen említi *„az ezerfele árukkal terhes kocsikat, azoknak szünteleni morajját, mellyek gazdag kereskedők csarnokaikból kül- és belföldre indulnak"*, de annyi is elég ahhoz, hogy érzékeltesse a város igen élénk kereskedelmi életét.

Az egészségügy szolgálatában a már 1770-ben működő Ispita utcai kóroda áll, amely ugyan kezdetben csak amolyan aggok menhelye, de 1840-től évi 40 forint fizetést húzó orvosa van, s betegeinek száma 1846-ban például 136. A 40-es években egyébként hat orvostudor és négy sebész, illetve szülészmester folytat privát praxist a városban, a gyógyszerkészítéssel pedig két patika foglalkozik. Az elsőt még 1714-ben létesítették a ferences barátok rendházuknak a földszintjén – ez akkor a megye egyetlen gyógyszertára –, a második 1836-ban nyílik meg a Fő utcán, s az Igazság nevet viseli.

Míg a megyeszékhely Egerszegnek csak elemi iskolája van, addig Kanizsán 1765 óta tartanak fenn a kegyesrendiek gimnáziumot, amelynek a múlt század elején 500 növendéke van. Tanítóképző és nőnevelő intézet is működik a városban, s mindhárom tanodát *„áthatja és élteti az idő lelke szerinti haladás hő érzete, áthatja a honi nyelv és a magyarság lángoló szeretete"* – miként az Életképek 1846. december 6-áról keltezett levelezői jelentésében olvassuk. Az 1837-ben alapított Polgári Egylet – amelynek elsődleges célja a közhasznú ismeretek terjesztése és a városi intézmények támogatása – szép kerthelyiséget is tart fenn, nyáron minden este zene szórakoztatja benne a közönséget. Két kávéház és két fogadó – a Zöldfa és a Szarvas –, valamint a Sashoz címzett vendéglő a polgárság kedvelt gyűlhelye. A Zöldfa nagyterme ad szállást a városban szereplő színtársulatoknak; itt tartják a hangversenyeket is, s hogy milyen lelkes közönség előtt, arról az Életképek 1846. november 14-i száma ad képet: *„Egyikét azon élvezeteknek, mikben mi vidékiek olly gyéren részesülünk, bő mértékben nyújtá f. hó 1-én a*

tehetségdús és a dalnászat világában eléggé ismert Goldstein Theréz kisasszony úgynevezett búcsu-hangversenyében, melly mind elrendezése mind az előadott darabok izlésteli választása által igen sikerültnek mondható. A német (?), *olasz* (!) *és magyar nyelven énekelt darabok közt kulonosen az utolsó, mind jelessége-, mind pedig a közönségnek nemzetiség iránti rokonszenvénél fogva, annyi lelkesedést szult, hogy azt szünni nem akaró tapsok és »ujrá«-zások következtében, ismételni kénytelenitetett a jeles müvesznő."* A H. kézjegyű levelező megemlíti, hogy a hangversenyen kozreműködött a *„helybeli jeles zenekar"*, amely ugyancsak zajos tapsot kapott.

Legkedveltebb mulatóhelye a kanizsai polgároknak mégis a várost délről és keletről nagy ívben övező szőlős, szelídgesztenyés dombvonulat. A Szentgyorgyvári-hegy, meg a Bagónakpatak menti Látó-hegy és Szabad-hegy favázas présházai, boronapincéi vasárnapokon víg családi összejövetelek *„örömzajától"* hangosak. A távolabbi Hétforrás ligetes völgyét felkeresni már kisebb kirándulásnak számít, aki pedig a Batthyányak erdejében rendezett valamelyik vadászaton részt vehet, az olyan nagyszerű élményben részesul, mint Degré Alajos, az Életképek utazó írója 1847 júliusában: *„Gyonyorú erdő, a hegven óriási fáktól környezett kis szabad tér, hol gazdagon terített asztal díszlett, alig néhány lepésnyire egy öl égőfa csapkoda ég felé lobogó lángjait. Az érkező vendégeket harsogó zene fogadá, a pompás vacsorát élénk kedv, toastok, jó bor és zene fuszerezék Asztalnál valánk éjfél után ket óráig, akkor a tűz korul készített szalmaágyakra fekvénk kissé pihenni; a zene folytonosan szolt Gyönyörű volt! a hold felettunk ragyogott, a tűz mellettunk pattoga és az erdő csendes volt; – egyszerre felettunk t. i. kissé magasabb hegyen a zenészek hangosan rákezdék a vadászdalt, s alattunk a völgyben négy tárogatóval a viszhangot fujták. Ez megragadó szép volt!"*

A Zalahátsághoz Nagykanizsánál – a Kógyár-patakon túl – lazán hozzákapcsolódik a Somogyi-dombság nyugati része, az úgynevezett Belső-Somogy. A párhuzamos halomhátakból álló erdővidéken vezet át a postaút, Nagybajom érintésével, a Kapos völgyébe, amelytől északra a Balatonig nyúló, élénkebb dom-

borzatú Külső-Somogy, délre pedig az igen aprólékosan tagolt Zselic helyezkedik el. Ahol Somogy e három résztája találkozik, ott alakult ki a Kapos kiszélesedő völgyének egyik ősi útcsomópontjában Kaposvár. Tájakat összekötő szerepe fejleszti lassan-lassan várossá, meg hogy az 1700-as évek közepétől a Dunántúl legnagyobb megyéjének a székhelye. Ámbár még ezután is jó száz esztendeig mindenekelőtt az Esterházyak uradalmi központjaként tartják számon.

A kiterjedt mocsárvilágot éltető Kapost, amely 120 kilométer hosszan kanyarog át a somogyi és a tolnai dombvidéken, az 1830-as években szabályozza Beszédes József, a jeles vízimérnök; a csatornázott folyócskának és Malomárok elnevezésű mellékágának északi, bal partján fekszik a város, szelíden lankás terepen, míg délről szőlős dombok ölelik körül. A Zselic végső nyúlványai ezek a korábban bükkerdőkkel borított „hegyek", amelyeket azonban – mindenekelőtt a városhoz legközelebb eső Kecel-hegyet, Kapos-hegyet és Róma-hegyet – már a XVIII. század végén kertséggé formál a lakosság. *„A hegyek, mellyek Kaposvárt kerítik"* – írja Horváth Elek 1827. évi somogyi utazásáról szóló Sas-beli cikkében – *„többnyire szőlő tőkékkel díszeskednek; mellette folyik ezen hegyek gyökerében a Kapos...*" Ez időben épülnek egyre nagyobb számban csinos présházak és nyaralólakok a szőlős-gyümölcsös dombláncolaton, a már korábban meglévő fatornyos, zsindelytetős kicsiny kápolnák védőszárnyai alatt.

A városszerkezet főtengelye a folyóval párhuzamosan futó pécs-varasdi állami útból alakult, csaknem három kilométer hosszú Fő (ma Május 1.) utca. A belőle kiágazó négy mellékutca is egy-egy országút belterületi szakasza. A Hosszú (Berzsenyi) utca Nagykanizsa, a Pap (Április 4.) utca Lengyeltóti, a Vár (Ady) utca a Kapos fahídján át Barcs, míg a Gilicze (Tanácsház) utca a folyó másik hídján keresztül Szigetvár felé vezet tovább. *„Kaposvár hosszú, 4–5 rövid mellékággal ellátott, kissé görbe faágot képezve, még igen hézagosan volt házakkal beépítve"* az 1830-as években, miként Bergel József orvos visszaemlékezéseiből tudjuk. A négy forgalmasabb – mert országút szerepét is betöltő – utca találkozásánál kelet-

Kaposvár, középen a városképen uralkodó vármegyeháza

kezett tölcsér alakú tágulatból formálódik ki a falusias barokk plébániatemplom körül a Főtér. Szegényes városközpont bizony ez; Kaposvárnak nincsenek gazdag, építtető kedvű egyházfejedelmei, temploma a XVIII. század közepéig sövényfalú, 1748-ban építik át téglából, fiókos dongaboltozattal fedve egyetlen hajóját, hegyes sisakkal csúcsosítva homlokzatán lévő tornyát. Mellette áll az egyemeletes, klasszicista stílű nemzeti iskola, kosáríves kapuja fölött *„A haza kis polgárainak"* felirattal. Három osztályában íráson, olvasáson és hittanon kívül számtant meg nyelvtant oktat a mester, aki az emeleti szobákban lakik két segédjével együtt. Az elemi iskolával szemben az 1806 szeptemberében megnyílt négyosztályú gimnázium földszintes, magas nyeregtetős épülete nyúlik el; a kissé előreugró bejárat fölötti fa harangtorony ad némi hangsúlyt igen egyszerű homlokzatának.

A templomon és a két tanodán kívul a Főtéren van az egyemeletes Korona vendégfogadó és az ugyancsak egyemeletes, ot ablaktengelyes városháza, mindossze hat szobával és egy bortonhelyiséggel. Ehhez az egyutteshez szervesen kapcsolódik a Fő utca betorkolásában, a nemzeti iskolához támaszkodó egyemeletes, magas manzárdtetős késő barokk épulet, az Esterházy-uradalom tiszttartói laka, az úgynevezett „Dorottya-ház" A Fó utca túloldalán magasodik a város leghatalmasabb, legszebb épulete, a kétemeletes, klasszicista vármegyeháza, amely a régi, foldszintes, *„fustos és alacsony"* megyei székház helyén 1832 óta fogadja falai kozt a karokat és rendeket. *„A mindinkább ébredő, ontudatos létre emelkedő kozszellem, mely a hazai ugyek iránt szemmel láthatolag novekedett, osztonze a megye nemessegét arra, hogy oly tágas, saját meltóságához illó megyeházat épittessen, melyben a kozugyeknek naponként sokasbuló érdekeltjei teljes számmal tanácskozhassanak"* Így indokolja a nagyszerú palota létrehozásának szukségességét Vahot Imre lapja, A nagy vilag képekben. Horváth Elek a Sas 1832. októberi számában azt irja a megyeházról, hogy a hozzá tartozó épuletekkel egyutt szinte egy egész város, s látványnak is nagyszerű· *„E szép mivu palota, melly galériákkal ekeskedik, s hosszú marvány erkéllyel, konnyen befogadhatja Somogy nagy számu nemeseit. Két szarnya és egy hosszú homloka van, mellyen kőbe vesve látszatik a megye czimje, alatta pedig, nagy kiálló betűkkel ezen feliras olvastatik A KÖZ JÓNAK Tobb szalajan kivul a fő ispantol fogva minden vármegye tisztviselónek bó és alkalmas lakast ad"* A kaposvári megyegyulések a reformkorban határozottan szállnak síkra a társadalmi haladás ugyéért, épp ezért mindig nagy eseményt jelentenek. Az Életképek levelezője 1846 szeptemberében úgy véli, hogy Somogyban *„a megyei gyuléseken s tisztujitási mozgalmakon kivul ritkán történik olly esemeny, melynek emlekét megőrizni mélto volna"*

A világoszold színűre festett, kiemelt kozéprizalitos homlokzatú megyeháza udvarán téglalap alakú keresztépulet áll, amely kettós célt szolgál; emelete levéltár, foldszintje pedig borton. Horváth Elek útirajza szerint a megye tomloce korábban egy fold alatt lévő sotét uregból állt, amelybe egy lyukon keresztul

eresztették le a szerencsétlen rabokat; az 1828-ra elkészult uj borton kozepén folyosó nyúlik végig, ebből nyílnak kétfelől a cellák, melyek ugy vannak elosztva, hogy *„a gonosztevók mind kulon zaratván, egymással soha nem kozosulhetnek, s az egesz épuletet két Meiszner találta kemencze melegiti"* Ezekről a magánzárkákról – amelyek lehetetlenné teszik a rabok egymással való érintkezését, találkozását, beszélgetését, vagyis „kozosulését" – rendkívul sotét képet fest Vahot Imre az 1845. évi Életképekben: *„Kaposban leginkabb feltuno a csinosan s kenyelmesen epitett megyeház, mellyben minden tisztviselőnek van felirással kijelolt laka, szallása A raboknak van dolgozóhazuk, s bortoneik, hol tobben zarvak el egyutt, elegge tiszták, vilagosak. Oh de azon paranyi, sotet lyukak, hol a rabok kozul tobben egyenkent vannak elzárva, borzadással tolték el valómat, s pirulnom kellett az emberiseg ezen iszonyatos lealazásan. Képzeljen az olvasó egy kalitkafoima piczíny kis falureget, hol egynel tobbet lépni, s egyenesen felállni alig lehet, – hol orokos ej, vakító sotetség teszi haszonvehetlenné a szem világat, – hol a szorult, buzhodt levegó miatt alig lehet lelekzeni, s a test es lelek, naprol napra gyongul, fonnyad, s lassu halallal emésztődik "* A Vahot említette dolgozóház egy posztógyár – Kaposvár egyetlen manufaktúrája –, amely azonban igen rovid életű. Részvényes társaság állítja fel 1841-ben, hogy a megyei rabok munkaerejét hasznosítsa, de az *„ugyvezetók avatatlansaga"*, vagyis hozzá nem értése miatt néhány évi működés után megbukik, leállnak az Iglóról hozatott drága szovőgépek, a bebortonzottek nem csekély kárára, akik – *„miutan a mozgasban tartasuk végett felállitott taposo-malom is eladatott"* – végképp tétlenségre vannak kárhoztatva Azok a legszerencsésebbek, akiket az utcák seprésére, a gyalogjárdák mellett húzódó árkok tisztogatására időnkint kivezényelnek a szabad ég alá

Még egy fontos megyei intézmény van a Fő utcában, az 1842-ben tető alá kerult, klasszicista kozkórház. Elődje, az 1807 óta működó aggápolda mindossze 12 ágyas volt, s nem is annyira gyógyító munkát végzett, mint inkább végső menedéket nyújtott néhany magatehetetlen oregnek. Hatósági orvost 1827-tól alkalmaz a város – 1814-ben még a sintér is vág eret –, s ami-

kor a helytörténetíró Bergel doktor 1836-ban Kaposvárra költözik, már készül az új kórház terve. *„Eredetileg ugyan őrültségi vagy siphilisticus bajokban szenvedők számára határoztatott ez föláll ittatni"* – írja városrajzában a század derekén Körmendy László. – *„A szerencsés tapasztalat azonban, romlatlan népünknél kevés jelenségét tüntetvén föl e két sulyos kórnak: a 8 alapitványi, összesen pedig 80 fölszerelt ággyal ellátott kórház megnyittaték egyéb betegségben sinlődők számára is."* Évente 200–300 beteget ápol a kaposvári új kórház, amely szép arányú, nyugodt ritmusban tagolt főhomlokzatán A SZENVEDŐ EMBERISÉGNEK feliratot viseli. Az orvosi ellátást kiegészíti az ugyancsak a Fő utcán lévő Arany oroszlán gyógyszertár, amely 1784 óta működik egy barokk ízlésű földszintes házban. A város második patikáját 1833-ban állítják fel, hogy megszüntessék az Arany oroszlán monopolhelyzetét, s javítsanak a lakosság gyógyszerellátásán.

A Fő utca a mai Széchenyi térnél – amely a múlt században gabonapiac, közepén egy barokk Nepomuki Szent János szoborral – délnyugati irányban megtörik, felveszi a Vár utca nevet, s kivezet a sertéspiacra. Itt vannak az 1702-ben lerontott vár maradványai, amelyeket az Esterházy-uradalom tiszttartói magtárnak, pálinkafőzőnek és téglavetőnek használnak. A Kapos nagy kiterjedésű mocsárságában épített vár az 1300-as évektől kezdve szerepel a középkori okmányokban, a XIV. században azonban város még nem alakul köréje, mivel a víz nem járta terület akkor még olyan kicsi, hogy csak a palánkkal kerített erősség fér el rajta. Az oszmán hatalom terjeszkedésével, a Szigetvár–Kanizsa közti védvonal egyik láncszemeként, a török elleni védekezés feladata várt volna a kaposi téglavárra, de mivel nem erősítették meg kellőképpen, hamar elesett.

A somogy–zalai mocsárvárak jellegzetes típusa a kaposi; 1662-ben így írja le a „világutazó" Evlia Cselebi: *„A vár körül posvány, tavak, mocsarak vannak. A várfalak előtt, hogy a várnak védőpajzsa legyen, vastag gerendákból készült sövénykerítés van, amelyet mésszel bevontak. Tömés nélküli egyszerű palánkfal ez, úgy hogy a vár fehér hattyúként áll a lápban..."* 1686-ban

történt visszafoglalása után az Esterházyak tulajdonába kerul, s omladékait gazdasági célokra hasznosítják.

Kaposvár elso lakóházai is a lerombolt vár kozelében épulnek fel, s a XVII. szazad végén osszesen 120 lakosa van a mocsárvilágtól korulvett településnek. Az új birtokviszonyok kialakulása után az Esterházy-uradalom egyik alkozpontjaként indul fejlódésnek Kapos, a megyeszékhellyé válás a XVIII. század kozepén kozigazgatási szerepkorrel is felruházza, de még a magyar klasszicista építészet kiemelkedó alkotásának számító új megyeháza is sárból vert parasztviskók tomegéből emelkedik ki. A város beépítése falusias, fésűs rendszerú, a házak oromfallal kifelé, az utcavonalra merólegesen állnak, az udvarok hosszában nyúlnak el, túlnyomórészt vályogból vagy tomésfoldből épulnek, nád vagy szalma fodeluek. A nagy telkek vesszóvel osszefont karókkal vannak bekerítve, amelyek *„igen jo szolgalatot tettek a gyalog jaroknak, a mennyiben a nagy sarban való haladhatás tekinteteben tamponokul szolgaltak"* – emlékezik a 30-as évekre Bergel József. Téglából készult gyalogjárdát elsónek a Fó utca és a Sétatér (ma Iranyi) utca kap 1838 és 1845 kozott, az utóbbi főként azért, mivel a Kapos és a Malomárok kozott kialakított Sétakerthez – a mai Jókai-ligethez – vezet. Kóburkolattal is a Fő utcát és a Hosszu utcát látják el elsőnek, 1843-ban, a tobbi fóbb útvonal mélyebb fekvésú részeim egymás mellé rakott dorongok teszik lehetové a járműforgalmat az esós évszakokban.

Kaposvár lakossága 1848-ban 3780 fo, a megyei és a városi tisztviselőkon kívul 15 ugyvéd, 7 tanító, 6 mérnok, 4 orvos és 2 gyógyszerész szerepel az osszeirásban, valamint 243 kézmúves és kereskedő. Eszerint a felmérés szerint Somogy székhelye a polgári fejlódésnek még csak kezdeti stadiumában lévó település, a lakosok legfóbb jovedelmét szolóhegyei adjak Az iparűzők is kétlakiak, az év nagyobb részében kertjuket múvelik *„Az itt lévó mesterember, mihelyst szolóbirtokra tesz szert, mar felhagy mestersegevel, éjjel nappal szólejet bujkalja, lakja"* – irja a Sas 1832 októberi számában Horváth Elek – *„A szólómivelés kezdetétól fogva szinte a szuretig haszontalan unszolod p o a csizmadiat, hogy lábbelidet készitse, mert legényevel,*

sőt egész házi népével bicskáját nem bőrmetszésre, hanem szőlőmívelésre használja". Ennek a kezdetleges kézműiparnak nincs komoly városfejlesztő funkciója, az effajta szerepkörre inkább hivatott kereskedelem pedig egészen jelentéktelen. A 30-as évek végén mindössze öt vegyeskereskedés van a városban, s még 1848-ban is csak tíz, s konyvesbolt egész Somogyban egyetlen egy sincs. Az évi négy országos vásárt elsősorban a kanizsai kereskedők uralják, a gabonapiacon is ők látják el kenyérmaggal a zselici szegénynépet, a rengeteg bükkosökben megbúvó irtásfalvak sertéstenyésztésből élő lakosságát. A városi szerepkör kialakulását nemcsak a piacfunkció erőtlensége akadályozza, hanem leginkább az, hogy Kaposvár nem tud szabadulni az Esterházy-uradalom feudális kötöttségeitől. Gazdasági helyzetére épp úgy ránehezedik a hercegi elnyomás, mint belügyeinek intézésére. Az uradalom a kilenced és a tized megváltása fejében évente igen jelentős summát kap a várostól, amelynek igazgatásában is vezető szerepe van a hercegi tisztartónak. A bíróválasztás épp úgy történik, mint a jobbágyfalvakban; az uraság megbízottja a lakosok közül hármat jelöl a bírói tisztre, s csak azok valamelyikét lehet megválasztani. Az elöljáróság még a város jövedelmeiről is köteles évente számot adni az uraság tiszttartójának.

Az uradalom birtokában vannak a legtöbb hasznot hajtó intézmények: a serház, a pálinkafőző, a liszt- és a fűrészmalom, a mészárszék, ezeken kívül valamennyi kocsma és fogadó. A mészárszékeket és a vendéglőket árendások kezelik; a Hosszú utca és a Kanizsai út torkolatában lévő, nagy istállós Vörös kereszt fogadót – a székvárosba fogatokon érkező megyei urak kedvelt beszállóhelyét – épp úgy, mint a központ kiemelkedő épületének számító Korona szállót. Földszintjén van a város egyetlen kávéháza, amelyben azonban Bergel szerint *„tekézés és kártya mellett több bort szoktak inni, mint kávét".* A Koronában van néhány helyisége az 1838-ban alapított Nemesi Casinónak, amelybe honorációrokat ugyan fölvesznek, de polgárokat nem, ezért alakul meg 1840-ben a Polgári Kaszinó, ahol a kézművesek és szőlősgazdák töltik el szabad idejüket újságolvasással és tekézéssel. Az 1845. évi Pesti Divat-

lapban Vahot Imre keményen megrója az úri kaszinó vendégfogadósát, *„ki a lehető legrosszabb ételek- és italokért olly túlfeszített magas árt követel, millyet Pesten sem szoktunk fizetni a legjobbakért. Csak azt említem meg a többi közt, miként egy kis pohár ihatlan czigóriáért, melly kávé akart volna lenni, 45 krajczárt vett rajtunk."* Vahot azért van ekkor Kaposváron, mert egy vándorszínész társaság az ő két vígjátékát adja elő éppen a városban. *„Állandó színházunk nem lévén"* – jelenti az Életképek levelezője –, *„vándortársaságok űzik el néha unalmainkat, s mi sans géne, keleti kényelmes szokás szerint pipaszó mellett, s bodor füst között hallgatjuk végig a darabot."* A teátristák általában a Korona szálló nagytermében lépnek fel, de szerepelnek az uradalmi tisztilakban is, ahol az úri bálakat tartják, s amely Csokonai Dorottya című vígeposzának is színhelye. *„Somogyban laktomkor ennek az előttem holtig édes emlékezetű vármegyének kedvéért szereztem"* – írja a *„furtsa vitézi versezet"* keletkezéséről a sanyarú sorsú költő, aki élete egyik legnyomasztóbb korszakában lel menedékre Somogy vendégszerető házainál; így örökíti meg az 1799. évi híres-nevezetes kaposvári farsangot is.

A tiszttartói lakból azonban nem mindig tánczene szól, hanem *„szívszaggató hangok"* is kihallatszanak némelykor. *„A herczeg saját törvényhatóságának birtokában, nem ritkán vendégellé meg hű alattvalóit friss mogyorópálczával"* – olvassuk Bergel doktor emlékezéseiben – *„mihez nekem, akkori urasági orvosnak az engedélyt kelle kiosztanom."* Az Esterházy-uradalom nemcsak Kaposvár városi fejlődésének gátló tényezője, hanem a társadalmi megosztottság egyik fő forrása is. Az elöljáróság szívósan harcol a földesúri kötöttségek ellen, a hercegi nagybirtok jármából való szabadulásért, a megyeháza a nemesi reformmozgalom jeles színtere, az uradalmi tiszttartóság azonban a kasztszellem konok továbbőrzője. Ezért jelentheti az Életképek Borstörő aláírású levelezője még 1847-ben is, hogy *„a fő aristocratia, a magasabb míveltséget affectáló, s a szegényebb sorsúaknál több holdakkal biró házak magokat a közönségtől elválasztván, hozzájok tartozandóikkal egy különös elzárt cottériát képeznek; s ez – a dandy párt. A kevesebb mennyi-*

ségű holdakkal megáldott kisebb birtokosok dettó külön cotté-riába alakulnak; ez – a paraszt vagy mint mondani szeretik: a független párt. Csalatkoznék azonban a nyájas olvasó, hogy a dandy-eket csak merő nagy uraknak képzelné; de viszont akkor is csalatkoznék, ha a paraszt-okat földhöz ragadt szegényeknek gondolná. A dolog úgy áll, hogy vagynak szegény dandy-k, és dús paraszt-ok..." A hercegi kastélyból áradó feudális szellem a forrása a megosztottságnak, ami a társasélet olyan mérvű beszűkülését okozza, amilyennel az uraság nélküli alföldi mezővárosok egyikében sem találkozik a reformkor újságírója.

PÉCS

„*Ezen varos fekvese igen kies, bajolo*" – igy kezdi Vahot Imre a Pesti Divatlapban „*nemi mondandojat*" Pécsrol, amelyet a magyar orvosok és természetvizsgalok 1845 évi kozgyűlese alkalmabol keres fel Taj és település nem is lehetne bensoségesebb kapcsolatban a Drava menti siksag kozvetlenul a Mecsek ala nyulik, s a meredeken feltoro szigethegység déli lejtojén fekszik el kelet–nyugati iranyban, hosszan a varos Hazai, utcai lépcsozetesen ulnek egymas folott, alig-alig tavolodnak el az oltalmazo hegytol, sot inkabb feljebb kapaszkodnak a szőlos, gyumolcsos ligetekben Ezt a jelleget jol latja Garay Janos, amikor 1846-ban igy jeleniti meg „*Magat a varost mint valamely kotlos tyuk csipego szamos csibeit, a Mecsek hegye rejtegeti szarnyai alatt*"

Pécs hatteret az enyhén emelkedo tereplépcsok szoloskertjei, folottuk pedig a Mecsek erdos ormai adjak, s mindent derűs fénybe von a taj délhesen enyhe éghajlata Itt korabban kezdodik a nyar, mint barhol az orszagban, s néha oktoberig eltart, a tél rovid és enyhe, egy-két viragzo novény decemberben és januarban is mindig akad a Mecsekben, s vadon megél a fuge meg a szelidgesztenye Pécsnek ezt a délszakias jelleget eroteljesen hangsulyozza a Tudomanyos Gyujtemeny 1823-bol valo varosrajza „*A Mecseki Hegynek deli oldalara duleszkedik, s megmentetven ezen fekvese altal az ejszaki Szeleknek komor, havas fuvatjaitol, tellyes mertekben felfogja az elteto napnak sugarjait Ezen szerencses fekvesenek lehet tulajdonitani leginkabb azon sebesen elohato vegetatiot, melly itten olly szembetunőkeppen uralkodik, es a mely egy merseklett deli legvonatot*

kölcsönözvén, minden földi termesztvényeknek de főképpen a külömbféle gyümölcseknek jó ízűségére és külső szépségekre, és a Bornak jelességére olly jótévőn foganatoskodik. A városnak alját kellemetes rétek és termékeny szántóföldek övedzik, fölötte pedig büszke méltósággal emeli a Mecsek agg bükkel árnyékolt homlokját, s messzi kiterjesztvén gazdag termésű szőlőkkel borított karjait, tiszteletre méltó tekintetet ád a városnak."

A Mecsek erősen széttöredezett hatalmas mészkőtábla, egymást keresztező völgyekkel, karsztos fennsíkokkal, széles hátságokkal, lomhán felboltozódó ormokkal, melyek közül a Misina-tető játszik bele leghatásosabban a városképbe. Egyfelől megkapó táji hátteret ad, a természeti környezetet beviszi a házak rengetegébe, másfelől a legszebb rálátást nyújtja a város egészére. Haas Mihály, a szépmívészet és a bölcsészet tanára 1845-ben innen mutatja be a megyeszékhelyet: „*Pécs gyönyörűségesen és bájolón támaszkodik a szőlőtőkékkel, gesztenyés, bükkes, tölgyes erdőkkel koszorúzott Mecsek déli oldalához. Ki föl megy a Mecsek tetejére, és le néz az alatta elterülő Pécsre és ennek báj vidékére, óh, az nagy mértékben élvezheti mind azt, mit a képzelő tehetség csak alkothat, és a hazai történet tudása föleleveníthet a honfi kebelben.*"

A múlt század legelején, megromlott állapotban ugyan, még állnak a belvárost övező falak, amelyek azonban 1845-ben Vahot Imre szerint már csak puszta romok. A kerített városba négy kapu vezet – amelyek a védfalak széthordása után is őrzik ősi nevüket –; nyugati oldalán a Szigeti-, a délin a Siklósi-, a keletin a Budai-, az északin pedig a Hegyi-kapu vagy Vaskapu. A Tudományos Gyűjtemény 1820-ból való ismertetése szerint már nem léteznek, a tanács a század első évtizedében építőanyagnak elárvereztette őket, tornyocskáikkal egyetemben. A legnagyobb forgalom a Budai-kapun át bonyolódik le, amely a Bonyhád felől érkező főutat vezeti be a városba. „*Az üszködi erdőcske (a pécsi Stadtwald) dombjáról leereszkedve*" – rajzolja meg a városba érkezését 1834 júniusában a Társalkodó Szekrényessy jelzésű munkatársa –, „*szemünk előtt fekütt királyink hajdan kedvelt városa, Pécs, mint valamely deli nympha, nyugovó helyzetben a hegyoldalra felkönyökölve.*

Pécs a Mecsek felől, a székesegyház újjáépítése (1827) előtt

Nagyszerű bazilikája, nem különben számos tornyainak komoly tekintete mindig nyájasabbá változik a közeledés által. Az utas beérkezik, s egy kővel kirakott csinos várost lát, mellynek szűkebb utcáji, s némelly itt-ott emlékül meghagyott csonka romfalak régi genealogiáját documentálják." Nyolc évvel később, 1842 októberében a Regélő tudósítója ekként festi meg a Budai-kapu előtt feltáruló képet: „*Jobbra az uton először a vámház van, s véle majd egy irányban egy légház* (vagyis akasztófa), *s egészen fenn egy kápolna. Csodálatos különösen állnak ezen épületek egymás ellenében.*"

A Budai-kapu a Nagy utca – a mai Kossuth Lajos utca – és a Felsőmalom utca kereszteződésében áll, s a főváros felől érkező a Kakas-domb – a mai Havihegy – lejtőjére települt Budai-

külváros zegzugos, keskeny utcáinak aprócska házait látja maga előtt, jobbra följebb a XII. század elején épült, gótstílű, hagymakupolás Mindszentek templomát, még fentebb, a dombtetőn az 1690. évi pestisjárvány emlékezetére épült, zömök tornyú Havihegyi kápolnát, amelynek anyagát a fogadalom tévő polgárság maga hordta föl a fehér sziklák meredélyén. Legmagasabban, a Mecsek erdőszegélyén pedig ott a Tettye tér, Szathmáry György püspök 1521-ben épült, reneszánsz ízlésű, pompás nyári palotájának romjaival. A patkó alakú, egyemeletes épületet a törökök derviskolostornak használták, innen kapta nevét – a tekke szóból – a domb. *„E kellemes terasse, mint valamely gyepágy, a Mecsek oldalába vágva, egyike a legszebb tájaknak, s a tanulók mulató helye"* – írja Garay János az 1837. évi Társalkodóban –; *„húsvét hétfőn pedig a lakosok* Emausja *szokott lenni. Innét fakad – a Mecsek anyai emlőjéből – azon kellemes forrás, melly az egész várost vízzel ellátja, s a hegyről szilaj csikókint lezuhanván a belső várast a külső budai várastól elválasztja."*

Ha az utazó áthalad a Budai-kapun, belép a Belvárosba, amely részben még fennálló falai között – a Tudományos Gyüjtemény 1823-ból való ismertetése szerint – 570 öl hosszú és 380 öl széles (egy bécsi ölet 1,9 méterrel számolva). Három külső város veszi körül – a budai, a szigeti és a siklósi –, ezekkel együtt Pécs teljes hosszúsága a múlt század elején 1660 ölet, szélessége pedig 763 ölet tesz ki, s általános jellemzésére a tekintélyes folyóirat a következő jelzőket sorolja fel: *„népes, szép rendbe épült, sok jeles épületekkel ékes, tsinos és tiszta"*. A 20-as években a belső városban 665 ház van, a budai külvárosban 726, a szigetiben 455, a siklósiban pedig 79, vagyis összesen 1925. A laza beépítésű belváros jobbára kőből vagy téglából rakott házai egészséges, kényelmes lakást nyújtanak, legtöbbjüket nagy kert és tágas udvar veszi körül, amelyben istállónak és kocsiszínnek is van helye. A főbb utcákon zárt sorban egyemeletes épületek váltakoznak földszintesekkel; a vármegyeháza, a városháza, a líceum, a gimnázium és a papnevelde azonban kétemeletes, s – miként Fényes Elek 1847. évi országleírásában megjegyzi – a polgárházak között is van több

háromszintes. A kulvárosi házak alacsonyak, vályogból rakottak, s többnyire zsup- vagy nádfedelűek, bár a szalmával való fedést már 1780-ban betiltották. Az 1839-ben Baranyán átutazó Johann Gottfried Elsner német író úgy látja, hogy Pécs nagyvárosi jellegét csak az rontja, hogy építkezése nem egységes, a legszebb házak mellett nyomorúságos viskók állanak Richard Bright angol orvos, aki 1814 májusában jár Pécsett, akként vélekedik róla, hogy sajátos jellegét tornyai adják, a sok templom, kolostor és kanonokház valóságos egyházi jelleget kölcsönöz a városnak. *„Hét tekintélyes templom van itt"* – írja Bright –, *„azonkívul a dóm vagy a Szent Péter székesegyház, és nem kevesebb, mint tizenkét mecset maradványai"*

Az utcák jórésze kőburkolattal van ellátva, de kiépített gyalogjárda még 1845-ben is csak itt-ott akad. A város rendszeres világításáról 1844-ben történik gondoskodás. A következő évben a belváros legnagyobb része már világos esténként. A lámpákat a polgárok veszik, olajjal a város látja el őket. *„Városunk igen jól van az idén először kivilágítva"* – közli 1845-ben a Honderu Vidéki futár rovata –; *„kár azonban, hogy nem legszesszel, mert kőszenünk igen alkalmas légszesz készítésére."* Ivóvizük bőven van a pécsieknek. A város határában több mint száz forrás fakad, s elsősorban a tettyeinek a vizét vezetik be vascsöveken a nyilvános szokó- és a magánkutakba, valamint több nagy ciszternába. *„Illyen Cisterne immár kettő vagyon az első piacon, harmadik a Kaputzinusok Klastromában, a negyedik a Vármegye házán alól"* – olvassuk felsorolásukat az 1820. évi Tudományos Gyujteményben. – *„De más forrasok is vagynak a mellyekből csövek vezetik a vizet a Városba, kulonösen a Fő tiszt. Kanonok Urak házaikhoz, a Seminariumhoz, és a Puspoki palotához."* Három évvel később, 1823-ban a Tudományos Gyujtemény újból említésre méltónak tartja azokat a vízcsatornákat, amelyek a *„a városnak minden reszeit által futják, és több tiszta ízlés szerént készult ugró kútakban, szokdécselő szivárványaikkal a szemet gyonyorkodtetik."* A szerkesztőség ehhez a kozléshez csillag alatt hozzáfűzi: *„El sem is lehet valóban halgatni azon iparkodást, mellyel a Városi Tanács a Várost naponként csinosabb és diszesebb ábrazatba onteni,*

annak körülvételeit nagyobb tetszetőségre emelni, és a magasabb izlésnek és miveltségnek gyors előmozditása által a Lakást ezen városban bátorságossá és kellemetessé tenni törekedik." Mivel a város lejtős fekvésű, egy-egy kiadós zápor tisztára mossa az utcákat, takarításukra nincs külön gondja a tanácsnak.

A Budai-kapun a Tettye-patak hídján át a belvárosba lépők a Nagy, vagy Fő utcán haladnak a központ felé. A kelet–nyugati irányú, s jobbára egyemeletes házakkal beépített utca egyre zártabbá válik, a barokk vagy klasszicista homlokzatú polgárházak közül magasan kiemelkedik a pálosok kéttornyú, hagymasisakos temploma, meg a kétemeletes rendház, amely 1832-től püspöki líceum. Pécsnek egyik főtengelye ez az utca, a belváros közepén keresztezi a másik főtengely, az észak–déli irányú, hogy a metszéspontban kitáruljon a közigazgatási és kereskedelmi centrum. Ez a Piac tér, vagy Fő tér (ma Széchenyi nevét viseli). A Tudományos Gyüjtemény 1820-ban ezt a képet festi róla: „*A piatz közepén fekszik a Plébániai Templom, melly régen Török Metset volt, de a mellyből a Törökös torony lerontatván, a Keresztyéni Isteni tiszteletthez alkalmaztatva épittetett. Ennek által ellenben a Napnyúgati soron fekszik a Gymnaziom fényes épülete, a Napkeleti soron a Városháza. De a többi épületeken is, kivált a mostanába épültteken van mit látni, mellyek tserép-tetőre két s három emeletre épültek.*" A Piac tér legfontosabb alkotóeleme, főépülete a török dzsámiból lett belvárosi templom. Négyzetes alaprajzú épület, nyolcszögű dobon fekvő magas kupola koronázza, ablakai szamárhátívesek és kőrácsosak. A lebontott minarét helyén hegyes sisakú, zömök torony emelkedik. A templomot árkádos folyosó köti össze a tér nyugati oldalának jelentős részét kitöltő, kétemeletes cisztercita rendházzal, amely 1848-ig gimnázium is egyben. A tér közepén szökőkút ugratja föl vizét, mellette a Szentháromságnak szentelt nagy képszobor emelkedik, az 1710–1714. évi pestisjárvány emlékezetére. A Piac alsó végén, a Fő utca sarkán áll az 1833-ban épült, klasszicista stílusú városháza kétemeletes épülete, földszintjén boltok sorakoznak, az Óposta – ma Perczel – utcai oldalán van a városi mészárszék bejárata. „*Az új tanácsház*" – írja 1834 júniusában a Társalkodó – „*homlokával a fő piaczra*

néz, s csinos tornya, mint valamelly folpiperezett sugár menyasszony a szeket foglalt násznepre, nyájasan tekint-le a város tobbi házaira"

A Piac tér keleti falát az 1839-ben épult színház és az 1845-tól működő Nádor szálló alkotja, tobb egy- és kétemeletes épulettel egyutt, az északit pedig egy copf fohomlokzatu és egy klasszicista stílű lakóház Innen, a város szívéből indul ki a Mecsek felé vezető útvonal, a terep fokozatos emelkedését kovetve, s az egykori Hegyi-kapu mellett ott áll Pécs egyik legjelentósebb barokk épulete, a kétemeletes Papnevelde *„Ugyan ezen a kapunn belól egy kitetsző dombonn fekszik a Varmegye haza"* – folytatja leírását a Tudományos Gyujtemény –, *„melly szep tekintetű magas épulet, felsó emeleteból az egész várost, mezejevel, szőllójével egybe be lehet látni"* A kornyezó alacsony házak sűrűjéből kiemelkedo két nagy épulet mogott még hosszú szakaszon megvan a pártázatos városfal egy-egy része, loréseivel, ives alaprajzú bastyáinak tobb-kevesebb maradvanyaival.

A polgárváros kozpontja a Piac tér. Sugárszerűen tizenkét utca torkollik beléje, de nemcsak forgalmi centrum, hanem Pécs történetének egyik legfőbb tanúja is Taposták koveit királyok, puspokok, tudósok, koltók – koztuk a legnagyobb, Janus Pannonius, a *„drága es jeles"* humanista –, s jártak rajta Mohács előtt a Nagy Lajos alapította egyetem diákjai Adtak-vettek piacán a város kézmuvesei és a kornyék jobbágyai, tímarok, otvosok, posztóverok, fegyverkovacsok cserélték itt ki aruikat a foldészek termékeivel. S amikor a hódoltsag idején keleti jellegű bazárvárossá formálodott Pécs, teve-karavánok himbálóztak át a téren, csorgókútja korul uruhús sult serpenyóben, sátraiban egyiptomi, perzsiai kelmék, szonyegek, rézedények és arab fegyverek vártak a vevőt. Piac ez a tér a múlt században is Bright 1814 tavaszán jobbára falusi termékeket lat kirakva, a Társalkodó tudósítója 1834 juniusában gyumolccsel borítva találja, s megjegyzi, hogy *„az itt piroslo tomerdek cseresznye s eperről itelve, Pecs tajanak valodi gyumolcs-kanaánnak kell lennie* A 40-es évek elején – Haas Mihaly tanusaga szerint – a pécsi piac, talán a bajait kivéve, az országban a legolcsóbb (a baromfi párja például 12–14 krajcár, ugyanakkor a

szőlőmívelők napi bére átlagosan 50 krajcár körül van), az eladásra kínált gyümölcsök rendkívüli bősége pedig abban leli magyarázatát, hogy a város körüli kertekben csupán körtéből 66 fajta, almából 61, barackból 35, szilvából 26, cseresznyéből pedig 13 fajta terem.

A mindig mozgalmas Piac térről az északi városfallal párhuzamosan rövid utca vezet át az egyházi központhoz, a Püspökvárba. Déli és keleti falai a század elején már nincsenek meg, szabadon tekint a frissen parkosított térre hosszú oldalhomlokzatával a Szent István alapította székesegyház, amelyet 1805–1827 között épít újjá romantikus-gótikus stílusban Pollack Mihály, négy tornyát bástyaszerűen, pártázatos főpárkánnyal zárva le. A nyugati térfalat a klasszicizáló püspöki palota képezi, *„amelynek külső fényjét a benne lévő szép Bibliotheka még fellyebb emeli"* – miként a Tudományos Gyüjtemény írja. Kertjének szögletében még majdnem épen ott áll a délnyugati körbástya, a vár egyik kapuerődje. A keleti térfal a káptalani levéltár és plébánia kétemeletes, copfstílű épülete. Boltozott átjárója a Káptalan-sorba vezet, ahol a kanonok urak kis palotái sorakoznak. A székesegyház mögött díszes rokokó vasrácsos kút rejtőzik, az előtte levő parkosított tér közepén pedig nagy „ugrókút" szökteti magasra vízsugarát.

A Társalkodó levelezője élénk figyelemmel kíséri a székesegyháznak és környékének a kialakítását. 1833 júniusában ezt jelenti olvasóinak: *„Fő templomunk külső újíttatása és diszítése megtörtént, s a több éve tartó költséges munka által a régi goth köntösből egészen római idomzatúvá alakult."* Pontosan egy évvel később, 1834 júniusában még részletesebb, aprólékosabb képet rajzol a lap a déli várfal lebontása után szabaddá vált bazilikáról: *„Pécs nevezetességei közt első helyet érdemel a várt emplom. E roppant kolosz – mint valami hajdani, ősz gothkirály – komoly redőkkel s barnult arccal néz-le az itt előtte elvonuló generatiókra, négy szegletén felnyuló csonka tornyaival az elmúlt kegyes századokat képezvén előnkbe. E komoly, régi nagyság alatt, a legszívemelőbb ellentiségben, Pécs viruló, új promenádja díszlik."* A sétahelyet a két évvel azelőtt betömött sáncárkok helyén alakították ki, a helyőrség parancs-

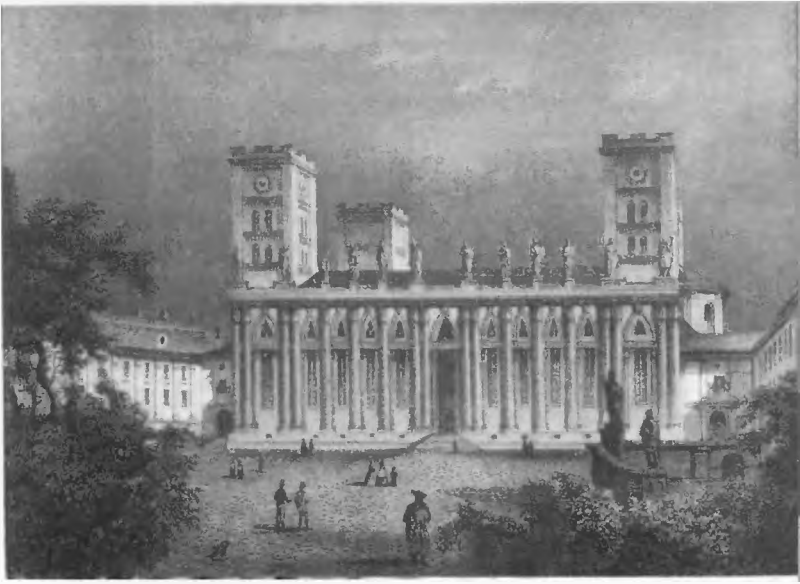

A pécsi székesegyház az 1827. évi újjáépítés után

nokának tervei szerint, s a püspök alapítványt tett, amelynek kamataiból egy kertész tartja *„példás tisztaságban és örök virágzásban"* a közparkot. *„E sétatér"* – hogy folytassuk a Társalkodó rajzolatát – *„egy lejtős fekvésű virágoskert: felülete – angol izléssel – kigyódzó utakra, közbevett gömbölyü fű-térekre s virágcsoportozatokra készítve; alja ellenben – franczia izlés szerint – egyenes akácz- és gesztenye-fasorral kirakva, melly mögött nyiló rózsabokrok s egyéb virágok diszlenek, s minden nyomon kényelmes üléssel kinálkozó kőpadok..."*

A főtemplom belsejéről temérdek korabeli leírás maradt ránk. Garay János szerint – miként a Rajzolatok 1837-es évfolyamában olvashatjuk – a székesegyház akkora, hogy *„benne három pap papolhat egyszerre, a nélkül, hogy egymást hábor-*

gatnák. Vagyon egy nagy katakombája is, mellyben egy szent test találtatik, s közép oltárán egy feszület, mellynek minden évben megnő a szakálla." Vahot Imre az 1845. évi Pesti Divatlapban azt emeli ki, hogy nincs még hazai szentegyház, amely oly sok jeles szoborművet tudna felmutatni, mint a pécsi. A dóm az ország legjelesebb templomainak egyike, akár régiségét, akár nagyságát, akár művészi szépségét tekintjük – így értékeli Haas Mihály, s előszámlálja, hogy magában a székesegyházban tíz márványoltár van, a kápolnákban négy, a katakombában – vagyis az altemplomban – kettő, a sekrestyében pedig egy, összesen tizenhét, s *„az egész roppant épületben a történetek szelleme leng"*. Altemploma, szentélye, hajóinak főfala s a tornyok alsó része a XI. századból való, a török alatt gabonaraktár, fegyvertár, fürdő, istálló, derviskolostor, de egy ideig mecsetként Allaht szolgálja. A hódoltság utáni újjáépítése az 1700-as évek eleje óta folyik, s a múlt század első negyedében – mint a korabeli tudósításokból kitűnik – ismét régi fényében pompázik, méltó jelképeként a püspök hatalmának.

Mert Pécs egyházi földesúr birtoka; lakosai a török előtt, de után is csaknem száz évig a püspök és a káptalan jobbágyai. Mivel a város nincs királyi felügyelet alatt, a megyeszékhely is előbb Baranyavár, majd Nagyfalu – mindkettő teljesen jelentéktelen kisközség –, csak 1732 után tartják gyűléseiket a karok és rendek Pécsett, a régi – akkor vadonatúj – vármegyeházán. A polgárság ezidőben már heves harcot folytat, hogy szabaduljon a püspök joghatósága alól, s 1780-ban el is nyeri a szabad királyi városi rangot. Első bírája nemes Blasovits András. *„A belső Városi Tanács egy Bíróból, 11 Tanácsbéli Urakból, egy Fő és egy Al-Jegyzőből, egy Fő és egy Al-Ügyészből vagyon összeállítva"* közli 1823-ban a Tudományos Gyüjtemény. – *„A köz tárgyaknak folytatására, és a jó rendnek és bátorságnak föntartására ügyelnek azokon kivül még egy Számvévő egy Segédjével, 1 Adó szedő, Contrallorjával és egy Segédjével, 1 Árvák-attya, 1 Urbarii Praefectus, 1 Archivarius, 1 Földmérő, 1 Templom-gondviselő, 1 Piatz-bíró, 1 Városi-biztos, 1 Út-biztos, 4 Iró-deákok, 4 Fertály-mesterek, 4 Vámosok, 1 Hús-biztos, 1 Erdő-mester, Segédjével, 2 Kerületbéli Vadá-*

szok, 2 Erdő-pásztorok, 1 Kemény-tisztító, 1 Kut-gondviselő, 1 Óra-húzó, 1 Palotás, 24 Hajdúk, 4 Mező Csőszok és 6 Éjjeli-Őrzők" 1848-ban a polgármester, a főbíró, a kapitány, a főjegyző, a főugyész, a levéltáros, a számvevő, a telekbíró, a tisztiorvos, a sebész és a városi mérnok alkotja a tisztikart, míg a lakosság 50 tagú képviselőtestulet útján szól bele a kozugyekbe. A polgármester, a főbíró és a kapitány évi fizetése 300–300 forint (amikor is a búza mázsája 10 ft , a marhahús kilója pedig 26 krajcár) A városnak az adón kívul nem sok a jovedelme, mivel birtoka nincs, csupán a Mecsekben 3600 holdnyi, tolgy, bukk, szil, kőris, hárs és ihar fákból álló oreg erdeje.

A Pécsett működő állami intézmények kozul a Tudományos Gyujtemény szerint a legfontosabb a *„Kir Tartomanybeli Bisztosság"*, amelynek hatáskore Baranyán kívul Somogy, Tolna és Bacs megyékre is kiterjed A *„Kir Só Tisztseg"* ot hivatalbéli személyből áll, ezeknek az a feladatuk, hogy a mohácsi sóházból Pécsre szekerezett évi 60000 mázsa sót Baranyában és Somogyban elosszák A katonaállítás és -nyilvántartás kérdéseivel foglalkozik a *„Cs Kir Hadi Bisztosság, a Cs Kir Hadi Penztar, s a Cs. Királyi Verbung és Evidenciát tarto Kórmany"* A kozlekedésugy gazdája a *„Cs Kir Posta tisztség"*, amely harom útvonalon bonyolítja le a személy- és áruforgalmat. *„Az elsó és legfőbb a Bécsi, a melly minden héten ketszer megerkezik, a masodik az Eszéki, a melly szinte ketszer érkezvén meg minden heten, a Torok Birodalomnak határjaival valo levelezest eló segeli, a harmadik hetenként szinte ketszer, Hazank fő Varosából kozli a tudositasokat"* – így sorolja fel az egymást Pécsen metsző postautakat 1823-ban a Tudományos Gyujtemény.

A város postakocsi-állomása a Barátok utcája – a mai Sallai utca – végén, a Szigeti-kapu előtt van *„Az utazoknak elfogadasára es az mulatni kivanó Lakosoknak számára 7 előbbkeló, s tobb alább valo Vendég-fogadok es szinte 7 Káve-házak talaltatnak"* – kozli a Tudományos Gyujtemény Mindjárt a postakocsi-állomás mellett – a mai Petőfi téren – áll a Magyar Korona szálló. Egyemeletes barokk épulet, nagy kőkeretes kapuval; szép, tágas, boltíves szobájában kap szállást 1814-ben Richard Bright. Írja, hogy ablaka egy kupolás torok mecsetre és mina-

retre néz: Jakováli Hasszán dzsámija ez, amely akkor még nincs kórházi épületek közé szorítva. Ugyancsak a Szigeti-kapu közelében, s szintén a városfalon kívül találja az utas a Csillag fogadót, amely egyszerű, földszintes beszálló kocsma ugyan, de J. G. Elsner 1839-ben kényelmes szobát és jó kiszolgálást kap benne. A belvárosban a Fő utcai Hattyú a legjobb vendégfogadó – a Magyar Király, a Hétválasztó és az Aranyhajó mellett –, míg 1845-ben el nem ragadja az elsőséget a Piac téren felépült nagyszerű Nádor szálló.

„A köz bátorság fent tartása végett, vagy némelly nevezetesebb napok és szertartások díszítése és tiszteltetése" céljából polgárőrséggel rendelkezik a város. A céhbeli kézművesek – ha jön a parancsolat – ott hagyják műhelyeiket, csákót nyomnak a fejükbe, fegyvert ragadnak, s kiállnak díszelegni a Piac térre, vagy a székesegyház elé. A nagy létszámú polgári katonaság hét csapatra oszlik, közülük három magyar, kettő német és ugyancsak kettő bosnyák. A Tudományos Gyüjtemény – amelyből fentebb idéztük az őrsereg feladatát körülíró mondatot – elsősorban Bencze kapitány magyar lovas csapatát emeli ki, mint amely különösen kitesz magáért. Némelyik csoport olyan rendetlen, szedettvedett, hogy sokkal több nevetséget kelt, mint ünnepi parádés látványt, mert ugyan *„micsoda bizodalmat és bátorságot nyujthat nekünk ollyan sereg, mellyben minden hatodiknak alig van fegyvere? – hogy semmit, az olly igaz, valamint az is, hogy szűr-dolmányban, rongyos nadrágban és csizmában, egy rozsdás karddal, és olly puskával, mellynek majd a kakasa, majd aczélja hibázik igen kevéssé díszesíttetik meg akár melly nevezetes nap is"*. A Társalkodó munkatársa 1834-ben már jobb véleménnyel van az őrseregről. Június elsején, „Szent Háromság vasárnapján " ünnepi pompában találja Pécset a pesti újságíró, s az egyházi szertartás díszessé tevését nem kis mértékben a polgári katonaságnak tulajdonítja. *„Korán reggel"* – írja lapjának – *„formaruhába öltözött polgári dobosok verék utczák hosszában a dobot, hogy a polgárok készítsék toilettejöket. Legelőszer is a külvárosi bosnyákok húzódtak-el ablakunk alatt, szokott darócz dolmányikban fejér csákókkal. Utánok a magyarok következtek, mint gyalog huszárok veres csákókkal,*

vegre pedig a német vadászok, jeles trombitás hangaszkarukkal E három csapat a főpiaczon hosszant felállítva, pontos lovesek s álgyudurrogtatasok altal nevele az ájtatos menet fenyét s behatasat."

Pécs lakossága 1800-ban 8000, 1830-ban 12 500, az 1848-as népösszeírás szerint pedig 15 387 lélek, ez utóbbiból a városi elem – a kézművesek, kereskedők, tisztviselők, papok, tanárok és tanítók – 1200 főt tesz ki, vagyis az összlakosság 13 százalékát. A Tudományos Gyujtemény 1822-ben még úgy osztályoz, hogy Pécs lakosai a papságon kívul a nemesek, polgárok és napszámosok, vagyis parasztok. *„A Nemesseg sokkal kevesebb hogy sem kulonos értekezest es figyelmet erdemelne"* – teszi hozzá Jankó János, a városleírás szerzője –, *„annál is inkább, hogy az is, a mi a Varosban tartozkodik, egynéhány napokig bent mulatvan, ismét el hagyja azt."* Annál nagyobb a polgárok száma, akik közé elsősorban a mesterembereket sorolja a Tudományos Gyujtemény, de hozzáteszi, hogy *„meg az is, a ki hetenként az ő szőllejében kapal, gyakran kerkedik azzal, hogy ő Polgar"* A 20-as évek elején a kézművesek számát összesen 842-re teszi a Tudományos Gyujtemény, legtobb a csizmadia, utánuk a bocskorosok, a pokrócosok, a szabók és a tímárok kovetkeznek. A népszerű tudományos folyóiratnak egyébként igen rossz véleménye van a pécsi mesteremberekről, *„a kik, egy kettőt kivévén, mívhelyeket csak mint egy mellekes idótoltésnek tekintik, és megavulvan abban, a mit mint vándorlo Legenyek tanúltak, miden mívbeli palerozódastol szinte vissza rettegnek"* Az 1848. évi összeírás 1739 kisiparossal számol, koztuk 624 a mester, 809 a legény és 306 az inas, akik összesen 37 iparágban dolgoznak. Kulonosen híresek ezidőben a pécsi paplan- és tarisznyakészítők, a pokrócgyártók, a vászonkészítő takácsok és a kékfestók, akik a gyolcsot, vásznat megszínezik A pécsi nyergesek igen szép úri hintókat készítenek.

A kézművesek jobbára a Tettye-patak volgyében, a városfalon kívul telepedtek meg, a mai Felsőmalom, Sorház és Tettye utcában. A budai kulváros lakosságának nagyobb részét ók teszik ki; a víz mellé húzódnak nemcsak a molnárok, hanem a pokrócosok, tímárok, szűcsok, kékfestők és kordovánosok is.

A XIX. század elején a Felsőmalom utca jobbára foldszintes és egyemeletes lakóépuletei csaknem kivétel nélkul iparosok tulajdonában vannak, tágas udvaraikat műhelyek foglalják el, a tímárok házat bőrszárítás céljára szolgáló megemelt és zsaluzott nyílássorú padlástér kulonbozteti meg a tobbitól. A Tettye mentén létesulnek az első manufaktúrák is. A legrégibb a puskapormalom – amely még török hagyaték –, és a Klimó puspok által a XVIII. század végén alapított papírmalom, de a Tudományos Gyujtemény 1823-ban már 22 manufaktúrát helyez ide: *„A Tetye vize, melly a Varos folott fakadván, sebes esettel lehompolyodik, futtaban negy pokrócz-kallót, egy deszkametsző, egy olaj-utó és 16 Lisztes malmot 29 kerékkel mozgásban tart"* A 40-es években megszaporodik a manufaktúrák száma; sorfózde, likórgyár, szivargyár, gazdasági gépeket készítő uzem, gyufagyár létesul, s a papírgyár évente 1600 mázsa rongyból készít papirost. A Regélőnek 1842 októberében Pécsre érkező munkatársa elsőnek a papírgyárat keresi fel, amely arról nevezetes, hogy *„gepei gőz által hozatnak mozgásba"* Az 1844-ben alapított cukorgyar az első évben 19000 mázsa nyers répát dolgoz fel, tulajdonosa egyre tobb foldet vesz bérbe, hogy maga termelje meg uzemének nyersanyagát. Ugyancsak 1844-ben kezdi meg működését a vasgyár is, amely lángkemencékből, ontodékból és hengermúból áll, s két *„gozmozdonygepe"* van, hogy az Életképek tudósítójának kifejezését használjuk A vasat Gomorból hozzák, mivel ott már kimerult a szénvagyon, a Mecsekben viszont boven van. A gomor–baranyai vashámor társaság 20 esztendőre jogot nyer a várostól, hogy évi 100 forintért a maga hasznara annyi kőszenet ásasson, amennyit csak felhasználni tud. *„Kereskedőink orvendeznek, hogy nem lesz tobbé szukségük Gréczból hozatni vasat"* – jelenti 1844 tavaszán a Honderu helyi tudósítója

A kőszénbányászat indítja el a pécsi ipar gyorsabb fejlődését. A Mecsek legértékesebb kőzetét a század elején még igen kezdetleges módon termelik ki, maguk a polgarok ássák szőlleikben. 1840-ben Pécs 21 polgárának van bányája, rajtuk kívul az uradalmak ásatnak Vasason és Szabolcson. A kitermelt fekete kőszén mennyisége ez évben megkozelíti a 100000 mázsát.

Szállítási nehézségek miatt majd mindet helyben használják fel; a gyárak gőzgépek hajtására és légszeszgyártásra, a kisiparosok pedig műhelyük korszerűbb módon történő üzemeltetésére. A széntüzelés lehetővé teszi, hogy rézmívesek, szegkovácsok és harangöntők is készítsenek különböző mezőgazdasági eszközöket. A város felvirágzásának rendkívül nagy lehetőségét rejtik magukban a Mecsek ásványi kincsei, ezekre a természeti adottságokra utalva állapítja meg 1845-ben Vahot Imre a Pesti Divatlap hasábjain, hogy *„honi iparunk kifejlődésének egyik legerősebb alapkövét bizonyára Pécs képezendi, hol már is tobb nagyban működő gyár létezik, létesül, terveztetik, és sok ügyes kézműves található"*. A század közepén mégis megakad az ipar fejlődése. A selyemtenyésztő társulat, amelynek 20000 eperfája van, kénytelen bérbeadni kertjét, házát és gépeit, mert a pécsiek nem akarják megkedvelni a „selyembogár"-tenyésztést. A gyapjúszövetet gyártó ügyes és gazdag posztósok sorra mennek tönkre – nem bírván a külföldi versenyt –, 1844-ben csak a ferencrendi szerzetesek készítenek gyárilag annyi posztót, amennyit provinciájuk szükségletei kívánnak. 1847-ben az Életképek tudósítója kiábrándultan jelenti: *„A legszebb reményű gyárak rendre buknak, míg a többi nyomorún teng. Eddig czukor- s egy szövetgyárunk bukott meg, a posztógyár születése előtt múlt ki, a selyemgyár eladatik, mielőtt életének 8 év alatt jelentősebb jelét adta volna, a nagyszerű vasgyár bérbe adatik. Egyedül kártyagyárunk díszlik!"* Mind a bányászat, mind a gyáripar fellendülése majd csak a század második felében következik be.

A kereskedelem korai kibontakozását nagyban elősegíti, hogy három országos főút fut össze a városban. 1823-ban 18 kereskedője van Pécsnek – rajtuk kívül 10 sóáruló és egy lotéria-szedő –, 1845-ben azonban már 34 kalmárt, 29 kereskedőt és 7 húsárust írnak össze. Mivel a Dunától mindössze öt óra járásnyira van Baranya székvárosa, csak a Pécs és Mohács közti áruszállítás eléri az évi 300000 mázsát. A Zágrábba, Sopronba, Szegedre irányuló forgalomban bor, répacukor, vasáruk, selyem-, vászon- és gyapjúkelmék a fő cikkek. Esztendőnkint négy országos vásárt tartanak, minden szerdán és szombaton

pedig hetipiacot. A marhavásár színtere a Budai-kapu közelében lévő mai Irányi Dániel tér, a disznópiac a Szigeti-kapu mellett lévő ispotály környéke, míg a búzapiac a székesegyház előtti nagy fuves mező, a mai Szent István tér szélén húzódó Alsó Sétatéren van Bright a déli országrész fővárosának tekinti Pécset, s kereskedelméről szólva elsősorban marha- és sertésvásárait emeli ki A nagy vonzáskorzetű piaci központok sorában Pécs mindjárt Pest-Buda után következik A 40-es években már a Dunántúl legélénkebb kereskedelmi forgalmú városa. A Balkánon összevásárolt s a mecseki tolgyesek makkján folhízlalt sertéskondákat leginkább szerb és bosnyák kereskedők hajtják tovább Bécs piacaira

Az uzletek főként a Nagy utca és a Piac tér épületeinek a földszintjét foglalják el A boltok számát és fényét tekintve, Fényes Elek szerint, Pécset csak Pest-Buda, Pozsony és Temesvár előzi meg. *„A kalmárboltok kulseje s felirásai mind pestiesek"* – olvassuk az 1834. évi Társalkodóban –, *„s ezeknek ajtaikban – tan Auslag* (kirakat) *helyett – a kalmar-nók álldogálnak piperes fókotóikben."* Az uzletek minél díszesebb s hangzatosabb cégérekkel invitálják a vásárlókat, a Honderu tudósítója 1845-ben gúnyosan szóvá is teszi e szokás túlzásait: *„A boltok naprol napra szaporodnak nalunk Napokban egy újdonuj nyittatott meg e czim alatt »Az arany vasmatskához«, ime az élet csak kineveti a philosophiat, melly azt tanitja, hogy »vaskarika fából« képtelenseg, hat mi most ez a »vas matska aranyból«?"* Az első konyvkereskedés 1837-ben nyílik meg, s ezt már 1843-ban követi a második Konyvnyomda 1772 óta működik a városban Az Életképek méltatása szerint dicsérendő *„a szellemi kozlekedes ket emeltyúje, a puspoki nyomda, melly ujabb időben díszes konyomó intezettel párosult, és Reichard konyvkereskedese, melly az irodalom termekeinek élenkebb koroztetését remenyelteti"*

Éttermeket a nagyobb fogadók földszintjén találni, 1840-ben a vendéglők általában havi 5 forintért adnak napi négy tál ételt. (A sutni való malac ára ekkor 12 pengőkrajcár, a jó bor akója pedig 3–4 forint.) A Nádor szálló megnyitásával emelkednek az éttermi árak; az Életképek levelezője azt jelenti 1846 szeptem-

berében, hogy *„mióta a pestiesen felszerelt, harmincz legújabb divat szerint bútorozott vendégszobát magában foglaló, új »Nádor« vendéglő, csinos kávéházával megnyittatott, a vérhígító mokkanedvet rakásra isszuk, mióta nappal már lámpás nélkül találhatni »hotelt«, melly különb a hortobágyi csárdánál, s három csinos és számtalan csinnélküli vendégfogadónk van, drágábban fizetjük a vendéglői költségeket, mint a régi jó időben…"*

A lakosság fő jövedelemforrása a bortermelés. A belvárosi polgár és a külvárosokban élő kézműves vagyonának nagyobb részét egyként a szőlő teszi. Vagy mellékfoglalkozásként végzik művelését, vagy napszámosokkal dolgoztatják meg. A jobbára földszintes házakból álló, falusias külsejű Szigeti-külváros a szőlőmunkások negyede; ők gondozzák a tőkéket. A múlt század elején mintegy kétezer gyümölcsös- és szőlőskert borítja be a Mecsek déli oldalát, föl egészen az erdőhatárig. A szántóföldi, valamint a rét- és legelőgazdálkodás Pécsett jelentéktelen a szőlő- és gyümölcstermesztéshez viszonyítva. A napsütött déli domboldalakon csaknem 1900 kat. hold a szőlő, főleg a Makárhegy, a Meszes, a Donátus és az Arany-hegy környékén, s évente mintegy 100 000 akó (1 akó 54 liter) bort szűrnek belőlük. Nagyobb részük fehér, a vörös fajták gyengébb minőségűek. A Tudományos Gyüjtemény szerint a szőlőfajok között a legtermékenyebb és legnevezetesebb az úgynevezett Fosóka, a fejér és fekete Tökös, a Tihonyi, a Róka-farkú, a fekete Kadarka és a fehér s a veres Dinka. A szőlők közti kertekben minden hazai gyümölcs megterem, de még a mediterrán égalji füge is, a bogyóit szépen beérlelő olajfák mellett.

A mecseki gyümölcsök kiváló ízűk és édességük miatt híresek; ragaszkodik is kertjéhez a pécsi polgár, legyen akár földész, akár kézműves, akár kereskedő. A tehetősebbeknek legkedvesebb szórakozásuk, hogy kikocsizzanak szőlleikbe. Érthető hát, hogy *„a szüret napjai Pécsett a legnagyobb öröm napjai"* – miként Haas Mihály írja 1845-ben. – *„A város akkorban csaknem üresnek tetszik. Hívott és hivatlan vendég örömmel fogadtatik a pinczeházaknál"*. Adolf Grünhold, a prágai Das Panorama des Universums című folyóirat „dolgozótársa", 1843-ban átutazik Baranyán, s épp szüret idején érinti Pécset. Rendkívül megra-

gadja az elevenség, az öröm és vidámság, amivel találkozik: *„A városnak rendkivül barátságos volt a jellege"* – írja –, *„mert a szüretet népünnepélynek tekintik. A napi munka bevégzése után az estét lakmározással, zenével és tánccal töltik, s a levegőt a késő éjszakáig szakadatlan örömujjongás telíti, melyet ezer meg ezer rakéta tesz még hangosabbá".*

Garay János, a költő és az utazóriporter, a Rajzolatok 1837. évi II. számában azt a megállapítást teszi, hogy Pécs lakosai tulajdonképpen polgárok, diákok, papok és professzorok. Ezzel a minősítő érvényű felsorolással a város kiemelkedő kulturális szerepére utal elsősorban. A Fő utcai püspöki líceum – amelynek a 40-es évek derekán több mint 300 tanítványa van – Nagy Lajos király 1367-ben alapított egyetemének utódjául tekinti magát; jogot és bölcseletet is tanítanak benne. A cisztercita Piac téren lévő gimnáziuma 400 növendéket oktat és nevel, az alapfokú, ún. normális vagy triviális iskolák tanulóinak a száma megközelíti a 800-at. Mindezeken kívül van Pécsnek rajziskolája, tanító képezdéje, zeneiskolája, felsőbb leánynevelő intézete, a Szemináriumban pedig évente 50–60 papnövendék készül lelkipásztori hivatására.

A megyei és városi tisztviselőkön, a papokon, tanárokon és tanítókon kívül az orvosok növelik az értelmiségiek számát. Pécs közegészségügyi állapota nem túlságosan rózsás; a Tudományos Gyüjtemény 1823-ban ilyen képet fest róla: *„Két Ispitálja vagyon ezen Városnak. Az egyik az, melly a könyörülő Barátoknak gondviselések alatt van; a második a Városé. A betegeknek és sinlődőknek számokat, a kik ezen két jótévő Intézetben menedéket nyernek, az elsőbbre nézve esztendőnként 300-ra – az utolsóbbra nézve 60-ra lehet venni. Mind a kettő a Pécsi Lakosoknak dicső felebaráti szeretetjökből és nemes szívűségökből vette eredetét. A gyarló emberi életnek fön tartására három Patikákban készíttetnek az Orvosi-szerek."* Az irgalmasok ispotálya a Piac tér déli öblözetében lévő kolostorépületben működik 1796 óra, Bright 1814-ben megnézi a 24 ágyas kórházat, s úgy találja, hogy a betegek terme tiszta és rendes, különösnek csak azt találja, hogy romlott levegőjét szellőztetés helyett tömjénfüsttel igyekeznek felfrissíteni a jámbor

barátok A városi szegények ispotálya a Szigeti-kapu kozelében lévo egyemeletes épulet, kozvetlenul Nepomuki Szent János kápolnája mellett, amely a torok alatt Jakováli Hasszán mecsetje volt, de most hagymasisakot visel Ez a polgári kórház sokkal nyomorúságosabb állapotban van, mint az irgalmasoké, Vahot Imre a Pesti Divatlapban keményen ki is kel ellene· *„Pecsett a torok mecset alatti korhaz olly rosz, ronda allapotú, hogy meg ehhez foghatot a maga nemeben soha nem lattam Nem hogy kigyogyulna itt a beteg, hanem meg az ep ember is megbetegednek az elhagyatott kórhazban"* A lakosság egészségére kulonben – a varosi orvoson és sebészen kívul – tíz orvos-doktor, tíz sebész és egy bába vigyáz Furdője három van Pécsnek, de kozuluk csak az úgynevezett vasfurdo rendelkezik gyogyerovel.

A lakosság szórakozóhelyei kozul a korabeli lapok elsósorban a két kaszinót – az „úri"-t és a polgarit – említik Mindkettonek saját szép nagy haza van, vendéglovel és bálteremmel Mégis inkább csak télen látogatjak oket, nyáron mindketto jóformán ures, ilyenkor a szólóhegyek borházai és csinos nyarilakjai a látogatottak. A kaszinok olvasotermein kívul a 16000 kotetes puspoki konyvtár is nyitva áll a lakosság elott, szamos kulfoldi és minden hazai ujsággal, folyóirattal, de Bright szerint nem nagyon látogatjak Társadalmi élet ugyszólván nincs, a nemesség a polgársággal nem érintkezik, a családok ritkán járnak el egymashoz Bright úgy latja, hogy a pécsi tarsadalom nagyon zarkózott Az elokelobbje szokott csak esténkint kisebb társaságban idónkint egyutt lenni A tobbiek társadalmi élete rovid latogatásokra, itt-ott egy csésze teára szorítkozik A szazad negyedik évtizedének a kuszobén azonban a kép már korantsem olyan sotét, mint amilyennek Bright 1814-ben látta A kulonbozó társadalmi rétegek kozti elzarkózás oldódásának elso szép példája, hogy 1839-ben a varosban élo nemesek és a polgárok kozosen alapitjak meg a pécsi Nemzeti Kaszinót, amelynek olvasótermében ott van a reformkor valamennyi magyar folyóirata, az Athenaeumtól a Tudományos Gyujteményig. A nemzeti szellem ébresztése és a muveltségterjesztés jegyében a kaszinó lelkesen tamogatja a magyar

színészetet is; a városban vendégszereplő társulatok soha nem nélkülözik segítségét. Azt sem szabad említés nélkül hagyni, hogy feltűnően élénk Pécs zenei élete; mindenekelőtt a székesegyház ének- és zenekarának a jóvoltából, de gyakoriak a házi hangversenyek is. A társasélet viszont kétségkívül zárt, családias jellegű; színtere télen a biedermeier bútorzatú, kényelmes, de puritán polgári otthon, nyáron és ősszel pedig a diófás, mandulás szőlőskert.

A színház megjelenése hoz nagyobb mozgalmasságot a városba. 1805-től kezdve majd minden évben vendégszerepel egy-egy német társulat, magyar színészeknek 1818-ban tapsol először a pécsi közönség, 1822 januárjában Déryné arat hangos sikert. A színészek jó ideig a Fő utcai Hattyú, vagy a Kis téri (ma Jókai tér) Fehér Elefánt vendéglő nagytermében játszanak, míg 1839-ben a mai bírósági épület telkén, részvénytársasági alapon föl nem épül az állandó kőszínház. A pesti nemzeti színházhoz hasonlít kicsiben; 22 páholya, 170 zártszéke és nagy erkélye van. Ettől kezdve magyar és német társulatok felváltva lépnek föl, elsősorban dalműveket adnak elő, a 40-es években a legkedveltebb opera Bellini Normája. 1846-tól kezdve német színészek már igen ritkán jelennek meg a városban, az Életképek levelezője ez év novemberében büszkén jelenti, hogy Pécs *„Pest után a két magyar hazában a legjobb szín- és daltársaságot bírja."* Havi és Szabó társulata Szigligetivel kezdi ekkor előadásai sorát, a Zsidót, a Rabot és a Szökött katonát mutatván be, de telt házat az első opera, az Ezred leánya csinált. Időnkint mutatványosok is fellépnek a színházban, 1846 őszén pédául *„az első magyar Hercules"* hívja ki birkózásra a közönséget, felemelt helyárak mellett. A kihívást egy vashámori gépész fogadja el, de a karzat nagy fájdalmára, a küzdelem fél percig sem tart, Herkules földre teremti ellenfelét.

Másfajta siker Liszt 1846. október 25-i hangversenye az új színházban. *„Számithatlan éljen és kihívás, főleg a magyar daloknál, koszoruzá Liszt »isteni« játékát, s élénken tanusitá műértelmét a roppant számmal és távolvidékről is egybegyűlt közönségnek"* – jelenti a nagy művészi eseményt az Életképek levelezője, hozzátéve, hogy a hangverseny után Majláth György

főispán fényes estélyt adott nagy hazánkfia tiszteletére, mely alkalomból a „polgári őrhadak hangászkara" igen jeles éji zenével köszöntötte a művészt. A színház épülete ellen azonban sok a kifogás. Először is nem fűtik – még a színésznők öltözőszobáit sem –, másrészt igen rosszul van világítva. A páholyok fölött üresen áll a sok gyertyatartó, a csillár lámpáiból pedig az alatta ülők ruhájára csepeg a repceolaj. Emellett a nézők kutyákat is bevisznek az előadásra, s ezek terhére vannak a közönségnek.

Ez a publikum Déryné szerint műértő, szeret színházba járni, s szívesen barátkozik a művészekkel. *„Több úriházzal csakhamar megismerkedtem"* – jegyzi naplójába a nagy népszerűségnek örvendő művésznő. – *„Mindenütt énekléssel töltöttük az időt. Kántornéval minden bálban ott voltunk, hol álarccal, hol anélkül."* A pécsi hölgyeket ugyanis – miként az Életképekből már tudjuk – elsősorban a tánc érdekli, és a „főegyház" előtti sétatér, ahol hetenkint kétszer katonazenekar játszik. A nemzeti kaszinóban nyaranta minden héten bált tartanak, a legfényesebb táncmulatságok színhelye azonban a Hattyú fogadó díszterme, de az Elefántos-ház és a Felsőmalom utcai Tímárházban lévő Magócser mulató is a város kedvelt szórakozóhelyei közé tartozik. *„Általában aránylag sehol sem kedveltetik és gyakoroltatik annyira a tánc, mint Pécsett"* – írja Haas Mihály. – *„A legnagyobb nyári hőségben is szenvedélyesen foly az izzasztó mulatság több helyt egy időben."* E tánchelyek közé tartoznak a nyilvános kertek is, mindenekelőtt Pécs Tivolija, a korabeli lapokban gyakran emlegetett Tarr-kert. Az itteni vidám életről igen bő tudósítást ad a Társalkodó 1834 júniusában: *„E mulatókert tekervényes utai által egy kellemes tömkeleget (labyrinth) képez, mellynek sürüjéből az itteni bányászkar musikája lepi-meg a belépő füleit; elől mindjárt a gyomor oltári – a sok virággal ékesített evőasztal – kinálkoznak; hátrább titkos berkek s lugasok rejtik-el a magány-kedvelőket; végre a kert közepén, mint valamely fő ékesitmény, egy gloriette áll: ez egy födeles, feltámogatott zsalukkal ellátott gömbölyű tánczterem, melyben csütörtökönként a város szine, vasárnaponként pedig a köznép tánczol."* A Társalkodó levelezője vasárnap ke-

resi föl a Tarr-kertet, a glorıette-ben ekkor a koznép ropja a táncot, a „*noblesse*" csak nézőként fogja korul kívulről a pavılont. A zenekar Strauss és Lanner valcereıt játssza, s szenvedéllyel keringenek az egyszerű nép szépségeı; csupa tűz, elevenség és repulés a táncuk.

Hazaı és kulföldi látogató egyaránt el van ragadtatva Pécs szépségétől, gazdagságától, népe kozvetlenségétől, kedvességéttől. Adolf Grunhold Eldorádónak nevezı a várost és kornyékét: „*Nem ısmerek vıdéket, amely a termenyek tomege es sokfélesége dolgában ezzel a szerencses tájjal versenyezni tudna Ehhez járul még a vıdék szépsége, lakoınak szívélyessége, nyájassága, a pompás terménye olcsósága, amı mınd odahat, hogy ıtt az ember számára az életet kellemessé tegye.*" A Társalkodó munkatársa pedig így búcsúzık a várostól: „*Te nyajas táj, melly Pécset kebledben rejted, te vıdam város, melly e vıdeket annyıra szépíted, te szíves nép, melly azt elevenıted, éreztessetek mınden mas ıdegennel ıs e meglepó oromerzelmeket, mellyeket bennem olly nagy mertékben gerjesztetek!*"

SZEKSZÁRD ÉS BAJA

A Mecsektől északra rendkívül változatos felszínű, sűrű völgyhálózattal átszőtt kistájak sorakoznak egymás mellett, a Völgység, a Hegyhát és a Szekszárdi-dombság. Annak a hullámos dombosvidéknek, amely a nyugati országhatártól Vas, Zala, Somogy és Tolna megyén át a Dunáig nyúlik, ez a legkeletibb tagja. Még a múlt század elején is hatalmas erdőország a Mecsek északi előterében elhelyezkedő, három – egymástól mind domborzatilag, mind néprajzilag jól elkülöníthető – résztájból álló Tolnai-dombság. Az ősvadonszerű csertölgyes rengetegekben rideg sertéskondák seregét makkoltatja a kanászfalvak népe, s temérdek birkanyáj járja az erdőségek közt elhúzódó, dúsfüvű legelőket. A déli hajlatokat azonban helyenkint szőlő borítja; a halmokat oldalazó dűlőutak présháztól présházig folydogálnak, öreg parasztpincék diófákkal árnyékolt boltíves kapui előtt vezetnek el. Ez a kép a Szekszárdi-dombságra a legjellemzőbb. A Pécsről Bonyhádon át északnak vezető postaút erdős halmok között kanyarog hosszan, majd szinte átmenet nélkül szőlőskertek közé ér be, végül szakadékszerű mély löszbevágáson át ereszkedik le Tolna megye székhelyére, Szekszárdra.

A város a Duna árterületéből kiemelkedő, szigetszerű szárazulatokra települt, s a múlt században még nem terjeszkedik a sárközi vizenyős lapály felé. A Duna viszont sokkal közelebb van akkor a városhoz; a folyamszabályozás előtt az alig tíz kilométerre lévő Tolna falucska Szekszárd kikötője. Idáig jön gőzhajón 1846-ban Liszt Ferenc is; innen vonul be valóságos diadalmenetben a vendéglátó Augusz Antalnak, a zenerajongó

tolnai viceispánnak az otthonába. Garay János, a költő és divatlapszerkesztő a pesti földúton, kelet felől érkezve, az 1837. évi Rajzolatokban így adja szülővárosa távlati képét: *„Szegszárd azon hegyláncz alatt fekszik, melly Tolna vármegyének éjszakkeleti részében szinte az eget koszontı magas ormaival, mint valamelly hatalmas óriás szemkozt a hosszan terjedő Bácskaság síkjával. Maga a város az emlitett hegyláncznak szinte kozép pontján fekszik, leginkább »Bartına« és »Battyán« hegyek alatt, hol ama nemes zamatú, hon es kulfoldon nevezetes veres bor terem."* A Tudományos Gyüjtemény cikkírója hasonló szemszogből tekint Szekszárdra 1828-ban: *„Ama hegység aljában terul el, mellynek szőlőleve honn és kulfoldon olly hires es kapós".* A folyóirat négy évvel korábban, 1824 októberében már foglalkozik Szekszárddal, s tömören ekképp írja le: *„Privilégizált Mező Város, nagy és népes; itt tartatnak a Vármegye gyulései A Vármegye Háza hajdan bekeritett Vár formára épult klastrom volt. A régi keritésnek némelly nyomai dél felől látszatósak, épségben vannak, és még mostan is kerites gyanánt erős szolgálatot tesznek. Ékesiti tovább a várost egy szépen épult, és belulről igen helyesen kifestett R. Cath. Templom, a Vármegye Háza mellett most épult Iskolaház, a selyem tenyésztő intézet, a Posta Hivatal, az Urasagnak nagy és tekervényes, a Vármegye Háza alatt fekvő pinczéje. Az Ispotály Háza a betegek és ugyefogyottak részére épitve."* Legyen aztán itt egy rajzolat 1846-ból is, az Életképek úti lapjairól: *„Szegszárd furcsa kis város, a híres vérszinü bort termő hegy alján elterulve. A csinos kertecskével koritett szép új megyeház, a városi házak tetejével egyenlő emelkedettségü kiálló talajon, várkastélykint magasul fel a város kozepén, tova kilátással a keletre szertecsavargó Duna mocsáros rétjeire, s a láthatárt elzáró dunai fuzesekre."*

Ez a városközpont a Duna és a Sárvíz árterének egyik szélesebb halomhátán alakult ki. Szekszárd az Árpádok idején királyi törvénylátó hely, várában gyakran és szívesen tartózkodik I. Béla; itt is temetik el az általa alapított bencés apátság – ama bizonyos „Vár formára épult klastrom" – sírboltjában. A megerősített szabadalmas mezőváros a török alatt csaknem teljesen elpusztul, valósággal a semmiből kell újjáépíteni az 1700-as

Szekszárd a szőlőhegyek előtt, baloldalt a megyeháza

években. Legrégibb épületei ez időből valók – egy-két templom, néhány középület –, de a présházakkal telehintett szőlőhegyek alá búvt település összképe a múlt század derekán is még kedvesen falusias. Fejlődését az indítja el, hogy 1783-ban Simontornyáról ide költözik át Tolna megye széke. A Piactéren 1795-ben megépül a hatalmas testű, keskeny homlokzatú, egyetlen karcsú tornyú plébániatemplom – amely a Tudományos Gyüjtemény szerint *„nagyságával és ékességével a környék minden templomát megelőzi"* –, a nagy puszta térség közepén a barokk Szentháromság-oszlop már 1753-ban a helyén áll. A XIX. század első harmadában települ az Árpád-kori apátság romjainak a helyére az egyemeletes, klasszicista vármegyeháza, amely hat dór oszlopával, előreugró oromzatos homlokzatával uralkodik a város fölött. Pollack Mihály tervezte, szekszárdi mester építette 1828–1833 között; a Pestről leránduló újságszerkesztők első útja hozzája vezet.

Legkorábbi részletes rajzolatát 1834-ben a Honmüvész adja:

„Ha az ember kelet felől Szekszárdba belép, végig haladván egy széles, meglehetős házakból álló utszán, egy kőhidat ér, melly a várost két részre osztó sét (viz-árok) felett állván, szent Nepomuk kőszobrával tünik szembe. Mindjárt ezen hid felett a városnak szinte közép-pontján egy inkább mesterségtől mint természettől alakitott, mintegy két ölnyi magos, zöld pázsittal rétezett gömbölyű domb látszatik, s tetején négy-szeg formában egy roppant épület tekint a város négy részeire méltóságával és diszével a többi házak közül kitünvén, mint valamelly sereg piszkos paraszt leánykák közül kitünik a piperés pünkösti királyné... Az út, melly hozzá vezet, meneteles, tágos és kővel van kirakva. A dombra felérve jobbra befordulván egyenesen a főkapuhoz jutni, mellyet oszlopsor, mintegy csarnokot képezve, diszesit. Ott a buzavirág szinű, setét veres zsinórokkal czifrán kihányt dolmány és nadrágban s forgós csákóban felalá járkáló őrhajdú kikent bajusszal s feszes katona posturában fogad, s te a diszes csarnokon keresztül haladván, tágos izletes lépcsőn feljutsz az emeletbe." A megyeház földszintjén 25 szoba van és az úgynevezett várkápolna. Az emelet középső részét a karzatos közgyűlési terem foglalja el, mellette a főispán és az alispánok hivatali helyiségei és lakásai. *„A mi leginkább meglepett"* – olvassuk a Honművész leírásában –, *„az a litographiai intézet volt, melly már 1832 óta fen áll. Láttunk néhány körlevelet s egy rajzolatot, mellyek ezen műhelyben készültek, és igen csinosan és hibátlanul valának adva."*

A vármegyeház és a plébániatemplom között *„derék épület a Normális oskolaház"* – ahogy a Tudományos Gyüjtemény említi –, míg a Piac déli térfalát az 1775-ből való barokk parókiaépület és az 1842-ben emelt klasszicizáló városháza alkotja. A központban van még a gyógyszertár és a beszálló vendégfogadó, a Posta utcában pedig az ispotály. *„Főgondviselője a vármegye, egy állandó kiküldöttsége által"* – írja városrajzában Garay. – *„Orvosa közönségesen a megye sebésze szokott lenni. Egyedül csak szegények járhatnak ide, minden állapot, vallás és nemzeti tekinteteken kivül. A tehetősek, ha bevétetnek, naponkint 21 krajczárt fizetnek. Különözött szobák a két nembeliek számára. Egyébként a betegek fölvehetőségére nézve bizonyos*

szám nincs meghatározva; a tébolyodottak száma mindazonáltal négyre és csak a megye beliekre van határozva, kiknek részére külön szobácskák vannak rendelve."

Szekszárdot 1794-ben tűzvész pusztítja el, 1802-re épül fel újra, akkor kapja végleges településformáját. A Tudományos Gyüjtemény 1828-ben 7239-re teszi lakosainak számát, Fényes Elek statisztikája 1847-ben kereken tízezerre, akik a mezei gazdálkodáson és a mesterségeken kívül főként bortermelésből élnek. Hét szőlőshalom öleli körül a várost, az Elő-hegy, a Csatár, a Bödő, a Paraszta, a Bakta, a Remete és a Bartina. A rajtuk termett bornak, a szekszárdi bikavérnek köszöni hírnevét a táj. Pedig milyen aprószemű, hitvány kinézésű az a vékony venyigéjű kadarka, amely termi. De szép, hosszú őszökön mézédessé érik, s olyan erős, tüzes, karakteres bort ád, hogy a felvásárló külföldi kereskedők mindjárt a bordói mellé helyezik a nemzetközi értékrendben. *„Nevezetessé teszi Szegszárdot az itten bőven termő, és különös zamatjáról olly esméretes bor, melly is a számos lakosokat, kik úgy szólván abból élnek, pompásan tartja és gazdagítja"* – olvassuk az 1824. évi Tudományos Gyüjteményben, s a Közhasznu Esmeretek Tára 1834-ben úgy vélekedik, hogy Szekszárd híres, jó, erős bora *„a budainál inkább becsültetik"*.

A XVIII. század elejétől kezdve iparosodik a majdani megyeszékhely. Tizenhat céhe közül a fazekasoké a legrégibb, 1794-ből való zászlójukon Szent Flórián képe a lángoló Szekszárd hátteréből magasodik elő. A szüretelő puttonyt, favedret, hordót, kádat készítő pintérek céhe is nagy hagyományú; selyemzászlaja közepében Noé áll, kezében szőlőfürttel. A szűrszabó céh igen széles környék népe részére dolgozik, ezért érinti súlyosan az 1836. évi királyi rendelet, amely eltiltja a cifraszűr készítését, mert ez a virágdíszes öltözék *„hívságra és pazarlásra ragadja az embereket"*. A szekszárdi szabók legfőbb vásárlói, a tolnai halászok és a sárközi földészek azonban makacsul ragaszkodnak továbbra is a kivarrott és a prémes szűrhöz, s a céh megtalálja a módját, hogy kijátssza a királyi rendeletet. Ez nem is csoda, ha olyan furfangos férfiak akadnak a céhbeli kézművesek között, mint Háry János, Garay nagyotmondó

obsitosa, aki élő személy, s legalább annyira szétviszi Szekszárd hírét a hazában, mint a költő tüzes bordalai. Nem szűrszabó ugyan, hanem fazekasmester, ami a céglajstromból imigyen tűnik ki: *„Háry János az 1804 esztendő November holnapjának 25-ik napján bé iratott a Fazekasok Tzé társaságába, és minden reá eső Tarifát meg fizette és mint Tzébeli Mester emberhez illik, Remeket is tsinált."* A hesseni huszárezredtől kapott obsitot 1804-ben *„a derék, nagy vitéz"*, de békés foglalkozásához visszatérve is mindegyre hőstetteivel traktálta pincézgető céhtársait, hűséges ivócimboráit: *„A szem, a száj elállott merész beszédein, / Ország-világ csudálta vitézi tettein..."* Garay az egyik szekszárdi szüreten ismerkedik meg Háryval és világrengető nagyotmondásaival, ekkor születik meg az Obsitos ártatlan kedvességgel tódító-lódító figurája.

A kézművesek közül – főként szőlőbirtokaik révén – sokan fölkerülnek Szekszárd vezető polgárai közé; a múlt század elején a tanács nagyobbrészt céhes mesterekből áll. Az iparosok szervezeteinek fontos szerepük van a város tűzvédelmében. Egy 1815-ből való tanácsi rendelet, elsősorban a szakértelmet véve figyelembe, minden céhnek pontosan kijelöli a helyét veszély esetére: *„A lakatosok és kovácsok a fecskendőnél segitsenek, az ácsok és bognárok fejészével jöjjenek, a kádárok a lajtok mellett legyenek, a kőművesek és fazekasok sajtárral és kalapáccsal jöjjenek, hogy szüksége esetén falat tudjanak bontani. A károsultak vagyonára a takácsok és a vargák vigyázzanak."* Szekszárd iparáról szólva Fényes Elek 1847. évi országleírása említésre méltónak tartja a posztógyártással egybekötött megyei rabdolgoztató házat. A börtönök *„célirányos elrendezéséről"* már a Honmüvész városismertetése is elismerően szól, az 1837. évi Rajzolatok pedig azt hangsúlyozza, hogy *„tiszteletet és utánozást érdemel azon intézet, melly eme börtönökkel egybe van kötve, t. i. a darócz-szövés, mellyet két különösen arra rendelt szobában a rabok gyakorolnak. Igy egy részről a szövetekbül bejövő pénz öntáplálásukra fordittatik, a raboskodók az adózó népnek terhére nem esnek; más részről a dolog kerülő vissza ijesztetik magát ezután kész akarva tömlöczöztetni."*

A vármegyeháza kulturális feladatokat is teljesít; tanácstermében nemcsak az úri bálokat tartják, hanem működvelő előadásokat és hangversenyeket is rendeznek. Az Életképek levelezője 1846 októberében *„a művészet örömhevétől égő kebellel"* jelenti, hogy Liszt Ferenc a megyeház nagytermében hangversenyt adott: *„Öröm volt szemlélni azon részvétet, mellyet nemcsak megyénk, de a szomszéd megyék is ezen nagy művész iránt tanusitottak; örömmel szemlélők őt, ki egy maga városunknak illy nagy élénkséget, intézeteinknek olly szép hasznot eszközölni tudott; örömmel csüggénk játékán, s mintegy öntudatlan ragadtatánk el a hangok sebes hullámai által."* Szexárd – mert az Életképek így írja – polgárkara fáklyászenével tiszteli meg *„a nagyhirü zongorahőst"*, és napokon át ünnepli, hiszen művészi élményben igen ritkán van része a lakosságnak.

A vármegyeház emeletén van a három szobából álló kaszinó – persze zártkörűen az úri rendűek részére –, amelyet Garay 1834-ben pusztán, társaság nélkül talál, s csak annyit tud mondani róla, hogy *„ablakaiból a kilátás igen kellemes, melly nem csak a városi egész alsó részt, hanem ama nagy sikságot is láttatja, mellyen a városnak kertjei, a selyem bogár tenyésztésre szükséges szedres kert, a kanyar árkú Sárviz, s a kék távulban elvesző erdős partú Duna is látszatnak, s itt ott a messzeségben kicsillogó bádog tornyok a Duna hosszanta fekvő Sárközből."*

A Szekszárd és Bátaszék között elterülő Sárköz a múlt század közepéig az ország egyik legjellegzetesebb vízivilága. Halászatból, pákászatból és rideg állattartásból élő lakossága a Duna és a Sár széles árterületéből kiemelkedő teraszokra, dombokra települt kicsiny községekben szinte társadalmon kívül tengődik. A mocsaras, égererdős süllyedékterület keleti határa a Duna, amelyen túl, a magas bal parton Baja tornyai emelkednek a mellékágakra szakadozó folyam fölé.

Komárom, Győr és Pest mellett Baja az ország legélénkebb vízivárosa. Az Alföld és a Dunántúl összekötőhelyeként indul rendkívül gyors fejlődésnek a török uralom alóli felszabadulás után. A hódoltság csaknem teljesen elnépteleníti, de 1831-ben a Közhasznu Esmeretek Tára már 14 537-re teszi *„a sok tekintetben jeles mezőváros"* lakóinak a számát. *„Négy nevezetes*

megyének, Bács, Pest, Tolna és Baranyának, továbbá a Kunságnak egybe szögellésénél maga a természet tette egy gazdag környék szerencsés központjává, termékeinek gyűlhelyévé s áruinak legalkalmasabb piaczává" – írja Baja helytörténésze, Szathmáry Károly, a múlt század derekán, amikor már kereken 20000 lakosa van a nagy forgalmú, pezsgő életű kereskedővárosnak. Baján – noha alföldi település – nem a parasztság a városalkotó tényező. A mezőgazdasági termelésnek és az állattenyésztésnek itt nincs olyan meghatározó szerepe, mint a Duna–Tisza köze mezővárosaiban. Baja gazdaságföldrajzi helyzete révén az ország legértékesebb gabonatermelő területének begyűjtő, raktározó, áruközvetítő helye; még kézművesei – hajóácsai, kocsigyártói, vízimolnárai – is elsősorban a kereskedelmet szolgálják ki.

A Duna–Tisza köze nyugati szegélyén, ahol a település magja még az Árpád-házi királyok idején kialakult, a Bácskai-lösszhát egészen a folyamig közelít, s meredek peremmel szakad le. Valóságos oromzaton ülnek a város házai, de mivel a Duna egyik fattyúága, a Sugovica a főtérig bekanyarodik, a vízi szállítóeszközök a központban tudnak ki- és berakodni. A Társalkodó Szekrényesy aláírású dolgozótársa, aki 1838 június elsején hajnali 4 órakor indul el Pestről az „I. Ferencz" gőzösön és délután 5 órakor lép le a hajóról a Sugovica kikötőhelyén, a magyar Duna Fiuméjának nevezi Baját, s ezt a gyorsképet adja a városról: *„Biztos, magas parton fekvő homlokzatával, nyulánk tornyaival, tanácsházával, kastélyával a Dunára néz; kikötőjét a Duna egyik ága, a »Sugovicza« képezi, mellyben a rakodó hajók horgonyzanak; míg a kikötő feletti karfás piaczon pezsgő gabonás szekerek, valamint a házakban lévő számos hambárok (magtárak) s ama bizonyos mozgó élet, virágzó élénk kereskedésre mutatnak. Utczáji hosszak és szélesek, s a majd mindenütt viruló akáczfák, messze kilátszó magas topolyfák, és házikertek a városból némileg szép nagy kertet alakitnak. Még a nagyon tisztán tartott udvarok is itten többnyire virág virányokká alakitvák, s a házi-élet egyik kényelmével – üveges folyosókkal – diszlők."*

A Főteret három oldalról harmonikusan összeolvadó egy-

A Bajára bevezető pesti út

emeletes épületek keretezik, negyedik oldala a Duna-ág, amely fölött mélyen bepillantanak a város szívébe a túlparti ártéri erdőségek és távolabbról a halványkék szekszárdi hegyek. Monumentális hatású nagy piac ez a tér; legnevezetesebb épület benne a földesúrnak, Grassalkovich hercegnek *„négy szeglet formára méltóságosan épített"* kastélya, a városháza és az egyemeletes, tizennégy szobás Arany Bárány fogadó, földszintjén kávéházzal, a társasélet és a sűrű üzletkötések egyik fő színhelyével. A térbe torkolló, zártsorú beépítésű utcákban klasszicista ízlésű, szép polgárházak támaszkodnak egymáshoz, udvarukat hatalmas raktárépületek, pincék, színek, gabonahombárok töltik ki. A Piactérből északra és délre elnyúló főutca két oldalán az 1836. évi Rajzolatok jelentése szerint 40–50

kereskedőbolt van, amelyekben a fűszerféléken kívül divatcikkeket, piperét és a legkülönbözőbb ipari készítményeket árusítanak.

A város hét vendégfogadója közül a Fehér hajó, az Oroszlán és persze a főtéri Arany Bárány a legforgalmasabb; utóbbiról ezt írja a Tudományos Gyüjtemény: „*Az 1804 és 1805 esztendőben, amikor a hajós kereskedés legfelső pontján állott, minden szobái dugva voltak ide beszállott felföldi gabonakereskedőkkel. Az ivó szobában nem férvén el a sok hajós és húzó legény, gabonát a hajókra hordó kocsis és gabonát áruló paraszt, a kapu allya, udvara, sőtt a szín is tele volt ivókkal, akik nem egy-két meszely, hanem pint számra annyit ittak, amennyi beléjük fért...*" A fogadó 80 lóra való nagy istállója a hintókon érkező bácskai földesuraságokat szolgálja ki. A Fehér hajó inkább a komáromi fakereskedők és a győri gabonaalkuszok szálláshelye, a hétszobás Oroszlánnak pedig főként felvidéki kereskedők a törzsvendégei.

Baja mint kereskedőváros országos jelentőségű szerepkört tölt be a vasút elterjedéséig. Áruközvetítő kalmárai és hajósai a Tiszavidék, Bácska és a Bánát búzájával, az Al-Duna fájával, a Szerémség borával, a sárközi gyapjúval messzi vidékekre eljárnak, de Szegedről, Győrből és Komáromból is szép számmal jönnek le hajók Bajára, a város igen széles vonzóköréből behordott gabonafélék felvásárlására és elszállítására. A komáromiaknak nagy farakodóhelyeik vannak a Sugovica mentén, ahol a Kárpátokból a Vágon leúsztatott szálakat árusítják. A bajaiaknak több mint száz hajója járja a Dunát, a 2500-tól 8000 mázsáig terjedő teherbíró képességű evezős dereglyék Pestig öt, Győrig pedig kilenc-tíz nap alatt mennek fel. A század közepén 300 kereskedő és 250 hajós él a városban. A Sugovica partján a farakodó helyek és téglavetők szomszédságában hajó- és malomépítő műhelyek sorakoznak egymás mellett, az itt készített nagy tölgyfa hajók hosszú ideig elbírják a gőzösök konkurrenciáját is.

Különösen híresnek mondja Fényes Elek 1847. évi országleírása a bajai sertés- és marhavásárokat, legfontosabbnak mégis a város gabonakereskedését minősíti: a Sugovica kikö-

tőjében évente sok száz hajót raknak meg búzával, zabbal, kukoricával, s szállítják az ország különböző részeibe. A város kereken 2000 házának majd mindegyike egyszersmind magtár is, hogy a vidékről behordott áruk elraktározása kifogástalan legyen, ha nem kelnek el rögtön a piacon. A megye és a város vezetősége nagy gonddal őrködik az eladásra kínált áruk minősége fölött. Az Életképek helyi levelezője, Irnyei Püpök Sándor a következőket jelenti lapjának 1846. augusztus 27-i keltezéssel: *„25-én lépett életbe a gabonaszemetesítők és borhamisitók elleni megyei határozat, kezdetül csakugyan láttunk néhány kocsi gabonát a városból hatóságilag kikiserni. A határozat szerint a szemetes gabona a városba hozótól elkoboztatik, 1/3 a feljelentőé, másik 1/3 a biróságé, a harmadik 1/3 a megyei pénztáré. Szemetes gabonát vásárló kereskedő először 12 pfrt-, másodszor 24 pfrtba, harmadszor nevének közhelyekeni kifüggesztésével büntettetik. A mészárosok, pékek, molnárok és fakereskedők által használtatni szokott hamis mértékek miatt is gyakori birságolások történnek."* Hogy milyen széles vásárlóközönség érdekeit védik ezekkel a rendelkezésekkel, érzékeltetheti, hogy Baja egy-egy országos vásárán 60 000 – de néha 100 000 – ember is megfordul, s évi átlagban csaknem egymillió szekér forgalmával számolnak.

A nagy nemzetközi víziút egyik fő állomáshelyévé növő Baja a 30-as, 40-es években sorra létrehozza társasági és jóléti közintézményeit. A Társalkodó a város nyilvános épületei között kiemelt helyen említi 1838-ban az új kórházat, *„melly néhány év óta, egyedül a bajai mívelt szépnem által e czélra adott sorshuzásos bálokbul s ujévi köszöntések megváltatásiból állott-fel, – és szivemelő tanújele korszakunk azon jótékony, szelid, tiszta szellemének, melly sokszor gyengéd asszonykezek által, nagyszerű óriási-műveket képes létre hozni. Ezen, remete-szent-Pál czimzetű, kórházzal egy gyamház is van jelenleg egybekötve, azonban e két dícséretes intézetnek helyzete tán némileg nagyon is naiv választásra mutat, ha azt vesszük, hogy jobbrul s balrul is egyegy igen közel temető környezi azokat."* Kaszinója 1830 óta három is van Bajának: nemesi, nem-nemesi és polgári. Az 1840. évi nagy tűz után a két első összeolvadt, „nemesi" nevezetét

„nemzeti"-re cserélvén föl. A Polgári Olvasó Egyletnek – miként az 1843. évi Regélőből tudjuk – 148 rendes tagja van, köztük több táblabíró, ügyvéd, s *„más tisztesbbek"*, akik az újságlapokon kívül száz és néhány kötet hasznos könyvből is olvasgathatnak.

A Honderü levelezője 1845-ben felsorolja a város mulatóhelyeit: *„Van sétányunk és sétatéri zenénk, lövöldénk, ligetünk, orosz-gőz, kén- és dunafürdőnk, uszodánk, és legujabban néhány bérkocsink is, csak még a rendes színészet hiányzik."* Az orosz gőzfürdőben – amely nyilván szauna – *„a fördés előleges orvosi kikérdezés s helybenhagyás után engedtetik meg"*. Ugyancsak a Honderü levelezője számol be 1848 áprilisában Baja további fejlődéséről: *„Városunk naponkint élénkül, csinosbodik, tőkepénzeseink szaporodnak, új épületek emelkednek, piaczunk kikövezve, sürgés forgás mindenfele – laczikonyha, panoráma, szinház, casino, olvasókör és még egy olvasókör; ünnepélyek, zenehangok jobbra balra – mire mutat mindez, mint hogy mégis csak jó városnak lenni a dunaparton."*

A Társalkodóból tudjuk, hogy Baja fő dísze, *„non plus ultrája"* a lövőház, amely a városerdővel szemközt, jó ízléssel megtervezett angol kert közepén, két épületben szórakoztatja sokoldalúan a polgárságot. Az egyik épületben a céllövészet folyik, a másik pedig táncterem, amelynek „hangászkarzatán" a polgárőrség rezesbandája *„kielégitő szabatossággal"* muzsikál. Miközben a városerdőben a köznép mulat, a lövőházból pedig puskaropogás hallik, a fiatalság és a szépnem a *„tiszta elrendezésü"*, díszes nagyteremben a táncnak hódol. A nap örömeit végül társasági lakoma teszi teljessé. A Társalkodó tudósítója, aki mindenben bőséget, kényelmet, ritka szíves vendégszeretetet élvez a dús Bácska eme előcsarnokában, úgy érzi, *„lehetetlen azt buzgón nem óhajtania, hogy bár ezen, honi bel kereskedést virágoztató város, a magában érzett erők fokonkénti kifejledésivel folyvást emelkedjék!"*

1848 augusztusában kutat ástak a fehérvári püspöki palota hátsó homlokzata mögötti kertben. Munka közben sírkövek kerültek felszínre, s a megindult kutatás során egy márvány koporsóra bukkantak, amelyben női csontváz feküdt, fején korona, csontujjain aranyból való gyűrűk. Nem sokkal később újabb márványkoporsót találtak, férfi csontvázzal a belsejében. *„A koponyán királyi korona"* – írja az egyik szemtanú –, *„az összedőlt mellcsontok felett csillag alakú rendjel vagy amulett vala. Jobb kezében az ország almája, kereszttel, feszülettel, bal kezében pedig királyi pálca, de a hatalomnak ezen jelei a koporsó fenekén a csontok között hevertek, minthogy minden idegek elszakadoztak a vállaktól. A csontváz bal oldalán hüvely nélküli egyenes, rövid kard feküdt. Lábain nagy sarkantyúk valának, jobb kezén karperec, ujján pedig nagy, köves, felül kinyitható aranygyűrű."* Az 1196-ban eltemetett III. Béla király és Anna királynő temetemeire bukkantak a kútásókat követő kutatók. A tizennyolc közül az egyetlen királysírra, amely Szent István bazilikájának romjai alatt épségben megmaradt. A többit kétszáz évvel korábban széthányták és kirabolták a német zsoldosok s a török martalócok.

Így kerültek napvilágra Székesfehérvár királyi múltjának első tárgyi emlékei, az oklevelek és krónikák írásbeli tanúskodásának bizonyítékaiként. Az elsőket aztán sorra követték – ha nagy időközökkel is – a továbbiak. A város alapjait kétségkívül még Géza fejedelem – Taksony vezér fia, Szent István atyja – rakta le a 970-es évek elején, amikor egyik szálláshelyévé tette, s legmagasabb pontján Péter apostol tiszteletére

szentelt egyházat építtetett. Ebbe a négykarélyos templomba temettette el Géza fejedelmet 997-ben fia, István, aki fallal veszi körül és királyi székhellyé teszi Fehérvárt. Hivatalos fővárosa ekkor még nincs az országnak; Géza idejében inkább Esztergom a főhely, István korában azonban Székesfehérvár is vezető szerephez jut századokra. Az államalapítás nagy művét befejező első magyar király itt tartja tanácskozásait az ország főembereivel, itt lát törvényt, itt építtet magának palotát, az egyháznak pedig nagyszerű bazilikát, amelybe 1031-ben Imre fiát, 1038-ban pedig őt magát is eltemetik. A hatezer hívőt befogadó csarnoktemplom fényét leírhatatlannak találja középkori megcsodálója, Hartvig győri püspök. Ebben a háromhajós székesegyházban 1527-ig harminchét magyar királyt koronáznak meg, és tizennyolcat temetnek el; benne őrzik századokon át a koronázási jelvényeket, az ország kincstárát és levéltárát. Székesfehérvár központi szerepkörét mi sem bizonyítja jobban, minthogy 500 év alatt 29 országgyűlést tartanak falai között.

Érthető hát, ha a reformkori hírlapíró Fehérvár nagy múltján mereng el mindenekelőtt. Az 1845. évi Életképekben úti emlékeit megörökítő Csatáry Ottó úgy veti föl a kérdést, hogy *„mi teszi a magyarnak Fejérvárt minden városaink felett édesbúsan híres-emlékezetessé?"* És azt válaszolja, hogy nem a jelene, nem a jövője, hanem ragyogó múltja: *„Fejérvár volt egykor a tömérdek vészek örvényei felett vívódott magyar haza fővárosa, szinte a tatár pusztitásig. Itt kenék s esketék fel és fedezék be a szent koronával a magyarok királyait; az egykoron hatalmas hon olly változatos érdemű uralkodói itt szállásoltak, s ide költöztek a trónról, dicső apáik hamvai mellé hasonlókép elporladni; itt éltek és gyültek össze az enyészet csarnokában."* Ide temetkezik, Szent István mellé, a bölcs Kálmán, az igazságosztó Róbert Károly, Nagy Lajos, az erős Mátyás, a mohácsi Cselepatakba fúlt ifjú II. Lajos, s végül az utolsó magyar vérű király, Zápolya János. Még sincs Fehérváron csak emlékezetbeli nyoma sem a királyi palotának és a koronázó templomnak, *„nincs még csak helye sem fen a falaknak, hol a sirboltok egykoron annyi királyi hamvak fölébe enyhelyül borultak. Nincs*

semmi, melly tisztes és hű emlékként hozzánk átmaradván, mutatná, hogy Fejérvár a magyar birodalom fő- s koronázási városa, királyok lakhelye, királyok sirboltja volt valaha!" Az emlékezetes kútásás – amely feltárta III. Béla és hitvese sírját, azt követően pedig az első kutató kezdeményezés megtalálta a királyi bazilika déli mellékhajójának néhány pillérét is – három évvel később történt, Csatáry Ottó tehát 1845-ben híven ábrázol, amikor leírja ezt a keserű mondatot: *„Azon a helyen, hol a királyi lakot állani vélik, most a püspöklak emelkedik; és a hol a sírboltokat lenni gyanitják, ott most istálló és szalmaszín áll."*

De milyen táji adottságok tették Fehérvárt királyi székhellyé, az ország központjává több évszázadon át? Kétségtelen, hogy földrajzi fekvése emelte első helyre Alba Civitast, későbbi latin nevén Alba Regiát, amely feltehetően Géza fejedelem halomtetőre épült, messzire látszó, hófehér mészkőkockákból rakott templomától kapta a nevét. Fehérvár a Mezőföld közepébe települt, ennek a teknőszerű széles völgyekkel tagolt tájnak a védelmi lehetőségeit használta fel kialakulásakor. A Mezőföld északnyugati peremén nagy besüllyedések – a Sárrét, a Velencei-tó, a Zámolyi-medence – követik egymást, s Fehérvár oda fészkelte be magát, ahol a Velencei-tó elsekélyesedett mocsárvilága összeért a Sárrét ingoványaival és a Móri-völgy szájában egybegyülekezett sárréti kiöntésekkel. Az ilyen hozzáférhetetlen, lápos területek nyújtották a legjobb védekezést a régi korok emberének, ezért telepítették lakóhelyeiket – szállásaikat, falvaikat, városaikat – igen gyakran olyan helyre, amelyet vizek, fertők, mocsarak vettek körül. Fehérvárnak is századokon át a megközelíthetetlenség volt a legfőbb erőssége. A település ősi magva s a később kialakuló külvárosok a mocsárvilágból fölemelkedő szigeteken jöttek létre; a köztük időnkint tavakká szélesülő vizek több helyütt még a múlt század elején is megvannak. A Belváros keleten a Sárvíz választja el – a mai Népköztársaság útja vonalában folydogálván – a Vízivárostól, nyugaton a későbbi Halpiac helyét betöltő várárok a határ a Rácvagy Palotaváros felé, az északi nagy szigeten helyet foglaló Felsővárost a jelenlegi Mészöly, Honvéd és Rozgonyi Piroska

utcán vezető csatorna különíti el, míg a város déli peremén a Sóstó ingoványa terjeng. Amikor Déryné 1821-ben Fehérvárott vendégszerepel, azért minősíti barátságtalannak, mert majd minden utca végén vizet talál: *„Ha a város egyik oldalára ment az ember kissé üdülni a falak közül"* – jegyzi naplójába – *„ott nem látott egyebet egy posványos vízároknál; ha a túlsó felire ment a városnak másnap, hogy ott fog sétálni, megakadályozta tovamentét az örökké ott peshedő mocsáros tó."* Még 1845-ben is azt írja Csatáry Ottó az Életképekben, hogy a város kietlen homoksíkon terül el, s széleit az egykori mocsárok helyén minden irányban csatornák futják körül.

A Belsővárost egészen a XIX. század elejéig várfal köríti, barbakánszerű kerek bástyákkal és tornyos kapukkal megerősítve. *„Atyai gondoskodásból s több politikai és katonai okok által indíttatva, a többek közt, hogy kedves Magyarországunkat a várak terhétől némileg megkönnyítsük, kegyesen elhatároztuk, egyszersmind meghagytuk, hogy fent említett Magyarországunkban a mellékelt jegyzékben foglalt várak lerontassanak, bástyáik szétbontassanak..."* – Lipót császár 1709. február 4-én Bécsben kiadott parancsolatának kezdő szavai ezek, s a rendelkezéshez csatolt jegyzékben ott szerepel Fehérvár is. Ekkor jelképesen néhány helyen megbontják ugyan a falakat, de teljes lerombolásukra csak 1800 és 1810 között kerül sor, amikor tulajdonképpen már maga a növekvő város feszíti szét középkori kereteit, méghozzá rendkívül gyorsan, alig egy évtized alatt. A Belsőváros déli szélén 1807-ben építeni kezdett új vármegyeháza kapualjában korabeli márványtábla emlékeztet arra, hogy *„Az itt el hányt Várfok helyén E' lett Megyénk Bástyája..."* A közeli Várfok utca egyik régi házának homlokzatán az 1803-as évszám utal a városfal lerombolásának esztendejére. A Bástya utcában az elbontott falak csonkjaira alapozzák házaikat a XIX. század legelején építkező polgárok. Így aztán a 40-es években Fehérvárról írók már csak itt-ott találják csekély nyomát a várfalaknak. Az Életképek 1845-ben azt közli a várról, hogy *„ma már ennek csak a püspök kertjénél látható némi maradványa"*. A Monostor-bástya ez, amely mintegy száz méter hosszú faltöredékkel együtt túlélte a gyors bontást.

Székesfehérvár a szőlőskertek felől

Ugyancsak 1845-ben Vahot Imre ezt jelenti a Pesti Divatlapnak: *„Az, mi némileg a régi Fehérvárra emlékeztet, mindössze is a megyeház mögötti összeomlott várfalakból áll."*

A körte alakú – a török krónikaíró Evlia Cselebi szóhasználatával élve: tömlő formájú –, vagyis a déli végén elkeskenyedő Belvárosnak két kapuja van, északkeleti sarkában a Budai-, nyugati oldalán pedig a Palotai-kapu. Ez utóbbit a múlt század legelején bontják le; az 1827. évi Tudományos Gyűjteményben Jankovich Miklós azt írja, hogy ő még látta a XIV. század kezdetén épült ékes kaput, amelynek *„négyszegű széles tornyai közepetén a magyar királyoknak képei rendszerint helyeztetve és félig előállván, kifaragva valának"*. A kapu előtti csatorna fölött átvezető, kőoszlopokon álló fahíd még a múlt század közepén is fennáll. A Budai-kaput 1809-ben hordják el, mivel akadályozza a nagyobb forgalmat; nyolcszögű zömök tornya azonban még csaknem hetven évig fogadja a fővárosból a Berényi úton át érkezőket. A kaputorony előtti nagy szabad mező – a mai Dózsa György tér – a marhavásárok színhelye. Északi szegélyén túl, a hódoltság után keletkezett, falon kívüli Felsőváros földszintes házai sorakoznak, fölöttük messze kiemelkedik két sátortetős tornyával a klasszicista plébániatemplom.

A budai főút betorkollásában elhelyezkedő, a nagy vásárállások közelében lévő Felsővárosban van a legtöbb vendégfogadó; az adózó lakosság 1828. évi összeírása szerint tizenhárom. Közülük az egyik kizárólag a zsidó vallású vásározó kereskedők részére van fenntartva, akik 1840 előtt nem telepedhetnek meg a falakon belül.

A fővárosból Lovasberényen vagy Martonvásáron át érkező utas a Budai-kapu rácsos erkélyű tornya, és a Magyar Király fogadó mellett elhaladva, a Nádor – ma Március 15. – utcán hajtat be a kétszárnyú főtérre. A ciszterciek kétemeletes rendháza, és Nepomuki Szent Jánosról elnevezett kéttornyú barokk temploma után a Belváros gerincét képező, enyhe hajlású utca hirtelen kitágul, térré szélesül, amelynek nyugati falát az egyszerű, sima homlokzatú, egyemeletes ferences kolostor, a keletit pedig az ugyancsak egyemeletes, de díszes copfstílű püspöki palota alkotja. A korinthoszi falpillérekkel tagolt, füzéres szemöldökpárkányokkal ékesített homlokzatú, magas manzárdtetős főpapi rezidenciát a középkori királyi bazilika helyén, s nagyobbrészt annak köveiből építtette a múlt század első éveiben Milassin Miklós püspök. A Szent István által alapított Nagyboldogasszony-bazilika túlélte a török időket, tetőzete beroskadt ugyan, de rongált falai magasan álltak; a hozzá csatlakozó, *„kőbül formált boltozatú"* sírkápolnákban – Nagy Lajosában és Mátyásában – pedig a XVIII. század legvégén miséztek is. Virág Benedek 1793-ban még látja a romladozó falakat, s *„nagy őseink bészakadt sír-halmán"* borong, miként Baróti Szabó Dávid versbe foglalja: *„Első királyink meg-romlott lakó helyén / A sír-halomban nyugvó testek felett / Könyvével ázott lantja húrját pengeti..."* A magyar államiság szimbólumának tekinthető bazilikát, s a nemzeti múltunkra emlékeztető többi – még könnyen helyreállítható – egyházi építményt, köztük a sírkápolnákat, 1800-ban és 1801-ben bontatja le a német érzelmű, elvakultan császárhű Milassin püspök, hogy kőanyagából ragyogó palotát rakasson magának.

A ferences rendház és a püspöki palota közti, észak–déli irányú Barátok tere a Szent Imre tiszteletére szentelt, egytornyos ferences templom, mint sarok-csuklópont körül derék-

szögű fordulatot tesz, nyugatra áthajló része azonban már a Belső Piatz nevet viseli. A téregyüttes e részének északi falát a Szent Imre-templom provinciális barokk oldalhomlokzata, az egyemeletes, késő barokk Font-ház, s a vele egy tömböt képező, zárt erkélyes Hiemer-ház – a későbbi plébánia – rokokó díszítésű saroképülete alkotja, míg a délit a kétemeletes Zichy-palota copfstílű rövid oldalhomlokzata, a szép sarokerkélyes, egyemeletes, barokk Bierbauer-ház, az ugyancsak egyemeletes, díszes kőerkélyes kapuzatú Városháza s egy kétemeletes copf lakóház. Ez az L-alakú téregyüttes a múlt században piac, ahol mindig nagy a forgalom, különösen a hetivásáros napokon, de különben is ide összpontosul Fehérvár kereskedelme. Vlagyimir Bronyevszkij 1810-ben így látja a várost, elsősorban a főteret: *„Székesfehérvár nem túlságosan nagy, de külvárosaival együtt eléggé kiterjedt; utcái szélesek, jól rendezettek. A főtér új módi szerint emelt, kétemeletes házakkal épült be; üzletek, templomok nem csekély számban. Ha belépsz a kávéházba, csodálkozol, milyen szép."*

A Városháza hullámos oromzattal lezárt nyugati oldalhomlokzata mentén a rövid, keskeny Szent István utca vezet át a Székesegyház térre, ahol a történelmi városmag legkiemelkedőbb pontján monumentálisan magaslik a környező földszintes és egyemeletes polgárházak fölé a hatalmas tömegével lenyűgöző, kéttornyos katedrális. Elődjét, a Szent Péter és Szent Pál apostolokról elnevezett plébániatemplomot még IV. Béla építtette azon a dombon, ahol Géza fejedelmet eltemették. A XIII. századból való gótikus templomból sokszoros átalakítás, újjáépítés után kiformálódott barokk püspöki székesegyház uralkodik a meghittségében is ünnepélyes terecskén, amelynek mégis hangsúlyos eleme tud lenni az 1400-as évekből való kis Anna-kápolna, Fehérvár egyetlen, épen maradt középkori épülete. Átvészelte a hódoltság korát, belsejének két oldalfalán finom rajzú, halványzöld-vörös színezésű, fát és virágokat ábrázoló török falfestmény emlékeztet arra, hogy egy ideig Mohamed tiszteletére szolgált. Egyszerű, sima főhomlokzatát a kőkeretes késő gótikus kapu fölött lévő csúcsíves ablak tagolja.

A középkori szerkezetét híven őrző Belváros jellegét az

egyházi épületek mellett az 1750 után emelt barokk, rokokó, majd copfstílű polgárházak adják meg. Kedves arányú, finoman tagolt homlokzatú, zárt sarokerkélyes palotácskák is szép számmal akadnak az egyszerűbb, inkább csak kőkeretes kapuikkal kitűnő, jobbára egyemeletes lakóházak között. A múlt század elején megjelennek a városképben a klasszicista épületek; kiemelkedik közülük a vármegyeháza, a háromszög alakú Megyeház (ma István király) téren. 1812-ben költöznek át ide a karok és rendek a Vármegye (ma Csók István) utcában lévő, egyemeletes, öreg megyeházból, amely barokk homlokzatú ugyan, de kőlábazatú zárt erkélye még középkori maradvány. Székesfehérvár épületei néhányat kivéve *„igen ántik modoriak"* – írja 1843-ban a Regélő –, *„s tán lehetne köztök házra kutatni, mellynek ablakaiból az utószor itt temetett király gyászmenetét nézegeték"*. Az Életképekben a már említett Csatáry Ottó ilyen összképet fest: *„A város kis homorodásra épülvén, utczái rendeseknek nem mondhatók; házai azonban olly jó izléssel épülvék, hogy Pesten, Pozsony- és Kassán kivül egy magyar városban sem találtam izletesb épületeket. Legdiszesb épületek: a derék megyeház, rendén túl magas teremmel, a püspöklak és ciszterciták zárdája; hajdan e roppant épületben is szokás szerint jesuiták uralkodtak. Csinos magánházak is számosan láthatók."*

Fehérvár utcái *„rendeseknek"* azért nem mondhatók, mert nagyobbrészt szűkek és kanyargósak, bár éppen íves vonalvezetésük ad kedvező rálátást az emitt domborúan, amott homorúan elhelyezkedő házsorokra. A Belvárost északról délre, és délről északra négy-négy keskeny, görbe utca szabdalja föl, hogy aztán a kelet–nyugati irányú Belső- vagy Főpiacon fussanak össze. Az eredeti középkori utcahálózat ez, amelyet tovább tagolnak apró közök, zeg-zugos sikátorok, hangulatos kis terek. Az utcák burkolásának jellemzésére a 40-es évek derekán efféle meghatározásokat olvashatunk a Regélőben, illetve a Pesti Divatlapban: *„tyúkszemtenyésztő kövezet"*, *„lábficzamitó kövezet"*, oly rossz, hogy hozzá képest *„talán csak a dicsőség pályája hasonlit, mellyen annyi embernek nyaka törik"*. Mivel a várost mocsár veszi körül, a vizenyős talaj nagy kiterjedésű csatornahálózat kiépítését és fenntartását teszi szüksé-

gessé Tisztításukra és az utcák rendbentartására 1828-ban kereken 3000 forintot fordít a tanács

Az *„tngovány feszekbe"* helyezett város állapotát gyakran szóvá teszik a pest-budai lapok. Az Életképek levelezoje 1844 februárjában azt jelenti, hogy az utcákat szépen söprik ugyan, csakhogy a halomba gyűjtott sár rendszerint ott marad, míg újból szét nem tapossák *„Van egy utczank"* – olvassuk ugyanez időből a Regélőben – *„a megyehaz mellett, hol a soprukoszorus fenyófa van felutve diszjelul, kerded, jambor olvasó, miert? a szemetet oda kell hordani, útlejtot tolteni – Miota hordják? Regóta Mit hordanak oda? Ökorszarvakat, ebszőrt es mindent mit a civilizált világ szemétnek mond, s ezzel evek ota utczát toltenek"* Még a reformkor végén, 1848 tavaszán is ilyen mondatot találunk a Pesti Divatlap fehérvári tudósításában. *„E nemzet eletunk múltjaban olly tortenelmileg nevezetes helyről elosztor is azt kell mondanom, mikent sarából meg egyszer akkorara lehetne tán nagyobbitani"* Ami a közvilágítást illeti, két helyi levelező jelentése kívánkozik idézésre Az Életképeké így szól: *„Koz rend ellen nincs mit panaszkodni, utczaink estve ki vannak világitva, minden negyvenedik hazon van egy sotet lampa"* A Honderué pedig eképpen: *„A regi rossz kovezet meg most is tart, de lampáink megis szaporodnak, talan nektek sincs Pesten tobb, csakhogy tán nalatok eg, de minallunk olly vakito fenye van, hogy az ember mellette konnyen elesik"* A magas talajvíz, melyet a környező mocsarak okoznak, nagyon megnehezíti a lakosság ivóvíz-ellátását. Az 1828 évi felmérés szerint a legjobb vizet a Budai-kapu közelében lévo Királykút szolgáltatja. Egy 1790 korul épult, magas manzárdtetos, egyemeletes lakóház homlokzatának jobb alsó sarkan van kovályúba foglalt kifolyója, innen hordják szét vizét lajtokban és vodrokben Az 1843 évi Regéló szerint azonban mar annyi artézikút van a városban, amennyi ritka helyen

Székesfehérvar 1703 óta ismét szabad királyi varos. Lakossága a II. József-féle népszámlálás alapján 11816, az egyházi osszeirás szerint 1828-ban 20146, 1847-ben pedig 22633. Ez a népesség igen vegyes osszetételű, a magyarság száma a hódoltság idején lényegesen megcsappant, a torokot szolgáló racok jó

része viszont nem vonult el a kiűzött megszállókkal, hanem visszamaradt a városban, ahová aztán rövidesen nagy számmal érkeztek német és morva telepesek. *„Fejérvár földmívelő nép, s kereskedés, mesterség nála csak mellék iparság"* – utal a lakosság foglalkozási megoszlására 1843-ban a Regélő Tiboldy jelzésű tudósítója, s ezzel magyarázza, hogy a város nyáron olyan hallgatag, akár a kriptabolt. Mert abba az ember csak hálni jár. *„A család fentartásaérti édes gond szántó-földre, rétre, kertbe, szőlőbe hivja a lakosokat; hat napon munkálni, a hetedikén pihenve örülni. Igy látod vasárnap a várost környező angol-parkféle kertekben a családkört biztosan mulatni."* A városhoz közeli csatornák mentén sok a zöldséges kert, a legnagyobb kincs azonban kétségkívül a szőlő, amely főként a budai út menti dombvonulatokat borítja. Vahot Imre 1845. évi úti beszámolójában azt jelenti a Pesti Divatlapnak, hogy Fehérvár inkább földmívelő, mint iparűző város; a gazdák többnyire tehetősebbek, mint a kereskedők és a mesteremberek. *„Különösen a szőlőmívelés nagyban megy itt, de azért csak azoknak lehet Fehérvárott jó bort inni, kik az úr szőllejét kapálják"* – állapítja meg Vahot kritikusan. – *„A fehérvári földmívelők inkább a posványos Sárrét kiszáritása révén jutottak el az anyagi jólét üdvforrásához."* Az iparosok és kereskedők is igyekeznek maguknak szőlőt szerezni, s amikor mesterségükkel fölhagynak, kertjük műveléséével foglalkoznak.

A szőlőhegy azonban nemcsak munkaterület, hanem a város nagy mulatóhelye is. *„Ki a pesti uton városunkba jő, bizonyosan meglepetve érzendi magát szőlőhegyeink mondhatni pazar épületei által"* – olvassuk a helyi levelező tollából 1842 tavaszán a Regélőben – *„s ez épületek mindannyi templomai a barátságnak."* Ugyanez év szeptemberében Társasélet rovatában a Regélő részletesebb tudósítást is közöl Fehérvár nagy népünnepélyéről: *„Városunkból kiköltözött a lélek – a szőllőhegyre –, szüretünk van. E napok arany napok. Nem mivel pinczéink telnek, hanem mivel kebleinket a barátság, s társas elszóródás örömei szállják meg. Azon különböző elem, melly társas életünkön fekete szalagként vonul keresztül, e néhány napon egygyé olvad, s a nemes kisasszony örömmel nézi az ablaka*

alatt fáklyás zenével megjelenő polgári ifjakat, szívesen nyitja meg előttök ajtaját, s szíves örömmel lejt velök éjfélig. A nemes ifju jó kedvvel lép be a polgári hajlékba, s éldeli a pillanat gyönyörét, a mulatság nevében mindgyájan testvérekké egyesülünk. Nem feledjük ki örömeink szép koszorujából szegény napszámosaink egyét sem, estve, midőn már kifáradának, nyájas enyelgéssel, s zenével emeljük fel őket magunkhoz, s csordultig telt élvezet poharunkat megkóstoltatjuk velök. Az idegent dijmentesen honosítjuk, s szüreti alkotmányunk sánczaiba befogván, annak minden kényelmeiben részesítjük." Fölpezsdül az élet a városban, ha eljön a szüret ideje; a lapok levelezői egymással versengve számolnak be „*az év ezen kellemes szakaszáról*", amikor mindenki a gyönyörű nyári lakokkal teli szőlőskertekbe siet, az ősz gyümölcseit leszedni. A szép fasorral szegélyezett út, amely a városból fél óra járásnyira lévő szőlőskertekbe vezet, tömve parasztszekerekkel és úri fogatokkal. A város csendes és kihalt, de a szőlőskertek zenétől, tűzijátéktól s daloktól visszhangzanak.

A Mezőföld ingoványos sárrétjeiből kiemelkedő füves lösztáblák igen jó legelőterületek, ezért is lesz e táj a honfoglalást követően a királyi ménes szálláshelye. A múlt században Székesfehérváron és környékén inkább már a juhtenyésztés terjedt el nagyobb mértékben, elsősorban az osztrák piac közelsége miatt. „*A juhászat teljes virágzásban áll*" – olvassuk a Regélő 1842. szeptember 30-én keltezett jelentését Fejér megye gazdasági életéről –, „*s igy népünk egyik leghasznosabb osztályát teszik a juhászok. Az ő nagy napjok Szent-mihály napja, s a hely, hová ekkor majd mindnyájan zarándokolnak – Fejérvár. E zarándoklás ritka jelenet a maga nemében. Az ünnepet megelőző napon, s különösen este felé egymást éri a vágtatva haladó juhászok kocsija, telve négy, öt, mindkét nembeli egyénekkel, fontolva egysem halad. Énekök kurjongás, hangszerök fülsértő fütyölés, szállásuk a kocsma, mulatságuk tánczolás, iddogálás, ismerkedés, melly néha botokkal végződik. Másnap felállítják magokat a piaczra, férfiak ugy, mint nők. Kezdődik a szegődés, alkudozás, s ki mennyiért adhatá-el magát, annyiért lesz szolgájává a vevőnek.*" A Társasélet rovatban megjelent

tudósítás szerzője oromnapként udvozli ugyan a juhászok fehérvári unnepét, de szóvá teszi, hogy nem ritkán durva kicsapongások kísérik, a két nem gyakran illedelmet sértve társalog, és sokan akadnak, akik évi keresményuk egy részét elfecsérlik a népunnepélyen

Az 1828 évi osszeírás szerint a 2714 adózó családfó kozul 939 óstermelo, 678 iparos, 189 kozszolgálati vagy szabadfoglalkozású, 53 kereskedó, 873 pedig bizonytalan életvitelű. Ez utóbbiakon a még be nem épult varosrészek kertjeinek osszetákolt házacskáiban meghuzódó napszámosokat kell érteni. Társadalmi állapot szerint 122 a nemes, 1080 a polgár, 578 a házas és 934 a ház nélkuli zsellér. A mesteremberek jobbára a Belsővárosban és a Rác- vagy Palotavárosban laknak A Belsóváros 377 családfője kozul 196 az iparos, akik 228 segédet foglalkoztatnak. A Rácvárosban elsósorban a vízigényes ipart űzók telepednek meg. Ezen a Várpalota irányában fekvó negyeden vezet át a legtobb csatorna, vizuk hajtja azokat a kallómalmokat, amelyekben a csapók a szúrposztót ványolják A Gaja-patak is lisztórlo és kallómalmokat forgat Egyes iparágaknak kulon utcáik vannak; a tímárok és molnárok épp úgy a vízfolyások mellé telepednek, mint a finomabb bőrok feldolgozói, a tabakok Rajtuk kívul szucsok, szűrszabók, fazekasok, kotelesek és pokrócosok élnek nagyobb számban a Palotavárosban, s a takácsok kozelében selyemfestok és bórfestók. 1828-ban 56 tabakos foglalkozik kecskebórok (kordován) és juhbőrok (szattyan) kikészítésével. Országos hire van a fehérvári késesmestereknek, bábsutóknek és kályhásmestereknek, viszont már a 20-as években kihaló mesterség a csutorásoké. A Palotaváros Szigetnek nevezett déli részén laknak, a róluk elnevezett utcában. Az egy mesterséget uzók tomorulését jelzi kulonben a Halász, a Tobak, a Selyem, a Csapó, a Sutó és a Horog utcák elnevezése is. A pokrócosok és posztósok száma megkozelíti a kilencvenet; az 1845. évi Pesti Divatlap pedig már egy manufaktúraszerű uzem létesítéséről is hírt ad: „*Nagyszerű posztógyarunk van*" – olvassuk a Vidéki szemle rovatban –, „*Tschida városi nepszószoló úr szovőgepei mar hatalmas mozgásnak indultak, honi gyapjubol honi posztot gyartandok.*"

Az iparosok jobbára maguk árulják a piacokon és vásárokon *„az egyszerűbb nép részere készített szükségcikkeket"*, s a kereskedők rovására e vonatkozásban előjogokat élveznek céheik révén. Az 1843. évi Regélő – amely Fehérvár képét adja *„profil alakban"* – kifogásolja is az effajta egyedáruskodást· *„A nemes szigyarto czeh a kocsiostor boltonkénti árulhatását letiltá; ezért, kedves olvasóm, ha valaha erre jarsz, jo eleve megintsd kocsisodat. ostorát el ne veszejtse, mert mig kocsiostort keres hosszu Fejérvárban, mértfoldet haladhatna – Avagy nem juthatna-e igy a keseseknek eszebe a norimbergi boltosokat a késárulástól letiltani, s igy tovább hosszu sorral?"* Ezzel az alárendeltséggel magyarázható a fehérvári kereskedők viszonylag csekély száma; 1828-ban összesen 53 szerepel az összeírásban, s ágak szerint csak a belvárosi ot vaskereskedőről, valamint a felsővárosi egy épületfa- és ugyancsak egy sajtkereskedőről történik említés. Változik a helyzet az után, hogy az 1839–40-i országgyűlés 29. törvénycikkelye engedélyezi a zsidóknak a szabad királyi városokban való letelepedést. *„Székesfehervar a mint van"* című ismertetésében a Regélő 1843-ban már így érzékelteti a reformkor első ilyen jellegú engedményének a hatását: *„Boltjaiban az élénkség – miota az izráelitak beférkőztek – tobb... minden bolti szebb kelme kul a boltelőtti kirakatban, s városunk majd majd pestibb alakot vesz."* 1840-ben már kétszer annyi kereskedője van a városnak, mint 1828-ban volt. A polgárság sokféle importáruhoz is hozzájut, mivel kalmárai húsz nagy kulfoldi kereskedoházzal vannak uzleti osszekottetésben A bolti kereskedelem egyik kozpontja a Belvárost a Palotavárostól elválasztó széles Hal tér, a másik pedig a Belső piac és a belőle nyíló utcák. A Városháza melletti kétemeletes copf lakóépulet és az Oskola – ma Zalka Máté – utcába behajló barokk Font-ház foldszintjén vannak a legelegánsabb boltok, szép kókeretes uzletbejáratokkal.

Kávéháza hat van a városnak, s a Budai-kapu kozelében lévő, felsővárosi, szerényebb igényeket kielégítő vendéglőkon kívul a Belvárosban hat fogadója. A legpatinásabb a Sas – ma Ady Endre – utcában lévő Fekete Sas szálló, amely 1701-ben mar működik. Újabb kori, egyemeletes épulete 1820-ból való,

cégére az egyszerű homlokzat fölötti háromszögletű oromzatban lévő, kiterjesztett szárnyú sast ábrázoló dombormű. A Fekete Sasban – amelynek földszintjén étterem működik – száll meg 1842-ben a városban vendégszereplő színtársulat egyik tagja, Petőfi Sándor. A Budai-kapu közelében lévő, s Pollack Mihály tervei szerint épült Magyar Király – ma Velence – szálló az 1830-as évek elejétől kezdve bonyolít le szép forgalmat, míg a mai Kossuth Lajos utcai Győry-házban lévő Pelikán vendégfogadó arról nevezetes, hogy az udvari részében lévő nagyterem, a *„theatrum szála"* 1780-tól 1837-ig a színház szerepét tölti be. Az első magyar társulat, Kultsár István igazgatása alatt, 1813-ban vendégszerepel a városban, majd amikor a Rondella lebontásával a magyar színészek elvesztik pest-budai otthonukat, a *„Székes-fehérvári nemzeti játék színi társulat"* fogadja be őket.

A Pelikán vendéglő épületének bal szárnyában lévő Magyar Theatrum hatalmas terem, karzattal, zsinórpadlásos színpaddal; jól van világítva, s zenekara 16 tagú. Festményekkel díszített függönyéről aprólékos képet rajzol a Tudományos Gyüjtemény 1818-as évfolyamában: *„A rajzolat reggeli időszakot mutat. Távolról a derülendő napnak fényében a Parnassus hegyén a tudományok Temploma látszik. Ezen templom felé tart a szorgalmatosságnak és igyekezetnek muzsája, ez pedig kezével fog egy kis gyermeket, melynek hóna alatt összetekert három pergamenek Gyöngyösi, Bessenyei és Bárótzi magyar versszerzők neveikkel ékesítve szemléltetnek. A rajzolat legelején egy gyülekezetben látszanak egynehány képző személyek, melyek által a hazai szeretet, hűség és dicsőség jelentetik. Ezek körül feküsznek ismét több pergamenák, melyeknek czimezetjein a következendő nevezetesebb magyar tudósok és versszerzők neveik olvashatók, úgymint Berzsenyi, Virág, Révay, Kisfaludy, Fejér, Kazinczy. Hasonló pergamenákkal foglalatoskodik két apró genius, melyeknek egyike Horvát nevezettel czimzett pergamenát tart kezében, másika pedig egészen felbontott pergamenát, melyen olvasni lehet ezen szavat: a hazáért."* E jelszó alatt lép színre ebben a szálában Kántorné, Szentpétery Zsigmond, Lendvayné, Déryné, Laborfalvi Róza és Borostyán álnév alatt

a Szabó-társulatnál segédszínészkedő Petőfi. Déryné naplójából tudjuk, hogy a 20-as években Fehérváron igen jó társulat működik jeles tagokkal. A vármegye választott egy intendánst, Kolozsváry Pál főszolgabíró személyében, aki *„igen áldott jó ember"*, s mindenben segítségére van a színészeknek, gondoskodik elhelyezésükről is. Az új vármegyeház szomszédságában lévő egyemeletes, copfstílű házban kap szállást 1821-ben Déryné is, a nemzeti játékszíni társulat több tagjával együtt. S noha Fehérvár meleg otthont ad a Pest-Budáról elvándorolni kénytelen színészeknek, Déryné nem érzi jól benne magát, *„hidegnek és ridegnek"* érzi a várost, s a közönséggel sincs megelégedve: *„én azon publikumot soha nem láttam lelkesültnek"* – jegyzi naplójába.

Egyik oka lehet ennek, hogy noha Fehérvár megyeszékhely, kevés benne az értelmiségi. Az 1828. évi összeírás a papokon kívül mindössze 41 közszolgálatban álló családfőt mutat ki; közülük 10 megyei, 22 pedig városi tisztviselő, 6 tanár és tanító, 2 ügyvéd, 1 karmester. A három gyógyszerészt a kereskedők közé sorolva említik meg. A számba nem vett papok nagyobb része tanítással foglalkozik. Fehérvárnak már a középkorban is van egyházi felsőbb iskolája, amely azonban a török időkben elhal, s csak 1724-ben keltik újra életre a jezsuiták, az Oskola utca egyemeletes, harangtornyos épületében. A múlt század elején nagygimnázium a rangja, s olyan kiválóságokat nevel, mint Fejér György történetíró, Horvát István nyelvtudós, Szalay László történetíró, valamint Vajda János és Vörösmarty Mihály. Kisfaludy Károly mellett – akinek első színművét, a Tatárok Magyarországban című 1819 áprilisában a fehérvári Magyar Theatrum mutatja be – Vörösmartyt is szoros szálak fűzik az ősi városhoz: az 1806-ban alapított Számmer-nyomda jelenteti meg 1828-ban a Bujdosókat, majd 1831-ben a Csongor és Tündét.

Főiskolája is van a század eleje óta Fehérvárnak: Milassin püspök 1801-ben papneveldét alapít, s a megyeháza szomszédságában lévő karmelita kolostor egyemeletes barokk épületében helyezi el. A szemináriummal összeépített, ugyancsak barokk templom belső terének monumentális falfestményei

lelkendező csodálatra késztetik 1845-ben az Életképek útirajzíróját: „*Legérdekesb és bájosb látmány Fejérvárt egy a seminarium oratoriuma falát diszesitő fresco, melly a keresztfára feszitva haldokló Jesust ábrázolja. Ennél szebb és remekebb képet a magyar hazában még nem láttam; és ha az ajtó előtt, a zárni akaró kulcsár kulcsait zörgetve nem ácsorgott volna, órákig tudtam volna csodálni és bámulásán andalogni. E gyönyörü kép hirnélküli ritka műkincs maga megérdemli Fehérvár meglátogatását. Ecsetelőjéül valami Maulpertch nevü festészt mondtak.*" Erre a remekműre külföldiek is felfigyelnek, s mikor eladása szóba kerül, a Honderü Hirfy aláírású levelezője valósággal vészjelet ad le lapja 1845 július 26-i számában: „*Mint hírlik városunkat pár angol kerülgeti a híres Maulpersch remekért, melly a seminariumban a haldokló megváltót ábrázolja; a kép borzasztó szép, ha rá pillantasz a nagy művész isteni phantasiáját csodálod, s tőle sokáig nem birsz szabadulni. Ha valahogy e nagy művet, a becsét értők elcsempésznék városunktól, részemről megbocsáthatatlan vétket szavaznék az illető fejére.*"

Kórháza 1750 óta van a városnak, s a Nádor ucában lévő, művészi faragású, rokokó berendezésű Fekete Sas patika 1745-től kezdve látja el gyógyszerekkel a lakosságot. A kórház betegeit egy orvos és egy sebész gondozza, de külön „*jótevő intézete*" van az elaggott polgároknak és a sínylődő szegényeknek. S hová a végső út vezet, ott sem hiányzik az „*elkülönözés*". A Regélő 1843-ból való városrajza erre is felfigyel: „*Temetői közt van egy czifra mellék névvel czimzett, s ebben dija van a temetkezésnek, átellenben az ingyenes: és igy itt nem fér meg a gazdag a szegénnyel, még a sirban sem.*" A mezei gazdáknak a század eleje óta fennálló egyesületében mindenki évi négy garast fizet az elhalt tagtársak díszesebb eltemetésére. A gazdasági egyesület célja különben a méhtenyésztés megkedveltetése, a gyümölcsfák nemesítésének elsajátítása és a dohánytermesztés kiterjesztése. Van ezenkívül a városban egy olvasótársaság; kaszinóból pedig természetesen itt is kettő, nemesi és polgári. Nagy Titusz, az Athenaeum honi utazója 1839-ben elragadtatással számol be a nemesi kaszinóban tett látogatásáról: „*Csak az imént jövök meg a casinóból, mellynél pompá-*

sabbat – a pestit s a kolozsvárit kivéve – en nem lattam Izlest, aesthetical izlest kell terjeszteni kulonosen az egyesuleteknek, mindenutt, épuletekben ugy, mint ezeknek butorozasaban, diszíteseben Diszere valik a fehérvári casinonak, hogy termeinek s szobainak az egyesulet meltosagához illó s az aesthetica kivánatainak megfeleló diszíteseben semmi koltseget nem kimelt" Az írónak csupán az fáj, hogy a díszes kaszinó olvasótermében egyetlen magyar folyóiratot, hírlapot sem talál

Az Eletképek 1845-ból valo ismertetése szerint az úri kaszinó szúk szobái elég kényelmesen vannak berendezve, de hírlap igen kevés bennuk, s konyv még kevesebb. Kulonosen fájlalja a szerzo az Életképek és a Divatlap hianyat Egyébként így adja vissza az olvasoterem esti hangulatát. *„Benyitván a tekézóterem ajtajat, itt néhany beszelgetó embert talaltam, s en magamat felejok meghajtam de fekete szakallambol kicsit nezven ki, nem fogadták »Itt igy e szokas!« gondolván en, az olvasoterembe tertem Hirlapot vettem kezembe attekintes vegett, de sotet esos ido léven nem lattam, es habar egy-par urforma tobb izben bekukucskalt hozzam, gyertyat nem kuldtek be, pedig a másik szobaban mar egett, de en hallgattam, gondolvan, hogy itt tan azzal tartják »gyertyánal nem kell a szemet rontani«"* Végul megjelenik a kaszinó komornyikja, s megkérdi az ismeretlen vendéget, hogy kicsoda, mit keres itt, hol lakik és ki vezette be? A tudósító *„hát itt vallatni is szoktak?"* kérdéssel válaszol, aztán fogja a kalapját, s megy.

Déryné 1821-ben azt jegyzi naplójába Fehérvarról, hogy nincs benne semmi vonzó, ami kellemessé tenné az ottlakást. Tesz ugyan látogatást *„nemely erdemes uri haznal"*, de már sétahelyet nem talál, így nagyobbrészt otthon tolti ures napjait Húszegynéhány év múlva a Regélő már arról tudósít, hogy kedves sétahely van a Szeminárium háta mogott, a Megyeház téren, ahol vasárnaponkint a városi hangaszkar zenét ad *„magyartalan hangszereivel"* A 40-es években – a szólóhegyeken kívul – két mulatókertje van Fehérvárnak, délnyugati szélén a Sostó sétaligete, északnyugati részén pedig a góz- és hidegfurdővel is rendelkezó Kenessey-féle kert *„Idónk igen szep, sétanyaink erősen látogatottak"* – jelenti a Honderu Sugosy

aláírást viselő levelezője 1844-ben – *„kivált az úgynevezett csatorna melléke, hol szebbnél szebb magyar barna hölgyeket és hasonszínű arszlánokat láthat csevegni a szem."* A sóstói mulatóhely egy nyárfaerdő, amelynek közepében kis tavacska díszlik. Az erdőt sétautak hálózzák be, amelyek egy nagyobb pavilonhoz vezetnek; ebben van egy táncterem, egy vendéglő, s egy külön helyiség, *„a köznép tánczhelye"* – miként az 1842. évi Regélő Gyorskocsi rovatából tudjuk. A tóban július végétől szeptember utoljáig, Anna naptól Szent Mihályig minden csütörtökön vízi vadászat van. A csónakos hajtók fölverik a szárcsákat és récéket, s a puskások a parton emelt állásokról egy pengő forintért lőhetik őket kedvükre. Az 1844. évi Életképek Belföldi levelezés rovatában találkozunk egy Hugli aláírással jelzett sóstói útiképpel. *„Városunkat a természet és mesterség mulató helyekkel és vizekkel áldá meg,"* – olvassuk – *„de mi ezeknek kéjeit nem tudjuk használni, mert mi fehérváriak nagyságunkhoz képest kicsinyek vagyunk. A Sóstón vályogvetők bandája muzsikál cincogó hangszereivel, s a tömeg gyönyörü hoppszasszákat lejt. Ez aztán Fehérváron eredeti magyar mulatság."*

A másik szórakozóhely a Lövőtér, amely csinos kert, van benne körhinta is, de a fő attrakció a lövölde. Ez arra szolgál, hogy a lakosság a fegyverforgatást magyarhoz illően gyakorolhassa. A lövőtéri mulatságok nagy tömegeket mozgatnak meg. *„Városunk belseje ma holt vala, de annyival inkább hasonlított úgy nevezett lőterünk megpiszkált hangyabolyhoz"* – írja a Regélő 1844. május 19-ről keltezett vidéki levéltárcájában. – *„A lőterünkön ma volt az első czélba lövés, s mindenki vágyott tudni a nap hősét. Karján kedvesével kiki itt lejtett a hűs vadgesztenyék alatt."* A hintások, fagylaltárusok körül hatalmas a tolongás, a sörözők asztala roskadásig tömött, s tizenkét trombitás harsogtatja *„széllel élő hangszerét"*. A harmadik nyilvános szórakozóhely az *„aggfákkal diszlő"* Kizling-kert – így említi 1843-ban a Regélő. Van benne egy teke asztallal ellátott rotonda, amelyet a közeli csatornából táplált víz teljesen „körülfoly". A kanálisban négy krajcárért egy negyedóráig csónakázni lehet.

A hangos szüret az utolsó barátságos mulatság, amely után a város olyan, mint *„egy nagy sír kimerített képe, életmozgalom nélkül"*. Így jellemez a Regélő, de azzal folytatja, hogy *„annál mohóbban kapjuk aztán a farsangi bálokat, kivált ha tánczteremeinkben, az ugynevezett nobelbálokban, a közfal láthatólag nem emelkedik"*. De hát, ha nem is emelkedik, nem is csökken, hiszen a Pesti Divatlap még 1847-ben is ekképp vélekedik a városról: *„Hiányzani látszik itt az egyetértés, s a társaságos összesimulás azon élénk nyilatkozványa, melly ugy szólván zománcza, éltető napja társas életünknek"*. A tél végi, tavasz eleji csöndesség idején – amikor már színház sincs – működvelők mulattatják a *„holt várost"*. A Honderü 1843-ban örömmel jelenti, hogy *„Székesfehérvár lelkes hölgyei és fiai működvelő társasággá alakultak, melly magának nemes czélul tüzé: válogatott tartalmú színi és zenészeti műelőadások tiszta jövedelméből tőkét alapítani szegény árva gyerekek nevelésének elősegítésére"*. A Regélőből tudjuk, hogy 1844-ben a működvelő társaság 30 tagból áll, s hangversenyeik igen látogatottak. Egy mondat a részleteket illetően: *„Sok arszlánunk szívét eléneklé a külsőleg szintolly bájdús, mint kedves fülemile Fiath Betti kisasszony, s a közönség örömzajjal ismételteté a kellemetes csengéseket."*

„Fehérvár jelenéről semmi érdekeset nem tudok mondani" – ezzel zárja 1845. évi útirajzát az Életképek: *„Kis város, látható életelevenség nélkül."* A haladás megakadásának, sőt visszafejlődésének egyik oka az, hogy a várost az igen erős egyházi és nagybirtokos befolyás mezőgazdasági jellegében igyekszik megtartani, a másik Pest közelsége. Ez utóbbi miatt a helybeli kézművesek nem tudnak versenyezni a fővárosiakkal, akik „luxuscikkeikkel" elárasztják az ot országos vásárt, de még a hetipiacokat is. A fehérvári iparosok és kereskedők kénytelenek a környékbeli falvakba eljárni, csak ott tudják értékesíteni áruikat. A század derekának találó képét adja az egyik útijegyzet: *„Csinos, mondhatni szép város Fehérvár, de élettelennek látszik; azon sürgés, forgás, pezsgés, zsibaj, mozgalom, mely sokszor kisebb helyeken is feltűnő, itt hiányzik. Fehérvár talán még most is érzi, hogy itt van a királyok temetője – no de síron is nyilnak virágok..."*

VESZPRÉM ÉS PÁPA

Veszprém és Pápa a Bakony városai A Dunantúl kozepén északkelet–délnyugati irányban végigny úló, gyengén tagolt tonkhegységet Kozép-Európa legnagyobb lomberdeje takarja. Legmagasabb orma, a Kőris-hegy alig 20 kilométerre van Pápától. Veszprémet pedig a múlt század első felében még csaknem teljesen koruloleli a hegység erdórengetege, csak Fehérvar felol határolja bokros, bozótos koves pusztaság, amelyen itt-ott szolő kapaszkodik meg kisebb-nagyobb foltokban

Veszprém a Magas-Bakony, a Déli-Bakony és a Balatonfelvidék találkozásánál helyezkedik el, mégsem kelti hegyvidéki város képét abban, aki Buda felól, a várpalotai úton kozeledik feléje Az 1839 évi Társalkodó „Utazas a magyar hon szebb vidékein" című leírásában Édes János így rogzíti Veszprémre vetett első pillantását· *„Távolrol ugy latszik, mintha a var hosszan-nyúlt emeletes sor-epuleteivel szép síksagon terulne el, s később veszi eszre csalodasat a hozzá kozelgó A varos szelehez ert utas lába alatt ugyanis tustent mely volgyek nyiladoznak kulon agazatokban, mellyekben s hegyeik ormain elterjengve fekszik az egesz varos"* A Tudományos Gyujtemény 1834-ból való tudósítása is kiemeli, hogy *„magában a városban szep epuletek vagynak, de, mivel hegyes volgyes, meszsze nem igen latszanak, kiveven a várbeli epuleteket"* Aki azonban a Bakony belsejébol, Pápa felól, a Séd mély volgyében kanyargó úton érkezik, azt rogton megragadja a város fekvésének mozgalmassága. Veszprém a Bakony és a Balaton koztí fennsíkra telepult Az erdoborította hegység keleti ormai, a nyugodt vonalú Papod, a kúposan kerekded Borostyan-hegy és Miklós-

pál-hegy meg az ovális Hárs-hegy olelık korul nagy félkorívben. A lapos dolomitplatót, amelyen a város elhelyezkedik, mély volgyekkel szabdalta fel a Herend folott eredő, s a Magas-Bakony és a Déli-Bakony kozott elfutó Séd-folyócska. A város egyes részeit elkuloníti egymástól a hepehupás térszín, de az az ot domb, amelyen Veszprém fekszik, tulajdonképpen a Sédtől feldarabolt fennsík egy-egy szelete.

A Séd nyugat felől, a szakadékos sziklafalú Betekints-volgyon át éri el Veszprémet, merész ívben megkerulı a Várhegyet, aztán északnak kanyarodva, az Aranyos-volgyon át hagyja el a várost A Séd két mély volgye kozott sasbércszerűen magasodik fel a lapos tetejű, hosszúkás Várhegy, s hatalmas bástyasorával, tornyaival, ódon épulettombjeivel uralkodik a városképen. Veszprémnek ezt a sajátos szépségű fekvését igen szemléletesen érzékelteti a geográfus Hunfalvy János: „*Terulete mély volgyekkel van kivolgyelve, mellyeknek tekervényei a Sed folyó volgyében egybeszogellnek. Ekkép tobb magas foldhát és hegyfok támad, s a város részint e hegyfokokon, részint pedig a volgyek lejtőin és mélységeiben terul el Kozepett egy meredek mészkő-hegyfok nyúlik el hosszan, mellyet a Séd korulfoly, s melly alatt mély volgynyílások húzódnak el. E meredek falazatu, sziklás volgytorkok kivált éjszaknyugat felé nagyszerű, festői látványt nyújtanak Az éjszaki, a nyugati és keleti oldalán igen meredek hegyfokon a város legnevezetesebb része, a hajdani vár terul el, az alatta elnyúlo volgyekben s a tulsó oldalukon emelkedő magaslatokon a kulvárosok húzodnak el félhold alakjában, a város egyik jelesebb része pedig a várfok deli oldalán levő lankásabb lejtőjű volgyteknőt foglalja el*"

A múlt századból való metszetek a meredek falú, keskeny hegygerincre épult veszprémi várnegyedet monumentális hatással emelik a táj folé. Évszázadokon keresztul ehhez a sziklatombre rakott ósi erősséghez kapcsolódik a város története Falai kozott alapítja meg Szent István az elso magyar puspokséget, háromhajós bazilikát és feltehetően királyi palotát épittet a hegyfokon Egyik kedvelt vidéki szálláshelye marad az udvarnak Veszprém azután is, hogy IV Béla Budát teszi meg székvárossá. A középkori magyar királynék építőkedve, meg a

A veszprémi Vár a Buhim-völgyből; középen a püspöki palota

sokféle szabadalmat élvező váralji lakosság szorgos iparűzése gyors ütemben fejleszti Veszprémet; 1200-ban már káptalani iskolája is van, amelyben külföldön tanult, művelt kanonokok oktatnak. Mohács után Veszprém a Dunántúl egyik legfontosabb végvára, s csak a kuruc háborúk után veszti el hadászati jelentőségét. Királyi parancsra 1702-ben megbontják ugyan bástyáit és falait, de azok hosszú szakaszon elkerülik a pusztulást, úgy hogy a múlt századi útleírók szinte sértetlennek érzik az ősi várat. A Magyarország és a nagyvilág leírása szerint Veszprém *„régi híres várának csaknem ép barna falain s bástyáin belől a legszebb újdon épült házak és templomok tündökölnek"*.

A déli főkapu – az Öregkapu – négypilléres falmaradványánál kezdődik az enyhén kígyózó Vár utca, amely csaknem 400 méter hosszan végighalad a hegytetőn. A középkori vona-

lát híven őrző, hol szűkülő, hol táguló utca barokk és copf házak, kőkeretes kapuzatok között vezeti el a múlt századi városnézőket a Szentháromság térre. Itt áll, a Várhegy meredek keleti sziklafalának a peremén, az egykori királyi rezidencia helyére épített püspöki palota. A halványzöld és fehér színektől derűs, késő barokk épület arányos méreteivel, könnyedségével és ritmikus tagozódásával ragadja meg a csodálóit. A palotához csatlakozó Gizella-kápolna a város legrégibb építészeti emléke; keresztboltozatos gótikus mennyezete alatt Árpád-házi királyok és királynék hajtottak fejet a XIII. század második feléből való, bizánci stílusú falfreskók előtt. A kis tér harmadik, uralkodó jellegű épülete a székesegyház. Az eredeti, ősi bazilikát még Szent István hitvese, Gizella emeltette a IX. század elején, de ebből csupán kőfaragványok, párkánytöredékek és oszlopfők maradtak meg. A háromhajós, csúcsíves boltozatú altemplomot 1400-ban szentelték fel. A XVIII. század elején újjáépített székesegyház barokk külsővel fogadja az 1800-as évek emberét, a két torony vaskos rézsisakot hord. A templom déli oldala előtt áll a hatalmas, obeliszkszerű Szentháromság-emlékmű, amely az egyik múlt századi leírás szerint *„sok aranyozott domborművel és állóképpel"* díszes. A Tudományos Gyűjtemény veszprémi városrajza 1834-ben egyedül a várra hívja fel a figyelmet: *„Megnézésre méltók e városban az Anya Templom, melly már Szent István idejében fenállott – annak földalatti Kápolnája –, a Püspöki lak, melly igen szép épület, a hová a víz 24 öl mélységű völgyből malom kerék forgása által mozgattató szívatók által hajtatik fel, innen pedig levezettetvén a város piatzára, egy jó izléssel épült veres márvány víztartóból 4 ágokra lövelli ki magát."*

Az a tér, ahol a szép, vörös márvány kávájú kút ontja bőven a várból alájövő vizet, a Belső Piac. Közvetlenül a déli várfal alatt, az Öregkapu maradványa előtt terül el szabálytalan tölcsérszerű alakban. Északi lezárása maga a 2,5 méter vastag, lőrésekkel tagolt várfal, amelynek ez a térfal jellegű szakasza a déli sarokbástyától az egykor kapuvédő szerepet betöltő, hengerded alsó részében középkori eredetű Vigyázótoronyig terjed. *„Nézvésre méltónak"* jelzi az 1834. évi Tudo-

mányos Gyüjtemény: *„A vár bástyái melett délről, hol a kapu volt, van egy félig kerek, félig 4 szegű torony, melly ez előtt mintegy 18 évekkel új izlés szerént felékesíttetvén, vigyázó toronnyá változtatódott. Ez az Anya Templom kettős tornyánál sokkal magasabb, és a városnak szép tekintetet ád."* A szóbanforgó ízlés a klasszicizmus, ezt a stílust képviseli az 1810. évi földrengés után felhúzott négyszögű felső emelet, a körbefutó vasrácsos erkéllyel és a hegyes rézsisakkal. Mögötte van, de már a Vár utcában az 1814-ben eredetileg tűzoltószertár céljára készült városháza. Klasszicista homlokzatának főtengelyében Szent Flórián szobra áll mély fülkébe helyezve, s jelzi eredeti hivatását a tekintélyes épületnek, amely a Fecskendőház nevet viseli, mert noha az emelet a városi hivataloké, a földszinten a tűzoltókocsik állomásoznak.

A hajdani Vigyázótorony a tűzoltószertárral létrejött kapcsolata révén kapja a Tűztorony nevet. Így emlegetik a Belső Piac árusai, akik a kertes külvárosokból, a Bakony falvaiból és a Balaton-vidékről idehozzák terményeiket. A vár déli sarokbástyájának előterében áll a „Burgundia" nevű vásárcsarnok, ahol az élelmiszereket árusítják. A püspöknek – vagyis a város földesurának – a rendelkezésére szigorúan szabályozva van az árukirakás minden módja. Lehet ugyan a földről is, meg sátorból is árusítani, de az állandó jellegű bódék létesítéséhez püspöki engedély kell. A déli várkapu előtti mozgalmas teret egyébként egyemeletes barokk lakóházak határolják a várfallal szembenéző oldalain; kiemelkedik közülük a Pósa-ház, amely emeleti kőkeretes ablakainak timpanonos szemöldökeiben levő füzérdíszeivel már a copfstílus korára utal.

A vár közvetlen előterében zsibongó Belső Piacon hajnaltól estig pezseg az élet; vannak kereskedők és kézművesek, akik a hét minden napján kirakodnak; a kenyérárusok, a posztócipőt kínáló varróasszonyok meg a zöldséges és baromfis kofák pedig szinte állandóan a téren tanyáznak. A kereskedelem azonban mégsem korlátozódik a Tűztorony környékére; igen élénk forgalmú az a rövid utca is, amely a Belső Piactól a Gizella téren át a Nagy Piacig – a mai Szabadság térig – vezet. Ez a tércsoport a város gazdasági-társadalmi központja. „Utiképek és eszmék"

című cikkében Pap Kovács Gábor Veszprémről elsőnek ezt jelenti: *„Kereskedelmi tekintetben folytonosan emelkedik; élénkülő forgalma szaporítja a boltokat, úgy hogy minden évben új boltot nyitnak meg, s bolti kirakatai fény s izlés tekintetében hazánk nagyobb városai bolti kirakataival versenyeznek. Legélénkebb a sajátképi belváros, mit a nagy piac környezete képez. Itt van a legtöbb bolt, s a várat kivéve, itt van a legtöbb nagyszerű épület."*

A Nagy Piacon sorakoznak egymás mellett a nevezetesebb fűszeres és vasárus boltok, a gyolcsot, öltönykelmét, arany és ezüstműves cikkeket árusító üzletek. A tér dísze a halványzöld színűre festett, egyemeletes, copfstílű Kapuváry-ház – az alsóváros egyik legszebb épülete –, földszintjén kávéház van, emeletét a Polgári Kaszinó bérli, kedves kertilakja pedig a polgári dalárda gyakorló helyisége. A Nagy Piactól a Komakút térig – amely ma Zalka Máté nevét viseli – húzódik a hatalmas kiterjedésű Püspökkert; kőfal veszi körül, négy sarkán egy-egy pavilonnal. Egyes korabeli források szerint a kert nyilvános, az Életképek viszont 1846 augusztusában veszprémi tudósítója tollából ezt jelenti róla: *„Egy időtől óta a püspöki belső kert nyitva állott a sétaélvek barátinak: most azonban kertész uram gyakorlatába erőködik jőni a sétálni óhajtó közönség kirekesztésének. Megkövetem kertész uramat, de azt hinni képes nem vagyok, hogy ezen méltánylat nélküli cselekményre a méltóságos püspöktől utasítása lenne, vagy tán azon néhány hársfalevelekért fáj szivecskéje, mellyet derültebb kedélyünkben tenyereinken szétpattogtathatnánk?"* A Püspökkert melletti egyemeletes, magas tetős barokk épület 1820 óta kaszárnya, majd egy ideig börtön; siralomházából viszik akasztani a kötélre ítélt bakonyi betyárokat.

A Nagy Piac a Várpalota felé vivő országúton, a *„Vásárállásra menő utczán"* – a jelenlegi Kossuth Lajos utcán – át vezet ki a Búzapiacra (ma Münnich Ferenc tér). *„Talám az egész hazában nem kél el egyszerre egy hétivásárban annyi gabona, mint itt"* – állapítja meg 1834-ben a Tudományos Gyűjtemény. Veszprém igen nagy vonzáskörzetű kereskedelmi központ; gyűjtő és elosztó funkciót egyaránt betölt. Vásárait és piacait

– amelyeken gabonán és állatokon kívül elsősorban gyapjút, hamuzsírt, gubacsot és különböző faeszközöket hoznak forgalomba – hat megye lakossága látogatja.

A Búzapiac a Vásárállás nevet viseli, mivel a hetipiacokra és az évi három országos vásárra érkező szekerek itt tanyáznak. A teret a múlt század elején épült nemesi kúriák veszik körül. Az alsóvárosnak ez a része amiatt fejlődik igen gyorsan, mivel egyrészt a postaút szerepét betöltő Palotai utat – azt a bizonyos *„Vásárállásra menő utczát"* – már 1814-ben kikövezik, másfelől pedig a kertigényes nemesi udvarházak itt találnak alkalmas települési helyre. E nemesi kúriák közül is kiemelkedik a Balassa családé; a város legszebb klasszicista épülete ez. A szomszédos Rozsos-kúria szinte ikertestvére az előbbinek, ugyanolyan timpanonos középrizalittal, amelyet azonban még hangsúlyosabbá tesz a dór oszlopokon álló, kovácsoltvas rácsú erkély.

A város és az attól délre fekvő – imént megtekintett – alsóvároson kívül a település központi részét minden oldalról külvárosok gyűrűje veszi körül. Tulajdonképpen ezek közé tartozik már a Vásárállás környéke is, még inkább a tőle északra elterülő Cserhát, s a nyugatra fekvő Jeruzsálem-hegy, a református hitű lakosság településhelye. Az egyik legrégibb külváros a vártól északra és keletre, lent a Buhim-völgyben alakul ki, girbegörbe utcákkal, s oromzatos homlokzatú, földszintes, magasföldszintes és egyemeletes lakóházakkal. Ezeknek a kőből rakott épületeknek általában hullámvonalas a kapubejárata, s legtöbbször külön gyalogbejáró nyílik a tornácra, vagy a műhelybe, illetve üzlethelyiségbe. Itt vannak a város vízimalmai és tímárházai, vagyis a legjellegzetesebb helyi iparok telepei. Veszprémben a múlt század elején a szűrszabó, a csapó, a csizmadia és a molnár céhnek van a legtöbb tagja. A fazekasok, a gyertyamártogatók és a csutorások száma is meghaladja a százat; sokan foglalkoznak csikóbőrös kulacsok, valamint mézesbábok készítésével is. A veszprémi csutorások a század első negyedében csaknem 400 ezer pipacsutorát szállítanak a katonaságnak. A városon átfolyó Séd 18 lisztmalom és posztókalló kerekeit forgatja. A híres bakonyi juhászat termelte gyap-

jút a veszprémi csapómesterek dolgozzák fel szűrposztónak Az 1848. évi összeírás szerint 345 csapó működik Veszprémben. A ványolómalmok – a kallók – a posztó nyersanyagát hatalmas fabunkókkal puhára dongolik, alkalmassá teszik arra, hogy a csapók posztóvá dolgozhassák. A tímároknak szintén sok vízre van szükségük a bőr cserzéséhez, ezért ők is a patak mellé húzódnak; több igen szép, oromzatos főhomlokzatú tímárház áll a Séd partján, mélyen a vár alatt

Könyvnyomtatója is van a városnak, az Életképek 1845-ben Vas Gereben tollából arról tudósít, hogy a veszprémi nyomdászt Tóth Jánosnak hívják, s egy pincében, boros hordók közt működik. A veszprémi nyomda később Ramasetter Károlyé, aki azonban gyors-sajtóját nehezen tudná fenntartani, ha *„az egyházi irodalom bajnokai nem adnának lendületet haldokló életének"* Pap Imre református lelkész és Szabó Imre iszkászi plébános tartják el munkával, *„ha ez egyházi írók nem volnának, a nyomdatulajdonos kénytelenittetnék nyomdáját elárusitani"*. Könyvárusítással – mint mellékuzlettel – a könyvkötők foglalkoznak, az egyik vegyeskereskedés is árusít könyveket, de a könyvvásárlás nincs kellő arányban Veszprém népességével A város kézműiparosai egyébként megbecsülésnek örvendenek. A Pesti Divatlap 1847-ben ekkép vélekedik. *„A város népe annyira amennyire civilizálódik, szokásaiban s erkölcseiben finomul, kivált a műiparos osztály, mellynek kebelében találkoznak már többen, kiket a műveltebbek köze méltán sorozhatunk."*

Veszprém püspöki város; ez a minősítés azt jelenti, hogy földesura a megyéspüspök, akinek a polgárok adót fizetnek A vásárjövedelmek is őt illetik meg, s engedélye nélkül sem a városba bekoltozni, sem házat venni vagy eladni, sem pedig építkezni nem szabad A legszebb palotákban a kanonokok laknak – jegyzi meg nem minden él nélkül az Életképek. A város lakossága 1800-ban kereken 8000, 1850-ben pedig 12000; fél évszázad alatt 50 százalékkal növekszik a népesség, az urbanizáció azonban nem tart lépést ezzel a fejlődéssel. A Regélő 1844-ben ilyen városképet fest Veszprémről *„Ha folmegyünk a vár bástyáira, és a díszpaloták közül egy tekintetet*

vetünk alá völgyi utczáinkra, látni fogjuk, mikép szédeleg némelly idegen, nem tudván honnan jött s hová megy, szállását keresi, de a gacsos sikátorok közt nem boldogul: így sóhajtozik, bárcsak felírások volnának a szegletházakon! Itt nem lehetne nevetni, ha valaki subájára egy gombolyag fonalat kötne, hogy e kínos labyrinthben el ne tévedjen – nem is hiszem, hogy legyen a honban városunknál rendetlenebb; ez csupa szikla, csupa völgy, zig-zug; ki nem látta, fogalma sem lehet róla – de ez még mind hagyján, – a járdán kell nézni a kocsikat, mint bukdosnak... Éjjel világítva nem lévén, mondhatom életveszély közt kell három lépést is tenni, – főleg szinházból haza. Van itt ugyan pár utcza kövezve is, de az isten őrizzen tőle; bár legalább lefaragtatnók azon sziklacsúcsokat, mellyek útközben óriásilag emelkednek." Vas Gereben az 1846. évi Életképekben azzal magyarázza az utcák kikövezésének halogatását, hogy a városi tanács irtózik a járdakoptatóktól, ezért a járdáival sem sokat törődik, a veszprémi csizmadiák viszont egyenesen a hegyes kövezet barátai – vagyis haszonélvezői.

Ami a közvilágítást illeti, a Regélő 1842-ben arról ad hírt, hogy „*az utcza világosítására már adakozások tétettek, s újévi köszöntések megváltásából is szép összeg jött be évenkint, van is egypár lámpánk kifüggesztve, de soha meg nem gyújtatnak*". Ábrahámfy, a Pesti Divatlap utazó munkatársa 1846-ban azt panaszolja lapjának, hogy késő este ért be Veszprémbe, s a várost koromsötétben találta, mert „*a világítás*" – úgymond – „*itt az úristenre vagyis közvetlenül a holdvilágra van bízva*". Azokat az 1842-ben már kifüggesztett lámpákat tehát még négy év múltán sem gyújtják meg. Az utcákon egyébként tiltva van a dohányzás, s aki e rendelkezés ellen vét, azt tettleg bántalmazzák – legalábbis ez derül ki az Életképek veszprémi tudósítójának 1846. évi egyik leveléből: „*Nem tudom, mi czélja lehetett a ns. megyének, midőn a városban az utczákon való dohányozást eltiltá, szérűk-, pajták- és kazalokon történni szokott pipázásról pedig megfeledkezett. A korszerűleg gondolkozók átlátják, hogy városban az utczáni dohányzás illedelmet nem sért, sem a port vagy a sárt lángra nem lobbantja; de sajnos, hogy némely rococo háztulajdonosokat igen! Uram bátyáim! fontolják*

csak meg: egy idegennek, ki városunk szokásaival egészen ismeretlen, az utczán dohányozni nagyobb szerénytelenség-e, mint egy illy idegent az utczán kíméletlenül megtámadni, s a szivart annak torkábaütésével fenyegetni." 1847-ben ugyancsak az Életképekben teszi fel az alábbi szellemes kérdést a Hallgass Benjámin álnév alá rejtőző veszprémi levelező: „*Miért tilos Veszprém városában a dohányzás? Talán attól tart a nemes tanács, hogy az utczák majdnem feneketlen sara kiszárad, ha az ember pipáját veri ki bele?*"

A város kövezetlen utcáin könnyű kétkerekű fiákerek, vagyis taligák, közlekednek – Vas Gerebentől tudjuk az Életképekből –, ezeket használják városnézésre a Pest-Budáról lerándult hírlapírók, akiket elsősorban a társasélet érdekel. Legtöbbjük rendszerint a szépnemre veti első pillantását. A Pesti Divatlap Ábrahámfyja csupán azt nem szereti Veszprémben, hogy hölgyei esténkint pénzért kártyáznak. (A szerkesztő itt csillag alatt megjegyzi, hogy „*ezen nem éppen dícsérendő múlatsághoz hazánk több városaiban is folyamodnak a hölgyek*".) A már emlegetett Pap Kovács Gábor a veszprémi nők pazarló életvitelét kifogásolja élesen: „*A boltok szaporodása, az ezekbeni megragadó szépség láttára fölizgatott fényűzési vágy – mit nagy mértékben növel a Veszprémhez alig 3 óra járatra fekvő b-füredi savanyúvizen fürdőidőszak alkalmával uralgó fény és pompa általi megvakítottság is – a közrendű hölgyekben, kik a főbb rendet mindenben majom módjára utánozzák, fölébreszté a fényűzés vészes szellemét, mi által a nép anyagi jólléte folyvást süllyed... Oh ha sok hölgy csak tizedét fordítaná is az irodalom pártfogolására azon roppant pénzösszegnek, mit – hiúsága oltárán áldozandó – fényűzési cikkekre kiad, hol állanánk most a szellemélet terén!*"

A veszprémi uracsokról – a Nagy Piacon levő kávéház „*tekehőseiről*" – sincs sokkal jobb véleménnyel a cikkíró. „*A nemzeti szellemélet*" pártfogolása helyett különféle élvek, társas mulatságok, táncvigalmak, férfi-soiréek kiagyalásával töltik idejüket. A főleg télen rendezett férfi-soiréek az ifjúság költséges és zajos mulatságai, „*nyilván lehetne magyarul dorbézolási estélyeknek nevezni*" őket – így minősít Pap Kovács Gábor, hogy aztán

keményen ítéljen: *„Valóban szomorú tuneményeket az illy estélyek, mert a nemzet valódi ereje: a fiatalság elkorcsosulását tanusítják"*. A kávéházon kívül *„az érzéki élvek s szórakozás tanyái"* a különböző mulatóhelyek. Ezek között első helyen említi az útleíró a Fejes-völgyben – a mai állatkert tájékán – levő Wieslerkertet, amelyet tulajdonosa úgy varázsolt át Veszprém édenkertjévé, hogy *„az érzékingerlő s szemkápráztató gyönyör hasznossal lőn párosítva"*. Kényelmes karosszékek helyett ugyan csak egyszerű faasztalok és hosszú lócák várják a vendégeket, de *„a kert közepén szökőkút ugró vizében törnek meg a nap aranysugárai, s a kút körül szomorú fűzek lehajló ágai csüngenek alá"*. Veszprém nyári összejöveteleinek a központja ez a kert, amelyben fürdőházak is vannak; a vizet a Séd-patakból vezetik föl a kádakba. Jelentéktelenebb mulatóhely a Betekints-csárda, amely közel a pápai úthoz, a Séd partján nagy kert közepében fogadja a városból kirándulókat. Öreg gesztenyefák árnya alatt *„szalmakanapék vannak izletes rendezéssel elhelyezve az étkezni s pihenni vágyók kényelme betöltésére"*.

Szállodája kettő van a városnak, s a Püspökkert egymással szembenéző szegélyén helyezkednek el. A Nagy Piachoz esik közel a Korona vendégfogadó – a mai Bakony szálló –; egyemeletes, klasszicista épület, udvarát boltíves tornác futja körül. Itt szállt meg 1848 márciusában Petőfi, de nem hagy följegyzést Veszprémről. A Kálvária-domb aljában, a Püspökkert déli szélén, a Komakút téren – ahol a XIII. században már említett Kama-forrás hosszú vályújában itatják lovaikat a kocsin vagy szekéren érkezők – áll a Nap vendégfogadó. Színpaddal is ellátott nagytermében tartják előadásaikat a Veszprémben időnkint megforduló vándorszínészek. Ha azonban tele van a fogadó, ez a terem is hálóhellyé változik; Vahot Imre, a Pesti Divatlap fáradhatatlan utazója említi, hogy 1845-ben nem kap szobát Veszprémben, így aztán a színpad elé helyezett ágyban éjjelezik. A műkedvelők előadásainak szintén a Nap fogadó nagyterme ad teret; emlékezetes, hogy 1814 és 1817 között a polgárság ilyen rendezvények tartásával gyűjti össze a pénzt a várba fölemelt víznek a Belső Piacra való levezetéséhez. Mivel a városnak nincs állandó színháza, fokozott jelentőségük van

a kozművelődés terjesztésében a kaszinóknak és az olvasóegyleteknek. A 40-es és az 50-es években Veszprém társasélete két kozpont korul zajlik, az egyik az úri, a másik a polgári kaszinó; van aztán még egy olvasótársaság – amely azonban 1844-ben *„részvéthiány miatt"* megbukik – és egy agarászegylet, amely *„a társasélet gyonyorei szaporitását tűzte ki céljául"* – miként a Honderu 1844 nyárutóján Vidéki futár rovatában megfogalmazza.

Az Úri Casino klasszicista stílű épulete a váralji Belső Piacon, a voros márvány kávájú kúttal átellenben van. Itt gyűlnek ossze a város tekintélyesebb egyéniségei, ez volna a tudomány, az értelmiség, a szellemi élet kozpontja is. Az úri kaszinóba csaknem minden hazai újság jár, s mivel egyes példányokat a tagok rendszeresen hazavisznek, a magyar nyelvú folyóiratok bejutnak olyan úri házakba is, ahol a női termeket kulonféle Modejournalok, Musterzeitungok, s a pipazószobát a Wanderer és az Ostdeutsche Post halomba gyűlt példányai lepik el, míg a magyar irodalmat képviselo folyóiratok csaknem tokéletesen számúzve vannak. A magyar nyelvú sajtó ilyen formában megmutatkozó „felkarolását" pellengérezi ki az Életképek 1846. szeptember 19-i számában Hírhegyi aláírással jelzett veszprémi levelezó: *„Casinonk a megtestesult rendetlenseg a szo legtágasb ertelmeben Olvasószobából a folyóiratoknak elrabolasa mar mindennapi dolog, s mintegy szenvedellye fajult e korben úgyannyira, hogy azoknak nyilvánosan zsebrerakása pirulás nélkul megtorténhető!"* A Polgári Casinó a Nagy Piacon levő kávéházban működik. Tagjai – akik *„a kozeprend egyenisegei"* – nem igen érdeklódnek az irodalom iránt, inkább csak politikai lapokat járatnak. A két kaszinó egyesulése a polgárság szerint a demokrácia győzelme lenne, de a két egylet csupán elvétve működik egyutt: mind a kettó támogatja például az 1822-ben alapított kórházat s a hozzá tartozó *„Sinylődok házat"*, a tehetetlen aggok menhelyét. Ez a segítség is kimerul abban, hogy a tagok időnkint meleg ételt kuldenek az *„ispitában"* tengődő oregeknek.

A város általános helyzetére nézve találja jellemzónek az 1846. évi Pesti Divatlap a kórház és a szegényház, vagy éppen

az olvasókör állapotát: „*Hasznos vállalataink s intézeteink a részvétlenség miatt csak alig tengenek, mint a szegények ispotálya; vagy pedig egészen megdőlnek, mint az olvasóegylet*" – írja a lap. – „*A város szépítésére egy darab idő óta több gond fordittatik, mindazonáltal el lehet mondani, hogy tisztátalanság s rendetlenség – e két, magyar városi tulajdonságok – Veszprémet legnagyobb mértékben jellemzik.*" A püspöki székhely társadalmi fejlődése és urbanizálódása azért lassú, mert nem tud szabadulni az egyházi földesuraság alá rendelt mezővárosi állapotából. A megyeközpont szerepét – hosszú harcok után – átveszi Pápától, de műveltségi állapota lejjebbvaló, mint a Bakony másik városáé. Veszprémnek van ugyan egy algimnáziuma, de amelyik diák tovább akar tanulni, annak át kell lépnie a pápai főtanodába. Az Életképek 1845-ben a következő évtizedekre szóló érvénnyel állapítja meg, hogy Veszprém képe igen homályos: „*Úgy látszik, e város elégli azon fényt, mely felette a hajdan korból visszasugározva dereng; most a haladási dicsőséget másnak engedi, ezért a legnagyobb zsibbadásban pang...*"

A Bakony északnyugati oldala nagy, lapos hullámokban lejt alá a Marcal folyócska völgyére, s egyre lankásabb hátságokkal ereszkedik le a Kisalföld peremére. Ez a vízfolyásoktól szabdalt halomvidék a Bakonyalja. A hegység mészkőtömbje alól előbugyogó patakok vésték ki azokat a keskenyebb-szélesebb völgyeket, amelyek aprólékosan felszeletelik ezt a barátságos arculatú tájat. A Bakonyból lefutó hét patak közül a Tapolca és a Bakonyér vezet be Pápára. A múlt század elején az erdő csaknem a város szélső házaiig ér, s az egykorú országjáró hírlapíró – a Társalkodó tudósítója – 1839-ben így festi le környezetét: „*Fekvése gyönyörű; szép kilátást ad neki az éjszak és nyugat felé terülő nagy síkság, mintegy két mérföldnyire a minden hegylánctul elszakasztott magányos Somló és Ság hegye, melyeken túl a látkör a kőszegi s sopronyi magas hegyeknél végződik, délre egy mérföldnyire a Bakony bérczei, s azok legmagasbika a Hajszabarna...*"

A város hosszú dombon fekszik, amely szinte észrevétlenül ereszkedik alá a kisalföldi síkságra. Pápa távolról keveset mutat

– így látja 1844-ben az Életképek –, s ezt annak tulajdonítja, hogy noha *„fekvése kellemes"*, kevés a tornya, és innen ered *„a városi szép tekintet"* egyik fő hibája. Fényes Elek 1847. évi országleírásában úgy szerepel, mint régi, nevezetes szabadságokkal bíró mezőváros, a Tudományos Gyujtemény pedig már negyedszázaddal korábban, 1824-ben akként minősíti, hogy *„egy a legrégibb és a szapora népességére, nagyságára nézve legnevezetesebb Mező-városok kozul Hazánkban"*. Hosszabb ideig, s több ízben is Veszprém vármegye székhelye, s noha 1788-ban végleg áthelyezik a megyeközpontot Veszprémbe, az Életképek tudósítása szerint még 1846-ban is működik egy megyeháza Pápán, hogy *„a turelmes pórnak koltsége minél tobb legyen"*.

Fényes Elek értékelése szerint Pápa *„házai csinos rendben épultek"*. A főutca – ahol a városháza, a vármegyeháza és a jóhírű Griff szálló is van – a fákkal beültetett piactérre vezet, amelyet a XVIII. század derekán emelt, kosáríves kapus, egyemeletes, barokk épületek vesznek korul. Szépségével kiemelkedik közuluk az árkádsoros Lábas ház és a földszintjén boltíves kapuval áttort Bezerédj-ház, a város legrégibb épulete. A piactér kozepén áll Fellner Jakab és Grossmann József nagyszabású alkotása, a két tornyú, klasszicizáló homlokzatú plébániatemplom. *„A ritka nagyságú, de rendetlen piaczon lévő egyház egy a legszebbek kozol hazánkban."* – írja 1843-ban a Regélő. – *„Létét gróf Eszterházy puspoknek* (gróf Esterházy Károly egri püspök) *koszoni. Az oldalfalak marványozottak. Bolt ívei gyonyorű festeseit Maulbertsch bécsi festész mester-kezei készíték. A főoltárkép Sz. Istvan megkovezését ábrázolja, melynek gyonyorű eredetijét a bécsi Belvedere-ben láthatni, – ha nem csalódom Tintoretto készíté. Az oltár oldalainál felnyúló oszlopok kozott Sz. István és László életnagyságot haladó, fehér márványból készult szobrai állnak. A balfelőli kápolnába Raphael ulő madonnájának igen remek masolatja fugg az oltár felett. Alig birtam ezen gyonyorű másolattól megválni..."* Az 1846. évi Életképekben Úti emléklapokat kozlő Csatáry Ottó az egri dómon kívul sehol az országban nem lát annyi művészi becsű képet, mint itt.

A pápai plébániatemplom, jobb szélen az Esterházy-kastély

A főtemplom mögött, a tér északi oldalán emelkedik a város legnagyobb ékessége, az Esterházy-kastély, amely a középkori pápai vár átalakításával a XVIII. század végén lesz késő barokk stílusú. Az U-alakú épületnek két oldalszárnnyal övezett díszudvara néz ki a piactérre; a főhomlokzat szép virágokkal, árnyas facsoportokkal és zöldellő gyeptérekkel ékeskedő terjedelmes kertre tekint, amelyben a város nagy részét körülfolyó Bakonyér és Tapolca alkot kisebb szigeteket. A Regélő 1843. augusztusában ad képet a mintegy 200 holdas parkról, amely *„kellemes nyugvóhelyekkel, a legszebb fa- és virágcsoportokkal van ellátva, s a nagy üvegház telve legritkább külhoni növényekkel"*. A Tapolca ágya a kert területén ki van deszkázva, partját szomorúfüzek szépítik. A Regélő megjegyzi, hogy korábban a lakosságnak szabad bemenetele volt a kertbe, egy pár év óta azonban meg van tiltva a bejárás, feltehetően azért, mert a fiatalság sok kárt okozott a növényzetben. *„Legyen bármiként,"* – bírálja a folyóirat az uradalom intézkedését – *„annyi bizonyos, hogy a tilalom által eddigi egyetlen séta helyüktől meg vannak fosztva a lakosok."*

A grófi kert kőkerítése mellett vezet ki a főtérről a győri út; egyszerű házainak egyikében született a naplóíró Francsics Károly, pontos rajzot is ad róla visszaemlékezéseiben. Tőle tudjuk, milyen egy pápai iparosház külseje és belseje, a múlt század első évtizedeiben. Az utcára csak egyetlen ablakkal tekint, de udvari homlokzata előtt tölgyfából való oszlopokon álló keskeny gádor nyúlik végig, amelyre három szobaablak és a konyhaajtó nyílik. A pitvarba lépő a tűzhellyel találja magát szemben, jobbra és balra pedig egy-egy ajtó a szobákba vezet. Az utcára nézőben a háztulajdonos lakik, a zsellér-bérlő Francsics család meg a hátsóban, ahonnan a szíjgyártó műhely is nyílik. A század közepén gyermeksége idejére visszatekintő Francsics Károly így írja le emlékezetből a hátulsó szobát: *„Jobbra, talán vagy két lépésnyire, állt a szemes kályha, ezen túl, hosszatt a fal mellett, két ágyak álltak egymás végibe, melyek után mindjárt egy arasz széles távolságra a benyíló ajtó nyílott, és azon túl, a fal mellett keresztbe, ismét egy ágy állt. A szoba közepén fennmaradt kis tért izmos diófa asztal tölté, mely körül a fal mel-*

lett néhány hátas faszékek foglalának helyet. Tükör alig volt bent más, mint a reggeli fésülködéshez megkívántató, papirosba csinált kis tükör az egyik ablakban; nemkülönben képekre sem emlékezem többre, mint a két ablak között függő Szűz Mária képre, mely vászonra festve, mintegy harmadfél láb nagyságú, mély, négyszegű rámába volt helyezve. Belől az üvegen, körösköril, csinált virágokkal, gyöngyökkel, mindenféle színű üveggombocskákkal, s tudja isten, mi mindenféle csecsebecsével volt a kép felékesítve, melyet apám – minekutána Szűz Máriának igen nagy tisztelője volt – minden esztendőben meg szokott újítani. Ezen kép alatt egy térdelő volt, melyen apám minden reggel szokta végezni reggeli imáit; felette, egy kevés távolságra, a gerendáról lenyúló három rézláncon, egy kis réz mécs függött, melyben minden szombaton, a Szűz Mária tiszteletére, egész nap olaj pislogott."

A naplóíró a városközpontról csak annyit jegyez fel, hogy a főpiac közepén álló nagytemplomot *„magas kőoszlopokra csinált izmos vaslánc"* fogja körül, s a szomszédos grófi kert főkapujának minden oszlopán egy-egy oroszlán ül vörös márványkőből kifaragva. A török hódoltság után kerül Pápa az Esterházyak kezére, a XIV. században Gara László macsói bán a földesura, még korábban a településnek is nevet adó Pápa nemzetség, amelynek valamely tagja a Tapolca partján a későbbi város *„első talpkövét"* megvetette. III. Honorius római pápa bullája szerint – miként a fentebb idézett Tudományos Gyüjtemény írja – *„Pápa helység már a XIII. század elején nem csak fenállott, de Szentegyházzal is, sőt a Fő-Esperest lakásával diszeskedett"*. Lakói 1439-ben királyi privilégiumot kapnak, amely *„a Pápa városában lakozó Kereskedőket, Kalmárokat és Vásárosokat a Király és Királyné kintstárjának járandó Harminczad fizetése alól örökre kiszabadítja és feloldozza."* A hódoltság idején Pápa a végvári rendszer egyik fő erődítménye, s ugyan e korban – a XVI. század első felében – válik a város a Dunántúl kiemelkedő jelentőségű szellemi gócpontjává, református kollégiuma, s Huszár Gál Dávid könyvnyomdája révén.

A török kiűzése után, az Esterházyak alatt, fejlődése lelassul, bár az új földesúr néha segítőkész is tud lenni. A grófi család

„emberszerető konyoruletessege" – ahogy a várost 1839-ben *„nép-egeszségi tekintetben"* vizsgáló Társalkodó értékeli – tartja fenn Pápa legjelentősebb egészségugyi intézményét, az Aszszonykórházat. Az 1816-ban alapított, 12 ágyas és sebészi lakással ellátott, emeletes kóroda a lap kozlése szerint *„22 év alatt 3648 meggyogyult s 138 elhalt szegény nőszemelynek szolgált enyhelyul"* A nókórház udvarán, ahhoz ragasztva, vele egy fedél alatt múkodik 1837 óta a 12 szobából álló tébolyda. Az emeletes épulet kozadakozásból létesult abból a célból, hogy gondoskodjon *„az orulteket es veszett allattól megsértetteket elkulonozó helyről"* Homlokzatán voros márványba metszve viseli jelmondatát: *„Szenvedó embertarsaiknak a szerető emberbarátok"*. Az Irgalmas szerzet is tart fenn a városban egy 24 ágyas kórházat, amelyben évente 500–600 beteget gyógyítanak. A Társalkodó figyelemre méltónak tartja azt a jeles jótékonysági intézetet is, amely *„az uj-evi koszontesek s házrulházra koldulás megváltásán alapszik, ezen szép summaból 140–150 nyavalygó, elaggott, nyomorék ember reszesul hetenkint"* A Regélő 1843-ból való városrajza szerint az Asszonykórház egyike a legszebb, legcélszerúbb és legtisztább ispotályoknak az országban Nem mondhatja el azonban ugyanezt a hozzá kapcsolt őrultekházáról. A szobák itt légfűtéssel vannak ellátva, az építész azonban a szukséges ismeretek hiánya miatt rosszul számolt, igy aztán amíg az egyik oldal szobái furdőmelegek, a másik oldal jéghideg Akarmilyen állapotok uralkodjanak is azonban e kórházakban, Pápát messzi kornyék egészségugyi ellátóhelyévé teszik

Leginkább emeli a város hírét a virágzó református kollégium, amelyet 1531-ben alapitottak, s 1804-ben a debreceni és a sárospataki főtanodákkal egyenlő rangra emeltek. A Társalkodó szerint 1839-ben hat tanszéke van, s az akkor bevezetett új nevelési terv a kollégiumi ifjakat *„a zsákokbaoltozes, világtóli elzárkózás terhe alul folszabadítja, a durvább fenyitéket, t. i a botot, az alsóbb osztályokból is kitiltja, a gymnastikai oktatást (szinte példanélkuli meg ez országban) keblébe fogadja, a falusi oskolatanitók művelésére intézetet állit"* A régi pedantériából, *„a durva nevelési-terv szennyeiből"* az idő szellemével előhaladó

ifjú oktatók munkássága révén emelkedik ki a főiskola. Saját nyomdája is van, s az itt készült könyvek a Regélő szerint *„bizton kiállják a versenyt bármelyikkel, melly a pesti sajtóból került ki"*. Ugyancsak ez a folyóirat állapítja meg 1843-ban, hogy a pápai főiskola természettani műszereinél szebbeket sehol másutt az országban nem látni. A gyönyörű műszerek azonban egy igen szűk szobácskában vannak úgyszólván egymásra rakva. A kollégium ugyanis – amíg új épülete 1856-ban meg nem épül a piactéren – méltatlan körülmények között végzi országos jelentőségű oktató-nevelő munkáját. A meszeletlen kétemeletes épület a Pesti Divatlap szerint *„ronda zughelyen"* van, a Honderüben pedig azt olvassuk, hogy úgy néz ki, mint egy bagolyfészek. A legdrámaibb leírást mégis az Életképek adja róla 1846 októberében: *„A pápai collegium épületét megnézvén, eliszonyodtunk e rémes romépületen: mert nagyítás nélkul mondva, ez leírhatatlan rosz szemét-épület; és mi megesett szívvel, elszomorodva fájlalók, hogy e collegium ritka műveltségű és a kor szellemével szorgalmasan együtt haladó derék oktatói illy romok alatt és piszok közt kénytelenek a haza jövője alkotóit és szereplőit az életre előkészíteni..."*

A főiskola hallgatói, hogy intézetük fenntartásához segítséget adjanak, a nyári szünidőben bejárják a fél Dunántúlt, és mint szuplikánsok könyöradományt gyűjtenek. Az Életképek pápai levelezője 1846. október 8-i keltezéssel mint fontos eseményt jelenti a szuplikánsok megérkezését: *„Ezeket derék ám hallgatni, mikor el-elmondják kalandjaikat: hol csókoltak kezet a szobalánynak a tens asszony helyett; hol találták magukat elkáromkodni; hol szöktek meg előlük a jó szívű adakozók; hol kínálták meg pipával, ha hasuk korgott; melyik ekklézsiában van szebb lánya a curator uraiméknak; melyik tiszteletes asszony tud legjobb turós csuszát főzni; melyik falusi kisasszony tud többet mondani az ‚igen' és a ‚nem'-nél..."* Pápa életében különben a nemes tanulóifjúság viszi a főszerepet. A nyári szünetben a város csaknem teljesen kihal, s *„úgy tűnik fel, mint menyasszony elvivése után magányban hagyott lakodalmi ház"*. Ha aztán ősszel visszatérnek a diákok a tudomány oltárához, újból felpezsdül a városban az élet: *„Van éjszakánkint lárma, ének,*

zaj, macskazene és igy tovább" – olvassuk a Honderü 1846. november 15-i számában. A diákság már csak azért is a legfőbb hangadó, mert a református kollégium mellett van Pápának egy másik, kiemelkedő rangú középfokú iskolája is, a rendkívül jó tanerőkkel dicsekvő bencés gimnázium, amelynek a pálosok XVIII. századi teológiai, illetve filozófiai főiskolája az elődje. A református kollégium és a bencés gimnázium közti viszony nemcsak háborítatlan, de melegen baráti is; együtt tartanak hazafias ünnepségeket, s diákjaik közös kántussal, vagyis énekkarral járnak temetésekre. A két középtanoda művelődési kisugárzása csaknem a fél Dunántúlra szétterjed.

Pápa lakossága a 40-es évek végén kereken 16 000, vagyis csaknem hatezerrel több, mint Veszprémé. A polgárok nagyobb része kézműves és kereskedő, s csak kevesebben élnek földmívelésből. A mesteremberek közül a legtöbb a szűrposztókészítő vagy csapó, de sok a szűrszabó és a fazekas is. A század derekán ezer kézművese van a városnak; takácsai jeles damaszk-szöveteket, irhásai finom kesztyűbőröket, festői pedig évenkint 5200 vég kelmét gyártanak, az öt posztós 17 legénnyel 280 mázsa bakonyi gyapjút dolgoz fel. A Tapolca vize a pápai határban az 1830-as években mintegy 20 malmot hajt – némelyik 9, némelyik pedig 10 kerékkel munkál –, a molnárok gazdagok, a városból az őrölnivalót ki, a megőröltet pedig vissza, saját egylovas kocsijaikon szállítják. A lisztőrlőkön kívül a Tapolca egy papiros- és egy szűrkalló-malmot is forgat. Az 1847. évi Pesti Divatlap szerint Pápa kézművesei közül többen *„művészetökben dícséretes tökélyesbülést vággyal buzgólkodnak; jellemöket s szellemi műveltségöket tekintve pedig a civilizatiónak nem legalsóbb fokán állanak"*. A 40-es években már több gyár is van a városban: egy nagyobb és egy kisebbszerű pipagyár, egy élénk forgalmú szivar- és burnótgyár, jóhírű porcelán- és kőedénygyár, valamint egy gőzerővel hajtott posztógyár. Ez utóbbinak a Társalkodó 1842-ben még a felszereltségéről is részletesen beszámol; innen tudjuk, hogy Mayer György derék polgárnak e gőzüzemében működnek gyapottépő hengeres mozgonyok, fonógépek, csévélők, szövőszékek, s külön festőház is van.

Nagy forgalmu a varos gabona-, fa-, hal- és baromfipiaca, kereskedése is igen élenk, *„nemcsak termekekben, de kezmugyararukban"* is – jelenti 1845 nyaran a Honderu, megbélyegezvén egyuttal azokat, akik nem partfogoljak a honi ipart *„Legkozelebb mult varosunkban botranykoztato volt latni, mint siettek nemely holgyek, habar vedegyleti tagok, egy becsi kereskedonel vasarolni kelmeket, mit masok magok tenni szegyenlven, szolgaloik altal hordattak hazaikba a kivant arucikkeket* A foldmivelok kozul sokan kerteszkednek, a varos keleti részen levo kiszaritott ingovanyon – amely hajdan a var védelmet szolgalta –, az ugynevezett tokertekben temerdek zoldség terem A Tapolca-patak menti szolohegyecskek pedig valosagos mulatokertek, tele vannak csinos nyarilakokkal, a hetvegi pihenes baratsagos hajlékaival A szolosdombok aljan, a Tapolca partjan van egy kisebb hideg furdo, a varostol masfél ora jarasnyira levo Ugod langyosvizu furdoje azonban sokkal latogatottabb, sajat orvosa és sebesze is van

„Muveltsegi tekintetben Papa emelkedettebb allast foglal el Veszpremnel" – allapitja meg 1847-ben a Pesti Divatlap, ezt az elokelo minositést azonban elsosorban kollegiumanak koszonheti az osi iskolavaros A viragzo konyvkereskedes ugyan fejlettebb kulturigenyekre utal, de peldaul a szepirodalmi lapokbol alig egy-ket példanyt jaratnak a lakosok A vandorszinészek néha tanyat utnek a Griff szallo nagytermében, s az Eletkepekbol tudjuk, hogy 1846 szeptemberében még az erdélyi dalszinesz-tarsasag is eljut a tavoli dunantuli varosba 1842-ben hangasz egyesulet alakul, s ennek felugyelete alatt ének- es zeneiskola mukodik, a kepzotarsulat osszejovetelein pedig szavalatok és felolvasasok hangzanak el A Pestrol lerandulok megis sivarnak és unalmasnak talaljak a varost Egyenesen megrojak a papai népet, hogy tizenhét divatarust, kilenc borbélyt, négy festékarust, két fodraszt, het kesztyust, harom szagosolajarust, hat mulatokertet, hetvenkilenc kisebb és harmincharom nagyobb kocsmat tart fenn, de jotékony célra nem aldoz Uresek a mukedvelo eloadasok, fényes estelyeket ugyan gyakran rendeznek, de ott is a makaobank viszi a foszerepet A Regélo 1843-ban a noket teszi felelosse azért, mert a tarsal-

gási élet Pápán igen rossz állapotban van. A lap szerint ennek *„azon nők az okai, kik számtalan megrovások daczára, nem bírnak elég erővel egy igen rossz szenvedélytől – a játéklapoktól megválni. Ezen játszó nőtársaságokba csak olly férfiak juthatnak, kiknek kedvök van pénzöket elveszteni. Ki nem játszik, annak e körben nincs becse…"*

A férfiak épp ezért inkább a két kaszinót látogatják. Itt azonban az úri kaszinó nem olyan exkluzív, mint Veszprémben, kézműveseket és kereskedőket is befogad, s csak annyiban különbözik a polgári körtől, hogy nem lehet benne pőrére vetkőzve ferblizni. A Regélő tárcaírója 1843. augusztusában leírja látogatását a Griff szálló épületében székelő kaszinóban: *„A terem, mellybe először léptem, elég tágas, s a kilátás a piaczra elég szép; hogy az izléses rendezést és casinoba illő butorokat nem láthatni, ez igen kevés aestheticai izlésre mutat. A tisztaságra általánosan kevés figyelem látszik fordittatni, az ujjnyi poros asztalokra nem mertem kalapomat letenni… A szűk kiterjedésű olvasó szobába nyíló ajtó irányában függ gr. Széchenyi István arczmása. A gömbölyű asztalon láthatni a Hirnököt kivéve minden nemzeti hírlapot, úgy szinte néhány jeleseket a némethoniak közül. A Világ igen sötét szegletbe nyugodott. Az Athenaeum igen tiszta volt. A Pesti Hirlapot mindenki szivesen olvassa; a Regélőt különösen azok, kik a társalgási fokozatok miatt történt és történő visszaélések ellenségei… A társaság könyvtára már igen szép számú; mert főczélja a jobb magyar könyvek megszerzése által a tudományok és művelődés terjesztése, és a literatura ismertetése."*

A bálokat is a Griff szálló nagytermében tartják; a 40-es években különösen a védegyleti táncmulatságok fényesek és *„élvdúsak"*. A céhek farsangi mulatságait azonban megrója az 1839. évi Társalkodó. Kifogásolja, hogy *„a különféle bohóczalakokba öltözött legénység a czéh ládáját musikaszó mellett heje-hujázva, mint izrael népe a frigyszekrényt, utczákrul-utczákra hurczolja"*. A köznép dőreségei közé sorolja a lap azt a szokást is, hogy Szent Iván éjszakáján mindenki, aki csak járni tud, kimegy a mezőre, fát és sütni-főznivalót víve magával, s ott vendégeskednek, esznek, isznak, fajtalankodnak s verekednek,

az egész éjt künn töltvén. Hazatérőben aztán még az utcákon is hangosan folyik a dínom-dánom. A pápai utcák különben már a 40-es években jobbára kövezettek, s a piactér meg a főutca olajlámpásokkal van megvilágítva. Igaz, hogy ezek az egymástól félmérföldnyire levő lámpák nem túl hosszú ideig égnek, este 7-kor gyújtják meg őket, s 10 óra tájban maguktól elpislognak, mégis a városiasság kétségtelen jelei, felfigyelnek rájuk a fővárosi hírlapírók is.

Az 50-es és 60-as években kezdődik meg Pápa visszafejlődése. Ősi kollégiuma révén hiába kulturális központja a fél Dunántúlnak, kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzete nem teszi lehetővé a gyáripar szélesebb kibontakozását, így aztán rövid stagnálás után fogyni kezd a lakosság. Az 1847. évi 16000-rel szemben 1857-ben már csak 13000 lelket számol a város, s a század utolsó harmadában végleg elmarad régi versenytársa, a megyeszékhelyi státust okosan hasznosító Veszprém mögött.

Az első, menetrend szerint kozlekedő magyar dunai gőzhajó, a „Franz I" Bécs felé menet lehorgonyoz Gonyunél, s partra szállnak, akik Győrbe igyekeznek Kikotóhely még nincs, ladikok veszik korul a gozost, azok viszik ki a szárazfoldre az utasokat. Az 1831. áprilisában Pannonhalmára tartó Kazinczy is ezzel a módszerrel él· *„A hajo emberei intenek a parton bamuló csolnakosoknak"* – irja utirajzában –, *„hogy kiszalojok van, s azonnal jove felénk ket csolnak, vetelkedve egymással Asszonyaink rettegve nezék, hogy egyik csolnak a masikat felforgathatja, de en tudtam, hogy a ki mer, bizik is magahoz, s meg gyonyorkodem vetélkedesokon Vegre az egyik diadali oromben veve fel engem es egy Zimonyba es Belgradba e hajon lement győri kereskedót, a masik nema nehezteléssel fordúlt vissza Az ifju kereskedő megfogada a gonyói fogados lovait, s en, felezve, mentem vele Gyorig Ket ora alatt ott valank"*

Az országút Gonyutól Gyorig a Mosoni-Duna mentén halad Ez a mellékág, melyet Pozsony alatt bocsat ki magából a folyam, korulfogja a Szigetkozt, s Gonyunél tér vissza a főágba. A hajóforgalom századokon át a Mosoni-Dunán bonyolódik le, Bécsből és Pozsonyból Komárom és Buda felé éppúgy ezen a mellékágon ereszkednek alá az aruszállító nehéz dereglyék, mint ahogy a lovakkal vontatott gabonás hajók is a Kis-Dunán haladnak folfelé, a zátonyokkal, gázlókkal, szigetekkel teli Nagy- vagy Oreg-Dunán ugyanis sokkal nehezebb a haladas a mély merulésű teherhajóknak, amellett partján vontatoutak sincsenek. A Buda és Bécs kozott járó, lapos fenekű gőzhajók 1830 után azonban a főágon kozlekednek, igy Gyor kiesik a dunai

személyforgalomból. Ha valamilyen unnepélyes alkalomból Esztergom vagy Komárom rendkívuli járatként gőzhajót indít a városba, azt *„minden rendű és felekezetu lakosság hullámzó sokasága"* fogadja a Rába betorkollásanal – miként az Életképek a polgári őrhad 1846 júliusi zászlószentelése alkalmából befutó Buda gőzös érkezéséről jelenti –, a Káptalan-domb Kastélybástyájáról pedig tarack-lövések hatalmas durranásokkal koszontik a vendégeket.

A Rába és a Mosoni-Duna szögletében emelkedő Káptalan-domb a település történelmi magja. Győr bolcsőjét szépen formálta ki a természet. A Bakony legalacsonyabb nyúlványai határolják azt a kis medencét, amelyben a város helyet foglal. A környező tájnál mélyebb fekvése okozza, hogy minden irányból itt futnak össze a folyóvizek. A Kis-Duna Győr kozpontjában fogadja magába a Rábát, az Újváros északnyugati szegélyén pedig a Rábcát. Az 1846. évi Életképekben megjelent tobb folytatásos városporté szerint *„Győr délnyugatrol kecses hegysortol szegélyezett tágas messze síkon terul el, a Rába, Rábcza és győri Duna osszefolyási pontjához épulve. A folyamok egybeszakadása délkeleti zugában fekszik a belváros, mellynek déli s keleti oldalán a bástyák már leromboltatván, vidám kulváros épule korule. A Rábán túl a bécsi út mentében a hosszú újváros, a Duna éjszaki partján pedig Révfalu terjednek ki minden csin s rend nélkul."*

A Mosoni-Duna és a Rába jobb partján emelkedő árvízmentes folyami teraszon, a Káptalan-dombon út tanyát minden nép, amely e tájra vetődik, s az előző kor elpusztult alkotásainak romjaira és romjaiból építi fel új lakóhelyét és erődítését. A kelták után a rómaiak emelnek castrumot a Káptalan-dombon, majd az avarok veszik korül gyűrű alakú sánccal. A honfoglaló magyarok is fölismerik a folyóktól körülfogott és földvárral erősített Győr jelentőségét, István király várispáni és püspoki székhellyé teszi. A gerenda-palánkkal megerősített Káptalan-domb oltalma alatt évszázadokon át élénk áruforgalmat bonyolít le a kelet–nyugati főútvonal menti település. A virágzó középkori kereskedővárosból aztán Mohács után a magyar végvárrendszer egyik legfontosabb bástyája lesz. A belvárost erős

Győr a Mosoni-Duna és a Rába összefolyásánál

falakkal övezik, amelyek 1820-ig teljes egészükben, sértetlenül fennállnak. Az ország hatalmas erődítményéből azonban a múlt század közepén már csak az északi és a nyugati falrészlet áll, két bástya, meg három kapu. Északon a Duna-parti Vízi-kapu, a nyugati bástyamaradvány mellett, a Bécsi-kapu térnek (a mai Köztársaság térnek) a Rába-híd felé eső részén a reneszánsz stílű Bécsi-kapu, végül délen a Bástyasor (ma Arany János utca) és a Fehérvári (ma Lenin) út kereszteződésénél a hatalmas Fehérvári-kapu. Fölötte magaslik a monumentális Tűztorony, roppant barokk sisakjával. E torony karzatáról szép kilátás nyílik a város környékére, egészen Pannonhalmáig, sőt *„felfegyverzett szemmel"* és tiszta időben a pozsonyi hegyeket és

a Bécs mellett óriási falként fölmeredő Schneeberget is ki lehet venni. Ezt a roppant tornyot az 1820. évi Tudományos Gyüjtemény kiemeli a város épületei közül. Foljegyzi, hogy a városban 1711 ház van, *„melyek kozzul némellyek jelesek és kétemeletűek is. Épületei kozott emlékezetre mélto az 1791–3-ban a Fehérvári kapun felemeltetett torony, mely XXXII olnyi magasságával minden masokat felul halad."*

Aki a szazad elején érkezik Győrbe – akár a Pest–Bécs közötti közlekedő delizsánszon, akár az állami posta legveszedelmesebb konkurrensével, a gyorsparaszttal, akár dunai dereglyén –, az még egy kerített városban találja magát. A nyolc méter magas téglafalak, melyeket hét hatalmas fulesbástya véd, nemcsak a középkori várat ovezik, hanem a belváros túlnyomó részét is. Az 1810-es évek derekán kezd a város olyan mértékben terjeszkedni, hogy a fejlődést akadályozó falak lebontása elkerülhetetlenné válik. 1820. december 28-án, unnepélyes keretek között, kezdődik meg a *„bástyadontes"*, a Városház (ma Rákóczi) utca végében, s a falak helyén kialakult utcák Újkapu és Újvilág nevet kapják, szinte jelképes értelemben is. Mind a két szerény kinézésű utcát elsősorban a védfal belső feléhez ragasztott, apró, keskeny homlokzatú, úgynevezett pattantyús házak jellemzik, amelyek a varőrség katonáinak voltak századokon át a szálláshelyei, de végul épp itt nyílt ki a város kelet felé, az ország kozpontja, a vilag felé – erre utalnak a korabeli elnevezések.

A bástyadöntés után a három kapun kívul épségben marad a Káptalan-dombot északról és nyugatról védő úgynevezett Kastély- vagy Várbástya, és a délre futó várfalmaradvány végében a Sforza-félbástya; ezek fogják korul az ősi egyházi kozpontot. A történelmi Győr szívébe, az osszefutó vizek felé kiugró dombtetőre, enyhén emelkedő, keskeny, kanyargós utcák vezetnek fel. Itt áll a Szent István alapította főpapi székhely, a Püspökvár; legrégibb részei XIV. századiak, alatta katakombák húzódnak. A parkosított Várbástyán elhelyezkedo, egyszerű homlokzatú, kétemeletes épület foldszintje az 1300-as évekből való, dongaboltozatos kapualjában nyolc gótikus ulőfülke utal a középkori eredetre, épp ugy, mint az északi szárny

aljában levő XIII. századbeli lakótorony késő román stílű lépcsőházának maradványa.

A hadas időkben a várkapitányok lakóhelyéül szolgáló, sisak nélküli, csonkára metszett tornyú Püspökvárral szemben, a Káptalan-domb közepén magaslik a székesegyház. Alapjait ugyancsak István király korában rakták le, de az eredetileg román stílusban épült, kéttornyú templom a várost sújtó ostromok, háborús dúlások idején többször elpusztult, s mindig más és más építészeti ízlés szerint épült újjá. A múlt század elején főhomlokzata már klasszicizáló – vagyis sima, olasz modorú –, egyetlen megmaradt tornya pedig copf hagymasisakot visel. *„Belül az egyház sokkal díszesebb"* – olvassuk a Magyarország és Erdély eredeti képekben kötet Nagy-Győr című fejezetében – *„három hajóra van osztva, a középső hajó boltozatát márványozott s négyszögű feloszlopokkal ékesített hat ívezet hordja, a féloszlopok korinth fejei megaranyozvák. A bolthajtást szép fris mészbeli festvények ékesítik, ezeket Maulpertsch készíté, ki a boldogságos szűz mennybemenetelét ábrázoló fő oltárképet is festé."* A székesegyház legértékesebb középkori része a gótikus hálóboltozatú Szent László-kápolna, benne őrzik a magyar lovagkirály ereklyetartó mellszobrát, középkori ötvösművészetünk ritka becsű remekét.

A Káptalan-dombról levezető zegzugos, kacskaringós, keskeny utcák, sikátorok és közök két oldalán egymáshoz támaszkodó vén házak állanak. Barokkos díszű dombormívekkel ékes homlokzatok, falfülkékbe helyezett szentszobrok, vasrácsos ablakok, kőkeretes kapuk néznek szembe egymással. Ezekben a dombról leereszkedő, s az azokhoz csatlakozó utcákban sorakoznak Győr legrégibb épületei, a XVI–XVIII. századból való reneszánsz és barokk polgárházak. Intimen kedves külsőt adnak nekik a zárt sarokerkélyek, ezek az annyira jellegzetes győri motívumok. Mivel a város mindössze három évig volt török kézen, középkori arculatát megőrizhette volna – miként az oszmán hódításon kívül maradt felvidéki városok –, ha 1566 szeptemberében nem pusztítja el tűzvész az egész belvárost. Az újjáépítés során szabályos derékszögű utcahálózatot alakítanak ki, a vár erődítményein dolgozó olasz építőmesterek pedig a pol-

gárházakon végzett magánmunkálataik során meghonosítják a késő reneszánsz művészetét. Így áll elő az a sajátos helyzet, hogy míg az ország jelenlegi határai közott levő városaink általában a török kiűzése után, az 1700-as évek derekán és végén barokk ízlés szerint épülnek újjá, addig Győr legszebb polgárházait két évszázaddal korábban, a XVI. század második felében lombard minták nyomán alkotják újra poraikból. Az olasz hatást elsősorban a házbelsők jelzik, az árkádos folyosók, a faragott kőkorlátos lépcsőházak és a toszkán oszlopokon nyugvó udvari loggiák. Érdekes, hogy a patinás polgárházak és palotácskák szépségét mennyire nem veszi észre az Életképek 1846-ból való városrajza: *„Győr alakjára nézve ollyan, mint egy tagbaszakadt pirospozsgás alfoldi menyecske: szepnek egyik sem, csak deréknek mondható A belvárosi épuletek eleg nagyok, de igen disztelenek. Utczái kozul egy – a zsinóregyenességű városház utca – gyonyorű kilátású; egyébiránt rosz bűzűek, minek az az oka, hogy az utczák szűkek s csatornátlanok. Igen szép a város közepét képező tágas négyszegű tér. Ennek déli oldalán emelkedik az academiai épulet, mellyet hajdan jesuiták laktak. Ez épulet- és templomának kulseje és belseje csinosabb és diszesebb lehetne.*"

A város közepén levő eme *„négyszegű"* tér a Főpiac, amely ma Széchenyi nevét viseli; a jezsuiták által még az 1600-as évek derekán emelt kéttornyú templom, s a hozzá csatlakozó akadémiai és gimnáziumi épulet pedig 1802 óta már a bencéseké. Ebben a sima homlokzatú, kétemeletes kolostorban tölt egy éjszakát 1831 tavaszán Kazinczy. *„A benedictinusok háza előtt szállék le szekerunkből"* – írja be útinaplójába. – *„A ház superiora Vekerle úr, s az akadémiának két professorai, Bresztyenszky Adalbert a philosophiában, és Maar Bonifácz a históriában, úgy fogadának, mintha régi ismerősek volnánk."* Az akadémiának jogi és bölcsészeti kara van, s 1848 előtt évente általában 150–250 a hallgatók száma. Kazinczy ez útja alkalmával csak a vármegyeházát tekinti meg, amely a főtérből kiágazó Vármegyeház (ma Liszt Ferenc) utcában áll. A kétemeletes, klasszicista épületet, amely korábban egyházi célokat szolgált, 1826-ban árverésen vette meg a megye, s a hajdani templomhajóból alakított ki közgyűlési termet. Az Életképek szerint

A győri Főpiac, középen a közkút, jobbról a bencés templom és rendház

a megyeház *„gyűlésterme csinos, de karzattalan s rosz hangzású"*; Kazinczy viszont ezt írja róla: *„A vármegye háza ezelőtt franciscánusok klastroma volt. Szerencsésen van elváltoztatva, s elég hely maradt benne, hogy a rabok nem föld alatt tartathatnak. A palota nem nagy, de a nem nagy megyének nagyra nincs is szüksége. Levéltára 1580. kezdődik. Két szolgabiró a maga szállását ezen háznál olvasó-szobának engedte, s így casinója már, taval óta, Győrnek is van."*

Visszatérve a Főpiacra, a bencések hatalmas épülettömbjével szemben az északi térfalat nemes vonalú barokk palotácskák alkotják, van köztük egy-két egyszerűbb homlokzatú, egyemeletes polgárház is, de azok sem dísztelenek, ha más nem, a zárt sarokerkély feloldja *„csin nélküliségüket"* – hogy az Életképek kifejezését használjuk. Az egyik kétemeletes kereskedőház a földszintjén levő fűszerüzlet cégéreként használt vastuskóról

nevezetes; a vándorúton levő mesterlegények ebbe a vaslemezekkel borított fatörzsbe verik bele kovácsszögeiket, győri tartózkodásuk emlékére. A hengeres, zárt erkélyével és magas manzárd tetejének oromzatos padlásablakaival kitűnő polgárház mellett levő egyemeletes, szép barokk palota az Apátúr-ház nevet viseli, mivel az 1600-as évek végétől a pannonhalmi főapátoké, csak 1816 után adják át papnevelde céljára. A háromszögű oromzatú épület középtengelyében, a kosáríves, kőkeretes kapu fölött rokokó erkély ugrik ki a homlokzat elé.

A nyugati térfalat kétemeletes, copfstílű polgárházak alkotják, a keletit pedig teljesen betölti az egykori káptalani vendégfogadó helyén épült „Redoute", avagy „Vigadó", másként „Vigarda", amelyben 1826 óta kávéház működik. Az Athenaeum tudósítója 1839 márciusában nem valami hízelgő képet fest a győri művelt közönség eme kedvelt gyűlhelyéről: *„Itt szörnyű füstfellegekben több mint tíz asztalnál játszottak, azaz whistestek, mert ez az itt lakó uraknak – azaz oly embereknek, kiknek semmi dolguk, vagy semmi sürgető dolog által magokat kényelmökben háborítani nem hagyják – egyetlen mulatsága. Újságot olvasni senkit sem láttam."* E cikkre az Athenaeum egyik következő számában a győri fiatalság nevében Zmeskál István megyei aljegyző válaszol: *„Hogy füstös a kávéház, igaz: mit hibát építés – ki nem szivároghatván a pipafüst – okoz. Újságot olvasni senkit sem látott! Vezettette volna be magát magános házakhoz, ott bizonyosan tapasztalja, hogy alig van nevezetesebb család, melly vagy magán, vagy társaságilag hírlapokat nem hordat."* Arra a vádra, hogy a kávéházban csak dologtalan emberek kártyáznak, Zmeskál azt válaszolja, hogy akik a szóbanforgó kávéházat látogatják, *„végzett dolgaik után a játék nemesebbikével, csittezéssel mulatnak."* A makaó azonban jobban a kávéházhoz köti a fiatalokat, mint a sakk. Az Életképek 1846 decemberében azt a hírt közli, hogy egy győri kisasszony, mivel önfejű kedvese többszöri hívására sem jött ki a kávéházból, szerelmi fölhevülésében a Dunához rohant, s köpenyét, kalapját ledobva, a jéghideg vízbe dobta magát. *„Azonban hála az abroncsos, keményített, pattogós és még Isten tudja micsodás szoknyának, ezek fentarták a víz színén, mígnem a hajósok ki-*

mentek őt" – idézzuk az Életképek levelezőjének izgalmas jelentését.

A hatalmas főtér keleti végében, a Vigadó előtt, karcsú voros marvany oszlop tetején Szűz Mária szobra szinte lebeg a magasban Még 1686-ban állitottak Buda várának a torok alóli felszabadulása emlékére. A domborművekkel díszített talapzatot kókorlát ovezi, a koronás Madonna négy szent szobor kozott magaslik fel A tér másik disze az ugyancsak márványból készult kútemelvény, amelynek vályujából azonban csak igen vékony erecskeként csorog a víz, miként a lakosok panaszolják levelezőik útján. A Főpiacról négy párhuzamos utca nyílik; kettő nyugatnak – a László király (ma Alkotmány) és a Bécsi (ma Kazinczy) utca –, kettő pedig keletnek -- a Vármegye és a Városhaz utca. Ez utóbbi torkolatában áll, s így még a főtérre néz a városháza egyemeletes palotája Kőkeretes kapuzata folott karcsú toszkán oszlopok tartják a finommívű balkok vasrácsú, nyitott erkélyt. Fent a timpanonban Győr kőből faragott címere – voros mezőben a három folyót jelentő három fehér pólya folott tornyos várkapu – jelzi az épulet rendeltetését

Amikor a város kibontakozik a falak kozul, legrohamosabban dél felé, a Fehérvári-kapu előtti tágas mezóben terjeszkedik Mihamar túllépi a mai Szabadság tér és Honvédliget helyén elteruló hatalmas vásárteret, s elószor a Pápai (ma Kálvária), majd a Veszprémi (ma Bartók Béla) út melléke telepul be, a csekély számú foldmívelő lakosság korábbi majorjai, s a hajdani tózsérek által felhizlalásra idehajtott marhacsordák legelói. Így alakul ki az 1847-ben Nádorvárossá keresztelt negyed, még délebbre pedig a présházakkal, kedves nyaralókkal teli szólóskertekből a laza beépítésű Szabadhegy

A Rában túl, a bécsi országút mentén már az 1566 évi nagy túz után létrejon az Újváros magja. Elóbb csak egyetlen hosszú utcából, az Öreg (ma Kossuth) utcából áll, de a múlt század elejére már teljesen kiépul a Rába, a Mosoni-Duna és a Rábca szogletében. A belvárostól egy *„derék fahíd"* választja el, ezen halad át Bécs felől jovet, vagy affelé menet a budai gyorskocsi, a posta 1825-ben megindított, éjjel-nappal folytonosan haladó járata, amely a két főváros kozti mintegy 300 kilométernyi utat

31 óra alatt teszi meg Legfontosabb lóváltó állomása Gyor, és éppen az Újvárosban levő Nador szalló nagy istállós udvara A gyorsparasztok is az Újvárosban váltanak lovat, utasaik – ha nem túl sietős a dolguk –, itt éjjeleznek Ezért van az Öreg utcaban a Nádor – vagy Palatinus – szallón kivul még két beszállo fogadó, az egyemeletes Fehér ló és az ugyancsak egyemeletes, klasszicizáló homlokzatú Arany barány. A belvarosban a Bécsi utcai Korona szálló és a László király utcai Bárány jó étteremmel is várja vendégeit A bárány-cégérű fogadóban szall meg 1848. szeptember 8-án, feleségével és orvosával, Széchenyi István, útban Dobling felé. *„Kereskedelmi es kozlekedesi miniszterunkon elmebaj tort ki"* – jegyzi kéziratos naplójaba egy reformkori győri polgár, Ecker János, aki ugyan vas- és szénkereskedo, de „társadalmi munkaban" o intézi a város vilagítási, kozlekedési és tűzrendészeti ugyeit, amellett 1823-tól 1852-ig városa hű krónikásaként foljegyzi majd minden nap eseményeit, huszonkilenc éven át. A korabeli újsagok nincsenek tulságosan elragadtatva a győri fogadóktól. Az Életképek 1846 novemberéből való tudósitasa szerint *„lehetetlen vala nem csodálkoznom azon, hogy az elenk kereskedesú Győrott egy csinos es kenyelmes vendegló sincsen A belvarosi baranyvendeglo a legjobb, de ennek helye szúk és kenyelmetlen, ugy hogy vendegek bósége idején ember hatan ember "*

A postakocsin vagy gyorsparaszttal érkező utas a reneszánsz stílusban épult, három bejáratú nyílással ellátott nyugati kapun lép be a belvarosba A század derekán még áll ez az ún. Bécsi-kapu, de az Életképek 1846 decemberében megjelent tudósitása szerint már kimondták rá a halálos ítéletet, le fogják bontani, s erre a sorsra jut rovidesen a Duna-kapu, meg a Fehérvári-kapu is. (Az ítéletet egyébként csak 1860-ban hajtják végre a Bécsi-kapun, a Fehérvari-kapu pedig tovább él, csaknem a század végéig.) A Rába fahídján átduborgó útiszekér a Bécsi-kapu (ma Koztársaság) téren keresztul vagy egyenest gordul tovább a belvároson át Buda felé, vagy jobbra kanyarodik Pápa, Veszprém, illetve Fehérvár irányába A Budára tartók elhaladnak az olasz barokk homlokzatú, magas oromzatos karmelita templom és a várfalmaradványok kozti, kockakovekkel kira-

kott, intim hatású téren, amelynek keleti falát egy- és kétemeletes barokk, illetve rokokó polgárházak alkotják, s a László király utcán mihamar a Főpiacra jutnak. A várost, amelybe érkeznek az 1844. évi Életképek így jellemzi: *„Győr a legnépesebb s kereskedésre nézve leggazdagabb provinciális városaink egyike"*. Vahot Imre pedig 1845-ben ekképpen: *„Győr lelke, koronája a vidéki magyar városoknak. A közszellem fejlődése óriási léptekkel halad itt előre; a műveltség jótékony befolyásának jelensége a lakosok majd minden osztályán látható, s a nagyban vitt kereskedés, ipar és szorgalom kitűnő anyagi jóléttel biztosítja a győrieket."*

A belváros külső képét Fényes Elek 1847. évi országleírásában úgy jellemzi, hogy *„régi idomra van ugyan építve, derék házakkal, részint kétemeletesekkel, utcái csinosak, tiszták, kövezettek"*. Hogy milyen ez a kövezet? Az 1844. évi Pesti Divatlap Vidéki társasélet rovatában közölt helyi tudósítás szerint *„az utcán nem lát az ember semmit, mert a himlőhelyes kövezeten nem szeretnek sétálni, mivel aki nem tud lábhegyen járni, kibicsaklik a bokája. Kocsival sem tanácsos itt kimenni az utcára, mert tengely törik, ez okból az uraságok nem is tartanak szép kocsikat. Akinek azt mondják »Kocsikáztasson meg Győrben«, annak rosszabbat maga az öreg sátán sem kívánhat."* Az Életképek levelezője 1847 novemberében arról panaszkodik, hogy *„kövezetünknek eső sem kell, csak felhőt lásson, vagy kis köd szállja meg, még négyszögekkel rakott utcáink is sárköpenyt öltenek"*. Az utcáról a port a rendőri hivatal a rabokkal söpörteti össze, de az *„összetolt szemetet"* – miként az Életképek 1846 decemberében közreadott hírében olvassuk – *„harmadfél nap hevertette az utcza közepén, míg végre megérkezvén a vásári eső, azt úgy szétpocskolta, hogy most nagyobb sár van, mint ha össze sem seprették volna"*. Az utcák feliratai a 30-as években még két nyelvűek. A Társalkodó 1832. december 5-i számában az Utazás a Dunántúlon című tárcacikk írója ekképp panaszkodik: *„Múlt szünnapokban nagy részét öszve jártam hazámnak, s érzékeny örömmel olvastam Győrött a fejérvári kapu felett a magyar felirást; örömmel az utczákat jelentő hasonló irásokat, de ezek mindenütt párosítva valának némettel! Uram Istenem, mikor*

szününk meg két élű nyelvüek lenni?" A közvilágításra sok a panasz, az újvárosiak az Életképek 1846. november 14-i számában azon keseregnek, hogy az utcai mécsesek este tíz órakor már kialusznak. *„Éjjel a személyes bátorság nem a legbiztosabb lábon áll városunkban, miért is nem mernek kimenni a győriek a házból. Közfélelmet gerjesztett múlt hetekben egy nőnek a sétatéren történt megvéreztetése, s több rendbelieken elkövetett támadások."*

A XVIII–XIX. század fordulóján Győr lakossága 17000 körül van, s ezzel az országnak – mai területét tekintve – hetedik városa. 1846-ban 18700 főt írnak össze; ekkor már csaknem ugyanannyian – hat-hatezren – élnek a Belvárosban és az Újvárosban, míg a Majorokat – az inkább mezőgazdasági jellegű későbbi Nádorvárost – háromezren lakják. Ebben az esztendőben az adólajstrom szerint a lakosságnak alig 15 százaléka gazdálkodó, a nagy többség iparból és kereskedelemből él, vagy értelmiségi pályán működik.

Győr egészen a XVIII. század közepéig a püspök és a káptalan földesurasága alatt álló szabadalmas mezőváros, 1743-ban Mária Terézia emeli szabad királyi rangra. A város élén a főbíró áll; az első polgármester megválasztását 1848 márciusában a Vízi-kapunál levő bástyák hármas üdvlövése jelzi a lakosságnak. A tisztújítás során főbírót, városkapitányt, fő- és aljegyzőt, levéltárost, városi főorvost, két orvost, két sebészt is választanak, azonkívül tíz tanácsnokot, és a lakosság soraiból 94 képviselőt. A jobbágyi helyzetből kikerült város értelmiségi lakossága gyorsan növekszik. A papok, szerzetesek, tanárok és tanítók száma már a XVIII. század utolsó évtizedében 400 körül van, az akadémia, a gimnázium, a papnevelde, valamint a nemzeti rajziskola tanulói pedig az ezer főt is jóval túlhaladják. A XIX. század első felében a már kétszáz esztendeje működő gimnáziumnak olyan kiváló tanárai vannak, mint Czuczor Gergely, Rómer Flóris, Rónai Jácint vagy Jedlik Ányos, növendékei között pedig ott van Batthyány Lajos, Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly és Xantus János. Az akadémia jogi és bölcseleti karának hallgatói közül a reformkor olyan vezető egyéniségei kerülnek ki, mint Csányi László. Deák Ferenc,

amellett több nagy nyelvészünk: Reguly Antal, Szinnyei József és Szarvas Gábor.

Érdekes módon Győrött a fő városfejlesztő erő a reformkorban nem az ipar, hanem inkább a kereskedelem, noha 1847-ben 812 céhes mesterember mellett csak 214 kereskedője van. Vagyonos állapotát a város mindenekfelett gabonakereskedésének köszönheti – ez Fényes Elek megállapítása, bővebben ugyanezt fejti ki az Életképek 1846. évi városrajza: *„Győr jólétének dús forrása a gabona és disznóhízlalási kereskedés. A magyar Duna partján jelenleg Győr, Pest után a legvirágzóbb kereskedői telepvény; a Duna és az ebbe itt beszakadó két folyam színét mindenféle nagy hajók borítják, és pedig nagyobb számmal, mint Pest partjait. A magyar gabonakereskedés felfelé vonuló ágának e város főhelye és az ebből külföldről jövő nyereség itt marad; mint szinte a zsírjában sorvadozó termesztő alföldieket tulajdonkép illető hasznot itt rakják zsebre."* A bánáti és bácskai gabonát lóvontatta hatalmas fahajókon húzzák fel Győrig, itt kisebb dereglyékre – az úgynevezett burcsellákra – rakják át, s azokon szállítják tovább a Mosoni-Dunán Pozsonyig, Bécsig, vagy még tovább. A burcsellák vontatását a fuvarosgazdák végzik, akik azonban saját szekerükön is szállítanak gabonát az osztrák piacra. 1846-ban kereken 400 hajótulajdonos, fuvaros és szekeres él a városban, melynek Duna parti részén 150 gabonaraktár sorakozik egymás közelében. De még a belvárosban, a Vármegyeház utcában is több olyan barokk vagy klaszszicista lakóépület van, ahol az emelet fölött magtár céljára szolgál a felmagasított padlástér.

A 40-es évek végén 142 gabonakereskedője van Győrnek, ugyanakkor a disznóhizlalás is nagyban űzött kereseti ág. Törökországból hatalmas kondákban hajtják fel a sertéseket a győri országos vásárokra, ahol lóból is mindig nagy a kínálat. Mivel a magyar szarvasmarha-kereskedelem az 1600-as évek derekán osztrák kézre jutott, a híres győri tőzsérek utódai inkább már gyapjúval meg épületfával kereskednek. A nagyarányú marhafelhajtásra méretezett roppant vásártér – ahonnan a XVII. században külföldi kereskedők százai gulyaszámra exportálták a nyugati országokba a villásszarvú, szürke ökröt és

bikát – a 40-es években már kezd a fejlődés akadálya lenni a Belváros és a Nádorváros között. A Pesti Divatlap 1848-ban épp ezért azt javasolja, hogy *„a terjedelmes síkot"*, melynek egy év alatt alig 12 napig veszik hasznát, ültessék be fával és alakítsák *„kies viránnyá"* a zöldben amúgyis hiányt szenvedő város közepén. Erre annál inkább szükség van – írja a lap levelezője – *„mivel városunk lassankint olly tömött épülettömeggé szilárdul, melynek sikátoraiba fris levegő be nem férkőzhetik"*.

Az ipar fejlődése lassúbb, gazdasági jelentősége kisebb, mint a kereskedelemé, de mert sokkal több mestert, segédet és inast foglalkoztat, mégis erőteljes befolyással van a város életére. Már a középkor végi Győrnek számottevő az ipara; a posztónyíró és a szabó céh meglétéről a Mohács előtti időből is vannak adatok, a XVI. századból pedig az ötvösök, takácsok, vasmívesek, vargák és borbélyok, míg a XVII. századból a fazekasok, csizmadiák, asztalosok, kötélgyártók, molnárok, kőművesek, bognárok, kádárok, üvegesek, ácsok, paplanosok céhlevelei ismeretesek. A Tudományos Gyüjtemény 1820. évi IV. számában megjelent Nagy-Győr jelességei című cikk egyebek között 136 vargát, 115 csizmadiát, 90 kocsmárost és vendéglőst, 25 taligást, 23 hajóst, 14 gombkötőt, 9 bábsütőt, 4–4 fűrészmetszőt, aranymívest és képírót, 2 képfaragót, 1–1 harangöntőt, kártyacsinálót, nádmézzel sütőt, orgonacsinálót, serétöntőt, trombitacsinálót, valamint 9 halászmestert sorol fel. A győri halászok látják el Pozsony és Bécs piacait is. Legjövedelmezőbb a vizafogás. Az íváskor a folyókba vándorló, 2–4 méter hosszú, 200–300 kiló súlyú halfaj a Vaskapu szabályozása előtt a Mosoni-Dunába is felhatol, s a győri halászok igen jól értenek fogásukhoz. Egyébként nagy tömegben zsákmányolnak harcsát, csukát, süllőt és ragadozó őnt; varsával, kerítővel vagy gyalommal. A csendesebb folyású vízágakban vesszőből varsákat raknak le, a szélesebb, sebesebb járású szakaszokon a 80–100 méter hosszú öreghálóval dolgoznak, vagy a 140–160 méteres gyalommal, amely nemcsak bekeríti a halakat, de zsákjába is tereli őket. Az áradások után visszamaradó sekély állóvizekben vesszőből font tapogatókkal, lefelé szélesedő, alul-felül nyitott, öblös kasokkal halásznak.

Győr kereskedelmi központ jellege jótékony hatással van az ipar fejlődésére is. Már 1845-ben mezőgazdasági gépgyár és gőzmalom dolgozik a városban, a tehetősebb takácsmesterek pedig több szövőszéken a legszebb női ruhaszöveteket és asztalneműket állítják elő. Ecker János kéziratos naplójából tudjuk, hogy az Olaszországból bevándorolt Francesco Lucardi győri sajt- és szalámigyára a 40-es években az ország minden részébe szállít. Az egész környék tejkészletét Lucardi vásárolja fel, s az a különös szenvedélye, hogy műveletlen, mocsaras helyeket bérel a várostól, termővé teszi őket, aztán okosan hasznosítja. A feltöltést, lecsapolást, megművelést olcsó munkaerővel végezteti, mert szülőföldjéről hozat embereket, akik roppant igénytelenek, amellett egész nap dolgoznak.

A honi ipar pártolására alakult Védegylet 1846 júniusában Győrött rendezi meg országos kiállítását, s azon 80 helybeli iparág mutatja be mesterműveit. Az Életképek ez év novemberében örömmel számol be a győri *„műipar"* erőteljes gyarapodásáról: *„A Hoffman és Leuschner gőzerőművű gyönyörű posztógyárában mintegy 68 ember foglalkozik naponként; – czukor- és több más gyárak virágzanak. A nyári iparmű-kiállítás Győrött elég fényesen bebizonyítá, hogy a hol erélyesen iparkodnak, ott lehetetlen nem haladni. A műipar és kereskedés milly kitünőleges jólétet képes rövid idő alatt elővarázsolni, kézzel foghatólag láttatja ezt Győr. A győriek anyagi jóléte olly fokon áll, mint hazánkban tán egyetlen hasonló város lakosaié sem."*

Az Életképeknek e cikke bemutatja és jellemzi a város népét is. *„Győrött földesurak, születési hautvolée, épen nem laknak; az egész városi lakosság egyenlő születésű és rangú"* – állapítja meg mindenekelőtt, majd így folytatja: – *„Győr lakosai, főkép némberei, jól termettek és szép arczúak. Itt az alsó néposztály is, kivált a hölgyek, szorgos bálványolói a czifrálkodásnak; főkép a terepély keményitős szoknyákon annyira kapnak még a szolgálók is, hogy falusi boglyakemenczéknek bátran beillenének. Győr úri népéről hódoló bókolattal kell megismernem, hogy náloknál szebbeket, csinosbakat hazánk egy városában sem láttam; főkép a leányok méltán magasztalvák ama nagy hírü névvel: »győri szépek«. Szépségök főkép szép termetök, szép szemök, de*

kivált szép finom arcz-bőrukben rejlik, a szep orr és finom arczvonások (kegyes engedelmokkel legyen mondva) naluk is ritkásan találhatók fel A bájos sudár alakhoz meg igen csinosan és divatos fennyel oltozkodnek." Ugyancsak az Életképek hasábjain, az 1846. december 5-i Belfoldi levelezés rovatban olvassuk a Kukkantó jelzésű helyi tudósítótól, hogy *„a győri holgyek szépséguk-, derult kedélyuk- s nemzetnes szellemukon kivul még háziasak is, melly erenynyel pedig nem minden varos holgyei dicsekhetnek."*

A népegészség a városi orvosokon és sebészeken kívul néhány magánpraxist folytató tudor kezére van bízva; a javallott gyógyszereket a Városház utca és a Főpiac sarkán álló, egyemeletes, kora barokk épulet piacra néző foldszinti helyiségében levő patika szolgáltatja ki Az 1617-ben már meglevő sarokház szomszédságában van a középkori homlokzatú Magyar Ispita, amelynek árkádos udvara a győri olasz reneszánsz építészet egyik remeke. Ez az 1660 óta működo ispotály nem kórház, hanem afféle menhelynek számító, jótékony intézmény, amely tehetetlen oregeket, magukra maradt ozvegyeket, elfáradt utasokat fogad be. (Az ispita eredeti jelentése kulonben a halászbárkának az a rekesze, amelybe a megbágyadt halakat rakják.) *„Ki hinne, hogy Győr varosanak polgari kórhaza nincsen!"* – csodálkozik még 1848-ban is a Pesti Divatlap. – *„A belvárosban egy-egy úgynevezett magyar- és német kórház (ispotály) van, mindegyik nehány par elaggott, de nem fekvőbeteg egyén számára, kiket ugy lehet megkulonboztetni, hogy a magyar korház férfi gyamoltjai sinóros dolmányban s nadragban jarnak, a nemet kórházei kabatban, mellyre fejér kereszt van varrva Van a pusztai majorokban katona-kórház, uj varosban pedig egy, idegen egyenek szamára, kik varosunkon keresztul utaztuk vagy ideiglenes itt-tartózkodásuk alatt megbetegednek."* Ez utóbbiban a betegek foldre vetett szalmán fekusznek, legtobbjük takaró nélkul.

Ebből az ujvárosi ispotályból fejlődik aztan ki Győrnek a „Szent Háromságról" elnevezett városi kozkórháza A Hosszú utcában, a három vendégfogadó szomszédságában levő egyemeletes, barokkos homlokzatú kóroda 1750-ben épul meg,

a reformátusok kisajátított imaháza helyén Az első medicinae doctor 1810-ben lép az intézmény kotelékébe, segédként egy seborvos működik mellette. Az orvos évi fizetése 200, a chirurgusé 150 forint. A betegek a Duna vizét isszák, amelyet naponta lajtokban szállítanak a kórházba. Az ágyneműk mosása még 1841-ben is valamelyik folyóban – a Rábca, a Rába vagy a Duna vizében – történik. Ez időben – olvassuk a lapokban – a betegek a halálnál is jobban félnek a tetszhaláltól, mivel tobb olyan eset fordul elő, hogy a felravatalozott hulla temetés kozben „feltamad" koporsójában. Ilyen esetek megelőzése érdekében tett intézkedésre utal az 1844. évi Regéló győri levéltárcája: *„Egy tehetós polgár alapitványabol a belvárosi temetóben halottashaz fog felallittatni, s ekképp a tetszhalottul eltemettetes ellen szegény es gazdag biztositva lesz."*

Az újvárosi *„korház erántı Valasztmány"* egyik 1845-ből való jegyzőkonyve szerint *„a betegek szama oly igen szaporodik, hogy az epulet – szük léte miatt – jelen idomban, a betegek elhanyagolása nélkul tovább fenn nem maradhat"* Elhatározzák hát még egy kórterem létesítését, egyben azt is, hogy a korabbi ingyenes ellátás helyett a kórházba folvett betegek naponként 10 pengókrajcárt tartoznak fizetni ápolásukért Az ujvárosi kórház sivár viszonyaiba ad betekintést egy 1845-bol való másik jegyzókonyvnek az a megállapitása, hogy *„a kórház szobaban a szukseget vegző betegek miatt a veszes kiparolgas altal a mellettok fekvő betegek, kik talan már jobbulasban vannak, ismet előbbi betegsegekbe vissza eshetnek"*. A választmany dontése: *„a Kórház Szobába egy oly hely alkalmaztasson, melly mintegy almáriumot képezve a falon úgy alljon, hogy abbul a kellemetlen szag szét ne terjeszkedhessen."* 1848 májusában egy mútóorvossal bóvítik a kórház személyzetét, az intézet elsódleges célja azonban továbbra is a szegény fekvőbetegek, a tehetetlen aggok ápolása. A város lakossága társadalmi úton – egyebek kozt mukedveló elóadások rendezésével is – igyekszik megteremteni egy műtéti kórház anyagi alapját, amelynek első ápoltjai aztán az 1848. október 30-i schwechati csata sebesultjei kozul kerulnek ki.

A reformkori Győr a nehéz idők eljottéig vidám város, egybe-

hangzóan erről tudósít valamennyi fővárosi lap, noha nem sok mulatóhelye van a lakosoknak. *„Van azonban mégis egy sétánya"* – jelenti 1844 nyarán az Életképek –, *„melly kellemes fekvése által némi kárpótlást nyújt. Képzeljen magának a nyájas olvasó a kül- és a belváros közt egy szigetet, mellyet a Rába két ága képez; ezen a szigeten szép fákat, mellyek lombos ágaikkal a hőség ellen védenek, mindenik végén két hidat, melly az Ó és Új-várost összekapcsolja, egyik oldalán a színházat, a másikon pedig egy úgynevezett körjátékot (Ringelspiel), ezek teszik nagyszerűvé a mintegy 3000–4000 négyszögöles térséget, melyet esténkint a hold vagy egy lámpa szokott világítani, s mellyet a győriek sétánynak neveznek. Nappal ez a hely üres, amikor beesteledik, akkor veszi kezdetét a »Schlapf Promenade«, amelyre a hölgyek egyszerűen, mondhatni pongyolában jelennek meg, mert a nagy sötétségben a különben bájos arcok közül egyet sem lehet megismerni."* Két évvel később, 1846-ban az Életképek városismertető *„fresco"*-ja visszatér erre a témára, s újból úgy ítél, hogy a város *„legtöbb varázzsal bíró helye"* a sétatér, amelyet hetenkint kétszer zene élénkít, az ifjúság költségén. Győr szépei azonban *„még e kecses helyet is gyéren s ritkán látogatják világos nappal, hanem midőn teljesen besötétedik, akkor gyűlnek ide, és az egyiptomi sötétségben, a nélkül, hogy egymás alakját szinről szinre láthatnák, szokták szinte féltizenegy óráig a sétatér árnyait megnépesíteni. Igazi bagolyszerű divat!"*

A férfiaknak a piaci kávéházon kívül a kaszinó és az olvasó társulat nyújt szórakozást. Az Olvasó Egyletet 1836-ban alapítja néhány fiatal ügyvéd, megyei tisztviselő és egy lelkes irodalomszervező orvos, dr. Kovács Pál, az első győri magyar nyelvű hírlap, a Hazánk szerkesztője, azzal a céllal, hogy a város közszellemét élénkebbé tegye, s *„a művelt körök férfi elemeit"* egy társaságba összehozza. Az Athenaeum levelezője Győr művelődési viszonyairól örömmel jelenti, hogy *„olvasni is szeretünk, csak legújabban is alakult a város kebelében egy olvasótársaság"*. Hogy Győr szellemi haladásban van, annak egyik bizonyítékát az 1844. évi Honderü szintén abban látja, hogy a virágzó olvasótársaság közkönyvtárában a magyar és német hírlapokon kívül kétezerháromszáz kötet könyv található.

Győr város művelt közönségének gyűlhelyeit felsorolja az Athenaeum 1839. április 11-i száma, s elsők között említi a Redout tánctermét, ahol nemcsak bálok, de *„muzsikai társalkodások"* is tartatnak. *„A hangászati estélyek egymást érik"* – jelenti 1847 decemberében a Honderü is, felsorolván a télnek élveit: *„Ezek pedig nálunk is, mint bármi nagyvárosban zenészetiek, színháziak és tánczvigalmiak; mert mi olyanformán állunk most a kis és nagy városok közt, hogy az előbbiek nyűgeiből még egészen ki nem bontakoztunk, de az utóbbiakéba már nagyrészt belebonyolódtunk."* 1846 óta Richter Antal székesegyházi karnagy buzgólkodására dalegylet és énekiskola alakul a városban, ennek ellenére még jó ideig kevés a zeneértő közönség. Ecker János naplója szerint a pesti színház egyik hegedűművészének 1847. január 3-i Redoute-beli hangversenye nem kelt érdeklődést, még a terem bére – 25 forint – se jön be. Ugyanez év februárjában a londoni származású Seymour Schiff zongoraművész meghallgatására viszont már több mint kétszázan jönnek össze. Ecker itt megjegyzi, hogy Schiff állandóan olyan viharos, zongoraölő darabot választ, hogy Széchenyi húsz lóerejű gőzmasinához hasonlítja, amikor pesti hangversenyén hallja. Nagy esemény 1847 júniusában Eduard Heindl fuvolás és Rubinstein Antal zongorista együttes hangversenye a Redoutban. Olyan szép számú közönség gyűlik össze, hogy a művészek tiszta bevétele fejenkint 40 forint.

A Redout nagytermében tartják az úri bálokat, míg a mesteremberek családjainak az újvárosi Nádor fogadó a mulatóhelye, s mint az Életképek 1846 őszén jelenti: *„eladó leányaikat vasárnapon esténkint ide hordják ismerkedtető tánczvigalomra"*. A Nádor nagytermét 1844-ben alkalmassá teszik úri bálok tartására is; erről az Életképek Belföldi levelezések rovatából értesülünk: *„A Nádor című vendéglőnek új haszonbérlője az utasokat eddig tovarettentő vendégfogadót mind kivülről, mind belülről nagyon izlésesen kiépitvén, a tánczternet úgynevezett nobelbállal nyitá meg. Az országszerte hires szép győri hölgyek közül többet láttunk itt együtt."* Ecker naplója megemlékezik a Kaszinó 1847. január 26-án tartott báljáról az újvárosi Palatinus szállóban, s leírja, hogy a terem falai egészen a mennyezetig

nemzeti színű drapériával voltak borítva, s a 496 résztvevő 185 forint hasznot hozott a kórházalapítás céljára.

A legelőkelőbb bálok színhelye mégis a Redout. A Regélő 1844. január 20-áról keltezett vidéki levéltárcája az olvasótársaság táncvigalmáról számol be, amely az évente megrendezésre kerülő négy úri bál közül a legpompásabb szokott lenni: *„Öltözetre nézve igen díszesek voltak a nők"* – jelenti a Mester aláírású tudósító –, *„csak azt sajnáljuk, hogy némellyek atlaczruhában keresik a felsőbbséget, s nemes rendből születést; mások a polgári rendből kiemelkedést és gazdagságot..."* A Redout nagytermének a padozata vastagon be volt eresztve viaszkkal, úgy hogy a bálozók talpa egy ujjnyival vastagabb lett – ezt csak úgy mellékesen jegyzi meg a levelező. A Pesti Divatlap 1843. január 20-áról keltezett tudósítása részletesen leírja, milyen is egy *„nobel bál"* a Redoutban: *„A terem jól ki volt világítva, zene kétféle, Köppel úr zenekara s a másodrendű czigányok, az úgynevezett párisiak most Pesten működvén. Köppel úr kara elég lármás, de harmoniátlan, fülsértő. Tánczoltunk valóságos magyar dühvel hat keringőt, egy mazurt s két francianégyest. Hát körmagyart? kérdi a kegyes olvasónő. Tánczoltunk bizony azt is, és ugyan háromszor... Az öltözetre nézve lehetetlen elhallgatnom, hogy némelly ifjaink csak a körmagyart lejtették zekében, a többi tánczot frakkban, mintha szégyelnék a külföld szokásait sérteni. Istenem! meddig leszünk még a külföldi szokások, külföldi tilalmak rabjai! Hölgyeink nagy része rövid újjú, veres vagy kék bársony mellénykében volt, melly alól dús redőkben folyt le egész a kisded lábokig a hullámzó selyem. A mellénykék ezüsttel zsinórozvák."* A bálokban a legnagyobb szerepet a jogakadémisták, a jogászok játszák: *„a tánczoskar, kevés kivétellel, a jogászok által töltetik be"* – olvassuk az Életképekben. Sajátos farsangi mulatság Győrött a hajóslegények bohókás felvonulása. Ez abból áll, hogy nagy tömegbe összegyűlve, álarcokban és jelmezekben járják be a várost: uraikat, a gazdag kereskedőket házaiknál megtisztelik, s azoktól a farsangi mulatságra valót kapnak. A karneváli felvonulók a hajósgazdáktól és a gabonakereskedőktől ezer forintot is begyűjtenek. Ebből az összegből a város szegényeinek bőven juttatnak

a derék hajóslegények, de azért marad az ó farsangi vigalmaikra is

A társasélet egyébként Győrben is meglehetősen szűk korre szorítkozik, a nők elbujva otthon ulnek, és párizsi titkokat olvasnak. A Pesti Divatlap írja 1844-ben· *„Nincs valódilag kifejlett társaselet, nyilvanos mulatsag, mert a fiatal es nőtlen fiskálisok és prokatorok, orvosok, tanulo ifjuság, kereskedók stb mind kulon kis kort kepeznek, melyek kulonnemuek- es fajúakhoz nem simulnak. Így vagyunk szetszaggatva az előitelet, igy elkulonítve a rangkórság altal Az egyetlen a szinház, hol latjuk egymast."* A színház! Ez aztán mindig szívugye a fiatal győri értelmiség egy szükebb korének A Rába szigetén, a sétányon 1798 óta áll a klasszicista kőszínház, amely ugyan a XIX. század első felében inkább még német társulatok otthona, de 1812-ben már magyar nyelven adják elő benne a Báthory Mária című 5 felvonásos szomorújátékot, amelyet a fennmaradt színlap szerint *„tisztelendő Dugonics András ur"* irt. A honi nyelvú színészet támogatasára dr. Kovács Pál orvos és Zmeskál István kezdeményezésére 1841-ben megalakul *„a magyar szineszetet biztositó egylet"* A vállalkozás sikerrel jár, a színészek ettól kezdve a biztosító egylettól kapjak pontosan a havi fizetésuket

A szinházban 54 zártszék és 18 páholy van. Bérletben egy paholy elóadásonkint egy pengóforintba kerul, a tehetósebbek tehát inkább mennek páholyba, mint zártszékbe, vagy éppen foldszintre. Minthogy azonban nincs annyi páholy, mint ahány tehetős család, tobben tartanak egy páholyt, s azt felváltva látogatják. Ennek kovetkeztében hétkoznaponkint a foldszint csaknem ures. Így még a jól szervezett tarsaságok is tetemes veszteséggel játszanak hétkoznapokon, bukástól csak a vasárnapi kozonség menti meg óket, és a biztosító egylet segitsége Az Életképek keresi a részvétlenség okát, s a darabok kiválasztásában találja meg, és abban, hogy a kozonség nem szereti az ismétléseket. Erre utal 1847 december 26-i számában, amikor azt jelenti, hogy Bellini Ismeretlennő (La Straniera) című operájának bemutató elóadása nagy sikert hozott *„Telt szinház"* – ujjong a helyi tudósító. – *„Kitunt ismet, hogy a győri kozonseg csak az új darabokat szereti, mert a ket izben adottakat nem*

látogatja; pedig hiába, minduntalan új meg új darabokat, különösen dalműveket nem követelhetünk színészeinktől." Ugyancsak az Életképek 1848. január 6-i keltezéssel arról ad hírt, hogy a dalszínház-társaság egyik jeles tagját, Szilágyi Sándort jutalomjátéka alkalmából a joghallgató ifjúság arany gyűrűvel tisztelte meg: „*Éljenek a művészet meleg lelkű pártolói, kik a művészi érdemet nemes czélú serkentésükkel méltányolni tudják! Szinházunk teljes tárháza a szellemi élvezetnek, mit eléggé bizonyít a naponkénti előadásoknak a városi közönségtőli buzgó látogatása.*"

Győr ekkor már csaknem annyira magyar város, mint a középkorban volt. Jellegét a török kiűzését követő tervszerű németesítés ugyan átmenetileg megváltoztatja, de az idegen földről ide kerültek a reformkor szellemében gyorsan hozzáidomulnak a törzslakossághoz. Az Életképekben 1846 őszén győri freskókat festő Csatáry Ottó szinte jelképszerűen fejezi be városportréját ezzel a mondattal: „*Végül említetlenül nem hagyhatom, hogy a győri éjiőrök magyarul éneklik meg az éji óraütéseket.*"

Amikor a múlt századi utazó a Zrínyi vagy a Pannonia gőzhajó fedélzetén Győr felől jovet a Pilis hegység lábához ér, szinte a táj egére lebbenve emelkedik föléje az esztergomi székesegyház kupolája. *„Midőn a basilicát e magasságban látám magam előtt, a Sion emlekezete fogott el, s a capitoliumi Jupiter temploma, s az athéni Pallasz Parthenona"* – így látja Kazinczy 1831-ben a még csak épulő dómot, nem ugyan a Duna felől, hanem ahogy az egyik szeretetre méltó benedekrendi tanár kíséretében felfelé gyalogol a Várhegyre. *„Ismertem rajzolatokból, a mi készul itt, s tudtam, mily rettentő nagyságú munka"* – folytatja – *„de a valoság felulmúlta minden nagy képzeletemet."* A székesegyház alapjait már 1822-ben lerakták, de Kazinczy még mindig csak csupasz vázát látja, amelyről hiányzik a huszonnégy sima torzsű oszlopon nyugvó, félgomb alakú kupola, a legrégibb magyar várost majdan megkoronázó főhangsúlyú építészeti elem. *„A templom testének fala, mely a kupolát fogja tartani, minden ablak nélkul, gorogosen, mely temérdek nagyság!"* – lelkesul Kazinczy – *„A nezőt elfogja kicsinységének érzése; de egyszersmind nagyságának érzése is.. "* Ugyancsak 1831-ben jár az esztergomi Várhegyen a Regélő T. L kézjegyű tudósítója, s beszámolójának elragadtatottsága felulmúlja Kazinczyét: *„Irtoztató munkálatokat látni itt; a nagyra törő mesterség egész hegyeket hányt-el, mellyek a tárgy czelját hátráltatták Hogy a templom elő-homlokát egy látással felfoghassuk, lekerultunk a már elsimított tér végéhez, melly lejtősen, lassú emelkedéssel vezet a basilicához. A készuló óriási munka magára vonta lelkemet és szemeimet, mellyek, ugy tetszik,*

minden erejüket öszveszedték ezen rég óhajtott látományra. Úgy nyüzsgött itt a sok napszámos, mint hangyák a mezőn, vagy Aineisben a carthagói megszállók. A nagy felséges templom könnyen képzelteti a bámulóval Róma díszét az egyetlenegy Sz. Pétert." 1842-ben ugyancsak a Regélő ad helyszíni tudósítást a bazilika építésének folytatásáról: „*A geniális Hildtül az egésznek újjá alakítása remélhető. A Bakács-kápolna tiszteletet lehelő régiség. A Szt. Istváné szobrászatilag nevezetes. Itt áll a protomartyrnak egy szép szobra, Ferenczynek ügyes kezétől faragva. Átellenében van Ambrus érseknek szép síremléke Pisanitól, egy olasz mestertől. NagyszerŰ a templom alatti sírbolt, több osztályzatával, szobraival s falüregeivel, mellyekbe már többen részint temetkezvék, részint porló maradványokban áthozák.*"

További négy év múltán, amikor Garay János 1846 nyarán a Pest nevű gőzösön halad el Esztergom mellett, még mindig azt a kérdést teszi fel az Életképekben, hogy mikor fog elkészülni, s egyáltalán elkészül-e valaha e roppant építmény? A hajó utasai épp ebéd után vannak, s négy pengőkrajcáros szivarjukat elszívni mennek föl a nyitott fedélzetre, hogy „*szemük, szájuk elálljon*" a gyönyörű látványra, amelyet a föléjük magasló székesegyház nyújt: „*A nagyszerű épület, melly ha egyszer elkészül, páratlan leend hazánkban, 26 év múltán is még csak, mint a gőzösről is látszik, félkészen áll, de így is fejedelmi s pompás képet nyújt a Dunán utazónak.*" 1847-ben a Pesti Divatlap közöl jelentést az ímmel-ámmal épülő bazilikáról. A tudósító mindenekfölött a sírbolttól van elragadtatva. A szentélyből száz lépcsőn jut le az ember a föld alatti üregbe, amelynek kapujában két faragott szobor áll. „*Az egyik jobbjában 80 fontos koszorút tart, míg baljával az égbe int. No,*" – jegyzi meg kajánkodva Bökfy Zakariás, az útirajz szerzője – „*ha azt ábrázolja e kép, hogy az égben 80 fontos koszorút tesznek fejünkre, nem igen találkozik ember e tereh alá, hacsak paraszt nem, ki e földön már megszokta a teherviselést. A másik szobor lefordított fáklyát tart kezében, melly a múlandóságot képezi... Több nevezetességet találtak, midőn a templom alapjat ásták, s az mind a kriptában van. Jelesen ott nyugosznak Szécsy primás hamvai, Vitéz János, Janus Pannonius, a hajdani magyar költő.*" Megemlíti a cikk,

Esztergom a párkányi komptól nézve

hogy a sírboltban külön fiókok vannak a prímások és a kanonokok részére, s az egyikben a bazilika építésze, akit a felesége gyilkoltatott meg. A véres bűntényről „Borzasztó gyilkosság" címen 1839-ben a Regélő e kis híre számolt be: „*Esztergomban oct 9-ke reggelén szobájában holtan találtatott Pacgh János primás-érseki épitész, basilicánknak népszerű építője; és pedig rémítő alakban találtatott, mert gyilkos kezek fejét hasították-ketté, és egész testét irgalmatlanul összezúzák. A várbeli sírboltba temették el, melyet több más jeles épülettel együtt ő tervezett.*"

A Dunán hajózók végül is több mint három évtizeden át nézhetik, miként épül a reformkor stílusát, a magyar klasszicizmust méltóságteljesen képviselő bazilika, hiszen csak 1856

augusztusában kerül sor felszentelésére. Kazinczy szerint sokan sajnálták, hogy az ország legnagyobb temploma nem Pesten épült fel, de az útirajzíró költő véleménye szerint a hely, ahol Szent Istvánt megkeresztelték, joggal kívánhatja, hogy *„tiszteletes legyen a nemzet előtt"* ily nagyszerű alkotás révén is.

A középkori Esztergom a magyar műveltség messzire fénylő központja századokon át. Az Árpád-kor építészeti kultúrája itt virágzik ki a legpompázatosabban. A Várhegy fennsíkjának északi fokán még Géza fejedelem emelteti az első uralkodói lakhelyet, hogy III. Béla idejében megépüljön az a franciaromán ízlésű királyi palota, amelynek törmelékektől takart maradványai Hild bazilikájának építésekor még a föld alatt rejtőztek. A XIII. században, az udvar Budára költözése után Esztergom egy időre a papi–földesúri mezővárosok sorába süllyed, a középkor legvégén azonban újabb virágkora fénylik fel; reneszánsz érsekei díszes építkezésekkel bővítik a hatalmas bástyafalaktól övezett várpalotát. A humanista Vitéz János idején, a XV. század derekán az esztergomi érseki udvar gazdagsága és pompája túlragyogja a budai királyi rezidencia fényét is. Az 1506-ból való vörös márvány Bakócz-kápolna az új bazilikába beépítve tanúsítja a reneszánsz érseki székhely nemes pompáját. A XIX. század embere egyébként magából a várból csak a déli falak egy részének omladékát látja. A hajdani erősség föld alatti helyiségeiben katonaszállás van, a legmélyebb részén pedig egy szabálytalan négyszög alakú terem, amelynek boltozatát nyolc fali gyámoszlop s egy középen álló magas, tömör oszlop hordja. A várnak ez az egyetlen épségben megmaradt, XII. századi lakószobája a múlt század második felében kápolnaként szolgál.

Esztergom királyi fénye a hódoltság idején hunyt ki, a hajdani székváros a török alatt jelentéktelen faluvá süllyed, lakossága lecsökken néhány százra. Az oszmán kitakarodása után eseménytelen évtizedek hosszú sora múlik el fölötte nyomtalanul. Földészei szőlőt, bort, gyümölcsöt termesztenek, céhekbe tömörült kézművesei egyszerű árucikkekkel látják el a Kisalföld falvait. 1820-ban aztán visszaköltözik falai közé a török elől Nagyszombatba menekült érsekség, szerzetesrendek települ-

nek meg benne, s Esztergom mihamar az ország legjellegzetesebb papi városa lesz; csendes és komor. Kövei s a múlt jelenvalósága mégis felejthetetlen hangulatot varázsol a köré, aki megáll a vár omladozó bástyái, vagy Vak Bottyán kuruc generális árkádos palotája, a legszebb magyar lábasház előtt. Ez a zömök pilléreken nyugvó, egyemeletes barokk épület, amelynek vörös márvány főkapuja fölött faragott kőmellvédes erkély néz a főtérre, 1728 óta a polgárváros tanácsháza. Esztergom ugyanis az 1894. évi egyesítésig négy különálló részből áll. A Várhegytől délre terül el a korábban fallal körülvett, tulajdonképpeni szabad királyi város, a polgárváros; közvetlenül a Duna partján, a Várhegytől nyugatra húzódik keskenyen az érseki- vagy víziváros; északról csatlakozik hozzá Szentgyörgy mezőváros; míg az ugyancsak falusias jellegű Szenttamás a Várhegy és a polgárváros között helyezkedik el. A török időkben teljesen elpusztult királyi város a XVIII. században barokk stílusban épül újjá, középkori szerkezetét azonban megtartja, súlypontja továbbra is a mai Széchenyi tér marad, amely a XI. század eleje óta mindig piac. A múlt század elején földszintes és egyemeletes barokk, copf és klasszicista stílű középületek és polgárházak veszik körül, kiemelkedik közülük a kecses rokokó ablakkeretekkel ékes homlokzatú Szerencsés-ház, és persze mindenekelőtt az 1698-ban épült tanácsháza, amelynek erkélyéről a város hatalmának jelvénye, a vaskampókba illesztett pallos fenyegetően mered a jámbor vásáros népre, a Duna két partjának falvaiból ideáramló árusok tömegére.

A városháza mögött áll az egyemeletes barokk vármegyeháza, a szépen faragott kőkeretes kapuján elhelyezkedő, áttört korlátú, díszes erkély ünnepélyes alkalmakkor kap nagy ritkán szerepet. *„A vármegyeház kicsiny, de csinos"* – írja 1847-ben a Pesti Divatlap –, *„elég tág udvarában a mennyi nemese van, tántorogva is elfér"*. A királyi városnak két temploma közül a vármegyeház mellett levő, torony nélküli, piramisokkal díszített homlokzatú a ferences templom, nem messze tőle, az egykori halpiacon – a mai Pór Antal téren – áll az egytornyú, csigás díszes oromzatú belvárosi plébániatemplom. Ez utóbbi a IV. Béla által alapított, s a török által 1541-ben lerombolt ősi

szentegyház helyére települt, a fölé a kripta fölé, amelybe 1270-ben maga az alapító király is temetkezett.

Messze a polgárváros egykori falaitól délre, alacsony viskók között magasodik fel a római Pantheon mintájára emelt, úgyszólván egyetlen kupolából álló Szent Anna-templom, amelyet inkább csak „rotondá"-nak hívnak. A bazilikát alapító Rudnay Sándor prímás kezdi építtetni 1828-ban, ugyancsak a meggyilkolt Johann Baptist Packh tervei szerint. Kerek épület, előtte hat dór oszlopos előcsarnok, fölötte két tornyocskával; a kupola tetején zömök lanterna ül. Amikor Kazinczy 1831 áprilisában Pannonhalmáról jövet útiszekerén behajt Esztergomba, még épülőben látja a kerektemplomot; tele van kőművesek állványaival, ezért nem lát fel belülről a kupolába. Dicséri a tornác gyönyörű toszkán oszlopzatát, de a tornyocskákat és a kupola tetejére helyezett lanternát igen kifogásolja: *„Oh, ha annak lámpát nem adnának! oh, ha tornyocskákat nem! Mondám, mikor ezt a gőzhajóról, s most midőn Nyerges-Újfaluból megpillantottam. De a keresztyén cultus harangokat, és az új izlés a kupolára lámpát kíván; noha Nápolyban a Franciscus de Paula templomában sem tornyocska sem lámpa nincs."* A fővárosi lapok elsősorban a kerektemplom elhelyezését kifogásolják. A Regélő 1842 márciusában kiemelten emlékezik meg a *„rotondáról"*, de megjegyzi, hogy *„classicai egyszerű szépségéből sokat veszít a város csúnyább részéni helyzetével. A szigetben építve egy görög akadémiát képezne."* Az 1847. évi Pesti Divatlap szerint *„megnézésre méltó"* ugyan Rudnay prímásnak ez az alkotása is, de kár, hogy e pompás épület Esztergom *„egyik igénytelen részén"* áll.

A Vár tövében elterülő Víziváros a Dunára tekint, s a hegyoldaltól a folyam partjáig terjed. Szűk utcácskáinak házai valósággal hozzátapadnak az erődítmény falához, amelynek északi záróbástyája, a Veprech-torony szinte benn áll a Dunában. Ez az erős bástya oltalmazta századokon át azokat a forrásokat, amelyek a vár vízellátását biztosították. Fényes Elek 1847. évi országleírásában Esztergom egyik nevezetességeként említi az erőművet, amely a Dunából 150 ölnyi magasra tolja fel a vizet – óránkint 200 akót, vagyis 110 hektolitert – a vár tetején levő

tartalyba. Az egymást követő ostromok során tonkrement ősi *„vízhajtógépet"* Rudnay érsek állíttatja helyre 1820-ban, alkalmassá téve arra is, hogy a székesegyház előtti hatalmas téren felsorakozó tizenhárom kanonokházat ellássa ivóvízzel. A *„kanonokurak lakjai"* kozul tizenkettő egyébként a bazilika építésvezetőjének, J. B. Packhnak az alkotása 1828-ból. A vár déli bástyafokára tekint a vízivárosi plébániatemplom két hegyes sisakos, karcsú toronnyal kozrefogott domboru főhomlokzata; kolostorépulet csatlakozik hozzá, s kozelében áll az 1739 évi pestis emlékezetére emelt barokk Mária-szobor. Szentgyorgy és Szenttamás teljesen falusias része a múlt századi Esztergomnak, az utazó legfeljebb a Szent Tamás-hegy kálváriakápolnájara vet egy futó pillantást, amelyet festői osszevisszaságban vesznek korul a bazilikát építő kőművesek, kulonböző mesteremberek és napszámosok apró házacskái

A kozépkori rommaradványokra épult Esztergom a vár és az osi városmag kivételével a maga osszességében is inkább falusias jellegű – hajdani fényét az érsekség és a kaptalan hazakoltozése révén sem szerzi tobbé vissza az egykori királyi székhely. A Rajzolatok 1836-ból való tudósítása szerint Esztergom *„rendetlen s tekintetlen"* város, kulso részeiben a házak nagyobb része még szalmával van fedve. A gózhajón érkező, Gaál jelzést használó cikkíró csak a kornyéken talál említésre méltó látnivalót. *„A városon kivul az erseknek egy mulatohaza szep és saját nemú izlesben épulve mar távolrol kedvesen tűnik az utazó szemebe"* 1842 júniusaban Berecz Károly, az Athenaeum munkatársa vet ropke pillantást az érseki székhelyre· *„Esztergom egy szomorú tekintetű, sziklas helyen epult varos"* – irja – *„A Dunárol tekintve egy apro házaktól korulvett, szeles templom szurke falai tunnek elő A házacskák utfele fordulvák, s oly szorongva latszanak magok korul tekintgetni, mintha szegyenlenenek a szep kilatást nyujto tetőről letekinteni a boldog hon dus tereire De a varos alatti kertben hosszu gesztenyefa-sorok kozt gyonyorű seta-ter van."* Az 1845. évi Pesti Divatlapban Vahot Imre a *„nagyfejú"* jelzőt adományozza Esztergomnak, Úti emlények cimu rajzolatában. *„Nagyfejűnek azert mondom"* – irja –, *„mert a var tetejen most epulő roppant basilica, s a kis, szerény iparos*

város közt nincs kellő arány". Fényes Elek országleírása elsősorban a királyi várossal foglalkozik; megjegyzi, hogy utcái elég rendesek, tágasak, kövezettek, a házak azonban többnyire alacsonyak és zsindellyel födöttek, ennek ellenére csinosak. Ide kívánkozik a Pesti Divatlap 1847-ből való tudósításának egyetlen mondata: *„Esztergom szebb város, mint Veszprém, de kövezete rosszabb még Fehérvárénál is..."*

A négy településből egybeálló város lakossága 1826-ban 6600, két évtized múltán, 1847-ben pedig 8236 lélek. Ez utóbbi adat Fényes Eleké, aki hozzáteszi, hogy az esztergomiak főképp szőlőművelésből és kézművességből élnek. A Kis-Duna partján levő tímárműhelyekből vásárolják a feldolgozásra váró bőrt a szűcsök és szíjgyártók, míg a takácsok szőtte vászonból a kékfestők készítenek igen kelendő árucikkeket. A Várhegy alatti Duna-szakaszon a század elején 15 vízimalom őrli a Duna bal parti síkság gabonáját; molnáraik Szentgyörgymező faluban laknak, messzi a város központjától. A század derekán Esztergom lakossága már túlhaladja a 10000 főt, de továbbra is meglehetősen jelentéktelen város. Hunfalvy János még az 50-es évek végén is azt kénytelen megállapítani róla, hogy *„kereskedésre és műiparra nézve"* Esztergomnak semmi nagyobb szerepe nincsen.

Egyedül iskolái emelik ki a várost a többi Duna-parti település közül. Az 1694-ben alapított gimnáziumon, valamint a kereskedelmi iskolán és a tanítóképzőn kívül a *„primás ő herczegsége magas pártfogása"* mellett kisasszonynevelő magánintézet is van a városban. Növendékeinek vizsgájáról – vagyis *„próbatételéről"* – 1846. július 25-én egyebek között ezt jelenti az Életképek: *„A 26 kisasszonyka pontos, értelmes, szabatos, nyilt feleleteit és derék kézműveit és gyakorlatait dicsérni el nem mulaszthatta a szép-számu gyülekezet."* A kulturális élet eleven része az 1761 óta működő könyvnyomda, melyet a pozsonyi Royer család alapított.

A Várhegy alatt a Duna két ágra szakad, s hosszúkás szigetet formál. A kisebbik ágon állóhíd van, a nagyobbikon hajóhíd, amely a túlparti Párkányba visz át. Itt 1765-től 1842-ig repülőhíd – vagyis komp – jár, a hajóhidat 1842 tavaszán Kopácsy

érsek állíttatja föl. A párkányi hajóhíd 267 öl hosszú (1 öl= =1,9 méter), szélessége a gyalogúttal együtt 27 láb (1 láb= =31 cm), és 37 hajón nyugszik. *„A vontató gőzösök előtt"* – írja a Társalkodó – *„6 hajó hárításával 30 ölnyi szabad teret nyitnak igen ügyes erőművek segedelmével. A híd kezelésére állandóan 20 ács, horgonyász és révész fizettetik."* A két Dunaág közti kis sziget szép formájú és dús növényzetű; kár, hogy partjára kevés gondot fordít a szépítő bizottmány – kifogásolja 1847-ben a Pesti Divatlap. *„A legkellemesebb sétahellyé lehetne tenni"* – véli a lap – *„míg most ronda szeméthalmok és bőrhulladékok között érjük el a nagy Duna partját."* E kis sziget felső részén van a gőzhajók állomása, s a parti sétányon levő bódékban hűsítő italok várják a jövő-menőket.

A Kis-Duna, a Várhegy és a Tamás-hegy közötti területen fakadó langyos források vizét már az első magyar századokban is használják. Az 1800-as évek elején a fürdő nádas, mocsaras környékét rendezik, a forrásokat medencékbe vezetik, s 1844-ben kényelmes vendégházat építenek melléje. *„Tisztelet, becsület Esztergom biráinak"* – írja Bökfy Zakariás az 1847. évi Pesti Divatlapban – *„mert a hajdani poshadt, büdös békafészek helyén csinos fürdőt emeltek, mellyben oly csinos leányka kinált meg fürdővel, hogy alig tudtam elhatározni, mikép szemeim fürösszem-é szemei kék tengerében, vagy az úti port mossam le tagjaimról."* A népszerű folyóirat már 1845-ben megkülönböztetett figyelmet fordít az esztergomi fürdőre: *„A basilica s a város szélén álló gyönyörű, kúpfödeles kápolna után Esztergomban legszebb épület a káptalan fürdőháza, melly Pestre is beillő díszes kávéház- és vendéglővel van kapcsolatban"* – állapítja meg Vahot Imre. – *„Minden van itt, még táncz- és olvasóterem is, de nem kis hiánya az, hogy többnyire senki sincs benne."*

Aki meg akar szállni a városban, az a piactéren levő Fekete Sas vendéglőben, vagy a mai Kossuth Lajos utcában található Három szerecseny fogadóban kaphat alkalmatos vendégszobát. *„A 'szerecsen' vendéglőben jó szobát, jó szolgálatot találtunk"* – adja hírül Frankenburg Adolf az 1845. évi Életképekben, s hozzáteszi, hogy Esztergomnak nagyszerű fürdőháza van, kávézóval, ezenkívül három cukrászdája, de aki fagylaltot akar enni,

három nappal előbb meg kell rendelnie. Végül kifakad: *„Egy gyűszűpohár málnavízért fizettünk nyolc garast."* Ugyancsak 1845-ből való a Honderü összefoglalása Esztergom társadalmi életéről. A Vidéki futár rovatban a Szives aláírású tudósító jelenti: *„Városunkban nem élénk az élet, kivévén a hivatal szobákat. Itt sem színészet, sem hangverseny, sem estélyek, sem pártviták, sem védegyleti mozgalmak. Egy rosszul terülő városnak ez a sorsa, mert terhes a közlekedés, kivált feneketlen sarakban. A társaság sem igen biztatja hölgyeinket, mert kevés a tánczos, s meg kell vallanunk, hogy nincs is ügyes bálrendezőnk. Az olvasókör a társas életet sem bírja szárnyra költeni, mert itt kevés a társalgó..."*

A farsangi táncvigalmakat a fürdő báltermében tartják, s 1848 februárjában az Életképek örömmel jelenti, hogy szűnőben van a kasztokba zárkózás, *„a cottériák egymást kerülő és lenéző szelleme"*, ami korábban a társasélet minden megnyilvánulását jellemezte: *„... még két évvel ezelőtt éppen e teremben elkülönöző tánczvigalmak tartattak; nehogy a sors által kézműre szorított nép-osztály, vagy pedig éppen ollyak, kik Istenüket a legrégibb hit szabályai szerint imádják, bekeveredjenek azoknak tánczfüzérébe, kik csak ílly elkülönözés által bírták magukat feltűnőkké tenni a szellemi míveltségben semmiben sem hátrább álló polgártársaiktól."* Ugyancsak a fürdő „szálájában" tartja a város helyőrségének a zenekara hetenkénti zeneestélyeit, amelyeken *„a város s vidék előbbkelőinek alkalmuk van a szépnem körében a hosszas téli estéket átenyelegni"*.

A fényes múltjának csak igen halvány visszfényét őrző városkának nincs számottevő idegenforgalma. A romjaiból nem a legszerencsésebb elrendezéssel újjáépülő Esztergom vonzereje megyeszékhely létére is meglehetősen csekély; legfeljebb fekvésének, természeti környékének szépségére hivatkozhat, aki meglátogatására buzdít, miként a Regélő teszi 1835-ben: *„A min én Esztergamban leginkább csodálkozom, az, hogy a Pestiek olly gyéren és ritkán látogatják-meg e várost. Azon hegysor, mellynek tövében a város elömlik, s azon tágas-hímes völgy, melly mélyen alattok elterül, amaz lombjaival és csúcsaival, emez a széles és királyi Dunával, a tájak leggyönyörűbbike."*

Érdeklődés alig van Esztergom iránt, pedig megközelítése a fővárosból igen jó. A budai Bomba téri (ma Batthyány tér) Fehér Kereszt fogadótól induló személyszállító postakocsi az 1820-as években kétszeri lóváltással három óra alatt beér az esztergomi Főtérre, 1831-től kezdve pedig kikötnek az érseki városban a Pest és Bécs között járó gőzhajók is. A hajón utazót elsősorban a táj szépsége ragadja meg, a Duna-kanyarban kezd *„a gőzösöni utazás a vidék borzasztó szépsége miatt érdekesbülni"* – lelkesedik 1847-ben a Pesti Divatlap munkatársa, amikor Esztergommal gyorsan betelve, tovább hajózik Vác felé, amely a gőzhajó következő állomása.

„Váczról semmi más megjegyezni-valóm nincs, mint hogy otrombább népet soha nem láttam, mint a mely akkor űlt Vácznál gőzösre. Nem is várva a bentlevők kiszállását, mint a csürhe rohant be. Ha ez mindig így van, tanácslom, hogy a hajóskapitány pandurt állítson a kapura" – a Pesti Divatlap imént idézett cikkírójának véleménye ez. Az újságíró rövid városnézés után vonattal utazik tovább Pest felé, s a váci vasútállomáson ugyanaz az élmény rázza meg, mint ami a hajóról való kiszállásakor oly kemény kifakadásra bírja: *„Nyolc óra után gőzkocsira ültünk, azaz rohantunk, mert csakugyan van egy baromi azon rohanásban, midőn a váróteremből az utasokat kieresztik, s a kocsikhoz futnak."* Tömegekkel találkozik az utas Vácnak mind a vasúti, mind a hajóállomásán; közlekedési szerepköre teszi a várost Esztergomnál jelentősebb központtá. A 40-es évek végén már Vácig megy vonattal a Felső-Magyarországra utazó; itt száll át a gőzkocsiról a delizsánszra, ha a bányavárosok felé tart. Pozsonyba is hamarabb ér el innét a könnyű kocsijával személyszállítást végző, s lovat gyakran váltó „gyorsparaszt", mint a fölfelé csak lassan cammogó gőzhajó. Vác minden égtáj felé fontos közlekedési gócpont.

Aki Esztergomból érkezik, a gőzhajó fedélzetéről egyben látja a várost tájával: a Börzsöny és a Pilis közti visegrádi szorosból kitörő folyam hirtelen délnek fordul, a hegyvidék hátrább húzódik, s az Alföld szegélyén, lágy hajlatú szőlősdombok karéjában tűnik fel a Dunára tekintő Vác. A Tudományos

Gyüjtemény 1818. évi sorozatában Nagy Imre városrajza így szemlélteti a település földrajzi helyzetét: *„Midőn a Duna a két Hegyallya között szőke vizét napkelet felé hempelgetvén a hajdan híres Visegrádi Vár omladékihoz érkezik, két ágokra szakadván Délnek tsavarodik, a jobb ága a Vértesi hegyek alatt, a bal ága pedig, melly a másiknál sokkal szélesebb, egy nagy térségen siet Buda felé, ezen ágynak bal oldalán, a Visegrádi váron alól két óra járásnyira fekszik Vátz Városa."* Kialakulását a hegyvidék és a síkság érintkezési vonalán, a hirtelen alföldiessé váló folyam kissé fölmagasodó partján, az északra vezető ősi főútvonal mentén településföldrajzi tényezők határozták meg. Már az alföldön fekszik, de közvetlenül mögötte húzódik az Északi-Középhegység vonulata, amelyből a Cserhát legmagasabb hegyorma, a 652 méteres Naszály – régi magyar nevén Nagyszál – a városhoz egészen közel van, s nemcsak szép természeti háttér, de mészköve gazdag építőanyagforrás is. Vácnak a Kárpát-medence közepén való elhelyezkedését jól érzékelteti Batthyány Vince 1805-ből való útirajza: *„Ezen Helynek fekvése kellemetes és nevezetes. A közel lévő hegy (neveztetik Nagyszálnak, rendesen pedig Váczi hegynek) öszveköttetésben van a mi északi hegyeinknek iszonyú rakásaival. A hegy tövében fekvő sikságok pedig Péterváradig és Fejértemplomig tartanak."*

A gőzhajó kikötőjénél egy kis darabon kőfal védi a partot, és ritkás eperfasor díszíti. A legszebb sétányt lehetne itt kialakítani – véli Halászy József az 1843. évi Honderü Vidéki futár rovatában –, de *„timármesterség bűze idegenít el a helytől, mert a jó mesterek ott hagyják munkájoknak kiáltó nyomait, vagy jobban mondva halmait, a cserzéskor elhulló forgács-petrenczéket illatos halmokban szerte a dunaparton"*. Aki leszáll a hajóról, észak felől a középkori városfal egy kicsiny maradványát láthatja, a hengeres testű, kúpos tetővel fedett Hegyestornyot, délről viszont erőteljes hatással magasodik a part fölé az egykori városmagot hordozó dombon levő ferences templom és rendház. *„A sz. Ferencz-rendűek temploma roppant magasságú épület, különösen fedélzete borzasztó meredekségű, mellyhez hasonlót messzeföldön nem lehet látni; a hozzá ragasztott zárda szerfelett erős építmény, miszerint igen hihető, hogy ez hajdan a*

Vác feltárul a gőzhajón érkezők előtt

várat képezé" – írja az 1846. évi Életképekben Árvay József. Ha a templom és a kolostor nem is azonos az Árpád-kori várral, de annak helyén és annak anyagából épült az 1700-as évek elején. A Duna-part látványa felidézi a város ősi múltját. Vác I. (Szent) István óta az ország egyik legnagyobb egyházmegyéjének a székhelye, a tatárjárás után a Duna menti várvonulat fontos láncszeme, az Anjouk korában élénk forgalmú vásárváros, Mátyás idején pedig jeles reneszánsz kultúrközpont. A hódoltság alatt török végvár, szandzsákbégi székhely, keleti jellegű határváros a mohamedán és a keresztyén világ érintkező vonalán. A török megszállást alig néhány család éli túl, s a romokból lassan éledezik a nagy múltú település, amely barokk városképét végül is Migazzi Károly bíboros három évtizedes alkotó-

tevékenysége nyomán, a XVIII. század második felében kapja meg. *„Tsinosodásának magasabb poltzára Migazzi kardinális kormányzása alatt lép fel Vác"* állapítja meg 1818-ban a Tudományos Gyüjtemény. Minden, ami *„tetszetőségére tekintetet, betsületet és magasztalást"* érdemel a városban, nagy püspökétől ered. Az ő idejében épül meg nemcsak a székesegyház és a különböző egyházi épületek és tanintézetek sora, de *„ez alatt rakatott ki a Duna-partjának nagy része faragott kővel, és külömbféle fákkal béültettetett; ez alatt szedettek az utczák szebb rendbe, és a tisztaság fenntartására hathatós rendelések tétettek."* Amikor azonban a Tudományos Gyüjtemény a múlt század elején *„Vátznak leírását"* adja, Migazzi alkotásainak egy része már *„elenyészett"* vagy *„megtsükkent"*; így elpusztult a Duna partján emelt védfal és sétálóút is. A gőzhajóról partra lépő utas szegényes viskókkal szegett sikátorokon át jut fel a Nagy Piacra, amely a Duna partján hosszan elnyúló, de keskeny városnak a központja.

Ez a tölcsér alakú, tágas tér – a mai Március 15. tér – annak a főútnak a kiszélesedése, amely a Dunával párhuzamosan fut észak–déli irányban, már a középkorban is. A szép arányú teret nagyobbrészt egyemeletes barokk és copfstílű köz- és magánépületek veszik körül; kiemelkedik közülük a magas oromfalas homlokzatú felsővárosi templom, a hozzáragasztott zárdaépülettel, és a kétemeletes Siketnéma Intézet, a korábbi püspöki palota, amelyet a város egyetlen múlt századi leírója sem hagy említés nélkül. *„Ez valóban drágalátos és becses találmány,"* – írja róla 1805-ben Batthyány Vince – *„melly által az elmaradt érzékenységeket mintegy helyre lehet pótolni."* A siketnémák hat-hét évet töltenek az intézetben, ezalatt megtanulnak írni, olvasni, számolni, rajzolni, s jelekkel magyar és német nyelven beszélni. Amikor Kazinczy 1831-ben meglátogatja az intézetet, az egyik fiútól a táblára írva megkérdezi, hogy tud-e táncolni? *„A fiú kerengést feste újjával a levegőbe. – Német, mondám magamban, ha magyar volnál, bokáidat ütnéd együvé!"* – olvassuk az író útikönyvében. A fiú növendékek valamilyen mesterséget sajátítanak el, leginkább nyomdásszá, könyvkötővé, asztalossá, esztergályossá képezik ki őket, míg a leányok var-

rást, kötést, főzést, háztartási gazdasszonykodást tanulnak. A Tudományos Gyüjtemény szerint a Siketnémák Intézetében 1818-ban *„vagyon egy mester, ki a drága köveket vagdallja, simítja, vagy pallérozza; és ezeket keresztetskékbe, gyűrűkbe, függőkbe alkalmaztatja"*. Ezeket az ékszereket az intézet igazgatójától meg is lehet venni.

A Nagy Piacon van az irgalmas barátok kolostora, gyógyszertára és kórháza, amelynek két szobájában Kazinczy összesen hét beteget talál, de megjegyzi, hogy a rend templomát éppen kórházzá alakítják; még üres ugyan, de az ágyak már készen állnak benne. Az 1846. évi Életképek szerint a „misericordianusok" ápoldája *„a betegek elfogadására nem bir elegendő szobákkal"*, ezért a szerzet kápolnája is kórteremként szolgál. A kórház mellett van az ugyancsak egyemeletes, barokk városháza; félköríves oromzatán a város címerc és Justitia szobra áll, a kosáríves kapu fölött szép kovácsoltvas erkély tekint a térre.

Vácnak korlátolt az igazgatási önkormányzata, hiszen csak 1859-ben szabadul föl az egyházi földesuraság alól. A polgárok és a pórok – vagyis az iparosok, a kereskedők és a földészek – csak kis mértékben tudnak beleszólni közösségük irányításába. Mivel a város hétnyolcad részét a püspök, egynyolcadát pedig a helybeli káptalan birtokolja, az iker-városnak külön bírája és külön tanácsa van; ezek kisebb ügyekben elsőfokon ítélkeznek is.

A Főtér, Főpiac, Nagytér neveket is viselő Nagy Piac a keddi és a csütörtöki hetivásárok színhelye, szombaton és vasárnap pedig nagy zöldség- és gyümölcs kirakata van. Batthyány Vince 1805-ből való közlése szerint a váci hetivásárok *„arra valók, hogy Selmeczbánya, Beszterczebánya, Körmöczbánya városok azokban élelmet vásárolhassanak, más részint pedig arra, hogy azokból Mosonyba búzát takaríthassanak, a honnan osztán rendszerint Bécsbe, gyakran pedig Morvába is fel szoktak hordani"*. Hetivásáros napokon megtelik a város idegenekkel, eladókkal és bevásárlókkal, a Nagy Piacon szabad ég alatt sütik a pecsenyét, s a téren levő Curia nevű vendégfogadóban, amely a káptalan tulajdona, minden szoba gazdára talál. Nagy forgalmat bonyolít le a Rádi utcán, a mai Kossuth téren levő Arany

csillag vendégház is, amely az 1839. évi Rajzolatok szerint *„talán az egyházi méltóságok körülötte fénylő díszalakjaitól kölcsönzött sugároktól öröklé szép nevezetét"*. Az Életképek 1846-ban a következő sorrendben számolja elő a váci vendégfogadókat: *„arany szarvas"*, *„curia"*, *„arany csillag"*, *„fejér hajó"*, *„arany hordó"*, s mindjárt minősíti is őket: *„Az elsőben szép szobákat, honi, franczia étkeket, gyors szolgálatot; a másodikban jobb bort, mint ételt; a harmadikban egyszerű, de jó ízű ételeket, a bor ollyan, minőt a káptalan ad; negyedikben magyar vendéglőst s két udvart, – az ötödikben pedig becsületes vendéget ritkán, de mézesbabát mindig lehet találni..."*

Aki a Piac térről észak felé halad, a zártsorú, földszintes és nagyjából egységes jellegű épületekkel szegélyezett Fő utcán, a „püspöki város" határán négyszögű pilléreken nyugvó, egynyílású diadalkapuhoz ér, amelyet Migazzi bíboros emeltetett Mária Terézia látogatása alkalmából. A korabeli leírásokban *„győzödelmi kapu"*-ként emlegetett klasszicizáló késő barokk diadalív északi oldalán már Kis-Vác kezdődik, az ellenreformáció során a városból kiűzött református vallású földészek falusias települése. Kazinczynak nem túl jó véleménye van a látogatásakor már csaknem 70 esztendős diadalívről: *„Migázzi Vácznak egy arcus triumphálist is ada, mely itt úgy áll nyomorúlt házak szomszédságában, mint a rómaiak, melyekhez az által is nem roszúl hasonlít, hogy már el kezd avúlni."*

A Nagy Piactól délre, Pest felé folytatódó Fő utca előbb a Szentháromság téren – az egykori Halpiacon – vezet át, majd befut a monumentális Székesegyház térre, amelynek közepében ünnepélyesen uralkodva magaslik föl Migazzi leghatalmasabb alkotása, a klasszicista főhomlokzatú *„Anya vagy nagy Templom"*, miként a Tudományos Gyüjtemény nevezi, hozzátéve, hogy *„helyheztetésére, mesterséges épitésére, nagyságára és ékességére nézve egész Hazánkban különös tekintetet és figyelmet érdemel."* A méreteiben, arányaiban lenyűgöző hatású székesegyházat Canevala olasz építész tervezte, a kivitelezés munkája pedig Oswald Gáspár kegyesrendi szerzetesre hárult, aki az oszlopokhoz és a falakhoz a köveket a Naszályból hordatta le. A Tudományos Gyüjtemény szerint *„ezen épület által le akarta*

A váci székesegyház, balról a püspöki palota szeglete

Hertzeg Migázzi a Sz. Péter Templomát, melly Rómában az egész Világ tsodájára áll, apróban (en miniature) ábrázolni." A lap alji jegyzet összehasonlítást is ad arról, hogy a római Szent Péter-templom hossza pontosan háromszor akkora, szélessége hatodfélszer, magassága pedig negyedfélszer akkora, mint a váci dómé. Két főhomlokzati torony közé fogott, tizenkét oszlopos előcsarnok vezet be a székesegyházba, amelynek belső terében a Maulbertsch-freskóval díszített kupola művészi érték; vászonképeit viszont kidobnivalóknak ítéli Kazinczy: „*A belől-ről és előlről igen szép templomnak semmi képe nincs, mely figyelmet érdemelne; elbarnulva állanak, az elsőn kezdve az utol-sóig, barnák már a festéskor is. Az egyik oltár tabernaculuma*

előtt irtózatos mázolatban álla a művészség egyik legbájosabb munkája, a Madonna della Seggiola; és azt senki nem ismeri blasphemiának a mesterség istensége ellen, és e szent helyt. A templomnak minden festéseit ki kellene hányni; egyedül cardinál Migázzi profilképe érdemli a megtartást, és három társaié."

A székesegyházat körülfogó, szabályos téglalap alakú, hatalmas teret a kétemeletes, késő barokk püspöki palota oldalhomlokzata, az egyemeletes papnevelde, néhány kisebb, copfstílű kanonokház és a kegyesrendiek kolostorának nagy saroképülete határolja be. *„Ha Váczon nevezetességet kutatunk, azt egyedül ez üdvös falak között lelhetjük fel"* – írja 1846-ban az Életképek, a rendházban levő gimnáziumra és líceumra utalva. A kegyesrendiek bölcsészeti tanintézetének ez évben 150 növendéke van; a város különböző iskoláiba járók száma pedig összesen meghaladja a kilencszázat. A múlt század elején felvetődik az a gondolat is, hogy a pesti egyetemet Vácra vigyék át. Batthyány Vince szerint azért, mert az ifjúság ártatlanságát a nagy városokban veszedelmek fenyegetik *„kicsapongásnak alkalmatosságaival"*. A tervből nem lett semmi, noha erkölcsi ártalmak valóban nem fenyegetnék a tanulókat ebben a kisvárosban, amelyet az 1845. évi Életképekben így jellemez Berecz Károly: *„Váczon bár többször megfordultam már, úgy vettem észre, hogy itt kevés észrevenni való van. Rossz kövezet, csinos templom, apró házak, tisztes egyenruhák, itt-ott szép fejecskék az ablakoknál, fogadóban drágaság stb. Én Váczot csak a közel hegytetőről, mellyen át Nógrádba vezet az országút, szeretem nézni..."* Vándor Pál, a Pesti Divatlap úti jegyzeteinek írója 1846 januárjában, megállván a városban, csupán ennyi figyelemre méltatja: *„Vácz. Olvasókör, Kossuth-kép, drága kávé... Fogassunk!"*

Ami a rossz kövezetet illeti, az 1843. évi Honderüből tudjuk, hogy a város utcái ki vannak ugyan kövezve, de gyalogjárdái nincsenek. Az Életképek pedig azt kifogásolja, hogy kevés a városból a Dunába vezető csatorna, ezek hiánya okozza az utcák és udvarok tisztátalanságát, *„némellyek ugyanis a különféle rondaságot az udvarból az utczára bocsátják, hogy bűze ne csupán az udvarban lakókat, hanem a fel- s alá járókat is érint-*

hesse." Az utcáknak ekkor már nevük van, s a házakon számjegyek, kár, hogy előttük az idegen Nro jelzés használatos – jegyzi meg az Életképek 1846-ban, majd megemlíti, hogy az utcák kivilágosítására a helybeli polgárokból még 1840-ben jeles társulat alakult, s ez idő óta „*habár ritkán helyezvék is a lámpások, mégis hasznos szolgálatot tesznek, főleg a téli sötét estvéken; s ezért e derék társulatnak eddigi ernyedetlen fáradozása illő méltánylatot érdemel*". E dicséretes kezdeményezés eredményeként a Fő utcát világítják, igaz, hogy csak holdfogytakor. A mellékutcák járókelői azonban továbbra is térdig sárosak az esők évadján. Van ugyan egy városi rendelet, mely szigorúan meghagyja Vác minden polgárának, hogy háza előtt rakásra lapátolja a sarat, melyet aztán a város költségén majd elhordanak, de nincs sok foganatja a rendelkezésnek.

Vác lakóinak a száma 1830-ban 11000, de 1847-ben már több mint 13000. Az Életképek táj- és népismertetésként 1846-ban már részletes rajzolatot ad a város lakosságáról, leírja a férfi és a női nem küllemét, bemutatja viseletüket. Árvay József három folytatásban megjelent tudósítása szerint mind az úri, mind a középrendűeknél „*nagy számmal lehet igen kellemes képű és szabályos termetű hölgyeket találni; póroknál is sok szép arczú hölgy találkozik, mit sok pesti arszlán, kik fehér czipókat szoktak tőlük vásárlani, is igazolhatna. Műveltebb osztálynál sok deli termetű és csinos képű férfiak találkoznak; pórférfiak pedig többnyire zömök termet-, erős alkotás- és egészséges arczbőrrel birnak, mit a folytonos jó légnek lehet tulajdonitani.*" A lap a váci köznép viseletét csak ünnepnapokon tartja fényűzőnek, amikor a nők selyem, vagy más drága szövetű dolmányba, bő kartonszoknyába és selyemköténybe öltöznek; a menyecskék csipkés taréjos főkötőt hordanak, a hajadonok pedig széles selyem szalagokba fonva lógatják le hajukat. A férfiak sötétkék posztóból készült magyar öltözetet viselnek, hozzá kordovány csizmát és perge kalapot. Az úri hölgyek díszesen öltöznek, *fényűzés a középrendűeket inkább bélyegzi*", így vélekedik az Életképek, s megjegyzi, hogy különösen „*a vérszopó fuvarosok nejei*" költenek igen sokat piperére. Vahot Imre szerint amióta a gőzhajózás és a vasúti közlekedés megindult, a váci nép sokat vesztett

korábbi egyszerűségéből és erényességéből, főként azok, akik fuvarozásból, kereskedésből élnek, s a fővárossal közelebbi kapcsolatba kerülnek.

A lakosság földművelésből, szőlőtermesztésből, hajózásból, fuvarozásból, különböző mesterségek űzéséből, valamint kereskedésből él. A Dunán sok a vízimalom, a jó nevű váci könyvnyomda pedig a fővárosból is kap munkát, mivel a pestieknél jutányosabban dolgozik. Az Életképek szerint a népesség nagyobb részét a kézművesek teszik ki, s ezeknek *„egy harmadát a műveltebbek sorába méltán lehet betudni"*. A finomabb kézművesek iparkodási ösztönéből azonban sokat levon az a körülmény, hogy az úri rendűek nagyobb része a közeli Pesten látja el magát a szükségesekkel. Épp ezért a váci kisiparosok egy része nyaranta családostól földműveléssel is foglalkozik. Legkorábban a molnárok és a halászok céhe alakult meg, s a múlt században már minden fontosabb szakmának erős helyi szervezete van. A céhek a királytól kapják kiváltságaikat, de a működési szabályokat magába foglaló céhleveleket a földesúr, a megyés püspök erősíti meg. A tűzoltás itt is a céhek kötelessége; az ácsok céhlevele különös nyomatékkal hangsúlyozza, hogy tűzvészkor harangozásra minden mester és legény köteles minden időben megjelenni, fejszékkel, létrákkal, csáklyákkal, bőrkannákkal. Egyébként városi rendelet szabályozza, hogy az egyes céheknek mennyi tűzoltó eszközzel kell rendelkezniük.

A kereskedők között legtöbb a fűszeres, a Nagy Piac környéke tele van velük. Jó kereseti forrás a gyümölccsel és a kenyérrel való kereskedés. Mivel a város körüli szőlősdombokon sokféle gyümölcs terem, a váci asszonyok pedig kitűnő fehér kenyeret sütnek, a gőzhajón és a reggeli vonaton mindig sok gyümölcsöt és nagy mennyiségű kenyeret szállítanak Pestre. Itt főleg a híres váci cipónak van jó kelete, annyival is inkább, mert mind a kenyeret, mind a gyümölcsöt csinos lányok és menyecskék hordják házról házra.

A négy országos vásár közül különösen nagy a forgalma az októberi, Szent Gál napinak, *„ezen alkalmatossággal negyvenöt, ötvenezer szarvasmarhát is eladnak"* – írja a Tudományos Gyűjtemény 1818-ban. Ez időben jegyzi fel Budáról Rimaszombat

felé utaztában Batthyány Vince: *„Mennél inkább közelgettünk Váczhoz, annál több szekereket, kisebb nagyobb barom nyájjakat, parasztokat és kufárokat találtunk elő. Tegnap tudniillik országos vásár volt itt, és a szokás szerint nagy és számos gyülés."* A hetipiacon vidéki iparosok nem árusíthatnak, az országos vásáron azonban bárki kirakodhat, de minden szakmában a helybeli céhmester ad engedélyt az adás-vevés megkezdésére. A kereskedőknek nem szabad *„szakmába vágó kész munkát"*, vagyis kézműipari cikket árusítani, mivel ők *„azon mesterségben nem tanultak"* – így indokolja a tilalmat a gombkötők céhlevele.

A vásárok egyúttal népszórakozást is jelentenek, mivel a kereskedők lécekből, deszkákból, ponyvákból összeeszkábált bódéi, sátrai között megtelepednek a különböző mutatványosok, s van körhinta és cirkusz is az egy hétig eltartó sokadalmakban. A váciak különben leginkább *„a bájos kilátást nyújtó szőlőkben"* szeretnek mulatozni, vasárnaponkint pedig a lövöldében, amely a város Pest felé néző oldalán, a Gombás-patak barokk szobrokkal – *„hat faragott képpel"* – díszített hídja közelében van. A Honderü 1843 szeptemberében *„a legbájosb oáznak"* nevezi a lövöldözőházat: *„Magas sudár fák közt visz hozzá az út, hol tömérdek vendégsereget találánk föl s alá hullámzani"*. A lövöldében nyaranta táncmulatságokat is tartanak, s különböző jótékony célokra – a szóbanforgó alkalommal éppen a miskolci tűzkárosultak javára – *„czéllövés által eszközöltetik adakozás"*. A kézműves és a parasztfiatalságnak a várostól fél óra járásnyira levő cselőtei pusztai csárda a nyári mulatóhelye. Az elkülönülés a 40-es évek második felében azonban már kezd fölengedni. Az Életképek városrajza 1846-ban kiemeli, hogy *„a műveltebb osztálybeliek is találnak olykor barátságos időtöltést a középrendűek mulatságiban; illyenek a farsangi tánczalmak, és nyáron át a lövöldében adni szokott társas mulatságok"*.

Télen sokkal unalmasabb a váciak élete, mivel az egyetlen társaskörön kívül alig van olyan nyilvános hely, hol az időtöltés ne csupán evés-ivásból állna. A társaskör viszont olyan szűk helyre van szorítva, hogy az Életképek szerint az olvasószobában alig fér el húsz ember. A Honderü ugyancsak 1846 telén

még nyomasztóbb képet fest: *„A váczi körnek egy négyszög ölnyi területű olvasózugában az Életképek és Hetilapon kivül 3 magyar és 1 német politikai lapja van farámákba lecsatolva, illetőleg lelakatolva."* A farsangi bálokat az Arany szarvas és a Fehér hajó vendéglőben tartják, mindkettőnek van kávéháza és táncterme. A vándorszínészek a Szarvas vendéglőben tartják előadásaikat *„a közönség hő pártfogása és részvéte mellett"* – ahogy az 1844. évi Honderü jelenti, hozzátéve, hogy *„a fölvonások közti szünet alatt Radicsunk egyiptomi fajú bandája mulattatja a közönséget."* 1847-ben működvelő társulat is alakul a városban, s jótékony célú színi előadásaival nemcsak anyagilag, de szellemileg is üdvös működést fejt ki. Így értékeli tevékenységét a Pesti Divatlap.

Aztán hirtelen lelassul Vác fejlődése, s éppen kitűnő közlekedési viszonyai következtében. 1846-ban az Életképek még úgy vélekedik, hogy a város a gőzhajó és a vasút révén egészen új felvirágzás korszakának néz elébe, a dolog mégis fordítva üt ki. Mind a gőzhajó, mind a gőzvasút Pest vonzását erősíti, a környék őstermelői a váci vásár és hetipiac helyett a fővárosba viszik terményeiket, s ott vásárolnak iparcikkeket. Vác hatóköre leszűkül, ipara és kereskedelme visszafejlődik, vásárai elnéptelenednek, a város Budapest előszobájává válik. S az marad napjainkig.

A Bécs–Pozsony–Pest közti menetrendszerű hajókozlekedés megindulása, 1831 tavasza óta a nyugati utazók a „Franz I.", a „Duna", a „Pannonia", a „Zrínyi" vagy az „Árpád" fedélzetén érkeznek az ország történelmi fővárosába. A gőzösök a váci Dunán, a folyam főágán lapátolnak lefelé, a Szentendrei-sziget déli csúcsát maguk mögött hagyva elhaladnak a Pesti- (ma Újpesti) sziget, az Óbuda előtti Nagy-sziget, majd a Margitsziget, s az oldalánál sajkaként horgonyzó kicsiny Festő-sziget mellett, s akkor az utasok elé tárul *„fenséges, csodálatos panorámájával a két város, Buda és Pest"* – miként első megpillantásukkor Anatol Demidov orosz diplomata 1837-ben naplójába jegyzi. A század közepéről való kalauz részletezőbben így festi le a *„meglepő látványt"*, amely azok előtt nyílik, akik a felső Dunáról közelítenek az ikervároshoz: *„A jobb parton elvonulo s tobbnyire egeszen szőlővel borított hegyek a folseges komolysággal folydogálo Duna szeleig kozelednek, azutan megint hátra húzódnak, s kulonbozó kupjaikkal és domblanczolataikkal tagas ivet alkotnak, melly délfelé újra a folyamhoz kanyarodva a Gellérthegyben, mint rendithetetlen bástyában vegződik. E hegykoszoru előterén, a Gellerthegytul csak keskeny volgy által elvalasztva, emelkodik a várhegy a maga bástyaival s a mogottuk magasra felnyúló kir. palotával és a tobbi epuletekkel. A bal parton a pesti sikság nyulik el, mellyen a szem csak egyes facsoportozatokat láthat, magaslatot nem. Tovább haladván a gőzos, Óbuda a habok kozul alig emelkedő Margitsziget sűrű és lombdus fái mogé rejtezik, de csakhamar a két testvervaros mutatkozik egész fonségében."*

A gozhajo a pesti parthoz kozelít, elhalad a Cs Kir Hajohivatal téglalap alaku, hatalmas épulete elott, amely a mai Parlament kozelében raktarhazak, fatelepek es ures telkek kozott magaslik, el a kulso Leopold Varos egyszerubb hazsora elott, aztan kikot a Rakpiacon, mas nevén Kirakodo (ma Roosevelt) téren levo hajoallomason *„A kikotoben egymas hegyen-hatan horgonyoznak a hajok, koztuk a nagy »Duna« gozos, tiszai dereglyek, osztrak hajok a Felso Duna videkerol masok Zimonybol, Belgradbol, Szmirnabol Aruik egy resze a parton halomba rakva"* – I G Kohl brémai geografus 1842-bol hagyta rank ezt a képet, amelyet kiegeszit H Ch Andersen dan mesekolto ugyanez évbol valo utijegyzetenek egy mondata *„A folyot szinte ellepik a hajok, s a kisebb vizi jarmuvek"* Arbocaik valosagos erdot alkotnak – igy latja mar joval elobb, 1821-ben a Rakpiacot Schams Ferenc német kozgazdasz, aki az elso, mai értelemben vett utikalauzt jelenteti meg Pestrol A kikotoben olyan nyuzsgo az elet, hogy Demidov utitarsai csak nagy nehézségek aran jutnak ki a partra, a szamtalan sok hajo és a larmas tolongas miatt, de aztan ékes palotakkal szegélyezett, pompas rakparton mennek be a *„nagy es gazdag"* varosba A partraszallo ele tarulo latvanyt Andersen nehezen tartja lefesthetonek, a tuloldalon felmagaslo budai varat magyar Akropolisznak nevezi, amely fehér falaival zoldello kertek kozul emelkedik ki, a pesti Dunasort pedig e mondattal jellemzi *„Palota palota mellett, es micsoda elet, micsoda forgalom!"*

A Rakpiac valoban a legszebb része a Feldunasornak, amely a nagy, oszlopos erkelyu, arkados Kereskedoi Csarnoktol (a kesobbi Lloyd-palotatol) a Redoutig, illetve a hajohidra vezeto Nagy hid (Deak Ferenc) utcaig terjed Itt kezdodik az Aldunasor, s tart egészen a kéttornyu belvarosi plébaniatemplomig Mindkét Dunasort azonos parkanymagassagu és tengelyiritmusu, két- és haromemeletes, klasszicista stilusu épuletek szegik be, s olyan harmonikus varosképet nyujtanak, amely a nyugati utazok elismerését is kivaltja *„A hazak feher kobol vannak, es sokkal szebbek, mint amilyenekhez a szemunk otthon hozzaszokott"* – igy itél 1835-ben John Paget, akinek a Rakpiac elso

A pesti hajóállomás az Aldunasorral

három-négy magánpalotájáról egyenesen az a véleménye, hogy ragyogóbbat és jobb stílusban épültet nem ismer a kontinensen. Tullio Dandolo, a világjáró olasz gróf, amikor 1840 szeptemberében a „Pannonia" gőzösről kiszáll és körülnéz a Rakpiacon, elragadtatással állapítja meg, hogy „*Pest mintha csak azért sorakoztatta volna fel palotáit a Duna partján, hogy szépen fogadja az ideérkező idegent*".

A külföldi utazók dicsérete a Belvárosra és a hozzá csatlakozó Lipótváros déli szegélyére vonatkozik. A hajdan falakkal övezett Belvárost a Nagy híd utca, az Országút (Tanács és Múzeum körút) és a Mészáros utca (Tolbuhin körút) öleli körül a Dunától a Dunáig, a Redouttól a Sóraktárig, amely a mai Dimitrov téren terpeszkedik el három széles szárnyával. A reformkorban a városfalaknak már csak a Magyar és a Bástya

utcában van csekély nyoma, a kapuk közül utolsónak a Hatvani (Kossuth Lajos) utca és az Országút kereszteződésénél álló Hatvani-kaput bontják le 1808-ban. A Belvárosnak a 30-as években 49 utcája és 7 tere van; bennük 695, egymás hegyénhátán épült ház. A pesti terek kicsinyek, az utcák keskenyek, meg-megtörő vonalúak, legegyenesebb még köztük a Dunával párhuzamosan futó Váci utca, amely a belvárosi templom mögötti Városház tértől kezdve Lipót utca néven fut tovább a Mészáros utcáig, a Sóraktárig. A legforgalmasabbak viszont azok, amelyek országos főútvonalakat vezetnek be a városközpontba. Törökország felől, Szabadka és Szeged irányából a Soroksári út, a délkeleti országrész és Erdély felől az Üllői út fut be a Széna (Kálvin) térre, onnan egyesülten haladnak tovább a Kecskeméti utcán át a Barátok teréig (a mai Felszabadulás térig). Felső-Magyarországból, Kassa, Miskolc, Eger felől a Hatvani utcába torkolló Kerepesi (Rákóczi) út vezet be ugyancsak a Barátok terére. A „hegyes vármegyékből", Selmec-, Körmöc- és Beszterecebányáról a Váci töltésen (ma Váci út), majd a Váci (Bajcsy-Zsilinszky) úton érkeznek be az utazók a Nagy híd utcába, ahol vagy a Belváros, vagy Buda – s onnan Pozsony és Bécs – felé fordíthatják szekerük rúdját.

A Belváros déli részéhez kapcsolódik a Ferenc külváros. A Duna, a Mészáros utca, a Széna tér és az Üllői út határolja; 24 utcája és 617 háza van. A Soroksári úton kívül a Két nyúl (Szamuely) utca, valamint az Üllői úttal párhuzamosan futó Temető (Mester), a Fő (Tompa) és a Floria (Tűzoltó) utca a legjelentősebb. Az Üllői út és a Kerepesi út közti Józsefváros elsőnek épült a külvárosok közül, 50 utcával és 1404 házzal. Végigfut rajta a Stáció (Baross), a Nagy tavaszi (József) és a Major (később Főherceg Sándor, ma Bródy Sándor) utca, mely utóbbi a Fiaker (Bérkocsis) utcában folytatódik és a Lóvásártérbe (Köztársaság tér) torkollik. A Kerepesi út, az Országút és a Váci út közti Terézia külváros – amely magába foglalja a későbbi Erzsébetvárost is – az 1831-es leírás szerint *„rendes utszákkal és szép épületekkel ditsekszik"*. Ez esztendőben 49 utcában 1367 lakóháza van. Főtengelye a Király (Majakovszkij) utca, amelylyel párhuzamosan a Három dob (Dob) utca halad a Városerdő

felé. A Terézvárosnak az Országúttal nagyjából párhuzamos mellékutcái kozul a Nagy mező és a Fabrika (Jókai) utca, valamint a Király utcától a Kerepesi útig futó Fekete sas (Holló), a Kertész (Kazinczy), a Diófa, a Kis mező (Csányi és Klauzál), meg az Akácfa utca a jelentősebb.

A Váci út, a Nagy híd utca és a Feldunasor kozt elterulő Újvagy Lipótváros *„rendes utszái es pompás épuleteire nézve a belső várost felul haladja"*, olvassuk 1831. évi kalauzunkban. E legfiatalabb kulváros nyílegyenes utcáinak vonalát Pest északi részén, a volt Váci-kapu előtti homokbuckákon a XVIII. század legvégén húzták meg. A múlt század harmadik évtizedében az Új piac, más nevén Új vásártér vagy Nagy piac (Engels tér) korul már 434 ház sorakozik 28 utcában, melyek kozul a Szél (Nádor, majd Münnich Ferenc), a Két sas (Guszev) és a Szarka (Zrínyi) utcát tartják a legszebbnek a korabeli leírások. I. G. Kohl 1842-ben azt állapítja meg Pest városterévéről, hogy azt korultekintő gondossággal dolgozták ki, *„A kozpontból a belsó városreszből minden irányban nagy, szeles, egyenes főutvonalak vezetnek kifelé, melyeket konnyen felismerhető, a belső magot korulolelő mellékutcák kotnek ossze. Csupán a Terezváros mellekutcái okoznak némi nehézseget, mert kevésbé harmonizálnak a kornyezetukkel, nem kapcsolódnak a szomszédos utcákhoz, sőt csaknem mindig valamely más irányba vezetnek."*

A Belvárost koruloleló négy kulvárosból meglehetósen lazán osszetevődő Pest határvonalát az 1830-as évek derekán a mai Báthori, Jókai, Szovetség, Mező Imre, Thaly Kálmán és Dandár utca mentén lehet meghúzni. A jelenlegi Marx tér helyén magában áll a Nádméztisztító; a későbbi Nagykorút és a Szív utca koztı hatalmas teruletet a Pacsirtamező elnevezésű veteményes kertség foglalja el, a Rózsák tere akkor a Baromvásártér, amely a Kerepesi úton túl csatlakozik a Lóvásártérhez. Nem egészen két évtizeddel később, 1848-ban a tobbé-kevésbé beépített város határa már jóval kijjebb van; a mai Ipoly utcától kezdve a Bulcsu, a Bajza, a Felső erdősor, a Rottenbiller utcák, illetve a Mező Imre és a Hámán Kató út mentén az Orczy-kertet korulolelve halad a déli Dunához, a Soroksári toltésig. A házak

száma Pesten 1810-ben 2900, 1820-ban 3859, 1848-ban pedig 5100; a város novekedése tehát gyors, nem csoda, ha elismerést vált ki leíróiból. Már Schams hangsúlyozza útikonyvében, hogy nincs még egy város Európában, amely az utóbbi húsz esztendóben annyit szépult volna, mint Pest. A Duna partjára, egykori mocsarak helyén, háromemeletes hazak épultek, s az egész belvárosban folyton novekszik a csinosítási kedv. John Paget 1835-ben így vélekedik: *„Az utobbi néhány esztendőben hihetetlen gyorsasággal novekedett a város A jelenlegi Pest epuleteinek tobb mint fele olyan, mintha tegnap epult volna A város kozepén lévő egyik nagy ter nehány evvel ezelőtt még oly messze esett a várostól, hogy az első lakók nem tudtak aludni a kozeli mocsarak békáinak brekegésétól. Ma szép utcak huzodnak az akkori mocsarak helyen."* Tullio Dandolo 1841-ben, Torinóban megjelent útikonyvében azt irja Pestról, hogy huszonot év alatt háromszáznál tobb palotával csinosodott; szélesítette utcáit, hatalmas kereskedelmi piaccá vált, s kozpontja, lelke a magyar művelődésnek.

Pest házai jó ízlésről tanúskodnak – így vélekedik 1837-ben Demidov, aki persze elsősorban a Dunasor palotáit látja, meg a Belvárosnak a folyamra kifutó utcáiba néz be. Ezekben a szűk és gorbe belvárosi utcákban az egy- és kétemeletes házak kozott még sok a foldszintes, a Lipótváros új épuletei azonban túlnyomórészt két- és háromemeletesek, s valóban jó ízléssel, klasszicista stílusban fogantak. A kulvárosok házai a 40-es évek végén is tobbnyire foldszintesek, a Kerepesi utat a Rókus kórházon túl viskók sora szegélyezi. A városfejlesztés helyes irányba terelése főként az 1808-ban alakult Szépítő Bizottmány érdeme, amelynek Pollack Mihály az állandó épitészeti tanácsadója A bizottmány elnoke a nádor, tagjai kozott három tanácsnok, három választott polgár, egy építész, egy mérnok, egy kóműves, egy ács és néhány irnok van. Hatáskorébe tartozik minden szabályozás, s a háztervek ellenőrzése, helyszíni szemle és *„művészi vizsgálat"* után dont a jóváhagyás dolgában, az épitkezés befejezte után pedig ellenőrzi, hogy a mesterek betartották-e az előírásokat. A bizottmány mindenekelőtt lebontatja a Belváros falait és kapuit, hogy egybeolvadhasson a kul-

városokkal. Az építkezés már a 20-as években nagymértékben fellendül, Schams említi, hogy a forgalmasabb utcákban a jól spekuláló háziurak emeleteket húzatnak, ezzel megemelkedik a Belváros, a rendkívül gyorsan felnövő Lipótváros klasszicista palotái – nagyobbrészt Hild József alkotásai – pedig valósággal új arculatot adnak Pestnek. A mágnások, az előkelőségek, a tehetős nagykereskedők és bankárok a Lipótvárosban építenek maguknak palotát, s a jobbmódúak a Belváros öreg házaiból is kezdenek átköltözni ebbe a fényes, új városnegyedbe.

A 30-as évek kalauza a legkiemelkedőbb magánépületek közé a gróf Károlyi família Kecskeméti utcai házát, gróf Czirákynak a Hatvani utcában *„Hild úr plánuma szerént"* épített palotáját, a főhomlokzatával a Dunára, északi oldalával pedig a Nagy híd utcára néző, kétemeletes Kemnitzer-házat, a rézzel fedett tetejű, négy frontra szolgáló Szén (Deák Ferenc) téri Ürményi-házat, a Festeticseknek az Új piac sarkán álló, de három utcára tekintő bérházát, az úgynevezett Marokkói-udvart, és az Országút meg a Király utca sarkán emelkedő, roppant Orczy-házat sorolja. Az urasági házaknak boltozatos nagy kapubejárójuk és tágas udvaruk van, hogy a négyesfogat is megfordulhasson benne. A sok lakójú bérházakban széles, többnyire vörös márványból való lépcső visz fel az emeletekre, ahonnan körbefutó, vasrácsos nyitott folyosó vezet be az egyes lakásokba. A Marokkói-udvarban 201-en, az Orczy-házban pedig 184-en laknak Schams beszámolója szerint. Az 1838. évi nagy árvíz 2281 házat dönt romba Pest területén, nagyobbrészt elavult, vályogból levő földszinteseket, helyükbe azonban sokkal szebb, nagyobb, korszerűbb épületeket emelnek téglából vagy jó minőségű kőből, a Szépítő Bizottmány szabályzata szerint, amely előírja a falak vastagságát, az emeletek számát, és egységes párkánymagasságot követel meg a főbb utcákon. Az 1838 és 1848 közti tíz esztendőben kereken 700 új ház épül Pesten, s ezek mind nagyobbak, mutatósabbak, erősebbek, mint a régiek voltak, s változatos, szép utcaképeket nyújtanak.

Az utcáknak a XIX. században már csaknem kivétel nélkül nevük van. Az utak azoktól a helységektől kapják elnevezésüket, amelyek felé vezetnek, az utcák viszont legtöbbször egy

kocsma-, üzlet- vagy fogadó-cégér, esetleg egy jelesebb épület, illetve annak birtokosa után – ilyen a Borz, a Zoldfa, az Aranykéz, a Mozsár, a Három dob, a Szerecsen (Paulay Ede), a Tigris, a Fürdő (József Attila), a Fehér hajó, a Vaskalap (Irányi), a Gránátos (Városház) vagy a Rumbach utca. De kifejezhet a név funkciót is, mint a Nagy híd vagy a Disznóhajcsár (Népszínház) utca, illetve a Szén tér, a Theátrom Piac, a Városház tér, meg a Széna Piac (Kálvin tér), amely hajdan a város szérűje volt; itt kellett boglyákba rakni a tűzveszély miatt a házak udvarára be nem hordható szénát. Patacsich József 1831-ből való kalauza szerint *„a belső város valamennyi Utszái, a Leopold és többi Külső Városoknak pedig jártasabb utszái kővel, némelyek gránit kockakovekkel ki vannak rakva"*. Ez nagy haladás, hiszen Fáy András 1825-ben még azt írja a Kassán megjelenő Felső Magyarországi Minervában, hogy a belső városnak csak három utcája – a Váci, az Úri (később Koronaherceg, ma Petőfi Sándor) és a Nagy híd – van kikövezve, de abban sincs sok köszonet: *„Mint borsószem a rostában, úgy rázkódol szekered oldalai közt, ha kocsizol rajtok. A kulvárosokban pedig sok helyen kocsidontő pocsolyák, kerékfogó sarak és undok szemétdombok vesztegelnek, mint akármelyik rossz faluban."*

A kiépített pesti utcák burkolata a XIX. század kozepéig jobbára dunakavics-ágyazatba rakott andezit kockakő, de még a főútvonalnak számító Kerepesi út is olyan kátyúkkal van tele, hogy mindennapos a tengely- vagy keréktörés. Az Életképek tudósítója 1846 nyarán, amikor kocsija a Rókus kórház közelében felborul és diribdarabra zúzódik, onkéntelenul is arra gondol, hogy *„milly szerencsés azon utcza, mellyben választó polgár, vagy valami négy-ot tanácsbeli lakik, mint például a Leopoldutczában, hol a kikovezéssel nem várnak addig, mig vagy egy fél légió ló és kocsi áldozatul esett a mélységes godroknek s egyenként folmerülő kődaraboknak."* 1846–47-ben Pest 269 utcájából csak 116 van egészen kikovezve, a többi sáros foldút. John Paget mindent szépnek talál Pesten, csak a homok és a por miatt panaszkodik: *„Ez a homok Pest egyik nagy szerencsétlensége"* – írja. – *„Oly finom, hogy mindenhová behatol, megvakítja, kohogésre ingerli az embereket. A homokvihar néha*

rettenetes itt. A vidék ugyanis Pest körül homokos sikság, kevés a fa vagy kert a külső kerületekben, nincs semmi, ami megtörné a szél erejét, s amikor az viharrá erősödik, a homok mint a felhő hömpölyög a Duna felé, és vadul rázúdul Pest utcáira." Széchenyi is azt kénytelen megállapítani Pesti por és sár című, 1837-ből való, kéziratban maradt tanulmányában, hogy *„czivilizált keresztény országban kevés városban találni egy rakáson embersokadalmat, amely oly béketűréssel nyelné a port és gázolná a sarat, mint a pestiek"*.

A gyalogjárdák az egyes házak előtt a kocsiúttól függetlenek, mivel megépítésük az ingatlantulajdonosok kötelessége, akik a legkülönbözőbb anyagból – andezitkockákból, gránitlapokból, nem egyszer márványból – készíttetik el a maguk szakaszát. A Honderü 1845-ben rövid hírben közli, hogy az utcakövezésre a város nagy summákat áldoz, a gyalogjárdákat viszont a háztulajdonosok saját költségükön tartoznak létrehozni, de ez nem mindenhol történik meg kellő lelkiismeretességgel. Az Életképek 1846 őszén nyilvánosan megrója Pest város legtehetősebb háziurainak egyikét, aki a Nagy piacon álló háza előtt nem készíttet rendes járdát, emiatt az arramenők *„a boltok előtt ügyetlenül rakott márványtáblákon, főleg télnek idejében, kisikolván, magokat tetemesen megsértik."* Van ugyan adat arra, hogy egyes utcákat már 1831-ben öntöznek, de a vízvezeték kiépítéséig ez a gyakorlat nem válhat általánossá. A lakosság ivóvízellátása is nehézkes; utcai ásott kutakból és udvari magánkutakból történik, mosás céljára pedig lajtokban árulják a Duna-vizet. Néhány nagyforgalmú utcát – elsősorban a Városerdőbe vezető Király utcát – napszámosokkal locsoltatja a város a 40-es évek végén; a boltosok pedig városszerte kötelesek üzletük előtt rendszeresen öntözni a gyalogjárdát. A szemétkihordást vállalkozó végzi, az utcaseprést pedig négy felügyelő keze alatt dolgozó 41 állandó munkás.

Nehezíti a köztisztaság megteremtését a csatornahálózat kiépítetlensége. A burkolt utcákon a kocsiútról a gyalogjárdára az átmenetet ferde síkban rakott, úgynevezett oldalkövezet alkotja – mivel a járdaszegély 1860-ig ismeretlen fogalom –, a kocsiút nyerge és az oldalkövezet közti vájatban szabadon

folyik a szennyvíz. Néhol van ugyan téglából falazott s kőlapokkal fedett utcai csatorna is, de nem alkotnak összefüggő rendszert. 1847–48-ban Pest legtöbb utcáján nyílt árkok vezetik a Duna felé a szennyvizet. Amiből pedig van bőven, hiszen a külvárosok udvarain több mint ezer tehenet tartanak, az uraságí házak nagy istállói pedig lovakkal vannak tele.

A saját fogatokon kívül bérkocsik és omnibuszok bonyolítják le a forgalmat. A pesti bérkocsisok céhe 1827-ben kapja privilégiumát, amely azt is magába foglalta, hogy a meghatározott árszabály szerint kell fuvarozni. A 30-as években több mint 130 egyfogatú konflis és kétfogatú fiáker van szolgálatban. A legelegánsabb kocsik a Váci utcát a Szervita térrel összekötő Kristóf téren találhatók, de a Szénpiacon és a Hatvani utca Országútba torkolló kereszteződésénél is mindig van belőlük. Pagetnek igen jó véleménye van a pesti bérkocsiról: *„A fiáker"* – írja – *„nem olyan piszkos, nehéz, ütött-kopott, lassú kocsi, amilyeneket a londoni állomásokon láthatunk, hanem nagyon tiszta, csínos, nyitott jármű, két jó származású lóval... Télen a nyitott helyére csukott kocsi kerül, mert nagyon szegény fiákeresnek számít Pesten az, akinek nincs téli és nyári kocsija."* Paget szerint a pesti bérkocsis nyelvének élességével inkább párizsi kollegáihoz hasonlít, mint a londoniakhoz. Az angol orvos itt tapintatosan a fiákeresek gorombaságára céloz, amelyre – és a hatósági díjszabást megszegő, *„szemtelen zsarolására"* – állandóan panaszkodik a lapokban a közönség. Sebes hajtásuk ellen is sok szó esik, bár e tekintetben nem versenyezhetnek a vadul száguldó úri hintókkal. A temérdek effajta hírlapi kifakadás közül az 1844. évi Pesti Divatlapból idézünk egy életkép-részletet, amelynek színhelye a Városház tér, hetivásáros napon: *„Egy uraság-hintó hajt be a piacz közepébe; a tolongó sokaság aggódva rohan szét. Egy alacsony nőnek hosszú kalapszalagja tekeredik a kerekek egyikére, egy másiknak köpenykéje akad a kocsiajtó kilincsébe s mindketten csak a megragadott zsákmány gyors odaengedésével menthetik meg éltöket a kocsi alá sodortatástól; egy kézművesnek jobb lábán megy a kerék keresztül, de ez mit sem tesz, hisz csak megbéníttatott. A mindenrészről sivításokra a lovak megriadnak, egyenesen neki szaladván egy bolt*

A pesti Theátrom Piac, a német színházzal és a bérkocsi-állomással

előtt díszelgő szekrénynek, mellynek üvegtáblái csörömpölve hullanak a kövezetre. A lovak e zajra még inkább elszilajulnak; néhány kofa letipratik, többnek áruasztala döntetik föl, mellynek tornyozott gyümölcsei szertegurulnak..." A legnépesebb utcákon is sebesen vágtató úrlovasok ellen nem lehet eljárni, mivel nemesek, s nem tartoznak a városi hatóság alá.

Kötött útvonalon járó társaskocsik, az úgynevezett omnibuszok 1832 óta közlekednek Pesten. A 30-as években a Dorottya utca és a Színház (korábban Theátrom, később Vörösmarty) tér sarkán levő Magyar Király szálloda elől indulnak a Városerdőbe, a Császárfürdőbe, nyaranta pedig a Zugligetbe. A váci vasút 1846-ban történt megnyitása után a legnagyobb forgalmat a mai Duna és Curia utca egyesülésénél levő Sebestyén térről az indóházig közlekedő járatok bonyolítják le. A társas-

kocsik állandóan tömöttek, erre utal a Honderü egyik 1844-ből való életképe, amely szerint az omnibuszok *„oly ketreczhez hasonlítanak, mikben a baromfiak a megpukkadásig összezsúfoltatnak."* Vonatkozik ez a megállapítás elsősorban a *„zöldből"* – a Városerdőből vagy a budai kirándulóhelyekről – való hazautazásra. A bérkocsik és a társaskocsik tarifája éjjel magasabb, már csak azért is, mert a sötétség beállta után kötelesek olajlámpával kivilágítani magukat.

A közvilágítást is bádogból készült edényű, kócból font kanócú, imbolygó lángú, gyenge, pislogó fényű olajmécsesek szolgáltatják. Az üvegablakos szekrénykébe zárt lámpadobozt faoszlop tetejére vagy a házak falára szerelik fel. A repceolajjal táplált, rosszul égő mécsek csak közvetlen közelükben adnak némi világosságot; lényegesen javul azonban a helyzet, amikor a kanócot körbél váltja fel, amely levegőt visz be a láng magjába, s felerősíti a fényt. Ez az úgynevezett Argand-lámpa – francia feltalálójáról nevezik így –, amely nem a cölöpök tetején áll, hanem a faoszlopokból oldalra kinyúló, kovácsoltvas karon függ. Az első olajmécses 1790. január elsején gyullad ki Pest utcáin, 1815-ben már az egész Belvárost, s a Lipótváros nagy részét felszerelik velük, ezenkívül a Király utcát, a Három dob utcát, az Országutat, a Mészáros utcát és a Soroksári utat is. 1827-ben 1500 utcai lanterna világít, 1839-ben 1099 közönséges mécses és 371 Argand-lámpa; míg 1848-ban a lámpák száma már meghaladja az 1600-at, s közülük 664 modern, vagyis körégős. A lakosság azonban a lámpák szaporodása ellenére is szüntelen panaszkodik a közvilágításra. A rendtartás szerint a lanternáknak október elsejétől március utolsó napjáig minden éjjel, alkonyattól virradatig, égniök kell, de április 1-től szeptember 30-ig a holdtölte napján és az azt megelőző, illetve követő öt-öt napon meggyújtatlan maradhatnak. Az utcavilágítás azonban bérlők kezén van, akik – mint az 1845. évi Honderüből tudjuk – *„az olaj olcsósága daczára is olly fukarok a világossággal, hogy sötétségben botorkálnak a polgárok"*. Ez az állapot kedvezőtlen hatással van a közbiztonságra; utal erre egyebek között az Életképek 1846. szeptember 5-i számában megjelent alábbi hír is: *„Pestnek éjjelenként koromsötét utczáin*

a legkényelmesebb fosztások történhetnek. E napokban ismét egy fiatal embert szurkáltak meg a királyutcza közelében. A rendőrségnek, more civico, semmi nyoma." A nagy harangüveges olajlámpák csak a fontosabb középületek előtt sorakoznak sűrűbben, mint ahogy az utcák között is azok a korszerűbben kiépítettek, amelyekben valamelyik tekintélyes tanácsúr lakik, ahogy ezt ugyancsak az Életképekből tudjuk.

A 30-as és 40-es évek városkalauzai a legjelentősebb középületek sorában – a tizenkét templomon kívül, melyek közül mindenekelőtt a belvárosit és az ugyancsak két, rézveretes tornyú egyetemit emelik ki – első helyen az Invalidusok palotáját, *„az ügyefogyott katonák számára készült Nagy Kaszárnyát"*, a mai Központi Városházát említik, Patacsich útikönyve Európának nevezetesebb épületei közé számlálja. Az egyszerű barokk, háromemeletes kaszárnya – amelyben a Közhasznu Esmeretek Tára szerint 1833-ban mintegy 3000 *„kórkatona"* lakik háznépével, és egy *„batalion őrsereg"* – minden emeletén 47 ablak van. Főhomlokzatának dór fejezetű oszlopokon nyugvó kapuja fölött nagy képszobor áll, a földgömböt tartó Atlaszt ábrázolja, különböző hitregei alakokkal körülvéve. Mögötte, a kápolnarész fölött, alacsony tornyocska nyúlik ki a tetőből. A másik roppant kaszárnyát, az erődnek ható Újépületet még József császár idejében valóságos homokpusztaság közepébe telepítik, a Váci-kaputól messzi északra, s a Lipótváros kialakulásáig nagy, üres térség választja el a Belváros végső házaitól. Az egész mai Szabadság teret betöltő, négyszögletű építmény mindegyik kétemeletes szárnyának a sarkához egy-egy háromemeletes pavilon csatlakozik bástyaszerűen. A kétszáz szobás Neugebäude az ötödik pattantyús ezred laktanyája, 2300 katona lakik benne, s *„egész Magyarországon az ágyuk és hadi eszközök fő rakhelye"* a Közhasznu Esmeretek Tára szerint.

Pest a székhelye az ország legfőbb bíróságainak. A Barátok terén, a ferences templommal szemben áll a Curia, amelyben a Hét Személyes Tábla és a Királyi Tábla üléseit tartják. A mohácsi vész után, mivel a király nem lakhat a megszállt fővárosban, személyes bíráskodásához kötött hatáskörét a nádorra mint helytartójára ruházza át, aki az ország hét legrangosabb

hivatalnokát veszi maga mellé, innen a *„septemviralis legfelsőbb törvényszék"* elnevezés. A XIX. században az elnöklő nádor-ispánon kívül már húsz tagja van – négy főpap, hét mágnás és kilenc köznemes –, s a királyi táblák feljebbviteli hatóságaként működik. Ítéletei ellen nincs további fellebbezés. A pesti Királyi Tábla egy *„előlülőből"* és huszonhárom tagból áll, s olyan ügyekben ítélkezik, mint a hűtlenség, a felségsértés, ezenkívül „eleibe vitetik" a vidéki táblákról és a vármegyék törvényszékeitől minden főbenjáró ügy. Ítéletei ellen a Hét Személyes Táblához lehet fellebbezni.

Az ország legnagyobb és legnépesebb városa egyben Pest, Pilis és Solt vármegyék székhelye is. Az Invalidusok palotája melletti klasszicista Vármegyeháza kétemeletes, két udvaros épület; szép, nyugodt ritmusú homlokzata a közepén kissé előrelép, s oromzatát hat korinthoszi fejezetű oszlop tartja. A megye tisztikara két alispánból és mintegy hatvan hivatalnokból áll, köztük van hat főszolgabíró, tizenöt esküdt, hét orvos és egy kapitány, aki – miként az egyik alispán is – a megyeházban lakik. Itt tartják a közgyűléseket, amelyek a reformkorban felvilágosult szellemű fórumai a nemzeti gondolat terjesztésének.

A Városháza a belvárosi templom mögött áll. Egyemeletes – 1843-tól már kétemeletes –, négyszögletű, karzatos toronnyal ékesített, minden oldalról szabadon álló épület; homlokfalának felső párkányát tizenegy álló kőszobor díszíti. Föld alatti részében 38 börtöncella, földszintjén 23 szoba, egy kápolna és 18 tömlöc van, első emeletét 20 igen magas, különböző nagyságú terem és szoba foglalja el, a második, alacsonyabb emelet 23 szobája részben irodahelyiség, részben lakás. A város belső tanácsát a polgármester, a bíró és 12 tanácsos alkotja, ez utóbbiak közül az egyik a város kapitánya. Munkájukat segíti – *„a gazdaságbeli és némely politikai dolgokban"* – a 124 választott polgárból álló külső tanács. A polgármester irányítja a politikai és a gazdasági ügyeket, ő van kapcsolatban a felettes hatóságokkal, ő elnököl a tanácsüléseken. A magisztrátus második embere a bíró, az ő dolga a jogesetek megvizsgálása, és a bennök való ítélkezés. *„Hogy mennyire szeretnek a fővárosiak pörlekedni, onnét is kiviláglik,"* – olvassuk az 1845. évi

Pesti Divatlap Fővárosi postasíp rovatában – *„hogy a városhatósági benyújtványi iratok múlt évi száma a 40 000-et felülhaladja."* A városkapitány végzi mindazokat a feladatokat, amelyek a rendőrség hatáskörébe tartoznak; ítélkezik rendzavarások, erőszakoskodások esetében, szemmel tartja az idegen jövevényeket, utazó passzusokat állít ki. A tisztikarban van még egyebek között két fő- és két aljegyző, két levéltárnok, egy számvevő és annak egy ellenőre, egy adószedő, ugyancsak egy ellenőrrel; míg a pénztár egy kamarásból, ellenőréből, segédjéből és írnokából áll. Az *„Ügyvédi Hivatalban"* egy fő-, egy alés öt tiszteletbeli ügyvéd dolgozik. A fontosabb ügyekben teljes számú tanácsi ülés dönt. A rabok kihallgatása és megítélése a Fenyítő Bizottsághoz tartozik, amely egy tanácsnokból, a városkapitányból és egy ügyvédből tevődik össze. A rabok gondviselése a Városházában lakó strázsamesterre és a tömlöctartóra van bízva. 1830-ban 1023 rabot tartanak fogva a nemes magisztrátus börtönében.

A Városháza előtti négyszögletes tér a város legforgalmasabb piaca – az Új vásártér kialakításáig –, a század elején még rajta áll a deres, s a hajdúk a vásáros nép szeme láttára, füle hallatára hajtják végre a botbüntetést. Pest 1703 óta újból első osztályú szabad királyi város, pallosjoga van. A vesztőhely a parasztpiacon, a mai Baross tér táján van; az 1820-as évek derekán helyezik ki a városhatáron túlra, a hóhérlakással együtt. Ugyanakkor hordják el a kalodát a Halpiacról (a Molnár utca kis tágulata volt ez, a későbbi Erzsébet-hídtól délre), amely a szégyenoszlopon kívül mészárszékeiről híres. A város rendjére a kapitány alá rendelt alkapitány, 2 hadnagy, 6 kerületi biztos, 2 strázsamester és 6 káplár keze alá rendelt 100 darabont, valamint 26 éjjeliőr vigyáz. Nappal gyalogos őrségek, éjjel lovasok cirkálnak az utcákon. A közbiztonság szolgálatában áll a polgárőrség is, amelynek 1833-ban még 2500 tagja van – három *„batailon"* gyalogság és egy *„eskadron"* lovasság –, de 1845-ben már csak összesen 300. A Pesti Divatlap híradása szerint a rákosi réten tartják időnkint hadi gyakorlataikat, melyeknek látására temérdek néző kocsizik vagy gyalogol ki a városból. Ugyancsak a Pesti Divatlap közli 1846. április 21-i számában, hogy Liszt

Ferenc a pesti magyar gyalog polgárkatonaság soraiba állván, egyenruhát csináltatott magának. A lap e mondatot fűzi rovid híréhez: *„Tehát csak nem hiába kapta o a kardot par évvel ezelőtt"* A Lovoldozó Ház, ahol a polgárorség céllovő gyakorlatait tartja, a Lovész (Királyi Pál) utcában all, egészen az 1838-as árvízig, amely rombadonti Pontos mását a Király utca folytatását képező városligeti fasor kezdeténél, a mai Lovolde téren építik meg. A kihelyezést nagy orommel udvozlik az állandó puskaropogástól megszabaduló belvárosi polgárok

Az állami hivatalok kozul a reformkori kalauzok kiemelten említik a Harmincad Házat, a mindmáig róla elnevezett utcában, amely az Új piacot koti ossze a Színház térrel A 30-as években tizenhárom tisztviselő dolgozik a sárgasbarnára mázolt, egyemeletes épuletben; a behozott és a kivitt áruk után szedik a vámot A Királyi Sóház csúf deszkaraktáraival 1820-ig a Harmincad téren (a későbbi Theatrom Piacon) foglal el igen nagy helyet, akkor a Királyi Dohányházzal egyutt a Csarnok tér és a mai Dimitrov tér kozti nagy szabad teruletre helyezik át A sókereskedelem állami monopólium, a pesti Sóhivatalnak tíz alkalmazottja van – koztuk egy főszedo, három mázsáló tiszt, egy ellenőr és három mázsáló –, ők osztják szét az árut a nagykereskedők kozt. A Cs K. Főpostahivatal a budai Bomba (Batthyány) téren működik Pénzt és árut a pestiek is csak itt adhatnak fel. A Fópostahivatal elól indulnak – 1839 óta naponta – a buda–pozsony–bécsi társaskocsik, de 1844 augusztusától már folynak a Pest és Vác kozti vasutvonal építésének munkálatai is. A nagy erőket mozgósító vasútépités tovább élénkíti a fejlődóben levo ipara s a nemzetkozi jelentoségű terménykereskedelme révén amúgyis pezsgó életű várost 1846 júliusában a pozsonyi vasút pest–vácí szakaszán, 1847 szeptemberében pedig a pest–szolnoki vonalon indul meg *„a csudaszerú gozelőfogat"*, hogy a Pesti Hirlap kifejezésével éljunk. Kozben elkészul a Gyár utca és az Országút sarkán – a mai Nyugati pályaudvar helyén – az elso pesti indóház, *„a legnemesebb stylusban épitett, nagyszeru allomási csarnok, hatalmas oszlopsorral, rezbádog tetőzettel"*, miként az egykorú laptudósítás hangsúlyozza.

A pesti Városház tér. jobbról a főtemplom és a kegyesrendiek kolostora

Pest egészségi és jótékonysági intézetei közül kiemelkedik a Kerepesi úton levő nagy ispotály, az 1798-ban megnyílt Szent Rókus Kórház. Kezdetben 228 ágya van, a sorozatos bővítésekkel, különösen a Pollack Mihály tervei szerint 1841-ben megépült, kétemeletes új szárny használatbavételével, az ágyszám 800-ra emelkedik. A 33 betegteremben, a 8 külön betegszobában és a tébolyodottak ugyancsak 8 szobájában évente mintegy ötezer beteget gyógyítanak. A Pesti Divatlap 1844 nyár havában, vagyis júliusban rövid hírként közli, hogy a múlt félévben a betegek száma a *„Rókusz-kórházban"* 2469-re ment, ezek közül meggyógyult 1721, elhalt 559, a többi gyógyulófélben van, vagy gyógyíthatatlan. Ez utóbbiak közé számítják az elmeháborodottakat.

Az Universitas kórháza a Hatvani és az Újvilág (Semmelweis)

utca sarkán álló egykori jezsuita kolostorban 55 ággyal rendelkezik; ebben a kórodában évente mintegy ezer beteget orvosolnak. 1839 óta működik az alapítványokból fenntartott Gyermekkórház a józsefvárosi Öt pacsirta (Puskin) utcában. 1846-ban létesül a kereskedő testület kezelésében levő, igen jól felszerelt kórház a terézvárosi Hársfa utcában, s külön ispotálya van az izraelita hitkozségnek az ugyancsak terézvárosi Gyár (Jókai) utcában. Az elöregedett, s keresetre képtelen szegényeknek – évente mintegy 200–250 elesett embernek – az 1833-ban alapított Nyár utcai városi szegényház ad otthont és ellátást. Két fiók-szeretetháza is van, az egyik a Diófa, a másik a Major utcában, ez utóbbi a Zerge-ispotály. A Vakok Országos Intézete 1835-ben nyittatott meg a Király utcában, a jelenlegi Zeneművészeti Főiskola helyén levő földszintes házban; 1842-től kezdve a kétemeletes, szép, új épületben hat-nyolc éven át oktatják különböző kézimunkákra a világtalan gyerekeket. Az Üllői úton, a Fűvészkert mellett levő József árvaházban az apátlan-anyátlan fiúknak tanítanak minden szükséges tárgyat, míg el nem érik azt a kort, amikor valamely kézműves pályára mehetnek. A pesti Jótevő Asszonyi Egyesület gondoskodása a szegények és betegek gyámolítására terjed ki; kegyes adományokból és táncmulatságok jövedelméből tartja el magát. A jótékony intézmények kozé sorolhatjuk a Lövész utcában 1802 óta működő Királyi Zálogházat is, amely ingóságokra, ruhafélékre, ágyneműre, ékszerekre kisebb-nagyobb kölcsont ad. Forgalma nagyságát kellőképp érzékelteti az Életképek eme terjedelmes kormondata: *„E nagy épulet körul a kovezet a tömérdek járáskeléstől annyira megrontatik, hogy ha minden évnegyedben a körüli táj kikövezésére újólag ismételve ezrek koltetnének is, lehetetlen volna a sietö lábakat a tyúkszemek ellen kellőleg biztositani."*

„Szabad Királyi Pest város" népessége 1835-ben kereken 67000 fő, 1847-ben azonban már eléri a százezret. A nemzetiség szerinti megoszlásra vonatkozóan 1851 előtt nincsenek statisztikai adatok. A Közhasznu Esmeretek Tára úgy fogalmaz, hogy Pest *„magyar, német, tót, gorog, rácz és torok lakosi kevésbé szakasztatnak el egymástól vallás és nemzeti kulonsegek*

A Széna tér a Nemzeti Múzeummal, jobbról a Két pisztoly fogadó

által, mint másutt s a külömbféle szokások és nyelvek békésen állnak fen, egymással összekeveredve". A szabadságharc idején Pest lakossága érzésben kétségkívül magyar, bizonyítja ezt bátor és hazafias kiállása a nemzeti ügy mellett; s bőséges anyagi és véráldozata a függetlenségi harcban.

Nem mindenki polgár azonban, aki a város területén lakik, csak azok, akiket a tanács a Polgárok Lajstromába beír. A polgárjog megszerzésének feltétele a ház- vagy földtulajdon, a céhbeli tagság, vagy magasabb képzettséghez kötött foglalkozás. A polgárok jogai közé tartozik, hogy ipart, kereskedést folytathatnak, telkeiket szabadon adhatják-vehetik, vámot az egész országban nem fizetnek, városi tisztségekre választhatók, a *„kocsmáltatás"* jussával élhetnek, vagyis saját termelésű boraikat kimérhetik. Végül, de nem utolsósorban a polgárokat perbe idézni *„csak annak rende szerént"* lehet, s adósságaikért *„tör-*

vény útján kivül" el nem fogattathatnak. A Közhasznu Esmeretek Tárából még úgy tudjuk, hogy Pest városában 1833-ban mintegy 3000 nemes lakik, de az 1846. évi összeírás már inkább foglalkozás szerint csoportosít. Eszerint az iparosmesterek és kisebb gyárosok száma 3600, az iparos segédszemélyzet – legények, inasok, gyári munkások és szolgák – 8470 főre megy. Ez nagy fejlődés, hiszen az 1831. évi összeírás még csak 2130 céhbeli mesteremberről tud. Legtöbb a szabó (257), a varga (189), a csizmadia (100), a hentes (92), a sütő (87), az asztalos (70), van aztán egyebek között 32 molnár, 28 arany- és ezüstműves, 27 halász, 22 borbélyműhelyt tartó seborvos, 12 könyvkötő, 7 képfaragó s 91 bérkocsis 143 kocsival. 1847-re a szabók száma 408-ra, a csizmadiák-cipészeké 399-re rúg, az arany- és ezüstműveseké pedig 52-re emelkedik, s az összeírás ekkor már 40 nagyobb gyárost is feltüntet.

Az első pesti manufaktúra, az 1776-ban létesített *„állami posztó és pokróczfabrika"*, az Invalidusok házában működik; ugyanaz évben a spanyol származású két Valero testvér alapít selyemgyárat a Király utcában, amely Vlagyimir Bronyevszkij szerint 1810-ben ezer munkásnak ad kenyeret. Az 1831. évi kalauzunk Valero üzemén kívül mindössze néhány kalap-, bőr-, olajütő és likőrgyárról, meg egy kefekötő üzemről tud, az 1846-os összeírás azonban már 13 textil-, 4 cukor- és csokoládé-, 6 szivar-, 4 bútor-, 4 szesz-, 2 kocsi- és 2 gyufagyár mellett 5 vas- és fémöntőt, illetve gépgyárat, valamint 3 könyvnyomó intézetet sorol fel. Ez utóbbiak közül a Hatvani utcában működő Landerer és Heckenast Nyomda a legnevezetesebb; sajtója alól kerül ki 1848-ban Petőfi Nemzeti dala és a Tizenkét pont. Az ipari szervezettség magasabb fokát jelzi az 1841 őszén a lipótvárosi Klotild (Stollár Béla) utcában működésbe lépő hengermalom, amely megalapozza a magyar liszt kivitelét távol külföldi piacokra is. A hazai ipar rövid idő alatti gyors fejlődését tanúsítja az 1846 augusztusában a Nemzeti Múzeum termeiben megnyílt országos „műkiállítás". Az Életképek tudósítása szerint temérdek ember látogatja *„s az igaz hazafi örömsugárzó arczczal, büszke érzéssel szemléli és vizsgálgatja a diszes sorokban tündöklő hazai készitményeket"*. Találkozni a termekben

külföldiekkel is, akik bámulva vizsgálják egyik osztályt a másik után, s váltig hangoztatják, hogy *„nem hittek illy képességdús iparerőt rejleni hazánkban"*.

A pesti kereskedők számát az 1831. évi városleírás 840-re teszi, akik közül 27 a nagykereskedő. Egyébként a legtöbben dohánnyal (51), fűszerrel (50), deszkával (44), asszonyi ékességekkel (40), liszttel (31), vasárukkal (27), rőfös cikkekkel (23) kereskednek, öten pedig *„jó illatú Kenőcsökkel és Nedvességekkel"*. Van ezenkívül 258 apróárus, 39 zsibárus, 7 könyvárus. A nagyobb kereskedők testületbe tömörülnek; székházuk Hild József kiemelkedő alkotása, a Kereskedőség Háza vagy Kereskedői Csarnok, amely a klasszicista Duna-part legszebb épülete. *„A célból létesült,* – írja Patacsich – *„hogy mind a hazai termesztők, mind a vevők s Kereskedők öszve jövén a kereskedési tárgyakról, a termékek, kézimüvek s készitmények adásáról, vevéséről egymással értekezhessenek, s alkut tehessenek"*. Az épület földszintjén levő Nagy Pitvar a börze, amely naponkint délelőtt 11 órától déli 1 óráig áll nyitva, s *„bilét"* váltás után mindenki bemehet, akinek adás-vevéssel van dolga. Fényes Elek 1846-ban már több mint 2000-re teszi a kereskedők számát, s 189-re a nagykereskedőkét.

A legszebb boltok a Nagy híd és a Váci utcában vannak. Az Úri (Koronaherceg) és a Kígyó utca között nyúlik el báró Brudern üzletháza, az üvegfedelű Párisi-köz, amelyben 32 bolt sorakozik egymás mellett. Bronyevszkij útikönyve szerint Pest lakossága már 1810-ben jórészt kereskedő. A Dunával párhuzamos Fő utca (a későbbi Váci utca) szép házainak alsó emeleteit üzletek foglalják el. Főleg vasárukat kínálnak, de az orosz tengerésztiszt lát itt ezüsttel, festményekkel és szobrokkal dúsan megrakott boltokat is. *„Szavamra, ez a város duzzad a kereskedelmi élettől!"* – állapítja meg, s hasonlóképp vélekedik 1837-ben honfitársa, Anatol Demidov is: *„Pest a maga hatvanezer lakosával csupa lárma, elevenség. Szorgalmas, mozgékony város, amely sokkal több terméket állíthat elő, mint amennyit elhasznál. Széles rakpartja, szép utcái igen alkalmasak a kereskedelmi életre. És ez napról napra élénkebb is lesz..."* Pagetet, amikor 1835-ben végighajtat Pest legjobb utcáin, mindenek-

előtt a kirakatok igen vidám látványa ragadja meg, s a festett és alakos cégérek rendkívüli változatossága. Honfitársnője, Miss Julia Pardoe, aki 1839-ben jár nálunk, női szemmel néz az elegáns üzletekre, s hasonló véleményt formál róluk: *„A pesti boltokat olyan művészi cégtáblák díszítik, amelyeknél értéktelenebb festményeket láttam arany keretbe foglalva angol szalonokban."*

Hogy be is pillantsunk az egyik üzletbe, abban segítségünkre van a Pesti Divatlapban életképeket festő Lakner Sándor, aki egy kalmárboltba lépő szakácsnő mellé szegődik, és igen korfestő párbeszédet hallgat végig:

„Vajjon mit veend? – Legelőször is egy csinos tüll ruhára alkuszik, aztán napernyőket kér elő.

'Ez, leányasszonyka, fölötte szép' – szól udvariasan a bolti arszlán.

'Nem kell – válaszol orrfintorgatva a konyhahősné – asszonyomnak épen illyen van. Valamivel csinosabbat akarnék. Tán ez itt! Mi az ára?'

'Öt pengő forint.'

S a szakácsné legközelebbi vasárnap új napernyőjével fog pompázni, daczára asszonyának, ki e percz óta szégyenli előbbi napernyőjét kezébe venni, mert szakácsnéjának szebb, drágább van. S a szegény férj ismét 6 pengő forintot vala kénytelen kiizadni.

Mi pedig, hogy a boltba hasztalan bemenni ne látszassunk, több selyem nyakkötőt s mellényre valót kérünk elő, még pedig követelő méltósággal; s veszünk tán valamit? Oh, korántsem, hanem miután az előmutatott holmikra fitymáló észrevételeket tettünk, ismét tovább ballagunk. Ez nálunk szokás; a világ így legalább hinni fogja, hogy pénzünk annyi, mint szemét. Mert csak a gazdagok válogatók."

Pest kereskedelmi forgalmának nagyobb része azonban mégsem az üzletekben, hanem a piacokon és a vásárokon bonyolódik le. Minden kereskedői szakmának külön kirakodó tere van. A mészárosok helye a Halpiac, a halászok viszont a mai Dimitrov téren árusítanak, mellettuk van a zöldségespiac is, de már a káposztát árulókat a Szén piacon találják meg a vásárlók. Széna, szalma, korpa a Széna téren kapható, a Vágon és a Garamon le-

A Váci utca Pesten

úsztatott tűzifának, épületfának, zsindelynek pedig két nagy állandó piaca van, az egyik a majdani Országház helyén, a másik a mai Boráros téren. A legnagyobb a forgalom kedden és pénteken a Városház téri hetipiacon, ahová Schams szerint 1820 táján néha ezer szekér is hordja a kenyeret, a zöldségfélét, a gyümölcsöt; a mai Petőfi tér helyén álló, régi kegyesrendi kolostor falán csizmák lógnak rudakon, s a kovácsok a helyszínen patkolják meg a lovakat. A plébániatemplom előtt *„Laczikonyhás Asszonyok"* sátrai sorakoznak; ételes fazekaikat rongyokba takarva tartják melegen. A Honderü életkép-festője 1844-ben ugyancsak a Duna-parton, de a hajóhíd közelében találja őket. A lacikonyha elnevezést pedig úgy magyarázza, hogy Kun László király idejében maga a király is utcai kocsmasátrakból hozatott olykor magának pecsenyét. A XIX. századi

lacikonyha *„a kifőzések egy neme, melly a szabad ég alatt üti fel tanyáját"*. A földre telepedő, vagy sátrak alatt tevékenykedő asszonyok roppant fazekakban káposztát és túróscsuszát főznek, s rendszerint kávét is árulnak. Igazi aratásuk az országos vásárok idejére esik.

Pestnek évente négy nagy vására van, a március 19-én kezdődő József-napi, a június 8-i Medárd-napi, az augusztus 29-i János-napi és a november 15-i Lipót-vásár. Mindegyik két hétig tart, az elsőn mind a vevés, mind az eladás nagyban folyik, a másodikon kicsiben. A ló- és baromvásár a Kerepesi út két oldalán, a városon már kívül levő hatalmas szabad tereken van, míg a kirakodóvásár színtere a Duna-part kikötőrésze, az Új piac és az Országút. Nevezetes kereskedelmi gyűjtőhely a hatalmas Orczy-ház, a Szén téri Ürményi-ház és a Múzeum melletti Terményház. Az Orczy-házban 37 boltozott raktárhelyiség és sokezer hektó bor befogadására alkalmas pince van; a raktárak állandóan telve gyapjúbálákkal és nyersbőrrel, a külföldi vásárlók legkapósabb cikkeivel. Az Ürményi-ház 24 bolthelyiségének ajtaját csak az országos vásárok idején nyitják ki, az Új piac felé néző oldalon levő raktárak azonban egész évben dugig vannak a legkülönbözőbb árukkal. A piacteret elcsúfító több száz fabódéba szintén csupán a vásárok alkalmával költözik be a kalmárnép.

A Közhasznu Esmeretek Tára úgy számol, hogy a pesti vásárok gyakran 20000 embert s 15000 szekeret vonzanak magukhoz: *„Bécsi s más nagykereskedők és fabrikások, Görögök, Zsidók, Törökök nagy kereskedést űznek fabrikai, gyarmati mívekkel s termesztvényekkel, mint gabonával, borral, marhával, gyapjúval, dohánnyal, mézzel, viasszal, bőrrel, gubaccsal, épület fával sat."* Nagy nemzetközi piac ekkor Pest, a Levantéból temérdek portékát hoznak fel a hajók, főként gyapot, fűszer, cukor és kávészállítmányokat; a keletről jövő árut itt osztják szét az osztrák, német és cseh nagykereskedőknek, iparcikkeiket pedig innen továbbítják le a Balkánra. A 30-as évek derekán egy esztendőben legalább 8000 hajó fordul meg a pesti kikötőben. I. G. Kohl 1842-ben színesen írja le a Medárd-napi vásárt. A kikötőből indul el: *„A hajókhoz legközelebb van*

a fazekvasar Mondhatom, soha eletemben meg nem lattam ennyi, es fokent ilyen sok csodalatos, egyeni rajzolatu kulonos fazekat A forgalom legelenkebb a nagy Kiraly utcan, amely atszeli a Terezvarost, ahol a zsidok tobbsege lakik Zsidok, magyarok, szaszok, romanok surognek-forognak itt, negy-hatnyolcz fogatu kocsik, hatalmas satorponyvaval fedve, gyapjuval vagy mas aruval megrakva, jarnak ki-be a kapukon A cel, ahova igyekszunk, a parasztpiac, nagy puszta ter, teli mindenfele nemzetbeli emberrel es mindenfajta allattal A teren es kornyeken legalabb harmincezer ember jart-kelt, zsibongott A ter talaja meglehetosen egyenetlen, itt-ott kisebb dombokkal, hajlatokkal tagolt Az egyik dombon nehany szaz asszony uldogelt, tyukot, kakast, tojast arultak A masikon hatalmas disznokondak pihentek, mellettuk a ret sima talajan lovakat adtak-vettek Odabb egy mas sik teruletet juhnyajak ozonlottek el Az arkokban es a lejtok aljan szlovak vaszonkereskedok uldogeltek, s kozottuk vegesvegig palinkasbodek hosszu utcaja kanyargott A magyart a lovak es a szarvasmarhak mellett talaljuk Eppen eleg alkalom kinalkozik itt a csikosok lovaglo-muveszetenek bemutatasara A hullamzo embertomeg kozott magabiztosan galoppiroznak, hogy kedvet csinaljanak a vevonek "

Az ipar és a kereskedelem kozti atmenetet jelento kulon szakma a fogadosé, a vendéglosé és a kavésé Pest nevesebb szalloi a Vaci utcai Nador és a Hét Választófejedelem, a Kis hid (Turr Istvan) utca és az Aranykéz utca sarkan allo Vadaszkurt, a Szél utcai Tigris, a Nagy hid utcanak a Redout felé nézo oldalan az Angol kiralyné, a Rakpiacon az Europa, a Szinhaz téren a Magyar kiraly, a Hajo utcaban a Fehér hajo, az Orszaguton, az egykori Hatvani kapu elott a Fehér hattyu, a Kerepesi uton, a Nemzeti Szinhaz mellett a Fehér ló, a szinhazzal szemben pedig a Zrínyi Bronyevszkij 1810-ben a Fehér hajo tarsépuletének szamito Paradicsom cégéru szalloban nyittat maganak két szobat, s foljegyzi, hogy ebben a paradicsomban, amelyben ezustos csészealjon csodalatos szép porcelanokban szolgaljak fel a teat, *„minden lepes egy forintba kerul"* Richard Bright, amikor 1814-ben Pestre érkezik, komolyan aggodik, hogy hol tud igényeinek megfelelo modon megszallni, s igen kellemesen

van meglepve, amikor a Magyar királyhoz címzett fogadóban kitűnő szállást és jó ellátást kap. Paget egész pesti tartózkodása idején a Nádorban lakik, s az egyik legjobb hotelnak tartja az egész osztrák birodalomban. Kohl – s ekkor már a 40-es évek elején vagyunk – elragadtatással emlékezik meg a sok remek fogadóról. Amit a vendéglátás terén Pest az utóbbi húsz év alatt produkált, az valamennyi német várost túlszárnyal, állapítja meg, majd részletes rajzot ad: *„Minden elsőrendű pesti fogadó nagy, palotaszerű épület, amelynek rendszerint két bejárata van: az egyik előt, a másik hátul, úgy hogy az utas kocsija és málhája könnyen tető alá, lova pedig istállóba kerülhet. Mindegyikben két étkezőhelyiséget talál a vendég, az egyiket a földszinten, a másikat az emeleten. Az alsónak a fele része a szabadban, az udvaron van, virágokkal díszítve, akár egy kerthelyiség; az emeleti étterem, amelyet az előkelőbbek látogatnak, bent van az épületben. A földszinti étkezőben vacsoránál és ebédnél rendszerint zene szól; olyan élvezet ez, amit a mi városaink vendégfogadóinak nagy részében fájdalmasan nélkülöz az utasember. A ‚Zrinyi' nevű legújabb pesti fogadó* (1826-ban épült a Szél utcában) *éttermének belső berendezése olyan pompás, hogy Párisban sem találhatnék különbet."* Ami az éttermek árait illeti, a Honderü 1844-ből való rajzolata szerint a vendéglősök drágán fizettetik meg az étket, de mégis érdemesebb jobb helyre járni, mint a kisebb kocsmákba, melyeknek tulajdonosa *„suttyomban néhány krajczárért vásárolja a falusi néptől az útközben megfullt baromfiakat"*. Az 1847. évi Életképek hírei között pedig azt találjuk, hogy *„az Angolkirálynéban egy itcze víz ára 6 kr. Kecskeméten egy itcze bor ára 3 kr. Igaz ugyan, hogy az angolkirálynéi víz jobb, mint a kecskeméti bor."*

A postával konkurráló magán társaskocsi-járatok pesti végállomása egy-egy nagyobb fogadó előtt van. Az Eperjes–Kassa–Miskolc vonalon közlekedő gyorskocsi, éppúgy mint a temesvár–arad–pesti a Vadászkürt elé érkezik, és onnan indul. Biasini Kajetán utazási vállalatának járatai előbb a Tigris, majd a Fehér hajó előtt veszik fel utasaikat. Kenesére és Balatonfüredre ugyancsak a Tigris elől indulnak Lobmayer Mátyás gyorskocsijai. A saját hintóval utazóknak is a Váci utcai Hét

Választófejedelem mellett ad váltólovakat a pesti postamester. A gyorsparasztok könnyű, gyékényfedeles szekereire a külvárosok fogadóiban lehet helyet kapni. Az Aradra, Temesvárra menőkre a Széna téri Két pisztolynál; a Szegedre, Szabadkára, Újvidékre tartókat a Soroksári úti Két kecske elől indítják. A Kerepesi út menti csárdákban, a mai Blaha Lujza tér tájékán is mindig találni fuvart vállaló parasztszekerest. „*A kerepesi országút akkoron nem volt kikövezve,*" – emlékezik a 40-es évekre Podmaniczky Frigyes – „*s azon a téren végig, melyen most a Népszinház áll, egy ága folyt a Rákos pataknak, melyen keresztül egy primitív híd vala elhelyezve. Az árkon túl kifele állottak egymás mellett azon elővárosi csárdák, melyekben a fuvarosok valának elszállásolva, akik portékával érkeztek és voltak indulandók. Az Alföldre irányozott személy- és portékafuvarozást a Pest közelében fekvő magyar falvak fuvaros gazdái birlalták.*" Az 1831. évi városkalauz 687-re teszi a pesti kocsmák számát, de úgy ítéli meg, hogy a négy országos és a 104 hetivásár szükségessé teszi létüket. Négy „*serfőzőház*" is működik a városban, a legrégibb 1815 óta a Hód (Géza) utcában, a második 1831-től kezdve a Salétrom utcában – ez a híres józsefvárosi „*serház*" –, a harmadikat 1832-ben nyitják meg a mai Pozsonyi és Katona József utca sarkán, míg a negyediket 1844-ben a külső Üllői út mentén. Ez a serfőzde – amely immár müncheni módszerrel dolgozik – használja fel először tárolásra Kőbánya sziklapincéit. Az akkori nevén Kőérfölde dombjait – az Óhegyet és az Újhegy vonulatát – egyébként szőlők borítják, köztük sok csinos nyaralóház is akad; a Zrínyi szálló elől induló társaskocsival lehet megközelíteni őket.

Minden jobb pesti fogadónak van kávéháza is. Legelőször a Kemnitzer-családnak a hajóhídnál levő Nagy- vagy Márványos-kávéháza, a későbbi Angol királyné szerez külföldön is hírnevet. Üvegablakai a Dunára, valamint a Nagy- és a Kis híd utcára néznek. A három nagytermen kívül különszobája van a nemdohányzók részére; konyhája és kiszolgálása a legkényesebb igényeket is kielégíti. Fali csilláraiban ugyan gyertya ég, de a meleg italokat ezüst edényekben szolgálják fel. A Nagy híd utca felőli sarkán fedett terasz fogadja azokat, akik a szabadban

kívánják elfogyasztani a frissítőt Ráth Pál, Pest első útmutatójának a megszerkesztője, 1803-ban azt írja róla, hogy a Kemnitzer-kávéház nagyszerű épulete a legszebb látnivaló a Duna partján. *„Nagysaga és berendezese reven elso a birodalomban Márványozása, számtalan tukrei, negy oszlopon nyugvo bolthajtasai, nagytermenek pompas orája, kulonosen az ejszakai megvilágításban gyonyorű látvanyt nyújt"* Három szobájában ot biliárdasztal áll kora reggeltol késó estig a játékot kedvelók rendelkezésére. A fedett teraszon kívul még kerthelyisége is van a Kemnitzernek, a Duna partján, a későbbi „Hangli" helyén. Bronyevszkij 1810-ben *„a hid mellett levo kavehaz"* korulírással említi: *„Akkora volt benne a forgalom,"* – irja – *„hogy alig tudtunk keresztuljutni az igen jo izlessel bebútorozott első ket termen Csokoládet rendeltunk Jobb kaveházat el sem lehet kepzelni. A három biliardszobán es az ettermen kivul meg tíznel tobb, tisztan, izlésesen es gazdagon kifestett helyisége van."* A szászországi Von Reichard 1813-ban megjelent francia nyelvú utasvezető konyve Pest bemutatása során azt írja a híd felé forduló Marványosról, hogy a legszebb kávéhazak egyike Európában. Patacsich városleírása 1831-ben 28 pesti kávéházról tud, a Redouté akkor még éppen készul, a Pilvaxot pedig majd csak 1838-ban nyitják meg az Urak utcajában, Café Renaissance néven A 40-es években az emlitetteken kívul a kovetkezo kávéházak jatszanak nagyobb szerepet Pest politikai és társadalmi életében: a Színház téri Magyar király, a Váci utcai Magyar korona és Hétvalaszto, a Szél utcában a Tigris és a Páris városa, a mai Astoria helyén a Zrínyi, a Hatvani és az Újvilág utca sarkán az Arany sas, az Országuton az Orczy, a Széna téren a Két oroszlán, a Furdő utcában a Kávéforrás – amelytol Andersen el van ragadtatva –, és igen jeles kávéházat foglal magába a Kereskedoi Csarnok foldszinti része a Dorottya utcában.

A kávéházakban már Schams 1821-ból való leirása szerint sem csak kávét isznak, hanem tejet, csokoládét, mindenféle keverésű puncsot, limonádét, mandulatejet, borlevest és rozsólist. Fontos szerepuk van a kulonbozó játéktermeknek, amelyekben kartyázni, dominózni, biliárdozni vagy tekézni lehet.

Tekusch Ágoston 1833-ban megjelent útikönyve úgy jellemzi a pesti kávéházakat, hogy vendégeik részére minden kényelmességgel szolgálnak; mindegyiknek van egy vagy több, a kávézotól elkülönített játékszobája, amelyek a szórakozást keresőket hívogatják. A legtöbb kávéháznak megvan a maga törzsközönsége: a Magyar király elsősorban írók és színészek találkozóhelye, a Páris városához cégérezett a franciás műveltségű honoráciorok gyűlhelye, az Arany sas a medikusoké, az Orczy pedig majd mindig alkuszokkal, áruközvetítőkkel, gabonatőzsérekkel van tele, s asztalainál nagy üzleteket bonyolítanak le. A kártyások fő tanyája az aranybetűs cégtáblájú, *„mennyei"* Kávéforrás, a mai Szende Pál utcai Wurmhof és a Korona, amely az „Örök világossághoz" nevet is viseli, mivel éjjel-nappal nyitva van.

A kávéház az 1840-es években Pest nagyvárossá válásának a jelképe. Asztalai mellett egyre többen olvasnak lapokat, s tárgyalják a politika eseményeit. *„Hogy kávéházaink napjainkban nem csupán a kávézás és tekejáték miatt látogatottak, bizonyítja az azokba hordott hírlapok és folyóiratok száma"* – olvassuk az 1845. évi Életképekben. – *„Legtöbb lap hordatik a Páris városánál czimzett kávéházba, számszerint 52..."* Adalbert Müller bajor kereskedőnek, aki 1846-ban utazik lefelé a Dunán, feltűnik, hogy a pesti kávéházban igen csekély fogyasztás mellett is óraszámra lehet napilapokat és folyóiratokat olvasgatni. Pest kávéházai a reformkor szabadelvű eszméinek melegágyai, a nemzeti újjászületés fészkei. Kohl már 1841-ben úgy látja, hogy a pesti kávéházak nemzeti színekben játszanak: *„Pirosan, fehéren és zöldön űl az ember mindenütt; a székek, díványok és szófák ezekkel a színekkel pompáznak; piros, fehér és zöld színű függönyökbe ütközik a nap, ha a vendégfogadók ablakain akar bekukkantani. Általában mindenütt, de főleg az étkező vendégházakban és kávéházakban minden a patriotizmusnak hódol, színban, formában, betűben és szóban minden a hazára emlékeztető drágalátos dolgokat mutat."* Kohl feltűnőnek tartja, hogy a magyar korona és címer gyakori cégére a fogadóknak és kávéházaknak: *„Ha egy kávéházban lebocsájtanak egy ablakvédő rolót, akkor előtűnik azon a veres pajzsban a négy fehér*

pólya, és a zöld halmon a kettős Pátriakereszt. Ez a magyar címer, és ez ismétlődik a kávéház minden ablakvédő gördülőjén." Ilyen hazafias cégéreket figyel meg Kohl a Korona kávéházon és a Magyar király fogadón kívül a Zrínyi és a Nádor szálló homlokzatán is. A Pilvax 1843-tól a nemzeti gondolat egyik gyújtópontja; a reformkor szellemétől megittasult költők, írók, művészek, diákok, jurátusok törzshelye, a forradalmi ifjúság tanyája. Szinte jelképszerű, hogy Petőfi sétabotjának a gombja kávéházi biliárdgolyóból készült.

A demokratikus reformok előkészítésében kiemelkedő szerepe van a pesti diákságnak, főként a joghallgatóknak. A Kir. Magyar Tudományi Egyetem főépülete a Seminarium (Egyetem) téren levő hajdani páloskolostor; ebben tanítják a „bölcsesség és a törvény tudományát", mellette, a kéttornyú templom túlsó oldalán van a katolikus papnevelde. Az orvosi kar a Hatvani utcában, az egykori jezsuita rendházban működik. A pallosjoggal rendelkező Universitas három karán 1820-ban 49 tanár, 4 adjunktus és 9 asszisztens oktat 938 hallgatót. Patacsich városismertetése szerint *„az Egyetem Kormánya áll egy Elől-ülőből, kinek oldala mellé egy Jegyző vagyon rendelve. Egy másik Előlülőből, egy Fő Igazgatóból (Rector magnificus), a négy tudományi karnak ismét egy Igazgatója, egy Dékánja és egy Segéd igazgatója (senior) vagyon."* A hallgatók száma 1831-ben már 1669, a legtöbb az orvosi, illetve seborvosi karon tanul, összesen 672. Az egyetemen a reformkor vívmányaként 1844-től kezdve a legtöbb tantárgyat magyar nyelven adják elő. A józsefvárosi Stáció utcában levő állatgyógytani intézet egy ideig az orvosegyetem része, csak 1851-ben válik önállóvá. Nincs ugyan egyetemi rangja, de főiskolának számít a József nádorról elnevezett Ipartanoda, amely 1846-ban nyílik meg a pozsonyi országgyűlésnek polytechnikum felállításáról hozott határozata alapján. Ez a felső „kézműtani" intézet 1854-ig a pesti egyetem épületében lakik, azután helyezik át Budára. *„A magyar ifjaknak a hadi tudományokban való oktatására rendeltetett"* Ludoviceum 1836-ban épül fel az Orczy-kertben, de csak 1848 januárjában nyílik meg, mint a Honvédség Hadi Főtanodája; de működésének hamar véget vetnek a hadiesemények.

A többi pesti tanintézet közül kiemelkedik *„a Kegyes Oskolák Szerzetére bizott Gymnasium"*, amelynek hat osztályában 1831-ben 773 növendék tanul. Pest másik középfokú iskolája az 1823-ban alapított evangélikus főtanoda, a Szén (Deák) téri templom mellett. Igen jóhírű iskola; az 1838. évi Athenaeum Egyveleg rovatában Szabó Jónás, aki részt vesz a nyilvános vizsgálatokon, így vélekedik róla: *„Alkalmam volt hazánknak egyéb gymnasiumait is megösmerni, s azt hiszem, hogy közöttük, akár tekintsem a rendszert, akár a methodust, akár a művelési eszközök kiterjedését, a pesti evang. gymnasiumot egy sem múlta felül."*

Az egyetemek, a gimnáziumok és a kisiskolák tanárai és tanítói a pesti értelmiség gerincét alkotják. Az 1847–48. évi költségvetés szerint a városnak 260 tisztviselője van, a megyének lényegesen kevesebb, viszont sokkal nagyobb szerepet játszanak a nemzeti gondolat terjesztésében és a kulturális életben. A honoráciorok közt 1847-ben 576 ügyvédet, 146 orvost, 57 sebészt, 40 képzőművészt és 32 „hangászt" találunk. Az ügyvédek feltűnő nagy számát megmagyarázza, hogy Pesten van az ország két legfőbb törvényszéke, amely már 1833-ban 200 ügyvédet foglalkoztat, rajtuk kívül mintegy 300–400 főből áll a jogászi pályára készülőknek, a *„patvaristáknak"* és *„jurátusoknak"* a szemináriuma. A patvaristák az ügyvédek és közhivatalnokok mellett készülnek fel hivatásukra, a jurátusok pedig a bíróságoknál. Van olyan táblabíró, aki 10–15 jurátust foglalkoztat.

Az anyagi jólét gyarapodásával, az értelmiség megizmosodásával együtt jár a szellemi műveltség emelkedése. A kulturális igények kielégítéséről elsősorban a Múzeum és az Egyetem könyvtára gondoskodik. A homlokzatával az Országútra tekintő Nemzeti Múzeum alapjait 1837-ben rakták le, s 1846-ig készül, Pollack Mihály tervei szerint. Az ország legjelentősebb klasszicizáló épülete ez, nyolc korinthoszi oszlopon nyugvó előcsarnokának timpanonjában horganyból készült szoborcsoport utal az intézmény rendeltetésére. A Széchényi Ferenc alapította könyvtár állománya a század derekán megközelíti a százezer kötetet, az Egyetemnek a Barátok terén levő

gyűjteménye s a Magyar Tudós Társaságnak a Koronaherceg utcai könyvtára együttesen kitesz ugyanennyit. A későbbi Akadémia fő célja egyébként a honi nyelv kimívelése, munkák megbírálása és kiadása, jutalmazások, valamint honi és külföldi tanulmányutak segítése. Nem utolsósorban könyvtárával hódít a Széchenyi István által 1827-ben alapított Nemzeti Casino is, amely előbb a Dorottya utcában, majd a Rakpiacon, a Kereskedői Csarnok első emeletén a rendszeres politikai és gazdasági eszmecserék színhelye. Amikor Andersent 1842-ben bevezetik a Casinóba, elsőnek az tűnik fel neki, hogy milyen kitűnően van ellátva könyvekkel és napilapokkal. A Duna-parti palotában több elegáns terem és szoba áll az olvasók és a társalgók rendelkezésére; a teljes kényelmet az is biztosítja, hogy az előre megtömött húsz pipára harminc lámpásnál lehet rágyújtani.

A 40-es években Pest már középpontja a magyarhoni tudományosságnak és literatúrának; 1846-ban itt adják ki az országban megjelent munkák kilenctizedét. A pesti nyomdák közül a Trattner-Károlyié és a Landereré van a legkorszerűbben fölszerelve, a tíz könyvkereskedés közül pedig a Váci utcai Hartleben és a Barátok terén levő Eggenberger-féle bonyolítja le a legnagyobb forgalmat. Ez utóbbit később Emich Gusztáv veszi át, s *„nemzeti"* jelzővel díszíti fel. A reformkori kiadók közül Emichen kívül Wigand Ottó emelkedik ki; 1830-ban ő kezdi folyamatosan megjelentetni az első magyar lexikon, a Közhasznu Esmeretek Tára köteteit. Igen jellemző viszont a korra az Athenaeum 1840-ből való híradása, amely szerint az év legnagyobb könyvsikere a Trattner-Károlyinál hatodik bővített kiadásban megjelent Nemzeti Szakáts-Könyv *„a magyar Gazda asszonyok szükségeihez alkalmaztatva"*.

A német nyelvű Pesther Zeitung és a Der Ungar mellett Széchenyi Jelenkora és Kossuth Pesti Hírlapja a legfőbb politikai szócső. A Tudományos Gyüjtemény, valamint a Hazai s' Külföldi Tudósitások havonta, illetve hetenkint kétszer megjelenő füzetein kívül a 30-as és a 40-es években szépirodalmi és művészeti folyóirat az Athenaeum, az Életképek, a Honderü, a Rajzolatok, a Regélő, a Társalkodó és a Pesti Divatlap, ez utóbbi *„szinpadi-, arcz-, táj-, divatképek és más műmellékle-*

tekkel". Valamennyi magyar nyelvű lap és irodalmi folyóirat a polgári jellegű társadalmi, gazdasági átalakulást igyekszik a maga eszközeivel szolgálni. A legtöbb újság szerkesztőségében csupán egyetlen belső munkatárs, a segédszerkesztő dolgozik – Vahot Imre Pesti Divatlapjánál 1844 júniusától 1845 áprilisáig Petőfi –, s példányszámuk alig éri el az ezret. Figyelmet érdemel az Életképek kesergése 1846 novemberében: „*Az ‚Életképek'-nek egész Budapesten alig van kétszáz tiszta előfizetője: az ‚Ungar' közel nyolcszázat számit. Tudunk egy házat a váczi utczában, hová az utóbbi lapból hét példány jár; nekünk az egész váczi utczában alig van hét előfizetőnk.*"

A reformkori művelődési törekvések szolgálatában élen jár a színház, de a magyar Thália nehezen kap helyet az ország legnagyobb városában. Az első magyar nyelvű színielőadást az Országúton (Tanács körút 7. sz.) levő egyemeletes Hacker-ház kertjében álló bálteremben, az úgynevezett Szálában tartják 1809-ben. Itt kezdi pályafutását Déryné és Kántorné, s itt mutatják be Katona József első színművét, a Jolánthát. 1812 és 1815 között a város Duna-parti védfalának egyik bástyatornyában, a mai Apáczai Csere János és a Régiposta utca sarkán levő Rondellában játszanak a magyar társulatok. A már roskadozófélben levő kerek erődmaradványnak városszépítési okokból történt lebontása után több mint két évtizedig hontalan Pesten a magyar színészet, miközben a mai Vörösmarty térre néző homlokzattal megépül a több mint háromezer nézőt befogadó, klasszicista stílű, nagyszerű Német Színház. Árkádos főbejárata fölött, oszlopokon nyugvó timpanonos kiugrón három múzsa – Thalia, Melpomene és Kalliopé – szobra áll, de az előtte álló tér, amely ekkor a Theatrom Piac nevet kapja, ki sincs kövezve. Közepében nyomókút, és három faoszlop olajmécccsel. Még az 1845-ből való útmutató – „*Buda-Pest, a magyarok fővárosa. Vezéd vidéki és bennszülöttek számára*" – úgy ismerteti, hogy „*a Szinház-tér nevezetes volt eddig híres rossz kövezetéről; de ma már csak a tér közepén – a bérkocsik állomásozó helyén – láthatni némely gödröcskét feltünedeztetni a múltat. Nyáron e téren a Hébe című frissitőbolt áll feltárva minden oldalról, s feszített vászon tetője alatt virágszegte asztalok mellett kedves hűs árnnyal*

s jó fagylalttal kínálkozik". A német színház belsejét igen ridegnek ítélik a kortársak: *„Nézőtere feltűnően tágas volt"* – olvassuk Podmaniczky Frigyes 1824–34 közti naplótöredékeiben – *„négyemeletes, a milánói Scala színházra emlékeztet, de éppen nagyságánál és fogyatékos világosságánál fogva – akkor még olajmécsesl világították – mogorva, rideg és minden kedélyességet nélkülöző benyomást gyakorolt látogatóira. Télen iszonyú hideg volt a szinházban. Bundában, lábzsákkal, az oreg urak kucsmában hallgatták és nézték az előadast. Ezenkivül gyakran majdnem kiállhatatlanná tette a színházban való tartózkodást az az átható szag, amellyel a minden emeleten feles számban elhelyezett, de kimondhatatlanul elhanyagolt állapotban levő árnyékszékek az egész épuletet elárasztották."* A Német Színházat, különösen mivel jobbára zenés darabokat, operákat mutat be, a magyar lakosság is látogatja, a páholybérlők számottevő része a főnemesség soraiból kerul ki.

Amikor a nemzeti ügyért való lelkesedés lángja már igen magasra csap, jórészt önkéntes adakozásból épül meg a Kerepesi út és az Országút sarkán, ugyancsak klasszicizáló stílusban, a nemzet színháza. 1837 augusztusában Pesti Magyar Színház néven nyitják meg Vörösmarty Árpád ébredése című drámai költeményével. A pesti magyar polgárok, nemesek és honoráciorok megilletődéssel állnak meg a nagy palota nemzeti címerrel ékes homlokzata előtt, s meghatottan foglalnak helyet vörös-aranyban pompázó nézőterén: Kolozsvár után tizenhét esztendővel Pesten is van hajléka a magyar nyelvű színjátszásnak. A Nemzeti első igazgatója, Bajza József eredeti magyar drámák megszületésének elősegítésére törekszik, de nem túl nagy sikerrel. A Pesti Divatlapból tudjuk, hogy a játékszíni választmány két és fél év alatt kereken száz eredeti színművet bírál meg, s közulük mindössze tizenhármat fogad el, ebből kilenc *„tetszéssel adatott"*, egy megbukott, három pedig még 1845 végén is előadásra várt. Új magyar drámák helyett főként német lovagjátékok, francia romantikus színművek, mindenekelőtt pedig klasszikusok mennek váltakozó sikerrel. A divatlapok kritikai rovatában nyomon követhetjük a Nemzeti Színház műsorát. Az Életképek 1846-os és 1847-es évfolyamából

válogatunk ki néhányat a bemutatott darabokból. Shakespeare: Coriolan, Hugó Károly: Egy magyar király, Duvert és Lauzane: Az unatkozott, Schiller: Stuart Mária, Bayard és Théaulon: Az agg színész és leánya, Scribe: Fiatal keresztanya, Kisfaludy Károly: Stibor Vajda, Malefille: Lara 7 fia, Rosier: Káplár, Viktor Hugó: Szív és trón, Thern Károly: Tihany ostroma (eredeti opera), Malefille és Roger de Beauvoir: Saint Georges lovag, Schiller: Don Carlos, Csató Pál: Fiatal házasok (eredeti vígjáték), Premeray: Julius Robin orvos, Verdi: Nabucodonozor, Czakó Zsigmond: Végrendelet, Szigligeti Ede: Rózsa, Bayard és Dumanoir: Vicomte Letorieres, Obernyik Károly: Fiatal nagynéne (eredeti vígjáték), Donizetti: Rohan Mária és így tovább.

Noha a darabok igen különböző becsűek, vonzzák a pesti népet. Az Életképek 1846. október 3-i számában örömmel közli, hogy a Nemzeti közönsége annyira növekszik, hogy *„a tér már nem csak szűk kezd lenni, hanem hónapok óta valóságosan az is. És millyen szép és válogatott közönség ez: bízvást lehet minden előadást »theatre pare«-nek nevezni; az ember szíve örül, ha végig tekint a páholy- és zártszék-sorokon, a földszinti vagy emeleti közönségen."* A Nemzeti látogatottságának növekedésével párhuzamosan csökken az érdeklődés a Német Színház iránt, erre utal ugyancsak 1846-ból az Életképek csúfondáros híre: *„A pesti német szinházat jövő télen fűteni fogják; ezt mindjárt meg lehetne próbálni, mert a kevés néző miatt a legmelegebb nyárban is fázik benne az ember!"* Még a *„menynyei"* Elsler Fáni vendégjátéka sem tölti meg; az Életképek szerint *„Fáni előadásait többnyire gyéren látogatták, mi nem a közönség izlésének felrovandó (s ha úgy is volna, bizony nem nagy véteknek lehetne mondani), mint inkább azon általános ellenszenvnek, mellyel a német színház iránt viseltetik."* A lap ugyanakkor siet kijelenteni, hogy senki sem irigyli Fánitól a pár ezer forintot, amit Pesten lábaival keresett, de az már *„nem mutat szívre, hogy ezen lábacskák egyszer sem jöttek mozgásba valami jótékony czélra."* A színházat koncertteremnek is használják, Andersen följegyzi, meghallgatta benne Mendelssohn Pál-oratóriumát, magyar fordításban.

Itt van aztán egy rendőri hír is az Életképekből, s szintén a Nemzetivel kapcsolatban: *„Múlt kedden este egy éltes férfi a színházban az első felvonás alatt hirtelen leesett zártszékéről, és rögtön szörnyet halt. Vidéki számtartó volt, mint mondják, nymphomaniai rohamban ütötte meg a szél. Tán csak nem az előfüggöny képeibe volt szerelmes? (A nymphomania ollyan betegség, mellynél fogva az ember abstract szépségek iránt érez szenvedélyt, minők egy festett kép, egy szobor, egy kifejletlen gyermekarcz). – Azt mondja ez esetre B. Gazsi: kár volt néki legalább a darabot végig nem várni, ha már egyszer befizetett. Mi pedig azt mondjuk: hogy kár volt az esetnél egyetlen színházi orvosnak sem lenni jelen, miután van vagy kilencz."* B. Gazsi Bernáth Gáspár, a kor jeles humoristája, számtalan anekdóta hőse, illetve szerzője.

A téli szezonban a színházon kívül a nyilvános táncmulatságok hozzák össze a pestieket. A legelőkelőbb bálok színhelye a Hét Választófejedelem, a Nemzeti Casinó, mindenekelőtt pedig a Redout, amely kifejezetten e célra épült. A Német Színház Dunára néző hátsó falához illeszti Pollack Mihály, a mai Vigadó helyére, 1832-ben. Árkádokon nyugvó, hat oszlopos előcsarnokkal kiemelt homlokzata a klasszicista Rakpart legszebb dísze. Tizenöt méter magas tánctermét két empire stílű főcsillár, két kisebb csillár és 12 falikar világítja meg. Az 1834. évi Honi vezér kalendárium szerint *„a Redout-terem iszonyú nagyságú, s farsangon ezernél több viaszgyertya által világosíttatván meg, a fényűzésnek non plus ultraját képezi"*. Fokozza a nagyterem ragyogását a márvány falakra függesztett 160 tükör. Az étkezőtermek cseresznyefából és mahagóniból készült, aranyozott rézveretekkel díszített asztalokkal, székekkel és almáriomokkal vannak bebútorozva. A cukrászda szürke erezett márvány falú, a kisterem pedig sötétzöld színű burkolatával tűnik ki. Ebben hangversenyeket is rendeznek; Liszt Ferenc 1839-től kezdve több koncertet tart itt. A Redout kisebb termeiben mutatja be tárlatait 1840–47 között a Pesti Müegylet, amely 1839-ben alakult a művészet társadalmi támogatása céljából. Kiállításaira *„élő művészek jelesebb dolgozatai – képek, réz-, kő- és acélmetszetek – vétetnek fel"*, miként a Hon-

derü 1845 tavaszán hirdeti. A Redoutot a Duna-part nemes harmóniájú klasszicista palotasorával együtt 1849 májusában Hentzi ágyúi gyújtják fel és lövik szét.

De addig farsang idején egymást érik ă fényes bálok a Redoutban és a többi elegáns tánchelyen. *„Ilyenkor tánczol és vigad minden lélek szent kötelessége szerint"* – olvassuk az Életképekben, amely nyomban fel is sorolja a legfőbb mulatságokat: *„Tegnapelőtt volt az ifjú urak bálja, azelőtt volt a kereskedők bálja, még azelőtt a tisztviselők bálja, holnapután lesz az egyetemi kör bálja, azután az orvosok bálja, még azután a jogászok bálja, ismét azután a casino bálja, még-még azután a mágnások bálja, legesleg még azután pedig isten tudja kinek a bálja?"* A legkedveltebbek az *„álorcás- vagy maszkabálok"*, a legfelkapottabb a medikusok bálja, amelyen előfordul, hogy háromezren vesznek részt. A polgári rendűek tánchelye a Széna téri Két arany oroszlán, a Kerepesi úti Fehér ló, az *„alacsonyabb rendűeké"* pedig főként a Pacsirtamezőn, a mai Hunyadi tér tájékán levő Bálasház, amelyet a 20-as évektől kezdve a kézművesek műhelyeiben dolgozók és az urasági cselédek látogatnak farsangkor. Azt, hogy milyen táncokat lejtenek a pesti úri bálokon, szintén az Életképekből tudjuk: *„Tánczalmakban a magyar zene és táncz főszerepet játszik – Pesten; de a körtánczot csak azért kedvelték meg, mert azt valami ‚quadrill'-féle alakba bujtatták, a csárdást még most is kevesebben lejtik – s tudnánk a múlt farsangból jó rakás vigalmat elősorolni, hol a walzer, polka és francia négyes legalább háromnegyedét tevé a tánczrendnek."*

A társadalmi érintkezés a 30-as és a 40-es években már élénkebb és közvetlenebb, mint az előző évtizedekben, a reformkor haladó eszméi közelebb hozzák egymáshoz a nemességet és a polgárságot, a Honderü mégis így panaszkodik 1845 januárjában: *„A fővárosi salonélet mezején idén szokatlan pangás, lankadtság, tétlenség tapasztalható... Közestély még idén egy sem volt. E helyett apróbb társaskörökre – cotteriákra – van eddig szakadozva a fővárosi magasb társaság, mely körök mindenike külön füzérbe gyűjti koronként a választottabbakat."* Hogy mi illik és mi nem a társaséletben, azt maró gúnnyal figurázza ki a Pesti Divatlap. Tanácsai közül íme egynéhány: *„Illik, hogy*

művelt társaskörben finomak legyünk, azaz beszélhetünk összevissza mindenféle ostobaságot es ocsmány dolgokat, – csakhogy azt finoman, gyongéden s szenvelegve – affectalva – adjuk elő. Nem illik művelt korben durván, nyersen, azaz őszintén, bizalmasan, fesztelenül társalogni, s ures semmiségek, haszontalan pletykák helyett komoly, tanulságos tárgyakról beszélni. Előkelő rangúaknak nem illik kozonséges nyilt bálokban mesteremberekkel egyutt, azaz, csak egy helyen, tánczolni – azonban a mesteremberek árjegyzékeit kozonségesen pontosan nem fizetni, s gyakran sohanapján kielégiteni, ez mar aztán illik." Összefoglalva: művelt, „*noble*" körökben az az illő, hogy mindenkinek megadjuk a kellő tiszteletet, válogatott szavakkal éljünk, vagyis minden harmadik szavunk ez legyen: kegyeskedjék, méltóztassék, parancsoljon, instálom, könyörgök alásan, engedelmet, ezerszer bocsánat és persze a kezeit csókolom...

A nyár mulatságai közé tartozik a fürdőzés, a lófuttatás és a kirándulás Pest, de főképp Buda szebb tájaira. Pesten kevés a gyógyfürdő; kifejezetten tisztasági célú a Rakpiacon levő elegáns Diana, amely jó szállodával van egybekötve, öt évig lakik benne Széchenyi is. A Hild József tervei alapján épült kétemeletes fürdőház medencéit melegített Duna-vízzel töltik meg. A Szarka (Zrínyi) utcában levő oroszfurdő, ami tulajdonképpen szauna, 1840 óta az előkelősködő ficsurok tanyája; itt izzadnak pokrócok halmai közt, mikozben gyenge nyírfagallyakkal korbácsoltatják magukat. A Városerdő közelében, a mai Munkácsy Mihály utca tájékán van Rumbach Sebestyén, tekintélyes pesti orvos, 1806-ban létesített ásványos vizű, úgynevezett vasfürdője. A 40-es években már társaskocsi-járat köti össze a Belvárossal, s a korabeli prospektus így hirdeti: „*Kellemes a fekvése, mert kertek és szőlők között fekszik, s minden kényelemmel fel vagyon ruházva. Tizennyolc fürdőszoba találtatik benne, tizennégy egyes, négy kettős káddal. A kertben pedig lakások is vagynak, konyhákkal akár, s a vendéglős is gondoskodik azokról, akik nem maguk főznek.*" Annyit tudunk még róla, hogy a szénsavat és oldott vasrészeket tartalmazó vizet szamarak által hajtott igen elmés készulék emeli ki, hogy aztán a hevítő kazánba menjen. Hasonló vasfürdő található a Nyár utcában,

a Hársfa utcában és a Király utcában, mely utóbbi a Remetéhez vagyon címezve. A Dunán levő három uszodás fürdőt, amelyet virágok és nemzeti lobogók díszítenek, inkább csak a forró nyárban keresik fel a pestiek. *„A hideg dunafürdőket és úszóiskolákat csak akkor használják a fővárosiak."* – írja 1844 júliusában a Pesti Divatlap – *„midőn a vizet a nap tüze egészen forróvá teszi, különben a XIXdik század ezen elpuhult hősei, ha csak némi langyos szellőcske fujdogál, már távolról kerülik a Dunát."*

A lóversenyt Széchenyi István honosítja meg, elsősorban a telivértenyésztés előmozdítására. Az első futtatást 1827-ben rendezik meg a jelenlegi Ferencvárosi-pályaudvar helyén levő homokos, nagy szabad téren. Az 1830-ban alakult Magyarországi Állattenyésztő Társaság minden esztendőben, május végén tartja versenyeit, amelyeken az egyesület tagjai lovaikat kipróbálják, díjakért futtatják. 1839-ben már akadályversenyeket is tartanak, ettől kezdve különösen nagy és vegyes közönséget vonzanak a futtatások. *„Néző mindig sok, a főversenyzők magyarok, a négylábú győzők nevei azonban külhoniak"* – közli Fővárosi Hírek rovatában az 1845. évi Honderü.

A legnépszerűbb kirándulóhely a Margitsziget és a Városerdő. A klarisszák rendjének feloszlatása után, 1796-ban kerül az akkor még három részből álló sziget József nádor tulajdonába, aki parkosítja, a középkori kolostorromokhoz egyemeletes nyári lakot ragaszt, majd a melegforrások felfedezése után, 1816-ban megnyitja a polgárság előtt a „tündérkertet". Bronyevszkij a Duna legszebb ékességének mondja, s Paget szerint – aki egyébként tévesen Erzsébet-szigetnek nevezi – egyike az elképzelhető legszebb helyeknek. *„Nyilván rövidesen a pestiek kedvenc üdülőparkja lesz"* – jósolja meg 1835-ben az angol orvostudor. A 30-as, 40-es években a Vizafogónak nevezett külső lipótvárosi sóderes-homokos gáttól indulnak az átkelő csónakok a szigetre, s a partra lépő elé táruló képet így ábrázolja a korabeli kalauz: *„Amint kilépsz a ladikból, olyan romantikus, üde látvány gyönyörködtet, mely annál bájosabb, mentől beljebb mégy. A sziget közepén egyszerűen, de izlésesen épített kerti lak áll, mely nyugati oldalával romoknak támaszkodik. A romok egy*

régi klastrom maradványai, melyekből keveset hagyott meg a romboló idő. A kis ház kilátása a szemközti hegyek szőlőborította oldalaira valósággal elbájoló." A nagy szigetet ekkor már beborítják a platán- meg hársfa-csoportok és a rózsaligetek. Az északi kis Fürdő-szigeten gőzölögve tör fel több helyen is a forró ásványvíz.

A Város erdeje a 20-as évek végén kezd ligetté, egyre látogatottabb kirándulóhellyé formálódni. A mintegy 300 holdnyi, korábban mocsáros területet nyárfákkal, szilfákkal, akáccal és különféle bokrokkal ültetik be, s a vízszabályozás során nagy tavat alakítanak ki a közepében. Ebben két sziget is van; a kisebbikre parányi lánchíd vezet, amelyet egy bécsi szitás készít dróthuzalokból; a nagyobbikon, az úgynevezett Páva-szigeten szép nyári lak és egy kocsmaféle áll. A ligetbe a Lövölde térnél kezdődő, hat sor fából álló széles fasor vezet ki, csak az a baj, hogy odáig a szennyes és keskeny Király utcán át lehet eljutni. Kossuth 1841-ben veti fel a Belvárost a ligettel összekötő sugárút létrehozásának a gondolatát: *„Mi szép és kényelmes leend a budapestiekre nézve ez árnyas fasorok közt a Lánchídtól kezdve egész a Városerdőig mintegy parkban sétálni és kocsizni, kikerülve a szűk és ronda Király utcát s annak unalmas végnélküli házsorát"* – írja a Pesti Hirlapban, de nagy terve majd csak a 70-es és 80-as években valósul meg.

Elegáns sétahely az árnyas, pázsitos Orczy-kert és az Újépület déli oldalán kialakulóban levő keskeny Széchenyi-sétány, amelynek első fáját 1846 márciusában ülteti el a szeretett hitves, Seilern Crescentia. A Promenádnak, vagyis a pesti hídfőtől, a Kemnitzer-kávéháztól a Kereskedői Csarnokig vezető Duna-parti korzónak első hársait és akácait a 20-as években ültetik el. *„Van itt sok ülőpad is, idesiet este az életvidor pesti nép a paloták és a házak szűk falai közül,"* – tudósít a korabeli kalauz – *„hogy gyönyörködjön a hajóhíd mindig élénk, változatos életének képeiben."* Megvan azonban a maga külön promenádja *„a közönséges népnek"* is, a kéttornyú görög templom mellett, ahol a hajósok és rekruták kurtakocsmái sorakoznak a folyam partján.

A legkellemesebb sétahely, különösen meleg nyári estén,

maga a hajóhíd, amikor az áthaladó kocsik százainak rettenetes robaja már szűnni kezd. Napközben viszont a Váci utca a korzó. *„Különösen élvezetes látvány"* – rajzolja meg az elegáns üzletsort F. S. Chrismar osztrák festő – *„a déli órákban részt venni a Váci utcai sétán, ahol mozgásban van mindaz, ami Pest elegánciájához tartozik. Itt sétálnak a fényes kirakatok mentében, kedvesen kicicomázva az ország szépei, hogy megtekintsék a luxus- és divatcikkeket. Fiatal és öregedő emberek csoportja veszi körül a hölgyvilágot, dúsgazdag mágnások pompás fogatokon vegyülnek e csoportok közé."* Sétaút az Úri és a Nagy híd utca is, az utóbbiban a legnagyobb a járműforgalom, mindig tele van társzekerekkel, könnyű kocsikkal és úri hintókkal. Ezekben az utcákban járnak fel s alá a fedetlen vállú, darázsderekú, fodros harangszoknyát és virágcsokrokkal díszített rizsszalma-kalapot viselő dámák, s a zöld frakkos, rőtbarna, szűk nadrágos, cilinderes *„uracsok"*. Azokat a fiatal ficsúrokat, akik minden nemes és hasznos foglalkozás nélkül töltik napjaikat, vagyonos szüleik nyakán élve, bodorított sörényük után arszlánoknak vagy lionoknak nevezik a divatlapok. Fiáth Ferenc, későbbi Fejér megyei alispán, aki 1834-ben kerül fel Pestre, így emlékezik vissza a gondtalan és gazdag pesti aranyifjak életére: *„Későn keltünk, reggeli után vívtunk, azután sétáltunk, nagy társaságban ebédeltünk a Magyar Királynál, azután a Wurmhof Kávéházban tekéztünk, ennek utána pedig látogatásokat tettünk."*

Az arszlánok sétahelye a Kristóf tér, a Váci utca, legfőképpen pedig az Uri utca; a séta eseményei a dámák udvarias köszöntése, a félvilági hölgyek lornyonnal való fixírozása, közben csevegés lóról, kocsiról, puskáról, pipáról, kopóról. A Honderü 1843-as évfolyamában leírja egy pesti *„lion"* életét: *„Délig aludni, ekkor választékos reggeli pongyolában látogatást fogadni. Thea, Integridad, s egy kis politika. Jő a második öltözés, mintegy ily forma. Járdataposás a Váci-, Kigyó- és Uri-utczákban, egyedül vagy mi még feshebb karonfogva más fővárosi vagy vidéki – de mi legfeshebb, bécsi arszlánnal. Dámák, különösen arszlánnők öltöző szobáiban vagy boudoire-aiban rövid, de fesztelen, sőt bizalmas látogatások, lovaglás angol telivéren, vagy kocsizás mesés gyorsaságú sovány gereblyékkel, egy kis össze-*

koccanás a Király-utczában, egy-két quasi-letapodás, néha egy kis feldőlés. Ekkor jön az orosz fürdő... E téve a Szarka-utczából haza bérkocsizik – mert az arszlánnak nem azért vannak ám kocsi-lovai, hogy külön fiackert naponnan ne fizessen –, és ekkor kezdődik a harmadik öltözködés. Fodrász és borbély játszik itt főszerepet, komornyik, vadász és huszár váltakoztatva szidatnak vagy szidnak. Az ebédi tolilette meg van. Ebédre – ha hiva nincs, mi farsangkörüli hónapokban ritka eset, csupán a Casinóban ehetik az arszlán, első emeletben persze s ha amaz igazi faj, előbb semmi esetre sem négy óránál... Ebéd után curacao s egy csésze méregerős kávé, néhány kegel partie nagy pénzben, avagy écarté (mit Differenzen). E téve rovódnak a látogatások a páholyokban a szinház után a nyitott salonokban. Innen éjfél után vissza a casinóba a vendéglő örömére roppant étvággyal vacsorálni – auszteriga, caviar, fáczán és strachine persze ki nem maradhatnak – s keserüségökre az álmos cselédeknek virradatig whisthezni, darockozni vagy érdekes napi események és politika felett vitázni. A kakas szól, a bérkocsis horkol, a szegény kabala fázik és szunyókál, de hazarepiti az arszlánt s – ime egy pesti lion élete."

Az arszlán divatkirály, kártyavitéz, párbajhős és mindenekfelett aszfaltbetyár. „*Vannak arszlánok*" – olvassuk az 1845. évi Pesti Divatlapban – „*kik vasárnapokon, mihelyt barlangjaikból kibújnak, egyik templomból a másikba lépegetnek, sőt egyházajtók előtt is összedugják sörényes fejeiket, hogy a ki s bemenő hölgyeket szemügyre vehessék; ilyenkor aztán csipős észrevételek sem szoktak hiányozni, mellyktől böcsületes embernek a vér arczába szökel.*" Az arszlánok között felesszámban akad a vagyonos úrfit csak megjátszó, egyébként gyanús eredetű jövedelmekből élő, dologtalan, kétes egzisztencia. Ilyennel találkozunk a Honderü egyik fővárosi életképében: „*S ki azon büszke uracs ott, ki hófehér kinemmondhatóban olly lábujjegyen hetykélkedik, mintha tojáson lépdelne? Az tulajdonképpen semmi, s honnét ruházkodik mégis olly divatosan, hisz csak egy kisvárosi kulimászos fia? Hja, a fővárosban sok éltes dáma van, kik igen bőkezűek a kellemes társalgású uracsok iránt.*"

Pest éjjeli élete már a század elején nagyvárosias. Bronyevszkij jegyzi fel, hogy amikor szállásáról, a Paradicsom fogadóból

késő este kimegy sétálni a Duna-partra, ott mindjárt körülveszik a könnyűvérű nők. *„Pesten, az éjszaka homályában, csalóka szirének veszedelmes hálózatot alkotnak,"* – írja – *„itt is, mint általában minden nagyvárosban, jól értik, mint kell kihasználni az emberek hajlamát és vágyakozását. Karcsú termetük, zefirkönnyű öltözetük, lágy hívószavuk észrevétlenül eltünteti a tartózkodás utolsó szikráját is, de egyúttal kiüríti teljesen a pénztárcát is."* Az 1830 tájáról városleírást adó Korn Frigyes szerint az éjjeli pillangók főként a Tabánból jönnek át Pestre a hajóhídon, *„egész rajokban csillognak végig a Nagy híd-utczán és az Ország-úton, hogy ott háromrészre oszoljanak és részben az Invalidusok Háza előtt a Szevita térre, részben a Kecskeméti- és Hatvani-utczán menjenek tovább."* A Honderüben pesti életképeket rajzoló Lakner Sándor *„a nem igaz útoni keresetmód"* egyik példájaként említi – az éltes dámákból élő uracsok, a fénylő aranyhalmaz előtt üldögélő uzsorások s a pult alól dupla áron kereskedő bolti arszlán mellett – az utcai nőket. A színházból tartva hazafelé, *„útközben szépen öltözött hölgytül szólíttatunk föl; a rendőrség ezt ugyan szigorúan tiltja, de a szürkület már sötétül, s illyenkor sokat tehetni suttomban, mi az üdvös parancsok ellenére van"*. A várossal együtt növekszik a prostitúció is. Kezdetben a megbontott városfalakat követő Bástya, Magyar és Újvilág utcára korlátozódik, majd a Molnár utcára és a Széna térre is kiterjed, aztán egyre többen űzik a Duna-parton is ezt az ősi mesterséget. Különösen az Aldunasorról fest igen sötét képet az 1846-os Életképek: *„Mi e valóságos bűnfészeknek közelében lakunk, s nem egyszer riasztatunk fel legédesebb álmainkból, hogy tanúi legyünk olly botrányos merényeknek, miket csak képzelni lehet. Éjszakának idején itt veszélyesebb a járás, mint a bakonyi rengetegben; a tizedik sem menekülhet meg a megtámadásoktól, mellyek fajtalan személyek általi csábitgatásokkal kezdődnek s többnyire fosztogatásokkal végződnek."* A prostituáltak számát növeli, hogy a fogadósok és kocsmárosok szívesen adnak hajlékot az úgynevezett kiszolgáló lányoknak, akiktől üzletük föllendülését várják. A Helytartótanács 1827-ben rendeli el a kéjnők rendszeres orvosi vizsgálatát, 1836-tól pedig a rendőrség felügyelete alá kerülnek. Az en-

gedély nélkül valókat a hajnalonként razziázó városi hajdúk fogdossák össze.

A hajóhíd, amely esténkint a pestiek felkapott sétahelye, napközben rendkívül nagy forgalmat bonyolít le. A Magyar Királyi Kamara felügyelete alatt álló, de a két város kezelésében levő, 422 méter hosszú és csaknem 9 méter széles híd 43 lehorgonyzott hajótesten nyugszik. Mind a pesti, mind a budai hídfőnél városi katonák őrködnek, s figyelmeztetik *„az avatatlan idegeneket"*, hogy a gyorshajtás és a dohányzás tiltva van, s a gyalogosok csak két oldalt, a korlátok között haladhatnak. A középen levő kocsiúton két terhes szekér kényelmesen el tud menni egymás mellett. A strázsák őrháza egyúttal a vámosok tanyája is, s bár a pest-budai polgárok, a nemesek, a honoráciorok és a katonák nem fizetnek az átkelésért, a hídbérlők bevétele igen tekintélyes, annak ellenére, hogy meglehetősen magas árendát fizetnek a két városnak. John Pagetet, amikor fiákeren áthajt a hídon, senki sem állítja meg, mert – ahogy könyvében írja – *„a jobb kabát megszabadítja viselőjét mindenféle vámtól és adótól"*, de a lapok panaszrovataiban a bérkocsisok zsarolásán kívül legtöbbet a hídpénz-szedők durvaságáról olvashatunk. Az Életképek 1846 augusztusában *„Csodák történnek Pesten!"* címmel egyik csodaként említi, hogy *„a hídvámosok múlt vasárnap csak három egyénről tépték le a ruhát, a többiekkel pedig csak gorombáskodtak"*. A fiákeren áthaladó Pagetet egyébként nem a jobb kabátja miatt kímélik meg a zaklatástól a pénzszedők, hanem azért, mert a bérkocsisok évi átalányt fizetnek a hídbérlőknek.

A személy- és teherhajók áteresztése végett a part menti hídelemeket legtöbbször kora reggel – de nemritkán délben és este is – megnyitják, ilyenkor hosszú kocsisor várakozik mindkét oldalon, több-kevesebb türelemmel. Az 1844. évi Pesti Divatlapban Nagy Ignácz elevenít meg egy ilyen helyzetet: *„Ah ime, a hidfőnél vagyunk! De mi ez? fejünk lánczba ütközik, a hid el van zárva, előtte számos kocsi áll, rajta tömérdek nép ásit, s a pénzbeszedők henyén nyujtóznak. Talán valami baj érte a gyönge lábon álló hidat? Vagy vihar szaggatá el egymástól a hajókat? Oh nem; szó sincs most e bajokról, hanem a hid meg van nyitva, hogy néhány hajó kényelmesen átsétálhasson. Lépjünk*

a hidra. Mennyi ember akar Budára menni, s mennyivel több ohajt Budáról Pestre sietni! nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy négyezer ember vesztegel a hidon. Szegény hajóhid, milly keservesen recseg a nagy teher alatt..." Minden decemberben több hónapra szétszedik a hidat, s elemeit a Kis híd utca egyik üres telkén levő pajtában helyezik el. Ettől kezdve, amíg nem túl erős a jégzajlás, csónakok közlekednek a két város között. A révészkedéssel foglalkozók aztán alaposan visszaélnek az átkelni szándékozók kiszolgáltatottságával, ahogy tudják, úgy zsarolják őket. Ilyesmire utal a Honderü 1845 januárjában: *„A Duna jégmentes, a kis Buda gőzös közlekedik a két város között az utonjáró közönség nagy örömére, melly ekkép emancipálva lesz a révészzsarnokság láncai alól.*" Később örömmel adja hírül a lap, hogy a Buda gőzösön kívül a Pannonia is bekapcsolódott a forgalomba, így minden órában mindkét oldalról indul hajó a túlpartra. De erre a kényelmesebb megoldásra csak enyhe teleken van lehetőség; hogy ellenkező esetben mi történik, arról tudomást szerezhetünk az Életképek 1846. évi karácsonyi számából: *„Voltak pár criminalis hideg napjaink, a jég a hidoszlopokon felül összetorlódott, s már örültünk, hogy az isteni rendőrség jó közlekedést fog számunkra eszközölni – a jég hátán (mert ha az Isten nem veti magát közbe, ugysem gondol velünk senki); de a lágyabb idő szép reményeinket ismét semmivé tette...*" A lap szerint legalább 24 csónaknak kellene a közlekedést fenntartani a két város között, de alig jár 12, s az átkelésre váró mintegy 6000 embernek még a felét sem tudják felvenni.

Mind e panaszok nyomban megszűnnek, amikor a jég levonulása után ismét összeállítják a hajóhidat. Hintók, terhesszekerek, gyalogosok és marhacsordák tömege halad át rajta, úgy hogy a középső része, különösen alacsony vízállás esetében, mélyen aláhajlik, s a járművek csak nehezen tudnak a partra felkapaszkodni. Hogy már a század elején milyen „világvárosi" forgalom bonyolódik le a hajóhídon, arra tanú Bronyevszkij és Berzsenyi. Az 1810-ben Fehérvár felől érkező cári tengerésztiszt a hídon haladó hintók forgatagáról, s a néptömeg szüntelen előre-hátra áramlásáról ír, Berzsenyi Dániel pedig 1815-ben

„Budának roppant bércfokáról" alátekintve *„a száz hajókat rengető"* Dunát látja, *„És a habokkal küzdő szép hidat, / Melyen zsibongva egy világ tolong..."* Milyen tolongás, milyen lárma! – ez már Andersen 1842-ből való felkiáltó mondata, amelyet így folytat: *„A híd meginog, amint a kocsik végiggördülnek rajta, katonák vonulnak, bajonettek villannak meg a napfényben. Paraszti zarándokok processziója megy amott, most érnek a híd közepére, a kereszt ragyog, énekszó hangzik el hozzánk..."*

Pest-Buda legtöbb leírója megáll a hajóhídon, hogy egybelássa a két várost. *„A hídról csodálatos látvány tárul elénk"* – írja Bronyevszkij. – *„A jobbpartot meredek hegy koszorúzza, tele nagy épületekkel, erődítményekkel, a hegy lejtőjét díszítő kertek mintha a víz színén lebegnének. Maga Buda város – eltekintve a vártól és erősségtől – zöldelő magaslaton fekszik; a partot körülbelül 12–15 verszt hosszúságban kicsi, de igen tiszta házak szegélyezik. A tölgyekkel borított két sziget teljes lombdíszben pompázik. A túlsó parton hatalmas épületek új izlésben..."* Az 1821-es pest-budai kalauz, Schams Ferenc ugyancsak a hídról széttekintve festi meg Buda távlati képét: *„Ez a kilátás egyike a legszebbeknek a nap alatt. A két város szinte amfiteatrálisan szegi be a hatalmas Duna folyamot. A Gellérthegy büszkén emeli fel fejedelmi fejét, amelyet Urania temploma koronáz meg. A hegy oldalán számtalan házikó, mint az olasz fametszeteken Betlehem városa. A már-már leszakadó sziklák alján ott gőzölög a Rudas fürdő forrása, a folyam mellett közvetlen közelben van az országút, amely a déli országrészbe vezet. Ha nyugat felé fordulunk, előttünk pompáznak a budai szőlőhegyek, a fenséges királyi palota, a Várhegy a várfalakkal, rondellákkal, templomokkal, s aztán lefelé menedékesen épületek és épületek, le az óbudai síkságig. Majd ismét hegyek és hegyek, teleültetve élénkzöld szőlőkkel."*

Buda Magyarország fővárosa – így minősíti a Közhasznu Esmeretek Tára –, mivel itt székelnek a legfőbb politikai gazdasági és hadi tisztségek. Az országgyűléseket ugyan még Pozsonyban tartják, de a Helytartó Tanácsot és a Királyi Udvari Kamarát már II. József áthelyezteti Budára. Ha Pest az ország legfőbb törvényszékeinek helye, akkor Buda a legmagasabb

állami hivataloké, a fő kormányszékeké. Ez a szerep rá is nyomja bélyegét a város arculatára. *„Buda a magyarországi bürokrácia székhelye"* – állapítja meg Paget –, *„és az itt lakó nemesek körül valami szomorú légkör terjeng. Nem ritka a kifejezéstelen gőgös arc, amely semmiképp sem hasonlítható a gazdag nemesség méltóságos külsejéhez vagy a pesti kereskedők vállalkozó szellemről árulkodó élénk arckifejezéséhez."* Egyébként a városok közti alapvető különbséget úgy érzékelteti az angol utazó, hogy Pest élénk nyüzsgésétől erősen elüt Buda nyugalma és csöndessége.

Buda a XIII. század közepétől 1526-ig az ország fővárosa; a török hódoltság alatt elveszti Mátyástól kapott fényét, de 1703 óta ismét magasabb a rangja: szabad királyi város. Hat negyede van: a Vár, az Alsó- vagy Víziváros, a Tabán, a Krisztinaváros, az Országút és Újlak. Óbuda különálló kamarai mezőváros. Az 1847. évi összeírás szerint Buda 80 utcájában összesen 3300 ház áll. A Vár épületei egy- és kétemeletesek, a külvárosok azonban falusias külsejűek, legfőképpen a Tabán. Ami a városszerkezetet illeti, Kohl geográfusi szemmel hasonlítja össze a nagyon szabályosan épült Pesttel: *„Budában semmi tervszerűség nincs. Nem beszélhetünk sem az utcák központosításáról, sem egyenességéről; nincs tehát a városnak központi része, és utcáiban sem fedezhető fel semmiféle rend. Ennek oka a kedvezőtlen térszín, az utakat elzáró hegyek, melyek akadályozzák, hogy a lakosság szabályosan egymás mellé építse házait."*

A hajóhíd budai vámházától menedékes út vezet fel a Várba, a déli kapun át. A Várhegy fennsíkját övező középkori védfalak többé-kevésbé még épek; a Dunára tekintő Vízi-kapun a hegyoldalon fekvő Vízivárosba, a vele átellenben, a nyugati rondella tövében álló Fehérvári-kapun a Krisztinavárosba, az északi, kis rondella melletti Bécsi-kapun pedig a mai Mártírok útjától a Marczibányi térig, illetve a Császárfürdőig terjedő Országút külvárosba, s a tőle északra fekvő Újlakra vezet le az út. A Vár legkiemelkedőbb épülete a Mária Terézia-féle királyi palota, amelyet 1771-ben adtak át rendeltetésének. Dunára néző, 170 méter hosszú, kétemeletes homlokzatának középső, előreugró

részéhez jobbról is, balról is szárnyépület csatlakozik. Összesen 203 szobája van a palotának. Déli szárnya a nádor lakosztálya, nagy audiencia-teremmel és könyvtárral, a földszintet a főudvarmester hivatala és a nádori iroda foglalja el. Az északi szárny kiemelkedő része a Szt. Zsigmond-vártemplom; a hozzá csatlakozó István-kápolnában őrzik a szent király jobbját, s az ország ékességeit, a koronát, a buzogány formájú királyi botot, az ország almáját és a kék selyemből készült koronázási palástot, amelyre számos szent képe van ráhímezve. Az első emeleten van a királyi lakosztály, legtöbb termének a fala fehér gipszvakolatú s gazdagon aranyozott, padlója különböző színű márványlapokból rakott. A németalföldi tapétával bevont fogadószobában vörös bársony trónszék áll, a társalgót velencei csillárok és tükrök, álló és fali gyertyatartók s remek vázák díszítik, míg őfelségeik hálószobája sárga alapon kék cifrázatú bútorokkal van berendezve. A fejedelmi lakosztály temérdek szobája közül különösen kitűnik szépségével és nagyszerűségével a két emelet magasságban áttört hatalmas táncterem, az udvari bálok és ünnepi hangversenyek színhelye. A palotát három oldalról angol kert övezi, amelyet József nádor telepíttetett a Várhegy lejtőire, s a Dunára tekintő középső része lehúzódik csaknem a hajóhídig.

A királyi palota és a Szent György tér között terpeszkedik a K. K. Zeughaus, a cs. kir. fegyvertár hatalmas négyszögű, kétemeletes épülete. Tágas termeiben régi és új fegyvereket, ágyúkat, várkapuk robbantására használt petárdákat, összesen mintegy 60 000 kardot, puskát, pisztolyt tekinthetnek meg a látogatók. A Szent György térről nyíló Színház utcában, az egyemeletes, klasszicizáló főhomlokzatú Sándor-palota mellett van a Magyarországi Fő Hadi Kormányszék, rövidebben Főhadparancsnokság 66 szobás épülete, az egykori karmelita kolostor. Innen csak pár lépés a Dísz tér – középkori alapokon nyugvó, XVIII. századi barokk és copf palotácskákkal –, aki a belőle induló Úri utcán végigmegy, az Országházhoz ér. A kétemeletes, nehézkes barokk épület, amely eredetileg a klarissza apácáké volt, főhomlokzatával az Országház utcára tekint. Nagytermében több országgyűlést is tartottak – a leg-

A Szentháromság utca, a sarokerkélyes budai városházával

utolsót 1807-ben –, 1784 óta a Pozsonyból Budára helyezett Királyi Helytartótanács működik benne. Az országnak ez a legfőbb politikai és közigazgatási hivatala ellenőrzi a törvények végrehajtását, irányítja a hatóságokat, intézi a földmívelés, az ipar és a kereskedelem ügyeit, több mint háromszáz tisztviselő, gyakornok és díjnok közreműködésével.

A Helytartótanács épületéhez egy kétemeletes klasszicista lakóház, majd a ferencesek barokk kolostora csatlakozik. Templomuk, amelyet még a XIII. században épített fel a budai magyar lakosság, nyolcszögletű gótikus tornyával magasan a környező egy- és kétemeletes lakóházak fölé nő. 1818 óta a helyőrség temploma; belsejét katonai jelvények, fegyverek és zászlók díszítik. A templom előtti Ferdinánd (Kapisztrán) térről induló Országház utca visszavezet a Szentháromság térre, a

Boldogasszony-templom elé. Buda e legrégibb egyháza szerény barokk külsőt visel, főhomlokzata csaknem teljesen dísztelen, a lapos sátortetős, nyolcszögletű torony egyik gótikus ablaka fölött Mátyás hollós címere látható fakult kék alapon. Az ősi templomot szinte összepréseli az északi és déli oldalához ragasztott jezsuita rendház, illetve iskola háromemeletes épülete, amely 1784 óta a Királyi Kamara székháza. Kereken száz szobában a koronajavakat és a szabad királyi városok gazdasági ügyeit kezeli ez az országos főhivatal.

A Szentháromság téren, más nevén a Főpiacon, a templommal szemben a domborművekkel, szobrokkal ékesített Szentháromság-szobor emelkedik. Mellette, a Tárnok utca bejáratánál díszes közkútból bugyog elő a budai hegyiforrások vize. A kút kőháza fölött római öltözéket viselő sisakos alak tartja a város címerét. A Szentháromság tér és a Városház (később Szentháromság) utca sarkán levő egyemeletes, olaszos barokk, zárt sarokerkélyes, alacsony tornyú Városháza a helyi magisztrátus hivatala. Buda közigazgatásának élén – akárcsak Pesten – a polgármester áll; mellette 12 tanácsnok működik. Minden szerdán teljes tanácsülést tartanak, kedden, csütörtökön és szombaton pedig törvénykezési ülés van. A polgárság a saját soraiból 84 tagú külső tanácsot választ, amely segíti a magisztrátus munkáját. A rendészeti ügyeket a városbíró és a városkapitány intézi, egy hadnagy, négy komisszárius, nyolc fertálymester, egy őrmester és 56 darabont van alájuk rendelve. Budának is – akárcsak Pestnek, s általában a királyi városoknak – népes polgárőrsége áll fegyverbe, díszelegni, vagy védelmi szolgálatot teljesíteni. Az 1820-as években 12 századba beosztott 2500 ember a létszám, ami 1846-ra alig ötszázra csökken, legalábbis az Életképek 1846 júliusi híradása szerint ennyien tartanak fegyvergyakorlatot a Kamaraerdő környékén, s *„ez alkalommal (mint hitelesen tudomásunkra jutott) megemésztettek: négyszáz pár tormás kolbászkát, két mázsa húst, négy egész borjút, nyolczvankét libát, tíz akó bort, és – két itcze vizet! – Nézők roppant számmal valának…"*

A külső negyedek közül a Víziváros a legfejlettebb; az Országút, Újlak és a Tabán egészen falusias jellegű. A Víziváros

házai a Várhegy keleti és északi lejtőjét borítják be, nagyobb épületei a Dunával párhuzamos Fő utcában sorakoznak. A Bomba téren levő, két karcsú tornyú Szent Anna-templomot Pest-Buda legszebb barokk egyházának tartják a kortársak, s a tér másik, fontos szerepkörű épülete a hátsó homlokzatával a Gyorskocsi utcára néző, rokokó stílű Fehér kereszt szálló. Előle indulnak a postakocsik mindennap délelőtt fél 11-kor Pozsonyba és Bécsbe, csütörtökön és vasárnap este Debrecenbe, Temesvárra, Aradra, Kolozsvárra, Brassóba, kedd és szombat reggel Kassára, szerdán és szombaton délelőtt pedig Fehérvárra, Veszprémbe, Pécsre, Kanizsára és Zágrábba. Bécsből és Pozsonyból minden délután 5 és 6 óra között érkezik meg a gyorskocsi a Fehér kereszt elé. Aki nem akarja a német posta szolgálatait igénybe venni, az északnyugati városfalon vágott Jenei-kapu előtti Széna téren levő Fehér farkas fogadónál mindig talál Pozsony és Bécs felé induló gyorsparasztot.

Az Országút előváros a régi városfaltól a Rézmál déli lábáig terjed, Újlak pedig a Szemlő-hegy és a Duna között keskenyen húzódik északnak, Óbuda határáig. 1847-ben 398, illetve 401, nagyobbrészt földszintes ház van bennük, de a Bécsi úton akad néhány emeletes is. A Krisztinaváros, amely korábban Hátsó Külváros nevet viselt, a XIX. század elején kezd sűrűbben beépülni, kertes jellege azonban még sokáig megmarad. A hozzá tartozó hegyvidéken a 30-as években már egyre szaporodnak a csinos nyaralóházak. A Krisztinavároshoz délkeletre csatlakozó Tabán a Várhegy és a Gellérthegy közti völgykatlanban alakult ki a hódoltság idején; nevét a török cserzővargáktól, a tabakosoktól kapja. Csaknem ezer viskószerű háza fecskefészkek módjára egymás fölé több sorba települt a hegyoldalakon. Központja a Szarvas tér; itt áll a Szent Katalinról elnevezett barokkos plébániatemplom, s közelében a karcsú, magas tornyú ráctemplom.

A hat budai városrész közül csak a Vár utcái kövezettek, kivétel nélkül, a külső negyedek igen elhanyagoltak. A Vízivárosban van ugyan néhány szilárd burkolatú utca, de a csatornahálózat teljesen kiépítetlen. Az első utcai olajmécsesek 1777 novemberében gyúlnak ki Budán; 1848-ban 798 közönséges és

216 körbeles Argand-lámpa szolgáltatja a közvilágítást. Ha beesteledik, a Várban a városháza pincéjéből, a külvárosokban pedig az e célra rendelt raktárakból elindulnak a lámpagyújtogatók a frissen megtöltött olajmécsekkel; felakasztják az oszlopok kampóira, pirkadatkor pedig kioltják és összeszedik őket újabb feltöltésre.

Budának 1830-ban 27500 lakosa van, 1847-ben pedig 39000. Nagyrészük német ajkú, de különösen kevert népességű az Országút és Újlak, ahol Lotharingiai Károly felszabadító seregéből az osztrákokon kívül bajorok, olaszok, sőt spanyolok is kiváltak és letelepedtek. Tabánt az oszmán megszállás elől hazánkba menekült rácokon kívül svábok, bajorok, kisebb részben magyarok népesítik be, szép számmal vannak azonban köztük megkeresztelkedett és itt maradt törökök is. A mintegy háromezer várbelit kivéve, a lakosság főfoglalkozása a szőlőművelés és bortermelés. Az iparosok és kereskedők, sőt a honoráciorok nagyrésze is szőlőbirtokos egyben, csak éppen nem maguk dolgoznak kertjeikben, hanem kapásokkal műveltetik meg őket. A várost félhold formában bekerítő hegyek alsóbb szintjeit több mint 6000 holdon szőlő borítja. A Tudományos Gyüjtemény 1831. évből való ismertetése szerint a várost végtelen sokaságú szőlőskertek övezik. *„Igen kiesen feküsznek:"* – idézzük szó szerint a cikket író Mindszenti Antalt – *„a Duna felől valókról a Dunára szép a kilátás, azokat pedig, mellyek bent a hegyek között vagynak, erdőkkel bé nőtt kősziklás bérczek amphitheater veszik körül."* A legtöbb szőlőskert a Szt. Gellért, a Szt. József, a Szt. Rókus, Szt. János, Szt. Orbán, valamint a Mátyás, Márton, Ferenc, Tamás és Sas-hegy oldalában, valamint a Szt. Pál és a Farkas-völgyben van. Kerítés nem választja el őket egymástól, teraszokat nem alkalmaznak a meredekebb lejtős oldalakon sem, gyümölcsfák ritkán vannak a tőkék közt, kerti veteményeket sehol sem nevelnek a sorok mentén. A budai borok kiválóságát a korabeli szerző ennek a módszernek, s a szőlőskertek fekvéséhez is alkalmazkodó gondos művelésnek tulajdonítja.

A többnyire sötétvörös színű borok íze kellemetes; erősek, sok esztendeig elállnak, s mentől idősebbek, annál kedvesebb

zamatúak. A különféle szőlőfajták termését nem válogatják szét, hanem egybepréselik, a jobb fajú szőlőkből és az aszúsodó szemekből nem igyekeznek különlegességeket készíteni, ez a magyarázata annak, hogy a budai borok általában kiválóak és becsesek. Maguk a szőlőtulajdonos polgárok az Újlak fölötti Mátyás-hegyen és a Sas-hegyen termett borokat tartják a legjobbnak, s megfigyelik, hogy a meleg fürdők felett való szőlők *„a hegyek belsejében való természetes nagy melegség miatt"* mindig előbb érnek be. A budai veresboroknak nemzetközi hírük van, mindenfelé szállítják, legnagyobb a keletjük Cseh- és Morvaországban, Sziléziában, az osztrák birodalom német tartományaiban, s különösen Bécsben. *„Az itteni borházakban Ofner Rother wie Burgunder nevezet alatt boutelliákban árulják, s valóban a jó Budai veres bor hasonló is a jó Burgundihoz"* – állapítja meg a Tudományos Gyüjtemény tanulmánya. John Pagetnek is az a véleménye, hogy a Magyarországon termelt borfajták közül a burgundihoz hasonló minőségű és zamatú sas-hegyi borok lennének a legalkalmasabbak az angol piac részére.

A budai kézműiparos mesterek száma 1846-ban 1021; legtöbb a szabó és a csizmadia, de feltűnő, hogy tabáni szattyán papucskészítő tabakos ekkor már mindössze tíz van, viszont a nagyobb üzemek száma 1820 óta gyorsan szaporodik. Már Schams említi a krisztinavárosi kocsigyárat, a 36 szövőszékkel dolgozó Rosconi-féle selyem- és bársonygyárat, a vízivárosi bőr- és kékfestő fabrikát, valamint a hajóhíd közelében levő likőrgyárat. Az 1847. évi összeírás viszont a húsz szeszfőzdén kívül szappan-, kesztyű-, kalap-, gomb-, szőnyeg- és aszfaltgyárakat sorol fel, ezeken kívül két gépgyárat, egy hengermalmot és egy vasöntőt. Ez utóbbit a svájci származású Ganz Ábrahám alapítja meg a Víziváros északi szélén, a Királyhegy (Bem) utcában. Hat segéddel kezdi meg a munkát 1844-ben, felfedezi a vasúti kerekek készítését lehetővé tevő kéregacél-öntést, s ezzel a kis műhelyt elindítja a nagyüzemmé fejlődés útján. Fontos kulturális szerepet tölt be a várbeli Országház utcában működő egyetemi nyomda, amelynek *„kirekesztő szabadalma"* van iskolai tankönyvek nyomtatására, de a reformkori szépirodalmi művek jelentős részét is itt állítják elő. A nyomdának

már 1820-ban 20 sajtója van, és 53 szedőt, meg 42 nyomót alkalmaz.

A kereskedelem meglehetősen fejletlen Budán, 1846-ban 199 kalmárt írnak össze. A legtekintélyesebbek a Budai Kereskedő Testületben tömörülnek; névsorukban 24 fűszeres, 9 vasárus, 4 bőrös és egy galantériaárus szerepel. Legélénkebb a kereskedelem a Vízivárosban, a Fő utcának a hajóhídtól a kapucinusok egyházáig terjedő – egyébként Halászvárosnak is nevezett – része tele van áruraktárakkal és kirakatos boltokkal. A hetivásárokat a Várban szombaton a Városház téren, a Tabánban hétfőn a Szarvas téren, a Vízivárosban szerdán az Alsó vásártéren (Szilágyi Dezső tér) tartják. A négy országos vásár közül a legnevezetesebb a szeptemberi, amikor a kirakodó árusok a Bomba téren telepszenek meg, a Víziváros és Újlak közti Duna-part pedig tele van faárukkal, elsősorban a szőlőművesek igényeit kielégítő hordódongákkal és a kádármesterek legkülönbözőbb készítményeivel.

A foglalkozások megoszlására vonatkozó 1847. évi összeírás szerint kereken 900 nemes és honorácior él Budán, főként a Várban. A Helytartótanács és a Királyi Kamara nagyszámú tisztviselőjén kívül a Fő utcai Sóház, a Bomba téri Harmincad hivatal, az ugyanott levő Lottó-kamara és a Főpostahivatal alkalmazottait kell mindenekelőtt közéjük soroznunk. Rajtuk kívül 28 ügyvédet, 17 orvost, 31 sebészt, 7 gyógyszerészt, valamint a papságot és a szerzeteseket, akik a kisebb iskolákban, meg a piaristák gimnáziumában tanítanak, s a Széna téri Szent János-kórházban, valamint az irgalmasok 300 ágyas ispotályában gyógyítanak. A Víziváros és az Országút kereszteződésében levő kétemeletes kórházba évente 1000–1500 beteget vesznek fel; a második emeleten külön osztálya van a tébolyodottaknak. A Várban 1832 óta működő *„ájtatos rendű királyi gimnázium"* hat osztályában 1845-ben 480 diák tanul, méghozzá magyar szellemben, mivel a kegyes atyák kezdettől fogva határozottan szembeszegülnek a németesítő törekvésekkel.

Noha a XVIII. század végén a kormányszékek ide helyezésével Buda valósággal új életre kelt, mégis félszáz év múlva is sokkal csendesebb város, mint Pest. A reformkor pezsgése nem

jut át a hajóhídon, éppen a kétfejű sas cégére alatt tevékenykedő országos főhivatalok hatalmas tisztviselő gárdájának a nemzeti ügy iránti közömbös vagy éppen ellenséges magatartása miatt. A polgárságnak van ugyan egy látogatott kaszinója a Várban, de az előkelőbb családok legfeljebb egymással jönnek össze, s farsang idején házibálokat tartanak. Ilyenkor az Országház szálájában *„a Budai Redut"*-ban, a Fortuna szálloda nagytermében, a Bomba téri Fehér kereszt fogadóban és a vízivárosi Fácánban nyilvános táncmulatságokat is rendeznek; az Országház-beli természetesen szigorúan zártkörű, kizárólag *„nobelek"* részére.

Buda legkiemelkedőbb művelődési intézménye a karmeliták templomából Kempelen Farkas tervei szerint átalakított copf stílű Várszínház. Nézőterét – ahol a földszinti zsöllyesorok körül 32 páholy, azok fölött pedig széles karzat is van – nagy Argand-lámpák világítják be fényesen. Szerdán, pénteken és vasárnap tartanak előadásokat; magyar és német társulatok felváltva játszanak benne 1833-ig, amikor a kassai magyar Thália béreli ki öt esztendőre. Később újra osztozkodni kell a német aktorokkal, de közben a magyar színészet olyan kimagasló alakjai lépnek fel színpadán, mint Déryné, Laborfalvy Róza, Egressy Gábor, Megyery Károly, Lendvay Márton és hitvese, Hivatal Anikó. Az előadásoknak 8 óra tájban van vége, a Pestről való közönséget lámpás gyerekek kísérik le a macskaköves, lejtős utcákon a hajóhídig, vagy az átkelő csónakok kikötőhelyéig. A színészek a Szent Györt térre nyíló Színház kávéházban jönnek ilyenkor össze, vagy az ugyancsak közeli Vörös Sün fogadóban, amely feltehetően Garai nádorispán házának maradványaira épült.

A fogadóknak sincs olyan fontos szerepük Budán, mint az élénkebb testvérvárosban. A várbeli Fortuna, a hasonnevű utcában, a magas főhivatalok tisztviselőinek elegáns étkezőhelye; szépen bútorozott, tágas szobáiban a kormányszékeken ügyes-bajos dolgaikat végző vidékiek szállnak meg. A Víziváros fogadóinak – főként az Arany hajónak és a Fehér keresztnek – közlekedési szerepe van, a postakocsi és a magánfuvarosok állomáshelyeként, a hídfőnél levő Hét választófejedelem és a

tabáni Szarvas elsősorban kereskedelmi funkciót tolt be, épp úgy az alkuszok és uzérek tanyája mint a pesti Orczy-ház. A Rudas melletti Voros okor – amelyben *„nemcsak szép tiszta szobák talalhatok, hanem a vendég a gyors kiszolgálást is élvezheti"* – mindenekelőtt a furdővendégeknek áll rendelkezésukre. Tabán kiskocsmáit inkább pestiek látogatják, a saját borukat fogyasztó budai polgárok nem igen járnak csapszékbe

A budai kávéházak is csondesek, *„a polgarok nyugodtan fustolnek az illatos magyar dohanyból, vannak akik biliardoznak, a Fortunában ujságot olvasók is akadnak"* Schams jellemzése ez, aki a nagyvárosias, zajos és laza erkolcsű Pesttel a becsuletesen falusias Budát állítja szembe: *„Itt kevés az idegen, a szorgos kezműves iparát űzi, a foldesgazda mezei munkát vegez, a hivatalbeliek a délelőtti órákat hivataluknak szentelik, a kávéházi szórakozasra tehat csak a délutáni és az esti órak maradnak. Kivétel a Fortuna Kávéhaz, amelyben sok újság elégíti ki az olvasószenvedélyt, es a megengedett játekok teszik élénkke a társaséletet"* Erre a jellemzésre a múlt század első felének ismerője azzal válaszol, hogy Budán azért nincs kávéházi élet, mert nincs irodalmi élet, nincs társadalmi élet, nincs politikai élet, a város atmoszféráját nem járják át a reformkor eszméi, még a 40-es években sem.

A budaiak legnagyobb eseménye a szuret, amikor az egész család kivonul a szőlőkbe, s ott tolt egy-két hetet. A 20-as években még valóságos népunnepély jellege van a szuretnek, Schams eleven képet fest róla: *„A polgar es családja otthagyja varosi lakát, a kapás és neje meg gyermekei búcsút vesznek házikójuktol, kiki a szuretre megy, gyalog vagy kocsin A rendkívuli népsokaságot noveli az a temérdek leány és legény, akik a szőlőhegyek kornyékéről osszecsődulnek Leirhatatlan e népnek vigadozása, mindenfelé hangzik a zene, az ének, az ujjongás"* A 30-as években csendesednek a szuretek, viszont egyre divatosabbak lesznek a hegyvidéki kirándulóhelyek. Paget 1835-ben úgy látja, hogy eddig meglehetősen elhanyagolták a várost korulvevő romantikus tájat, de megjósolja, hogy *„a budai dombokat épp úgy villák és kastélyok népesitik majd be, mint Richmondot vagy Hampsteadot"* A városkozponthoz legkozelebb

esik a Horváth-kert, ahol 1843-ban nyári színkör is nyílik; vasárnapon ide és a közeli Városmajorba rándul ki a legtöbb ember. Az 1843. évi Honderüből tudjuk, hogy május elsejét itt ünneplik meg a budaiak: *„Reggel a Horváth-kert vala nyitva, mellyben Morelly úr zenekara játszott. A budai Városmajor pedig olly tele volt gyönyörű néppel, hogy a fősétányon alig lehete mozognunk. Többfelé hangászkarok mulattaták a tarka tömeget. Délután a zugliget is sok kocsizót és gyalogost fogadott be árnyai közé, mellynek lombjaiban a derék Vajda fekete hangászai fülbájolólag csattogának."*

Ekkor már a hegyvidék is kezd látogatottabbá válni, mindenekelőtt a Kamaraerdő, a Svábhegy és a Zugliget, ahol tejszínes kávét és erdei szamócát kínáló Frissítőház várja a kirándulókat. A Zugliget már be is van kapcsolva a társaskocsi forgalomba, de a Svábhegyre még 1846-ban sem jár omnibusz. Ezt panaszolja az Életképek *„Mi hír Budán?"* című rovatában: *„A budai hegyek közt nyaralók száma évenkint nevekedik, s a Svábhegynek – melly hajdan Nyéknek neveztetett – előfokán egész kis városka támad, mellynek házai közt több igen úri és díszes épületet látni. Kár, hogy az ottani kényelmekre nincs több ügyelet, s csodálni lehet nevezetesen, hogy társasági kocsik, ha csak olly rendetlenek is, mint Lászlovszky féle, a Svábhegy felé, legalább az úgynevezett servitabódéig, nincsenek, holott a Svábhegyen három annyi lakó van, mint a Zugligetben. Csak zsarolni és gorombáskodni tudnak a pesti bérkocsisok."* Így aztán jobbára gyalogszerrel jut ki a zöldbe a pest-budai polgár, ha van elég vállalkozó kedve; csak a jómódúak mennek fiákeren vagy hintón – már ameddig egyáltalán van kiépített kocsiút.

Buda legfőbb vendégvonzói a hévízforrásokra települt gyógyfürdők. A József-hegy alján fakadó felhévizek a Király, a Lukács és a Császárfürdőt táplálják. Legnagyobb, legjobban fölszerelt és a látogatottság terén is vezető az irgalmas rend kezelésében levő Császárfürdő, amelynek 64 vendégszobája is van. Klasszicista szárnyakkal körülvett, félkör alakú, árkádos gyógyudvara a reformkori társasélet egyik legelegánsabb színtere. A fiatal platános udvar vasárnap gyűlhelye az egészségeseknek is, akik a két városból gőzhajón vagy társaskocsin rán-

dulnak ki ide. A pesti omnibuszok a Színház térről indulnak, s a hajóhídon és a budai Fő utcán át érik el az erkélyes főépületet. A vendégeket itt jó hírű kávéház várja; az udvar kipallózott része táncterem, a Dunáig lenyúló nagy kert pedig sétatérszerű. Az 1844. évi Honderü *„Császárfürdői levél"* című cikke elkalauzol az előkelő világ e kedvelt találkozóhelyére, de nem a leghízelgőbb képet adja róla: *„Bejutva, szép oszlopfolyosó környezte épületben találjuk magunkat, mellynek udvarán néhány gyönge facsemete és virág áll, alattuk pedig le s föl sétál az egészséges nép, mert a valódi betegeket csak korán reggel láthatni hálóöltönyekbe burkoltan. Legtöbb ember a kút körül hemzseg, töltve magába, segít nem segít, annak forróvizét. Az udvar közepén egy másod ízben új »Kioszk« áll. E fagylalda előtt zenészek gyakorolják magukat sivításban műszereiken, mi jelenleg Ronconi-hangokhoz szokott füleinkre éppen olly kellemesen hat, mint zsebeinkre szakadatlan kéregetése a zenemüvészeknek."* Az emeleti erkélyre *„császárfördői kéjhely"* felirat csalogatja fel a vendégeket; itt a társalgási szobában egy rokkant zongora van csupán, a vendéglőteremben pedig *„locspocs ételek"*. A felhévízi források patakja a középkorban lisztőrlő és puskaporma1malmokat forgat; az elnevezését innen öröklő Császármalom udvarában a múlt század első felében még csak néhány kádas kicsiny fürdő a Lukács, amelyet *„rendesen csak alsóbb rendűek látogatnak"*.

A Gellérthegy keleti lábánál fakadó alhévizek a Rác-, a Rudas- és a Sáros-fürdőt táplálják. Mátyás hajdani pompás kertjének déli szélén levő, s a várpalotához fedett folyosóval kapcsolt Rác-fürdő a hódoltság idején – amikor nevét is kapja – elvesztette királyi fényét. A XIX. században a törökök által épített, nyolcszögű kupolacsarnok alatt egy közös medencéje és nyolc kádas fülkéje van, négy lakószobával. A kőből épült medencéről 1828-ban azt írja útinaplójában A. J. Krickel bécsi polgár, hogy elég nagy, s benne a víz tiszta, világos, a fenékig átlátszó. Öt lépcsőn jut az ember a medencébe, amelynek vize, ahol a legmélyebb, mellig ér. A 30-as és 40-es években kétségkívül a Rudas a két ikerváros egyik leglátogatottabb, s a Császár mellett a legelegánsabb fürdője. Kapuja előtt mindig várakoznak

libériás inasok és fényes fogatok. A hódoltság idején Szokoli Musztafa budai basa rakatta fel nyolc hatalmas oszlopon nyugvó, színes üvegablakocskákkal áttört kupoláját, amely befedi a közös fürdőt, ehhez csatlakoznak a kádas különszobák. Az ősi központi részt öleli körül az 1831-ben használatba adott szárnyépület, amelyben 15 lakószobás fogadó, étterem és több biliárdszoba is van.

A Rudasról igen sok leírás maradt ránk. Schmall 1821-ből való rajzolata még mit sem tud a fürdő későbbi luxusjellegéről: *„Az épületnek nehéz fedele mint templomtető méltóságosan nyugszik nyolc erős kőoszlopon, amely mögött széles folyosó húzódik a fürdőzők vetkőzésének szolgálatában; ott, ahol a korábbi években a tulzott köpölyözések és érvágások a fürdőhelyiséget inkább egy vágóhidhoz tették hasonlóvá. Vérrel befecskendezett érvágók futkostak szerszámaikkal egyik vendégtől a másikig, hogy azokat egy pár garasért az élet édes folyadékától megrabolják."* Helmuth Moltke, a nagy német hadvezér, aki 1835-ben jár a Rudasban, már el van ragadtatva tőle: *„A medencében férfiak, asszonyok, leányok és gyermekek fürdenek együtt"* – írja. – *„Csak derengő világosság szűrődik be a mennyezet kis nyílásán, és a víz gőze illedelmes fátyolt borít az egész képre. A magam számára úgynevezett külön fürdőt nyittattam. Tiz lépés hosszú négyszögletes medence volt ez, amelyet kristálytiszta, pompás melegvíz töltött meg egészen a peremig. Széles kőlépcsők vezettek a vízhez minden oldalról. Sohasem fürödtem kényelmesebben."* I. G. Kohl a Rudas közös terméről hagy ránk igen részletes rajzot: *„A kővel kirakott medence körül szabad tér van, a falak mellett kőpadok. Mindez gőzös, kénes víztől csöpög és csillog. Aggastyánok, férfiak, gyermekek, asszonyok és lányok pacskolnak egymás hátán a vízben, vagy pedig a szögletben öltözködnek... Kiváncsi voltam, hogy ebben a fürdőben, ily helyzetben, hogyan viselkedik a minden ember lelke mélyén ott gyökeredző szeméremérzés. Általában azt tapasztaltam, hogy senki sem törődik a másikkal. Mindenki kiválaszt ruhája számára a száraz padokon egy kis helyet, azt egy csomóban odarakja, aztán kényelmesen bemegy a vízbe, hogy megfürödjék, és szép csendesen odaüljön egy ív alá. Megfigyeltem egy nagyon csi-*

nos fiatal lányt, aki egy távoli, meglehetősen sötét sarokban vetkőzött le; ruháját szép rendbe összerakta, csupán egy kis alsószoknyát hagyott magán, aztán zavartalanul a fürdőhöz ment, és beugrott a meleg vízbe. Itt leült az egyik boltív alatt. A férfiak közül senki nem ment közelébe, mindenki megmaradt a saját birodalmában."

A *„szegényebb osztálybeliek"* a mai Gellért helyén álló Sárosfürdőt látogatják, amely vizének finom összetartalma miatt kapta nevét. A közös medencén kívül nyolc kádas- és öt lakószoba van benne. A 20-as években igen rosszhírű, Schams szerint a két város megvetésre méltó hetérái életük egy részét ott aludják át, amit olcsón megtehetnek, hiszen a közös fürdő egy órára két krajcárba kerül, s méghozzá nem is számítják nagyon szigorúan az időt. A fürdő közepén egy deszkafal választja el egymástól a két nemet, *„de így is elegendő nyílt tér marad ahhoz, hogy a szemérmesek zavarba jöhessenek"* Az egyemeletes, szegényes kinézésű fürdő helyébe új tulajdonosa 1832-ben kastélyszerű épületet emeltet, amely így egyszerre kétszáz ember befogadására válik alkalmassá.

A Sáros-fürdő felől kényelmesen kígyózó ösvény vezet fel a szaggatott sziklafalú Gellérthegyre. A múlt századból a legkorábbi leírást Richard Bright hagyta ránk a két város legszebb kilátópontjáról. Húsvét hétfőjén, a legnagyobb budai népünnepély napján sétál fel a tetőre, s néz körül, elsősorban a zajongó embertömegre figyelve: *„Szakadatlan sokaság kapaszkodik fel a kígyózó ösvényen, s a hegy, mellyet egyfelől a Dunara néző meredekségek, másfelól szőlők határolnak, nehezen tud helyet adni a feltoluló tömegnek. Alig állunk meg egy pillanatra, hogy megnézzünk valamit, már százak tolongo tömege sodor tovább bennünket. Itt soros- és boroskocsik állanak, körülöttük szomjas emberek százai. Másfelé mezeskalácsos sátrak, aztán árusbódék, amelyekben pipákat, olvasókat, képeket, játéktárgyakat, fésüket lehet venni. Fabódékban sorsjáték folyik, lutri számokat húznak. Lejjebb asztalok, amelyeken kövér báránysült és budai bor hívogat. Gyerekek serege tűzijátékokat hajtgál, holott meg nappal van. Hajlott hátú öregek félig ittasan támolyognak lefelé, anyák vezetik letaposott uszályú, parádéba öltözött leányaikat Koldu-*

sok ordítanak alamizsnáért, s mindez a legtarkább összevisszaságban olyan szinjátékkal gyönyörködtet, amelyet leírni sem lehet."

A hegy tetején 1815 óta két kupolás csillagvizsgáló áll, előle nyílik a legmegragadóbb kilátás az iker városra. „*Mindenkinek ajánlom, aki fölkeresi ezt a két testvérvárost,*" – írja 1827-ben A. J. Krickel – „*hogy ha jó a szeme és a lába, másszék fel ennek a hegynek a csúcsára, s gyönyörködjék e csodálatos vidék és a két nagy város panorámájában.*" John Paget ugyancsak lenyűgözőnek találja a kilátást a Gellérthegyről, ahonnan ő már látja a későbbi világváros körvonalait: „*Európa egyik leggazdagabb országának közepén áll e város, olyan folyam partján, amely fél Európát átszeli, s lakói olyan emberek, akik igénylik a külföld minden luxusárúját; a város éghajlata elsőrangú, és minden irányban korlátlanul terjeszkedhet. Mindebből előre látni Pest-Buda ragyogó jövőjét.*" Az orosz Demidov 1837-ben ugyancsak a sziklahegy csúcsáról gyönyörködik a „*pompás, új és máris gazdag*" Pest városában, de amikor a Várhegy felé tekint, történelmi tartalmat kap pillantása: „*Buda impozáns látvány, mintegy kimutatja, hogy a történelmi Magyarországot képviseli, azt az országot, amely oly hosszú ideig boldog, erős és független volt.*" Aki aztán a 40-es évek elején kapaszkodik fel a Gellérthegyre, hatalmas munkálatokat láthat a Várpalota aljában, s a szemközti Rakpiacon. Roppant cölöpsorok között két parti kőoszlop, s a folyam medrében két diadalíves pillér emelkedik egyre feljebb, azután óriási láncokat húznak át, s útpályát függesztenek rájuk. Emberek százai nyüzsögnek mint hangyák a toronymagas állványzatokon, Angliából hozott vasból, mauthauseni gránitból, sóskúti mészkőből épül az állandó híd, amely majd hozzásegít, hogy Pest-Buda egybeforrjon, s – megszülessék Budapest.

CEGLÉD, KŐRÖS, KECSKEMÉT

A Vác fölött kezdődő Cserhát legdélibb nyúlványának, a Gödöllői-dombságnak egyre alacsonyodó halomsorai Albertirsa után lassan beleolvadnak az alföldi térszínbe. Amikor a pest–szolnoki országút eléri a Duna–Tisza közi homokhátság északi szegélyére települt Ceglédet, a táj kertségi jelleget ölt, s Kecskemétig szántókkal, legelőkkel meg-megszakítva, szőlők, gyümölcsösök, akác- és nyárerdők követik egymást. A két város közötti mintegy 40 kilométer távolság felezőpontján Nagykőrös illeszkedik harmadikként a sokban hasonló múltú, szerepű és külsejű nagy paraszttelepülések sorába.

Ez a három város markánsan képviseli a legsajátosabb magyar településformát, a mezővárost. Olyan nagy kiterjedésű, laposan szétterülő, falusias külsejű, népes helységek ezek, amelyeknek a lakossága főként földműveléssel foglalkozik ugyan, mégis a jobbágysornál kedvezőbb társadalmi és gazdasági helyzetet tud kiküzdeni magának. Földesúri fennhatóság alá tartoznak, de rendelkeznek bizonyos kiváltságokkal, elöljáró-választási joggal, vásártartással, szabad kereskedelemmel, emellett terheiket egy összegben válthatják meg. A földesúr hatalmát a tanács gyakorolja a közigazgatás és az alsóbb fokú igazságszolgáltatás terén, így a királyi városokhoz némileg hasonló önkormányzat fejlődik ki bennük, ha fal nem is övezi őket, legfeljebb árok vagy tüskés sövény. Az alföldi mezővárosok lakossága viszonylagos jómódban él, s ha településeik agrárjellegűek is, a falusinál fejlettebb életforma kialakítására adnak lehetőséget. A Duna–Tisza köze három nagy mezővárosában a XVIII. század közepéig a szabad tartású, úgynevezett rideg állat-

tenyésztés az uralkodó gazdasági forma, a föld jó részét legelőnek használják, csak töredékén folyik némi szántás-vetés. A nagyarányú legeltetés következtében az 1700-as évek végére mozgásba jön a növénytakarójától megfosztott homok, s az elsivatagosodás veszélye elleni védekezés veti meg a gyorsan felvirágzó kertkultúra alapjait. A múlt század elején kezdődik meg a futóhomok megkötése; erdősítéssel, szőlővel, gyümölcsfákkal való beültetéssel. Kecskeméten már 1812-ben huszonkilenc szőlőfajt termesztenek, Cegléden 1815-ben fognak hozzá az elhomokosodott legelők kerítéséhez, Nagykőrös határában pedig a 30-as években kezdődik meg nagyobb arányokban a szőlő- és gyümölcstelepítés.

Mint a többi Duna–Tisza közi mezőváros, Cegléd is kicsi városias magból, széles falusi övezetből, nagy kertségből, hatalmas legelőterületből és kiterjedt tanyakörzetből tevődik össze. Igen kedvező helyre települt, a pesti és a szolnoki révhez vezető utak középpontjába; oda, ahol ebből az ősi közlekedési fővonalból kiágazik a szeged–temesvári nagyút. Földrajzi helyzetéből következik, hogy noha századokon át sorsközösségben él Kőrössel és Kecskeméttel, erős kapcsolatai fejlődnek ki Pest-Buda és a Tiszántúl irányában is.

Az alföldi szabadalmas mezővárosok a középkor végén alakulnak ki. Ceglédet először Nagy Lajos egyik 1368-ban kiadott oklevele említi oppidum, vagyis mezőváros, faluváros néven. Előbb a királyi család birtoka, később az óbudai klarisszáké, s mivel a lakosság árendaszerű bér fizetésével megváltja magát a legterhesebb jobbágyi szolgáltatások alól, népessége egyre szaporodik, s a XV. században már Pest vármegye harmadik városa. A török hódoltság idején a Duna–Tisza közi elpusztult kistelepülések lakossága a nagyobb, védettebb helyekre fut össze, ekkor tovább nő Cegléd lakossága, éppúgy, mint Kőrösé és Kecskemété. Mind a három város a szultáni kincstár birtoka, s mint ilyen, sokféle kiváltságot élvez; belső igazgatásukat illetően szinte teljes autonómiát. A tizenkét választott esküdtből álló elöljáróság élén a főbíró áll. Ez a tanács nagy önállósággal intézkedik a városnak anyagi, kormányzati és rendfenntartási ügyeiben. Kisebb polgári és fenyítő perekben a főbíró szemé-

lyesen gyakorolja az igazságszolgáltatást, a főbenjáró esetek azonban a „három város törvényszéke" elé kerülnek. Egyedülálló intézmény ez az országban. Abból áll, hogy Cegléd, Kőrös és Kecskemét elöljárósága a fontosabb bűnügyekben nem dönt egyedül, hanem, *„hogy az igazság jobban megfontolva és részrehajlatlanabbul szolgáltassék ki"*, a két szomszéd város mindegyikét két-két elöljáró kiküldésére kéri fel, s azokkal együtt tartott tanácsban hoz ítéletet. A török kiűzése után a közvetlen földesúri fennhatóság korlátozni igyekszik a ceglédiek önkormányzatát, s a mezőváros népe a visszaáhított szabadságért is kel fel akkor, amikor ugyanolyan lelkesen áll be Kossuth seregébe, mint jó háromszáz évvel korábban Dózsa hadába. Kossuth nem véletlenül – hanem forradalmi múltja ismeretében – választja Ceglédet alföldi toborzó körútja első állomásául. *„A vásártéren már egy felzúgó tenger várt reá, férfi fők tengere, melyet hullámmá paskoltak fel szavai"* – emlékezik Jókai 1848. szeptember 24-re, amikor Kossuth fegyverbe hívó szózatára háromezer ember vonul táborba Ceglédről, s küzdi végig a szabadságharcot.

A reformkor Ceglédje a kertes faluformából épp hogy kibontakozni kezdő népes település. A városmagot a négy irányból – Pest, Jászberény, Szolnok és Szeged felől – összefutó utak találkozása jelöli ki, és alakítja szabálytalan négyszögűvé, nagy kiterjedésű piactérré. Közepében áll az oromzatos-oszlopos homlokzatú, magas őrtornyú katolikus templom, előtte késő barokk Szentháromság-szoborcsoport, mellette pedig az uradalmi nagyvendéglő és fogadó. Az 1834. évi nagy tűz után egy esztendővel kezdik el építeni a Pesti úton a kéttornyú, klasszicista református templomot, Hild József tervei szerint. A központtól kissé távolabb, a Szolnoki úton találja meg az ügyesbajos parasztpolgár a tanácsházát, amelynek kosáríves kapuja fekvő oroszlánt tart zárókövén. Cegléd elöljárósága ez időben is két bíróból és tizenkét esküdtből áll, akiket Szent György napján egy évre választanak; a város rendjére a paraszthadnagy ügyel, aki alá öt tizedes tartozik, mindegyik egy-egy fertály felügyelője. Az 1841. évi rendezési terv fellazítja a zsúfolt városmagot – a nagy tűz pusztítása ad erre lehetőséget –, a szabályo-

sabbá váló utcahálózatban az épületek túlnyomó része az alföldi paraszthá̧zak típusát képviseli. A kétbeltelkes települést a tűz előtt úgynevezett „akolkertek" vették körül, melyek a jószág téli elhelyezésére szolgáltak. A közlegelő felosztásával az istállós akolkertek fokozatosan megszűntek, városi beltelkekké alakultak át, az állatállomány pedig a külterületre húzódott. Így alakul ki a múlt század derekán Cegléden is a mezővárosokra oly jellemző tanyásgazdálkodás, melyet az a felismerés hív életre, hogy a munkahelyen való lakás mind a jószágtartás, mind a belterjesebb mezőgazdálkodás, kertészkedés, szőlőművelés esetében nagy előnyt jelent.

A város gazdasági életformájára a XVIII. század utolsó harmadáig a rideg állattartás jellemző, a végén azonban a 75 000 holdas határnak már csaknem a fele szántó. A fokozatosan művelés alá vonható terület nagysága erős vonzást gyakorol a környék népére, s Cegléd lakossága 1800-ra eléri a 10 000 főt, a XIX. század közepére pedig a lélekszám már 17 000 körül van. A munkavállalók növekvő száma a belterjesség irányában fejleszti a mezőgazdaságot, így gyorsul fel az 1800-as évek első harmadában a futóhomokos, vízjárta legelők feltörése és szőlővel való beültetése. Zsellérek hada teregeti szét a szélhordta homokhalmokat, buckákat, töltögeti a vizenyős laposokat, s a nagy munka eredményeként Cegléd szőlőterülete 1830-ra meghaladja a 3500 holdat. A róluk szűrt bor homoki ugyan, de a korabeli vélemények szerint nemcsak kellemes ízére, hanem erejére nézvést is vetekszik a könnyebb hegyi borokkal. A város 1836-ban földesurától, a Katolikus Vallásalaptól kibérli az egész határt, így polgárai még jobbágyfelszabadítás előtt birtokba veszik a földet.

A tipikusan mezőgazdálkodó városnak a kézműipara is meglehetősen fejlett, hiszen a céhes mesterek 1847-ben a lakosság 3,7 százalékát teszik ki, s számuk a legények és az inasok nélkül 442. A legvirágzóbb mesterség a kádárság, a ceglédi hordó, az ún. „karikafa" a Duna–Tisza közi bortermelő községek keresett árucikke. Néhány jómódú kereskedőcsalád mellett, amelyeknek boltjuk van a városban, igen sok a kalmár és a kupeckedő, főként a szarvasmarha árusításban forgolódó, akik élénk

árucsereforgalmat bonyolítanak le a Pest–Szolnok–Szeged háromszögben. Cegléd vásárait a főváros közelsége teszi különösen mozgalmassá, amellett a homokhátság felső részének is itt van a legfőbb piaca. Egy mezővárosban nagy esemény a vásár. Az 1842. évi Regélő rendkívül eleven képet hagy ránk arról a zsivalygó tömegről, amely a sokadalmakat elárasztja: *„Hemzsegő zsibaj, az a millióféle hangokat egy accordba olvasztó tompa moraj, melly távoli zuhatag vagy épen viharra készülő tenger szavához hasonlít"* jellemzi elsősorban a vásárt. *„Sürög forog az ember; igyekszik becsületes, s hitelre méltó szerepet ölteni; dicséri a maga portékáját, esküszik mellette, mig a vevő épen ócsárolja s ellenkezőre esküszik. Amott kész az alku: s hűbben fog kezet adó vevő, mint oltárnál az új pár, s csak későn veszi észre mindkettő, mennyire csalódott, de azért egyik sem hiszi, hogy csalt. Vásártéren az árus szekerek utcákat formálnak, hol a vevők közönyös arczczal, mintha el tudnák titkolni vásárlási szándékukat, lépegetnek föl s alá... De forduljunk a sátorok felé. Szárazon mossa kezét a kereskedő. Egy sincs ki nem pestinek mondja magát. Hogyan? hát már mindennek csak úgy van kelete, ha pesti, Pestről való? Gyufa, hirlap, divatlap, orvos, ügyvéd, irodalom, portéka? Mi ugyan szépen besodortattunk a középpontositás bordájába... Távol egy szellős helyen magas deszkakerités közől harsány trombita s dobszó, a kötél- és majomtáncz zenéje hallatszik; imitt paprikajancsik verik egymás fejét; gyönyörü komédia! Amott a nép egy része képes mutatvány előtt áll, mi rendesen valami borzasztó gyilkosságot ábrázol. Erre egy ponyván mindenféle verses mesés könyvek Becskereki Zöld Marciról, vőfél vőlegény köszöntések, nyomattak ebben az esztendőben Miskolczon és más helyeken. Imé első kezdete a művészetnek, irodalomnak!"*

A három város közül Cegléd művelődési szerepe a legkisebb. A XVIII. században ugyan a reformátusoknak virágzó főiskolájuk van, ahol a gimnáziumi tárgyak mellett hittant és bölcseletet is tanítanak, 1753-ban azonban a pozsonyi Helytartótanács betiltja a felső tagozatok működését. A XIX. század első felében csak alsó fokú iskolái vannak a városnak, 1846-ban egy majoros gazdákat képző intézet kezdi meg működését. Az értel-

miség kisszámú, a parasztságnak a század elején még olvasóköre sincs, a lakosság *„alig éldeli a társasélet szórakoztató örömeit"*, jegyzi meg a Regélő munkatársa, leszögezvén, hogy *„félváros unalmasabb a falunál"*. Mégis örömmel jelenti a folyóirat 1843 októberében, hogy *„Czegléd közepén nemzeti színű karfákkal övezett épület áll, s ez a mult évben alapitott casino. A város müveltebb egyénei itt gyülnek öszve, s az élénken folyó viták tárgyát, agarak, pipák helyett, legéletbevágóbb korkérdéseink teszik. E casino olly finom izléssel s illő csinnal van elrendezve, hogy létrehozója, s mostani fáradhatatlan buzgalmu elnöke t. Pajor Antal ur minden nemzeti müvelődést szivén hordozó honfitárstól méltánylást igényelhet... Kisebb társalgási körökben életvidorság pezsg, bár itt is a választó fal az úgy nevezett » noblessek « és polgárság közt nem egészen enyészett el, – ám de ha Babylon tornya romba dőlt, e kis falucska nem daczolhat korunk hatalmas szellemével."* A reformkorszak újságíróinak egyébként alig van több mondanivalójuk Ceglédről; nincs látnivaló, nincs hírül adni való érdekesebb esemény, meg sem állnak a városban, mennek tovább Debrecen vagy Szeged felé.

Aki ez utóbbi irányban halad, alig 20 kilométeres út megtétele után beérkezik a „három város" másodikába, Kőrösre. Ez a nagy kiterjedésű, népes mezőváros a Duna–Tisza köze északi részén fekszik, ott ahol a homokhátság lejteni kezd a Tisza völgye felé. A két folyó közti hordalékkúpot a Duna teregette szét és hagyta hátra, miközben hajdanán ágakra bomolva itt kalandozott. A folyami kavicsra később a szél finomabb hordalékot is lerakott, így épült fel a térszín a homoknak és a löszneк váltakozó rétegeiből. Az egykori Duna-ágak lefolyástalan mélyedéseiben vizenyős laposok, kisebb-nagyobb szikes tavak rekedtek meg, ezek egyike mellett alakult ki Nagykőrös. Az úgynevezett Gát-tó félkörben ölelte körül azt a helyet, ahol az ősi település létrejött, s a nagy nádas tavat vizenyős rétségek és tömött erdőségek vették körül, amelyeknek állományát elsősorban a kőrisfa alkotta. Ezek a hajdan rengeteg kőriserdők átélték a törökvilágot is, utolsó maradványaikat a Rákóczi-szabadságharc idején, 1705-ben Herbeville császári generális

tábora pusztította el. Nagykőrös városa századok óta egy terebélyes kőrisfát hord címerében; hirdetvén, hogy maga is ettől a fafajtól származtatja nevét.

A település őse akkor keletkezett, amikor a nomád módra pásztorkodó magyarok elhagyták sátraikat és állandó lakhelyet kezdtek építeni maguknak. Kezdetben királyi birtok, de szorosabb értelemben vett jobbágyi viszony később sem alakul ki Kőrösön. Voltak földesurai, de birtokaikat nem használták közvetlenül, hanem bizonyos évi adó fejében átengedték a parasztok közösségének. A település a tatárjárás után kezd növekedni, amikor a szomszédságában elhamvadt nyolc kis község népe Nagykőrös menhelynek igen alkalmas mocsárerdős vidékén fut össze, s a vész elmúltával sem költözik el. A török időkben ismét mentsvár jellege vonja magához távoli vidékek menekülő népét. Az oszmán uralom vége felé Kőrös legalább 7000–8000 lakosú város, amelynek paraszti népe mintegy százezer hold földet használ, kis részben szántónak, nagyobb részben baromlegelőnek. A török kitakarodása után megjelennek ugyan újra a birtokos nemesek, de a kőrösi népet nem sikerül visszasüllyeszteniök a jobbágysorba. Úrbéri kötelezettségeiket pénzben megváltják, s városuk közjogi autonómiáját továbbra is fenn tudják tartani olyan szinten, amely szabadságot jelent a községi igazgatás terén. Miként a hadas időkben a Gát-tó menedéket nyújtó náderdei, úgy vonzzák most a szabadalmas kiváltságai a környék népét Kőrös falai közé, ezért növekszik lakossága a múlt század közepére 17000-nél többre.

Az a Nagykőrös, ahová az utas a XIX. század első évtizedeiben a Ceglédi úton belép, szabálytalanul összevissza épült házcsoportokból és rendezetlen utcákból álló roppant falu. Akárcsak Cegléd, kétbeltelkes, akolkertes település; a belső részeket gazdasági épületekkel megrakott szérűskertek veszik körül. A városközpontot századokon át árok és földhányás övezi, ezen belül oly nagy a zsúfoltság, hogy a belső telkeken az egymást követő nemzedékek az udvar hosszában egymás mögé kényszerülnek építkezni. A kezdetben csak egy család otthonát jelentő lakóház így hosszú házsorozattá nő, s az udvar fokozatosan utcává válik. Ekként jönnek létre a szűk sikátorok, zeg-

zúgok, vakon végződő közök, zsákutcák. A terjeszkedő város a XVIII. században lerombolja a sáncfalakat s a négy kaput, ekkor kezd az ősi magra rárakódni körhalmazos formában a többi lakótömb. Az egykori akolkertekből nagyméretű táblástelkek válnak, s szép számmal épülnek rájuk nemesi udvarházak, barokk vagy klasszicizáló ízlésű kúriák is. A legtöbb paraszthaz azonban vályogból, vagy vertfalból készül, s nád vagy zsup fedelű. Gyakori falazat az úgynevezett fecskerakás is, amely lóval egybegázoltatott pelyvás, szalmás sárból áll össze. A vizenyősebb részeken sövényfalak vannak divatban. Ilyen külsejű városba érkezik 1839 januárjában a Társalkodó *„utazási töredékeket"* gyűjtögető munkatársa. *„Jól számoltam,"* – írja Néhány nap Nagy-Kőrösön című cikkében – *„midőn téli időt választék ez utazásra, mert különben vagy nagy sárt gázolni, vagy nagy port nyelni kellett volna lovainknak nemcsak a rosz országuton, hanem a város kövezetlen utczáin is, mellyeket azonban most a fagy elég göröngyösre kövezett. A város külseje általában tekintve igen szegényeknek hazudja a lakosokat, – itt ott emelkedik ugyan egy-két diszesb épület, de a mellettök rongyoskodó, néha tengeriszárral foltozott viskók nagyon sokat lehúznak azok diszéből."*

A Társalkodó munkatársa nyilván a Ceglédi úton érkezik Nagykőrösre, ha egy-két díszesebb épülettel is találkozik, mivel itt – és folytatásán, a Kecskeméti utcán – valóban láthat néhány barokk vagy copf homlokzatú gazdaházat is, melyeknek díszítőelemei és kosáríves nyílású tornácai a nemesi udvarház-építkezés egyszerűbb visszatükrözését mutatják. Az utcáknak különben hivatalos nevük még nincs, a legtöbbüket aszerint emlegetik, hogy melyik külső határrész vagy szomszédos község felé vezetnek, a terek pedig többnyire a rajtuk árult piaci cikkektől kapják elnevezésüket. A főtér a ceglédi, a szolnoki és a kecskeméti utak kereszteződésének széles tágulata, amelynek központi elhelyezkedésű épülete a barokkos oromzatú, tömzsi őrtornyos, egyemeletes városháza. Aki szemben áll hosszú homlokzatával, balról a copf stílusú katolikus templomot látja, jobbról a református líceum egyemeletes saroképületét; e nagy multú kollégium mellett az 1101-ből való alapokon nyugvó

Nagykőrös főtere a városházával és a református templommal

gótikus református templom emeli magasra zsindellyel fedett, veresre festett sugár tornyát. A városházával szemben a tér túloldalán van a beszálló fogadó, előtte hosszú itató vályúval felszerelt gémeskút a kocsin utazók lovai részére. A piacozó szekereseknek is van két másik kútja a főtéren, de a Társalkodó szerint ezek nem igen szolgálják a város csinosodását: „*A piacz elég téres, mellyet mindazáltal nem kissé csúfitnak-el a görbe ágasokkal s hosszú gémekkel ellátott, minden tisztátalanságnak tárva álló kutak.*" A széles és hosszú főtéren tartják a keddi és a pénteki hetipiacot, a sertésvásárt, a szállodai gémeskút körül pedig a gabonaneműek árusítása folyik. Itt, a város legközepén, ahol a boltos kereskedők üzletei is vannak, az épületek kiemelkedőbbek; nem rövid végükkel néznek az utcára vagy a térre, hanem hosszabb felükkel, több ablakos homlokzatukkal, s előttük ültetett fák, leginkább akácok díszlenek.

A főtér legnevezetesebb épülete a városházán kívül a református főtanoda. Kőrös és Kecskemét szüntelen versenyben van egymással felsőbb iskoláik fejlesztéséért. Amikor 1830-ban a Dunamelléki Református Egyházkerület elhatározza, hogy ugyanolyan kollégiumot állít fel, mint amilyen – Debrecenben, Pápán és Patakon – a másik három egyházkerületnek már van, Nagykőrös és Kecskemét versenyre kel a főiskola színhelyének megszerzéséért. Az egyházkerületi közgyűlés 1832-ben úgy határoz, hogy Kecskemétre telepíti a kollégiumot, a legyőzetés azonban Nagykőröst nem csüggeszti el, sőt még nagyobb erőfeszítésre ösztönzi. Líceumában 1833-ban bölcseleti osztályt állít fel, 1836-ban pedig tanítóképezdét, amely rendszeresen oktatja a mezőgazdasági tudományokat is, hogy az intézetből kikerülő néptanítók a földmívelés különböző ágaiban is tanácsadói lehessenek a lakosságnak. A Társalkodó már megszólaltatott munkatársa megtekinti a főtanodát, s mindenekelőtt azt furcsálja, hogy a tanítás fűtetlen termekben folyik, holott januárt mutat a naptár, s a városnak annyi a fája, hogy *„ideigeneknek is szolgálhat erdejéből"*. Az alsóbb osztályokban, vagyis a *„grammaticalis iskolákban"* helyben végzett jótéteményes (ösztöndíjas) diákok – nevük közönségesen „domine" – oktatnak, a humanitási iskoláknak azonban már rendes tanítóik vannak. *„A felsőbb iskolákban empirismust, theológiát, történet-, természet- és mértant, diák, görög, német, franczia nyelveket nagytiszteletü Fitos úr és a derék Varga oktatók tanítanak három év alatt... Legnagyobb figyelmet érdemel a literaturai leczkék közt a magyar literaturára hetenkint csak egyszer szentelt óra, midőn bizonyos thesisek adatnak ki kidolgozás végett, s e mellett az ifjúságtól szerkesztett » Bimbófüzér « szigorún megbíráltatik. Ez utóbbi nyilvános bizonysága annak, hogy az ifjúság szeret munkálkodni, – s hogy az önmívelődés szükségeslétét is átlátták, az általok járatott Athenaeum. Jelenkor és Hirnök pontos olvasása bizonyítja, az iskolai könyvtár is számukra hetenkint kétszer kinyittatván."*

A Társalkodó munkatársa másfelől erősen kifogásolja a diákság életmódját. Külsejük a sötét középkorra emlékeztet – állapítja meg –, mivel egy részük télen-nyáron egyaránt alkal-

matlan formaruhát visel. *„Még jobban sajnálkozhatni pedig azon romlott ízlésen némelyeknek, melly szerint inkább kívánnak orokos szemét, piszok, rendetlenség kozt tengni az iskolai épuletben, s ez altal magukat a társas életből is kizarni, mint a városon tan kevéssel tobbe kerulő csinos szállast fogadni Mert senki sem kenyszerítetik a formaruha viselesre, sem a benlakásra, a jótétemeny sincs egyikhez is kotve S milly csekély azon summa, mellyet ti jó ifjak éven ált a temetésből bevesztek, s ti készek vagytok még azert sárban s vizben végig csatangolni az utczakat! S melly kevés azon borocska, mellyet ti szuret alkalmakor vallaitokon hordott csobrotokbe pirongva koldulgattok ossze "*

A reggeli harangzúgás a református templomba is elviszi a pesti újságírót. Istentisztelet kozben alaposan korulnéz, s roppantul csodálkozik, hogy az éneklőmester karzatáról a diákok kiáltják le a zsoltár egyes sorait El nem gondolhatja, miért ragaszkodnak a kőrosiek ehhez a diktáláshoz, hiszen a város lakosságának nagyobb része tud olvasni *„Vagy sajnálnak 30 garast az énekeskonyvert kiadni?"* – kérdezi kétkedőn. A Társalkodó e cikkére válaszolva Baksay Dániel egy későbbi számban elmondja, hogy az ízléstelennek, sotét középkorra mutatónak nevezett szabályszerű ruha az országban mindenhol kozviselete azoknak a felsőbb rendű novendékeknek, akik már némi apróbb egyházi szolgálatokat teljesítenek. *„Valoban kívánatosabb volna minden tanulo ifjúnak csinos szobát, melléje nevelőt, inast tartani,"* – hangzik a válasz a rideg kollégiumi bentlakást ért kritikára – *„de mostohan szuletetteknek nagy jótetemeny az ingyen-lakhely is."* Ugyancsak válaszol a Társalkodónak N. J. lelkipásztor is. A kórosi diákok *„szuret supplicatiók"* neve alatt ismeretes koldulása – ha nem is éppen csoborhordással történik – megfelel a valóságnak, de *„az adomanygyújtés oka a református iskolák nyomaszto szuksege"*.

A város torzsokos magyar népe kezdetben csaknem kizárólag állattenyésztéssel foglalkozik, melyet lassankint vált fel a kulterjes szántóföldi művelés, majd a zoldség-, gyumolcs- és szőlőtermelés. A múlt század 40-es éveiben már csaknem 2000 holdat tesz ki a koztes gyumolcsosokkel megtuzdelt szőlő, s korulbelul ugyanilyen nagyságú teruleten termelnek zoldségféléket.

Fényes Elek említi országleírásában, hogy a kőrösi kofák cseresznyeéréstől kezdve szüret végéig naponta 30–40, sőt néha 100 kocsival is jelennek meg a pesti piacokon, s valósággal elárasztják uborkával és különféle gyümölcsökkel. A Nagykőröst minden oldalról körülfogó kertekben a leginkább elterjedt szőlőfajok a fekete és a fehér kadarka, a veres a fehér és a zöld dinka, a szegedi fejér, a juhfark, a fekete tökszőlő, az aranka és a fekete mézes. A művelés párhuzamos sorokban, sűrű tőkézettel, karó nélkül történik. Csaknem kizárólag veres bort szűrnek, mivel a fehér szőlőt is egybeszedik a feketével. A szőlőkertekben nemhogy pincék, de még szüretelő házak sincsenek, csupán az eső elől oltalmat adó egyszerű, legtöbbször venyigéből rakott bogárhátú kunyhók. A bort a városbeli házak kamrájában tartják, mivel pincét a vizenyős talajban bajos volna mélyíteni. A szőlők melletti veteményeskertekben a zöldségfélék közül káposztát, mindenekfelett azonban uborkát termesztenek; a gyümölcsösökben a cseresznye, a meggy, a kék szilva, a sárgabarack s a különböző almafajták fáinak sokasága valóságos erdőt képez.

A kereskedelem jobbára görögök kezében van, 1847-ben tizenhét boltost írnak össze a városban. Az iparűzők túlnyomóan helybeliek, s önellátásra dolgoznak. A mesterséget legtöbbször csak addig folytatják teljes odaadással, amíg valami kis földet, szőlőt nem szereznek, akkor visszatérnek a mezőgazdálkodáshoz, a kertészkedéshez. 1800-ban 251, 1847-ben pedig 543 céhes mester dolgozik a városban; a legtöbb csizmadia, takács, szabó és szűcs, s általában csak a helyi és közvetlen környéki szükségletek kielégítésére termelnek, kivéve a tímárokat, akiknek termékei az ország távolabbi részein is keresettek. Mesterségükhöz a nyersbőrt a hatalmas juhállomány, a bőrkikészítéshez szükséges csert pedig a város tölgyerdei szolgáltatják. Feltűnő a kőművesek csekély száma; ezt az magyarázza, hogy a legtöbb kőrösi gazda maga építi sárfalu és nádtetejű házát, legfeljebb a rendszeresen ilyesmivel foglalkozó parasztmesterek segítségét veszik igénybe, ezek azonban nem céhtagok, kontároknak minősülnek. A Csikos-éren és a Gát-éren két vízimalom kelepel, szerteszéjjel a városban pedig több

mint ötven szárazmalom őrli igavonó erővel a lakosság gabonáját.

A nagykőrösi nép – a korabeli ábrázolatok szerint – általában középtermetű, jól fejlett testalkatú, erős csontrendszerű és izomzatú, testtartása egyenes, járása biztos, egészségi állapota jó, mely utóbbi nemcsak a mérsékletes életmódnak a következménye, hanem a szőlőskertekkel, erdőkkel körülvett város kellemetes fekvésének. Amikor a Társalkodó dolgozótársa a városba befelé haladva a tengeriszárral foltozott viskókat látja, szegénynek véli a lakosságot, de bezzeg csalódik, amikor a főtérre beér: *„Épen a délesti imáról jövének-ki, midőn a ref. egyház mellett elhaladánk, s ekkor alkalmam volt Nagy-Kőrös némbereire egy pillanatot vetni. Megvallom, egyet sem láttam ollyat, kit a nyomorú viskók lakónéjának gyaníthattam volna, olly czifra öltözetüek valának."* Hogy *„alsóbb rendűek"*, azt csak a lányok hátul lelógó hajfonadékából, s az asszonyok fekete, csipkés fejkötőiből állapítja meg, nem pedig öltözékükről. A 40-es években az idősebb pór asszonyoknál posztóból készült zsinóros, prémes mente, a fiatalabbaknál kis sárga, kivarrott bunda van divatban. A férfi köznép nyáron bokán felül érő, sok ráncú, bő gatyát, télen csizmaszárba húzott sötétkék magyar nadrágot visel, rövid derekú kabáttal s alatta sűrű gombos, néha ujjas mellénnyel. A kabát fölé fehér szőrű, ujjatlan bárányból bunda került. A férfiak téli felső öltönye a fehér posztóból készült szűr is, hátán hosszan lenyúló táblás nagy gallérral, amely – miként az ujjak vége s a vállak két oldalt – vörössel, zölddel, feketével cifrán ki van varrva. Nyáron alacsony, gömbölyded tetejű, nem nagy karimájú s gyengén hajlított szélű fekete nemez kalap, télen pedig begyűrött fekete bárányból sapka van divatban.

A rendi elkülönülésnek Nagykőrösön soha nem voltak élesen megvont válaszfalai. Hogy a polgárság és a városban élő nemesség között nincs áthidalhatatlan szakadék, az nem kis mértékben az „oskola", vagyis a református liceum demokratikus szellemének köszönhető. A kézművesek és parasztgazdák tehetséges fiait a honoráciorok sorába emeli ez az ősi gimnázium, amely a 30-as és 40-es években valóságos melegágya

a haladó reformeszméknek. Széchenyi pesti kezdeményezésének a hatására 1838 január elsején a Kecskeméti utcai egyemeletes Halász-kúria alsó traktusát betöltő bormérés bolthajtásos nagyszobájában Hegedüs Ferenc líceumi professzor tesz javaslatot egy olvasótársaság megalakítására. Helyiségül kibérlik a piactéren lévő nagyvendéglő egyik szobáját, megrendelik a Jelenkort és a Hazai Tudósításokat, s megkezdik a közhasznú társasélet kialakítására irányuló munkásságukat. Egyesztendős az Olvasó Társaság, amikor meglátogatja a Társalkodó munkatársa. Jó véleménnyel van róla: *„E zsenge intézet nem rég keletkezett, még pedig olly szép elvvel, mi szerint személyválogatás nélkül mindenki lehet tagja. A legérdekesb hirlapokat itt feltalálhatni."* 1843-ban egy másik olvasótársaság is alakul, „Nagy-Kőrösi Polgári Casino" néven. Célja *„a csinosb társalgás, a véleményben és helyzetben különbözők közeledése, a közértelmiség előmozditása"*. Az egyesületnek tagja lehet *„minden önállású, tisztes magaviseletű"* férfiú. A 117 alapító polgár megrendeli Kossuth Pesti Hírlapját, a Honderüt, a Budapesti Hírlapot, a Jelenkort, a Társalkodót, az Életképeket, a Pesti Divatlapot, a Magyar Gazdát és az Erdélyi Figyelőt, s a tagok lelkesen résztvesznek a hazafias mozgalmakban, ápolják a nemzeti és társulási szellemet, amelynek növelése oly nagyon fontos a nemzeti átalakulás e korszakában.

Mind a két egyletben az iskolázottabb, tekintélyesebb parasztpolgárok tömörülnek, s valóban osztálykülönbség nélkül; a korábban alakult Olvasó Társaságot mégis inkább csak úri vagy nagy kaszinónak nevezik. *„Ha idegen jő városunkba,"* – olvassuk az 1845. évi Életképek Belföldi levelezés című rovatában – *„első, hova szórakozni, időzni vezetjük, a casinó. Ez kettő van nálunk; úri: előkelőbbekből, és polgári: honorátiorokból, nagyobbrészt kézművesekből, kereskedőkből és mezei gazdákból álló."* A Pesti Divatlap 1848 januárjában népes és vidám városnak nevezi Nagykőröst, s úgy érzi, hogy vérségi kapcsolatban áll a *„kövér Debrecennel"*. A társasélet két központjáról a G. F. jelzésű levelező csupa jót tud mondani: *„Ezen város élénkségben, mozgalmakban vetélytársa más nagyobbaknak, és méltán. Van itt ket casinó, úri és polgári, e két testület közt azon-*

ban nem emelt a gyalázatos patriciusi gőg valami széles válaszfalat; mindegyikben olvasnak, pipáznak, kártyáznak, irigység és fondorkodás nélkül." E két kaszinón kívül aztán nincs is más szórakozási lehetőség a városban, *„Nagy-Kőrös még a vándorszínészek is nagyon ritkán méltatják figyelmökre"* – jegyzi fel a Társalkodó. – *„Érzik a hiányt Nagy-Kőrös szépei is, azért voltak kénytelenek némellyek, az unalmas estvék eltöltése végett, estvénkint bizonyos helyen összegyülni, s ős-anyjaik dicséretes szokásakint rokkához ülni, s ez által az úgy nevezett fonókát alakítani."*

A Társalkodó cikkírója Kecskemét felé indul tovább, de előbb még van némi mondanivalója a nagykőrösi fogadóról. A város kaszárnyát tudott építeni, mivel a lakosság megunta a katonaság szüntelen beszállásolását a polgárházakba, *„de czélszerű, csinos vendégháza nincs, hol az utas magát kényelemmel elláthatná"*. Amilyen vendégszerető az itteni lakosság, oly *„vendéggátolók"* a fogadósok és a kocsmárosok. Ezt a megállapítást az Életképek levelezője teszi a nagykőrösi vendéglő rendkívül magas árait kifogásolva, egyúttal azonban azt is felpanaszolja, hogy Kecskeméten az első fogadóban, vagyis az Arany Sasban nem talált embert, akivel magyarul beszélhetett volna. A vendéglősök a mezővárosokban is leginkább németek, s akad, aki még azt a fáradságot sem veszi, hogy magyarul tudó alkalmazottat fogadjon fel.

A három város legnagyobbika Kecskemét; Jókai *„a puszták metropolisának"* nevezi, Petőfi a *„híres város"* megkülönböztető jelzővel ruházza fel. A Duna–Tisza vízválasztójának keleti oldalára települt, s földrajzi helyzete a két folyó közti táj súlypontjává fejleszti a XIX. század elejére. A Pest–Szeged közti távolságnak éppen a felezőpontján alakul ki; ott, ahol az Európa északi részét a Balkánnal összekötő ősi nemzetközi kereskedelmi vonalat keresztezi a kelet–nyugati, ún. „sóhordó út". Nem természeti adottságok, hanem gazdaságpolitikai tényezők határozzák meg települési helyét, a geográfus I. G. Kohl ezért nem tudja megérteni, hogy olyan vidéken, ahol sem folyó nem nyújtott alkalmat kereskedésre, sem hegy nem kínálkozott erődítésre, sem más körülmény nem adódott, amely egy na-

gyobb közösségnek valamiféle jelentős előnyt nyújthatott volna, miként tömörülhetett össze 32000 polgár. A Duna–Tisza közén átutazó német földrajztudós a 40-es évek legelején ad hangot Kecskemét kialakulása fölötti csodálkozásának, pedig akkor már szépen zöldell a táj a város körül. Francois-Sulpice Beudant francia geológus és mineralógus, aki 1818-ban jár ezen a vidéken, még valósághű képet fest a kecskeméti síkságról, amikor azt írja, hogy teljesen terméketlen, nincs rajta más, mint fehér futóhomok, amelyet a szelek felkapnak és felhők módjára nagy távolságra elhurcolnak; de már Marmont tábornagy, Napóleon hedvezére 1834. évi alföldi útján úgy látja, hogy Kecskemét körül a földmívelés elég fejlett, a várost elsőrendű szántóföldek, kertek, gyümölcsösök veszik körül, a bennük termő almáknak messze földön jó híre van. Nem túloz tehát Csányi Jánosnak az 1840. évi Társalkodóban megjelent rajzolata, amely ekképp helyezi el Kecskemétet a tájban: „*Ki a várost mintegy ezer ölnyi szélességű zöld szalaggal majd egészen körülkoszorúzó szőlős-kerteket távolabbrul nézi, azt hinné, hogy valóságos erdőséget lát; olly sürűen diszlik azokban a buján-növekedett gyümölcsfák minden neme; a homok, mellyet régibben természet átkának gondoltunk, e részben is megmutatta, hogy ügyes szorgalom által többféle szükségink kielégitésire alkalmas, mint az agyag föld.*" Épp azért sajnálkozik a városportré szerzője amiatt, hogy Kecskemétnek a külföldiek előtt olyan méltatlan híre van, mintha csupa nomádok laknák, s a szaharai pusztaságban csak mérföldekre akadna egy-két zöldellő fa. Hivatkozik egy Ausztriából áthelyett ezredesre, aki örömmel mondotta el, hogy „*itt csak sivatag-pusztákat s mostoha vidékeket képzelvén előre, mennyire meglepetett, midőn a sok kellemes és fáskertekkel diszlő majorok, és a legszebb sétatért ábrázoló szőlős-kertek fasorai között utazott-be*".

Ahhoz, hogy beutazzon, át kellett lépnie a város valamelyik kapuját, nyilván a Budait. Kecskemét ugyanis még a múlt század első évtizedeiben is mély árokkal van körülkerítve, amelynek sánc alakúra felhányt belső partját tüskés gallyakból font sövény szegélyezi. Az árkon átlépni csak nyolc helyen lehet, az öt nagy, és a három kis kapunál lévő, tölgyfagerendákból ácsolt

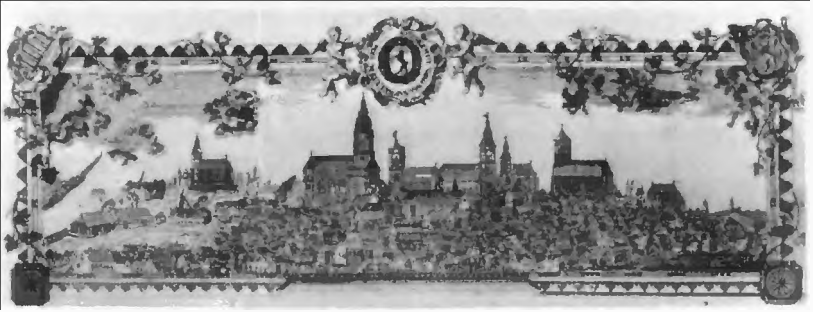

Kecskemét városközpontja céhlevélről

hidakon. A nagykapuk az öt irányból – Buda, Kőrös, Csongrád, Halas és Dunaföldvár felől – érkező országutakat bocsátják be, amelyek aztán az árkon belül a város fő utcáivá alakulnak. A mai Batthyány utca végén lévő Halasi-kapu mellett áll az akasztófadomb, bitófáin sok pusztai betyár végzi életét. A kapuk erős rácsozatúak, mellettük apró házikó az állandó őr részére, akinek fő feladata az áruszállítmányokkal érkező szekerek ellenőrzése. Az 1820-as évek végén a város túlnő ugyan a sáncokon, de azok továbbra is még jó darabig megmaradnak, s az utcák nevei helyett jobbára a kapuk szerint igazítják el a tájékozódni kívánókat.

A Társalkodó rajzolatából tudjuk, hogy 1840-ben Kecskemét belvárosában és az öt külvárosban 3820 ház van, s 40000 ember él bennük. Pest és Debrecen után mind kiterjedését, mind népességét tekintve az ország harmadik városa. Település-szerkezetét még a középkorban a mezőgazdaság és az állattartás igénye alakította ki, s ez laza beépítést követelt, hiszen a telkek nagyságát és a lakóházak egymástól való távolságát elsősorban a bent telelő marhák száma határozta meg. A központból a kapuk felé tölcsérszerűen szélesedő – mert állatkihajtás céljára is szolgáló – főbb utak közti területet kacskaringós, zegzugos mellékutcák tömkelege tölti ki, tekervényeikben Vahot Imre szerint az idegen könnyen eltévedhet. Az Életképek 1845-

ből való ismertetésé részleteződ. „*Kecskemét egy nagy területű térségre van elszórva, épen úgy, mintha valaki markából borsóként szórta volna szét*" – ezzel a képpel indítja városrajzát Szabó Richard. – „*A belvárosban egyetlen egy igényes utcája sincs. A házak állanak kiljebb, beljebb, mint a részeg embernek lábai. A jámbor elődök szépitési tekintetben nem a legdicséretesebb emlékeket hagytak hátra unokáiknak. Ujabb időkben azonban biztosságilag rendeztetnek az utczák, s a hatóság is több gondot fordit az utczák kiigenyesitésére. Valami városi alakú, feltünő magány épület egy sincs. Az egyébként igen diszes kat. lelkészi lak, casinói épület, s még egy pár emeletes ház kisszerübbek, mintsem, hogy épitési tekintetben feltünőnek mondhatnának. Kecskemét több nagyobb és számtalan apró, keresztül-kasul egymásba vágó utczákra van felosztva, mellyeknek nincsenek nevök. Kecskemét olly roppant város, és csudálom, hogy sem utczái elkeresztelve, sem házai számokkal megjegyezve nincsenek.*" Garay János – aki a Rajzolatokban ír Kecskemétről – csak annyit mond az 1837-es városképről, hogy „*vannak ugyan itt-ott egyes szép házai is, de ezek ollyanok mint egy zsák borsóban öt hat arany darab.*"

A tanács engedélye nélkül 1791 óta tilos az építkezés, 1810-ben pedig szépészeti bizottság létesül, hogy a kedvezőbb városkép kialakításához javaslataival hozzájáruljon. A 20-as években a lakóházak nyeregtetős kiképzésűek, általában deszkaoromzatosak, zsuppal vagy náddal fedettek, s a portákat sövénykerítés választja el egymástól. A tanács 1833-ban megtiltja a tetők nádazását és fakémények építését, s elrendeli, hogy két ház között legalább három öl – 5,7 méter – szabad területet kell hagyni. A szélesen, laposan elterpeszkedő halmaztelepülés lakóépületei túlnyomórészt az alföldi paraszthazák típusát képviselik, csak a városmag néhány épülete emelkedik a földszintes házak tömkelege fölé. A század közepén egyre több a téglából rakott, cserépzsindellyel födött, „*eléggé csinosan épult*" lakóház. Az utcára ugyan mindössze egy vagy két ablakkal tekintenek, de az udvaron hosszan nyúlnak el, egy födél alá fogva a melléképületeket is. A széles eresz alatt majd minden jobb ház előtt boltíves, oszlopos folyosó fut végig, a nagy portát beszegő

magas deszkakerítésen pedig külön kapu és külön ajtó van vágva, amelyeket rendszerint szép faragások díszítenek. Az udvarokból magasan ágaskodó gémeskutak tekintenek ki az utcára. A *„középsorsú gazdaemberek"* háza ilyen, a vagyonosabb osztály Vahot Imre szerint *„nagyobbszerüen, de kevesebb eredetiséggel épitkezik"*.

Vonatkozik ez a megállapítás a parasztházak belső berendezésére, bútorzatára is. A gerendás mennyezetű családi lakószoba egyik sarkában *„szép idomú"* boglyakemence áll, körös-körül padkával, amely ülőhelyül, sőt fekhelyül szolgál. Oldalt karos lóca mögött magas tornyos nyoszolya emelkedik, temérdek ágyneművel kazalként megrakva, s virágos takaróval befödve. A bejárati ajtó fölötti polcon cin- és cseréptányérok szép rendben ragyognak, s a polc fogasán egy-két korsó, a gazda bundája, tarisznyája és kulacsa lóg, alattuk a tulipános láda. A nyoszolyával szembeni másik oldalon az ablak fölött megint fogas húzódik, tele korsókkal, alatta pedig karos lócával körülvett nagy étkezőasztal. A konyha tele van szép, fényes edényekkel és konyhaeszközökkel, s *„tüzhelye sok háznál oly ildomosan van fölállítva, mint valami áldozó oltár"* – dicséri a középsorsú kecskeméti gazdaember jó ízlését Vahot.

Ilyen külsejű és belsejű házak között vezeti be a Nagykőrös felől érkezőket a Budai (ma Jókai) utca a városközpontba. *„A hosszú széles fő-utcza kezdetén nagy, tertyedt, gömbölyű tetejü nádpaloták fogadják az utast: a szárazmalmok; kétoldalt egyforma alakú földszintes házak, elől rácskerítéssel vagy liciummal. A szekérzörgésre a kutyák felugrálnak a kapubálványra, onnan ugatnak alá. Az utcza fénylik a sártól, melynek nincs hová lefolyni. Kétfelül a házak mellett vonul végig a palló: két szál gerenda egymás mellé téve; a gyalogjárók azon kitérhetnek egymásnak, de meg nem előzhetik egymást, ami az egész népet udvariasságra szoktatja. Hogy a szekerek, a sarat kerülve, fel ne mászszanak a gyalogjáróra, közönkint köpczös fabakterek vannak melléje czölöpözve."* A 40-es évek elején Jókai kalauzolásával így jutunk el a főtérre, amelyet a központban sugárszerűen összefutó országutak alakítanak ki, igen szabálytalan formájúra. Valóságos térrendszer ez, a piac igényeinek megfelelően;

egyik végében áll a nagy mészárszék, a másikban a városi kocsma és az Arany Sas fogadó, s közepében boltok közé fogva a ferencesek és a reformátusok temploma. Mind a kettő a XV. század végéről veszi eredetét, gótikus támpilléreket és ablakkereteket őriznek. A barátok késő barokk tornyú Szent Miklós-templomához szerény, egyemeletes kolostor csatlakozik, a reformátusok egyházát pedig magas téglafal keríti, amelynek keleti kapuja fölött kőből kifaragott pelikán táplálja fiait önvérével, ősi kálvinista jelképként. A templom mázas cseréppel van fedve, toronysisakját rézlemez borítja, belsejében a menynyezet boltozatát és a magas karzatot, ahol a köznép férfiai foglalnak helyet, hatalmas hófehér oszlopok tartják.

A tér északkeleti szélén alacsonyan áll Petőfi anyai nagybátyjának, Hruz Mihály lakatosmesternek földszintes háza, ahol kisdiák korában három évig lakik a költő. A tér délnyugati végében hatalmasan magaslik fel a klasszicizáló késő barokk Nagytemplom. *„A katholikusok főegyháza, több ezer ember számára levén emelve, roppant nagy épület"*, – olvassuk Vahot városismertetésében –, *„s ujabb izlésü épitészeti modora külsőleg belsőleg díszesnek mondható, kivált előrésze az erkélyes toronynyal együtt imposant tekintetet nyujt, csakhogy a torony alacsony födele nincs kellő arányban az egész épülettel."* A másfélmillió téglából rakott Nagytemplom tornyának magas rézsisakja az 1819. évi tűzvészkor olvadtan omlik le, s 1863-ig nem állítják helyre régi szépségében, ez az oka a Vahot által kifogásolt alacsonyságnak. Az Életképek városfestője – Szabó Richard – csak azt sajnálja, hogy a roppant szentegyház két oldala épületek közé van szorítva, *„s nincsen olly szabad tére, mint homlokzatának, melly, kissé távolabbról tekintve, méltóságosan s valami nagyszerüen tünik fel."* A Nagytemplom egyik oldalán az egyemeletes, egyszerű barokk homlokzatú plébánia áll – két alkalommal is megszáll benne Kossuth –, a másikon pedig az ugyancsak egyemeletes, alacsony óratornyos városháza, melyet már a 40-es években Kecskeméthez méltatlannak tart az Életképek cikkírója: *„A város jövedelmeinek forrása előttem ismeretlen; nem tudom sem bevételeit, sem kiadásait: de talán megbirná a pénztár egy a város nagyságához képest diszе-*

sebb épületnek létesitését. Több kisebb nagyobb városban megfordultam már, de mindenütt több csinossággal épitett városházát találtam. Egyébiránt Kecskemétnek rendezett tanácsa van."

Cegléddel és Nagykőrössel együtt Kecskemét is egy 1368-ból való oklevélben szerepel először oppidum, vagyis mezőváros megjelöléssel, s attól kezdve története szinte folyamatos küzdelem a viszonylagos szabadságot biztosító belső önkormányzat fenntartásáért, megvédéséért. Kezdetben több évszázadon át a királynék birtoka, később a Hunyadiak, Wesselényiek és a Kohányak szerepelnek földesurai között, de korán megszerzi azt a jogot, hogy telkei után átalányban adózzon, s önigazgatásban élhessen. 1832-ben végül is egyösszegben megváltja a város hűbéri terheit, s ezzel felszabadul a földesúri függés alól, a „szabad királyi" rangot azonban nem sikerül megszereznie. A múlt század első felében Kecskemét elöljárósága a tizenegy holtig választott, állandó tanácsnokon kívül a három évenkint tisztújítás alá eső főbíró, a másodbíró, egy fő- és egy aljegyző, továbbá egy fő- és egy alügyész. Az 1820-as években Katona József a tanács főfiskálisa; a Bánk bánt ekkor már megírta, városa történetén dolgozik, amikor 1830 áprilisában elragadja a halál. Töredékben maradt munkáját édesapja, egy derék takácsmester adja ki „Szabadalmas Kecskemét Alsó Magyar Ország Első Várossa Történetei" címmel. Az alsóbb rendű hivatalnokok között van három pénztárnok, két közgyám, egy számvevő, egy levéltárnok, egy belső biztos, egy szálláskészítő és több írnok. A communitás – amely „*gazdasági és politikai tárgyak elintézésében javasló testület*" – száz választott esküdt polgárból áll, akik között van egy fő- és egy alszószóló. A tanácsjegyzőkönyveket 1591 óta magyarul vezetik.

A városi rendőrség tagjait 1840-ben így sorolja fel a Társalkodó: három hites polgár, 12 egyenruhás hajdú, két előfogató, s egy útra ügyelő hadnagyon kívül van 22 tizedes, 13 egyenruhás őr, 11 lándzsás éjjeli őr s négy toronybeli felvigyázó. A puszták rendjére egy mezei biztos és hat lovas hadnagy ügyel; fegyverzetük kardon és pisztolyon kívül karikás ostor és fokos, mely utóbbi „*régi eredetű magyar vivó-eszköz*". A rendőrség csekély létszáma ellenére is képes a „*belbiztonság fenntartására*".

Kisebb tolvajlások gyakran fordulnak ugyan elo, de nagyobb rablási, gyilkolási merénylet egészen ritka *„Kecskemet utczai nincsenek ejjeli lámpasokkal, sem csoportosan szaguldozo lovas-őrokkel ellatva, de azert az utczan sotetben jároknak, vagy a házi gazdaknak erószakos es verengző kirablása hallatlan dolog"* – állapítja meg a Társalkodó munkatársa, aki átnézi a fóbenjáró hatóságok jegyzőkonyveit, s azt tapasztalja, hogy *„általányos számolassal egy evre nem esik tobb 9 vagy 10 olyan gonosztevónél, kik esztendos, vagy ezen felüli rabsagot kapnak"*, s utazók kirablasa harminc esztendó alatt mindossze két ízben fordult elo. Ezért is háborog a cikkíró Csanyi Janos az olyan kulfoldi rémhírek folott, hogy a kecskeméti pusztán nem lehet veszély nélkul keresztul utazni, annyi ott a tolvaj, rabló, betyár és útonálló. Magának a kecskeméti népnek becsuletes jellemére Vahot Imre azt hozza fel eros példaként, hogy a varosi tanácsban évente lefolytatott mintegy 700 rendes – vagyis irásbeli – per és a birói szék elótti két-háromezer szobeli per kozott mindossze két csalasi ugy fordul eló Sem a tanács, sem a fobíró nem ítélkezhet nemesek folott, akik ugyan életformajukat illetően alig kulonboznek a kozrendu polgároktól, de az adófizetés alól is megpróbálják kivonni magukat, és ahol csak lehet, szemben állnak a magisztrátussal

A főtér Hal-piac elnevezésű keleti sarkában kétemeletes, jón falpillérekkel tagolt homlokzatú, hatalmas épulet a reformatus kollégium Óse az 1560-as években, a protestáns gyulekezet megszerveződésével egyidóben létesul, s a debreceni foiskola partikulája, de már a XVIII. század elején hat gimnáziumi osztállyal múkodik, s az egyházkozség nagy áldozatokat vállal fenntartásáért. Főiskolává fejlesztése 1830-ban kezdodik meg, s hat év múlva mar a középtanodai osztalyok tanulóin kívul 105 hallgatója van a *„philosophiai, juridicai és theologiai tudományoknak"* Az iskolai év október első napjától július 15-ig tart, s *„az ifjak neveleseben uralkodó elv kozep-utat tartani a levero kemenyseg es a fektelenitó lágyság kozott"* – ez a Társalkodó véleménye, s a lap szerint 1840-ben a kollégiumban a filozófusok száma 148, a joghallgatóké 33, a teológusoké pedig 18. Ez évben Kecskeméten osszesen 2576 tanulót tartanak nyilván.

1842-től két esztendeig a református kollégium diákja Jókai Mór is. A főiskolában tevékeny irodalmi kör működik, s a diákok *„hangász- és éneklő kara"* gyakran mulattatja válogatott darabokkal a nagyteremben egybegyűlő közönséget.

Jó hírű középtanodájuk van a piaristáknak is. A hat osztályú gimnázium 1713 óta működik a főtérre észak felől befutó Budai utcában. Rendkívül szép barokk együttes a kegyesrendiek kőszobrokkal díszített homlokzatú, lapos gúlatetős tornyú temploma, s a hozzá jobbról és balról csatlakozó egyemeletes rendház, illetve gimnázium, amelynek 1804 és 1807 között Katona József is növendéke. Az Életképek úgy tudja, hogy 1844-ben a piarista atyák *„gymnasialis tanodájának"* 188 tanulója van. A református kollégium és a kegyesrendi középiskola egymást segítve és kiegészítve fáradozik a humanista kultúra terjesztésén. A felekezeti békének messzi múltba visszanyúló példái vannak Kecskeméten. A reformáció elterjedésének kezdetén a protestánsok – az „újkeresztények" – és a katolikusok egyideig közösen használják a Szent Miklósról elnevezett *„öreg kő Templomot"*, később megállapodnak abban, hogy a minden három évben választandó főbíró a katolikus és a református vallás szerint változzék, s így van századokon át. Az Életképek levelezőjének örömteli jelentéséből azt is tudjuk, hogy amikor 1846 júliusában a helybeli kálvinista lelkipásztort, Polgár Mihály nagytiszteletű urat a Dunáninneni Református Egyházkerület szuperintendensévé, vagyis püspökévé választják, a város minden egyházának harangjai -- valláskülönbség nélkül –, zúgnak a jeles főpap tiszteletére. Ez a felekezeti békesség abban gyökerezik, hogy a vallásosság a lakosság minden rétegében *„vastag vakbuzgóság és babona nélkül való"*. Vahot Imre külön említésre érdemesnek tartja városrajzában azt a szép kölcsönös türelmet, amellyel a különböző hitfelekezetek egymás irányában viseltetnek: *„A kecskeméti nép-erkölcsöt s müveltségi fokozatát mérlegelő ezen vallási türelem, polgári béke, a lakosok közt századok óta, több sajátszerü szerződéseken alapul, a reformatio előkorától kezdve maiglan."*

A két nagy egyház iskoláiban folyó kultúrmunka az egész lakosság művelődési szintjének emelésére kihat, s hozzájárul

ahhoz, hogy a város a XIX. század negyedik tizedében *„nem maradt süket a kor kívánatira, és az új idők szellemének kiáltó szavára"* – idézhetjük a helytörténész Szokolay Hártó Jánost. Noha az *„úri rendűek"* az össznépességhez képest igen kevesen vannak, amikor 1834-ben Katona József posztumusz várostörténeti munkája megjelenik, *„az előfizető Urak és Asszonyságok"* száma kereken 130, s közülük mindössze 20 a nemes ember. A foglalkozás csak elvétve van feltüntetve, az abonensek listájából mégis kiderül, hogy a könyvet megvásárolta nemcsak a városi főbíró, a választott közösség „elölülője", azaz elnöke, a városi seborvos, az „árvák attya", a plébános, a református lelkipásztor, a postamester, hanem a lakatos-, a kovács-, a kőműves- és az ácscéh is, amellett két kántor, négy ügyvéd és hat tanító; de ki tudja, hány parasztpolgár rejtőzik a cím és rang jelzése nélküli nevek mögött. Katona József befejezetlenül maradt helytörténeti műve még Pesten jelenik meg Trattner-Károlyinál, de 1841-ben már Kecskemétnek is van nyomdája, Szilády Károly állítja fel, s olyan jelesen működik, hogy még pesti kiadók is foglalkoztatják. A város két könyvkereskedése sok magyar könyvet elad, jeléül annak, hogy a *„tisztesb s míveltebb"* osztály buzgó pártfogója a hazai irodalomnak. A műveltek közé az 1845. évi Életképek nemcsak az értelmiséget sorolja, a kézművesekről például megjegyzi, hogy ha nem is állnak a fővárosi iparosok szellemi szintjén, a még mindig divatozó vándorlásaik során kipallérozódnak, s *„az illedelmesb társalgási szokások"* felvétele révén a műveltebbek közé sorozandók. A parasztgazdák írni, olvasni általában tudnak – inkább csak a tanyasiak az analfabéták –, fiaikat sokan iskoláztatják, papi, tanári, ügyvédi pályára nevelik, s ezzel a honoráciorok osztályába való felemelkedésüket elősegítik. Az ily módon *„civilisálttá vált"* gyermekek aztán családi, rokoni összeköttetésük révén a jobb módú parasztság művelődését előmozdítják, *„a szelidebb s illedelmes szokásokat, a közéletben szükséges ismereteket"* átplántálva osztályukba.

Kecskemét egyértelműen parasztváros; nyugatról, keletről és északról több kilométer szélességben szőlőskertek, gyümölcsösök veszik körül, túl rajtuk, s délről mindjárt a szélső házak után,

szántóföldek sávjai húzódnak, tanyákkal teleszórva, a határ legtávolabbi részein pedig a homokos puszták nagy gulyák és ménesek legelőhelyei. Szép ez a tagozódás, Vahot Imre rendkívül föllelkesül láttára: *„Kecskemét tájéka, madárperspectivből, különösen a kath. főegyház magas tornyának erkélyéről tekintve gyönyörű, fenséges panorámát képez, amelynek sajátos kellemein elandalog, nagyszerűségein fölemelkedve ragadtatik el a lélek."* A XVIII. század végéig az állattenyésztés van uralkodó helyzetben. A hódoltság idején Kecskemét befogadja a környékén elpusztult falvak népét, földterületüket magához csatolja, s több mint 300 000 holdon folytat szabad tartású szarvarmarhatenyésztést. A török kiverése után pusztáinak jórészét elveszti, mivel visszacsatolják őket a kun kerülethez, de Bugac, Orgovány és Monostor hatalmas legelőterületein továbbra is virágzik az állattenyésztés. Az intenzív földmívelés azonban egyre nagyobb tért hódít, a XIX. század elején a homokos legelőterületek egy részének feltörése lehetővé teszi a különböző kertészeti termelési ágak bevezetését, a szőlő- és gyümölcstermesztés széles kibontakoztatását. Ekkor alakul ki a mezővárosokra oly jellemző tanyásgazdálkodás; 1830-ban a 160 000 holdas határban már 4500 ember él.

A Duna–Tisza közi homokvidék átalakításában élenjáró Kecskeméten a múlt század derekán döntő jelentőségűvé válik a szőlő-, a gyümölcs- és a zöldségtermesztés. A város körüli „hegyeken", vagyis a szél munkája nyomán létrejött buckavonulatokon – a Mária-hegyen, a Vacsi-hegyen, a Kőrösihegyen, a Budai-hegyen – kialakult kertészeti övezetek egyre nagyobb tömegben dobják piacra a gyümölcsöt, termelik a bort. A Társalkodó városrajza szerint 1840-ben már 5600 holdnyi szőlős- és gyümölcsöskertje van Kecskemétnek. Bora nem oly *„nemes ízletű"* ugyan, mint a hegyvidéken termettek, de tiszta és egészséges. Miként a nagykőrösi, úgy a kecskeméti szőlőkben sincsenek présházak, csak olyan kisszerű kunyhók, amelyekben a gazda a tőkék megmunkálásakor magát megvonja. A mustot hazahordják a városba, a bor otthon forr ki a pincékben. A gyümölcstermesztés még nagyobb arányú, s már 1840-ben országos hírű. *„Tekintvén a gyümölcsöknek nemcsak a sokaságát s ho-*

nunkban minden ismeretes nemét," – írja ez évben a Társalkodó – *„hanem azok nagyságát, szepseget s jó izét is meltan allithatni, hogy mindezeket osszeveve a kecskemeti gyumolcsre nézve Magyarország egyik piaca sem merkőzhetik"*

A város kereskedelme századokon át elsősorban az állattenyésztéssel, majd a mezőgazdálkodással és a kertmíveléssel fugg ossze. A kecskeméti tőzsérek a XVII–XVIII században egészen Nurnbergig, Augsburgig elhajtjak a hizott marhák, a gobolyok csordáit, de a múlt század 40-es éveiben is igen sok még a marhakereskedő, *„kik Magyarország majd minden nevezetesb vásárait bejárjak a jelesb szarvas marhak bevásarolhatása, azután pedig mas vidéken eladhatasok vegett"* – miként a Társalkodóból tudjuk, a tyukászok pedig Pest-Budát latják el hetenkint nagy mennyiségű baromfival A tózsérekhez, kupecekhez sorolja a lap az úgynevezett *„bereszelóket"*, vagyis spekulánsokat, akik osszevásárolják a gabonát, a bort, a gyapjut, a szalonnát, amikor olcsó az áruk, *„gondosan eltartogatjak, s becsarik feljebbszokkentekor nyereseggel eladogatjak"* Az évi ot országos vásáron kívul június kozepén rendezik meg a nevezetes juhvásárt, amely két hétig tart, s ahová az Alfold minden részébol hatalmas birkanyájakat hajtanak fel.

Az uzletek nagyobb része a fótéren és kornyékén van; mind a ferences, mind a református templom koré valóságos bazársor tapad. Erről a bolti kereskedésról a kovetkezóket jelenti 1840-ben a Társalkodó· *„A varos 3 belső piaczin s ezek korul vannak 34, a kulsóbb utczakon pedig 22, osszesen 56, kereskedóboltban a portekak mindenfele nemevel kereskedők Kik kozul némellyek igen szep, es nagykiterjedesu kereskedést gyakorolnak, nemcsak itt helyben, hanem kulsó vásarokon is De hogy ezek nagy kereskedőkke (Grosshandler) nem lehettek, annak nem a helybeliek szuletesi hajlamtalansaga, hanem az egyedul oka: mivel Kecskemet epen a nagy orszaguton fekudven, ahol a kereskedés vonalaz, felul rajta Pest 10 merfoldnyire, alul pedig Szeged a Tisza partján ugyan annyira fekszik, s igy magát nagy kereskedónek epen itt lefeszkelni haszontalansag lenne"*

Kecskemét iparának is a foldmúvelés és az állattenyésztés szab irányt a XIX század első felében. Csizmadiából van a leg-

több, aztán vászontakácsból, szűcsből, tímárból, ruha- és szűrszabóból, de ötvösök, vasmívesek, gyolcsfestők, könyvkötők, talicskacsinálók, irhakészítők, órások, szappanosok, késcsinálók is számosan megélnek. Összesen 56 féle iparágban 1183 mester dolgozik a városban, akik nemcsak a helybeliekből élnek, hanem nagyobb részük messzi vidékek vásárait is ellátja készítményeivel. Ami ezek minőségét illeti, az Életképek szerint *„nem valami kitűnő jelességűek"*, ennek okát azonban nem a mesterek ügyességének hiányában látja a városismertető cikk, hanem inkább abban, hogy a kézművesek a parasztságon kívül *„valami finomabbat követelő vevőkre nem igen számolhatnak, mert az úri rendüeknek legnagyobb része a szükségesekkel magát Pestről látja el"*. Említésre érdemesnek tartja azonban Dömek jó készítményű csizmáit. Sik finom viaszgyertyáit, Klinger kitűnő kalapjait, Rupcsányi díszes könyvkötéseit s Tihi aranymíves készítményeit. A mesteremberek és kereskedők gazdálkodással, kertészkedéssel is foglalkoznak, legényeiket Péter-Pál napjától Szent Mihály napjáig szabadságolják, s velük együtt maguk is aratni mennek, hogy évi kenyérszükségletüket megszerezzék. A legtöbb kézműves minél előbb szőlőhöz akar jutni, hogy öreg korában azt művelgesse, s *„gyümölcsfa tenyésztéssel barkácsolja végig nyugalmas vénségét"* – így tudjuk Vahot Imre beszámolójából.

Egy szesz- és egy ecetgyára van a városnak, több téglavetője és sok-sok szárazmalma. A 20-as években mintegy 60 nagy födelű, s nagy kerekű szárazmalom működik a belterületen, később a város szélére rakják ki őket, ahol a szárnyas szélmalmok is *„hosszú sorban elterjedve űzik hasznos játékukat"*. Vahot Imre mutatja be őket, és a *„malom alatti"* társadalmat: *„A száraz malom kerekét egy beléfogott ló hozza mozgásba, s a szélmalom vitárláját a kis kerekre helyezett szálfával arra lehet forgatni, a merre a szél fúj. A malmokban és malmok körül valódi casinója van az alsóbb osztályú, s főkép henyélni szerető népnek. Midőn megtekintés végett egy szélmalomba léptem, mintegy 8 gatyás embert a földön ülve s kártyázva találtam ott, kik Don Quihotte-ot bizonnyal megugrasztják, ha szélmalmukkal harczba keveredik. A szeles, vagy inkább szélből, levegőből élő*

molnár megmutogatván egyszerü járművét, értésemre adá, hogy ha kedvező szél fúj, napjában 18 zsák gabonát is megőröl. – Különös az, hogy Kecskeméten a száraz- és szélmalmok hegyibe a katholikus tulajdonos keresztet, a református gömböt, vagy szélkakast illeszt."

Ami már most a kecskeméti embert, a városi polgárt és polgárnőt illeti, rengeteg korabeli rajz között válogathatunk. Garay János 1837-ből való ábrázolása szerint a kecskeméti férfiak valódi magyarok, sem igen nagyok, sem kicsinyek, s általában erős testalkatúak. Ingben, gatyában és subában járnak télen-nyáron, ehhez eső- és napernyőül szolgáló széles kalapot hordanak. A kecskeméti gazda *„az erőnek és férfiúságnak képe"*, míg piperés felesége a cifraságtól csaknem elröpül. Hasonló értelmű az 1845. évi Életképek népismertetése: *„A kecskeméti nép külsőleg a csinosbak közé számitható. Nyilt arcz, barna haj, jó termet, egésséges szín a legnagyobb résznek sajátja. A pórférfiak között kevesen, de hölgyeik között többen feltünő szépségüek is találkoznak."* Megjegyzi azonban a cikkíró, hogy a köznép között szerfelett elharapódzott a fényűzés. A kissé feltűnni akaró leány vagy asszony vasárnaponként ki nem menne az utcára karton szoknyában, ragaszkodik a divatos szövet- vagy selyemruhához. A férfiak viszont a legegyszerűbben ruházkodnak, mindennapos utcakép a talpig selyembe takart feleség és a bundás férj. Vahot Imrének is feltűnik ez az ellentét: *„Gyakran lát az ember olyan asszonyt, a ki legalább is két három száz ezüst forint értékü ruházatban jár a legnyilvánosabb helyeken végig, s utána a férj subában sompolyog nyomról nyomra."* Ezek a subás kecskemétiek azonban egyáltalán nem mind szegényparasztok, Garay szerint vannak közöttük olyanok is, akiknek 20–30000 forint évi jövedelmük van, s a hat iskolát többnyire mind kitanulták. Subában jár a jobbmódú gazdaember épp úgy, mint a *„legalsó fokon álló"* napszámos. Juhbőrből készítik a kecskeméti magyar szűcsök, sodrott selyemmel gazdagon kivirágozva. A suba sokféle hasznát így sorolja fel Vahot: *„Hideg ellen szőrrel befordítva, vetekedik bármely másnemű melegitő ruhával; eső és hőség ellen kifordítva, hatalmas védpaizs a megázás és az eltikkadás ellen; a pusztákon*

gondosan összehajtva ülhelyül, és kiteritve evéshez asztalul, s egyszersmind abroszul szolgál; éjjel-nappal kényelmes fekhelyet, puha nyugágyat pótol." Vagyis valóságos háton hordott ház ez, jól jellemzi a közmondás: Kifordítom, befordítom, mégis bunda a bunda.

A városba érkező idegen – különösen ha író vagy afféle – ismerkedni akar a néppel, de hol keresse? Garay János semmiképp sem akarja elmulasztani az alkalmat, hogy Kecskemét szépeit valahol együtt lássa, de amikor Pestről lerándul, nincs se vásár, se bál, se színház, és már csaknem felhagy a kereséssel, amikor megkondul az öregtemplom nagyharangja: *„Héj! – mondám – itt ma nagy mise lesz! S Ime! a piperés menyecske, az ártatlan leányka, az olvasót pergető anyó versenyt tódult az anyaszent-egyházba... Én egy csoportban – engedelmet kérek hazám minden magyar városaitól – még soha nem láttam ennyi szépet.*" A másik nyilvános hely, ahol szemlét tarthat az idegen a kecskeméti bennszülöttek fölött, a piarista rendház és gimnázium környékén kialakult alközpont sétakertje. Helyén mocsaras tó pang a 30-as évek derekáig, az úgynevezett Déllő. A Budai utcával párhuzamosan feküdt el hosszan, vizét a Gát-ér vezette végig a városon, hogy aztán kint a homokba vesszen. A Déllő partjára hajtották itatni a város környéki gulyát, itteni delelésükről kapta nevét a tó, amelynek még egy fontos szerepe volt: tűz esetén belőle hordták a vizet a veszedelem színhelyére, lajtos kocsikkal. Lecsapolását és feltöltését közegészségügyi okokból a század eleje óta szorgalmazza a tisztiorvos, végre 1834-ben Gyenes Mihály mérnök, városi aljegyző – aki Jókai szerint hétmillió fát ültettetett el a sívó homokon –, társadalmi munkával parkosította kiszárított medrét. A mély fekvésű területet elegyengették, fásították, ülőpadokkal látták el, s korláttal kerített *„hangdombot"* emeltek benne, ahol vasárnapokon a városban szállásoló ezred zenekara *„gyönyörű éldelettel szerencsélteti az ottan sétálókat"*. A Társalkodó szerint 1840-ben már 600 élőfából álló fasor veszi körül a *„középett fölemelt zenehelyet"*, a sétatéren mulatozni kívánók nagy gyönyörűségére. Nyár folyamán vasárnapokon a kecskemétiek egyetlen szórakozóhelye ez a sétatér. *„Szépek és nem szépek, urak s parasztok*

szemlélhetők itt ollyankor" – olvassuk az 1845. évi Életképekben. – *„A pórholgyeknek fenyuzesét itt legjobban láthatni."* A lap levelezőjének a kert szépségéről nincs mit mondania, mégis dicsérettel említendőnek tartja a városi mérnokot, akinek fáradsága *„ennyire is éldelhetóve"* varázsolta a korábbi posványságot.

1820 óta van Kecskemétnek furdőháza is, amelynek szikes vize *„testerősítő tulajdonnal bir"*, csak az a baj, hogy a kozponttól háromnegyed óra járásnyira esik, a Máriavároson túli mezőségen. Hét furdőszobájában tiz kádat lehet megtolteni a *„katlanok folibe alkalmazott nagy ustokben"* forrósított gyógyhatású vízzel. A furdónek van vendéglője, tekepályája és a vendégeket napestig mulattató zenekara, a varostol való távolsága miatt mégsem válhat olyan társasági kozponttá, mint a Déllő sétatere. A század kozepén a Napkelet Tomori F. jelzésű levelezője még mindig azt jelenti, hogy *„hétkoznapjaink meglehetós csendessegben folydogálnak, vasárnap azonban negyszer tarthat folottunk szemlét az utazó, t.i reggel a piacon, délelőtt és délután a templomban. estefele a sétányon "*

A társasélet kulonben meglehetósen sivár; barátságos ebédek, estélyek vagy más jellegu osszejovetelek nincsenek. A névnapokat megtartják, de csak a szűk rokonság korében. *„Pedig mi fuszerezi az életet inkább, mint barátságos időtoltés, midón egyik a masiknak kedveben s oromében resztvevőleg gyonyorkodhetik?"* – teszi fel a kérdést az Életképek – *„Egyebiránt menjen az ember akarmellyik hazhoz, a legnyiltabb magyar szivességu fogadtatásra számolhat, és épen, mivel e vendegszeretetet tapasztaltam, csudálom a családoknak illy egymástoli elvonulásat, hogy mindegyik onmagával megelégedven, maga korul néha-néha barátait, tisztelőit s tiszteltett ossze nem pontositja "* Farsangkor tapasztalható csupán némi élénkség a társaséletben. A jogászok 1843 januári táncvigalmáról, amelyet nyolc pártól eljárt kortánc nyitott meg, ezt jelenti a Honderu Vidéki Futár rovata: *„A mulatságot fesztelen társalság, csin es izles jellemze A vendéglői szobákban pipafusttől felebarátodat alig, ellenségedet pedig épen nem láthatád, székek s általában ulőhelyek botrányos hiánya érezteték, míg a banquier kártyáját állva kerese,*

alóla széke elkoboztaték." Ugyanez év májusában a református főiskola természettani műszertárának gyarapítására rendeznek sorsjátékkal egybekötött fényes táncvigalmat. A Regélőből tudjuk, hogy „*kijátszás végett helybeli hölgyektől 158 női szép kézművek, arany és ezüst cikkek küldettek be, mellyek közt számos nagyobb értékűek és érdekűek találtatnak. A tánczvigalom és sorsolás alkalmából a helybeli katonai ezred zenekara e jó célra ingyen ajánlotta fel jeles működését.*" A tiszta haszon 2633 váltó forint volt. Ugyanerről a bálról a Honderü „*Ismét táncoltunk!*" felkiáltással tudósít: „*Hja! Élvezetsóvárgó korunkban a táncz és zene jó szerepet víttak ki maguknak.*" Francianégyes, keringő és körmagyar váltja egymást, a felszolgált étkek azonban „*föltünőleg silányak*". Az Életképek 1848 februárjában ekképp jellemzi a kecskeméti bálokat: csinosan fölszerelt, tágas táncterem, jó zene, szép lányok, fesztelen társalgás és vidor kedv.

A színház volna még a társasélet egyik főbb megnyilvánulási helye, de a parasztvárost sokáig elkerülik a nagyobb vándortársulatok, noha Kelemen László színészei már 1800-ban sikerrel lépnek fel a Cserepes vendégfogadó udvarán. Főként megfelelő helyiség hiánya tartja távol a várostól a teátristákat, ezért méltánylandó Király Sándor lelkes hazafi áldozatkészsége, amellyel Halasi utcai házának udvarán 1843-ban saját költségén mintegy 300 nézőt befogadó színházat épít, majd 1843-ban még egy „téres és alkalmas" nyári színpadot is létesít kertjében. A színházépületet Garay János 1837-ben már csak azért is említésre méltónak tartja a Rajzolatok hasábjain, mivel az „*egy privát embernek magános áldozatából állott fel.*" Király Sándor színpadán nemcsak a magyar Thália vándor papjai mulattatják időnként a közönséget, de – miként Vahot Imre közli – a fővárosi nemzeti színház több jeles tagjai is terjeszti rajta a „*nemesb művészi izlést*". Az Életképek 1846 októberében levelezője tollából azt jelenti, hogy Lendvainé, a Kilényi-társulat tagjaként, valósággal elbájolta a nagyszámú közönséget. Koszorúkkal és zajos kihívásokkal tiszteli meg a publikum, nemcsak jeles játékáért, hanem mivel az őt illető jövedelmet a református főiskola könyvtára javára átengedte. Megrovásra méltónak

tartja viszont a lap levelezője a karzati közönség tomboló lármáját, pedig egy részük olyanokból állt, akik *„nem szeretnének műveletlennek bélyegeztetni"*. A színházban a zenét – az előadás előtt és felvonásközökben – a városban állomásozó ezred „hangászkara" szolgáltatja.

A társalgási egyesület – a casinó – 1830-ban létesül, s célja *„a különböző rendű és rangú emberek összeszoktatása a hasznos dolgokruli értekezés könnyítése, a hazai s némely nevezetesb külföldi hírlapok járatása és az érdekesebb könyvek megszerzése."* A kaszinónak a város legszebb részén egy csinos ház első emeletének tágas termeiben van szállása, hol *„a tisztesb társalgáson s könyv- és lapolvasáson kivül tánczvigalmak, hangversenyek is tartatnak"*. A városnak négy vendéglője és négy kávéháza van, ez utóbbiak közül a leglátogatottabb a Korona, ahol télen a kávézóteremben, nyáron pedig a fákkal beültetett udvaron zeneszó mellett isznak és esznek a vendégek. Csapszék összesen 80 van a városban, a legtöbb a kapuk környékén, a pusztákon pedig 9 csárda. Az egyiknek a csaplárnéját akként írja le Vahot, hogy oly szálas teremtés, mint egy gránátos, és hosszú pipájából úgy füstöl, mint egy török basa.

Saját termésű borát bárki szabadon kimérheti. Az Életképek 1845-ben invitálja az olvasót, hogy sétáljanak be Kecskemétre a Budai-kapun, menjenek végig a városon a Halasi- vagy a Kőrösi-kapuig, egyetlen olyan utcát sem fognak találni, amelyben színes szalagokkal felcifrázott cégérek ne jeleznének bormérést. A kocsmákban és csárdákban általában öttagú cigánybanda szolgáltatja a zenét: két hegedűs – prímás és secundus –, egy cimbalmos, egy bőgős és egy sipos (klárinétos). A kecskeméti cigányzenének lényeges kiegészítő része hallgatóinak, a délcegebb mulató legényeknek taktusra vert sarkantyú-pengetése. Van számos olyan csapszék is, ahol egyetlen dudás szolgáltatja a muzsikát. A duda a pásztornép szépen daloló hangszere, amelyben – Vahot Imre szavaival – *„az éles magos síphang a legmélyebb zúgó basszussal egyesül, s kivált keserves, síró nótához illő hangokat ád"*. Mivel a kecskének egész gyapjas bőrét felhasználják dudául, olyan, mintha az állat maga muzsikálna. A dudás hóna alá szorítva tartja hangszerét, jobb karjával

nyomogatja az előzetesen felfújt tömlőt, minek következtében a levegő a sípokba áramlik, amelyekből aztán a hanglyukak szabályozásával a muzsikus ujjai billegtetik ki a dallamot. A duda magányos hangszer, mással alig egyezik össze, ezért nem fér meg – a közmondás szerint sem – két dudás egy csárdában.

A kecskeméti nép mégis leginkább szabad térségen, sátorok alatt szeret mulatni, sokkal inkább, mint a kocsma szűk falai között. Ezért gyűlik össze húsvét másnapján mindig hatalmas néptömeg a Mária-kápolna körüli szabad mezőn, ahol déltől alkonyig lóverseny mulattatja a több ezer résztvevőt, a táncsátorok alatt pedig sok száz pár ropja a csárdást. A kecskeméti nép táncát kellem, báj, nemes büszkeség s az indulatok erőteljes kifejezése jellemzi. *„A férfi délceg léptekkel és szökésekkel kiséri s nyájaskodja körül a szendén tartózkodó hölgyet,"* – így szót a korabeli leírás – *„míg végre villámként repülnek egymás karjaiba, a férfi derekon fogja táncosnőjét, emelgeti, mártogatja, s olykor-olykor úgy megforgatja, mint a mindent magával sodró örvény, vagy az egy helyben keringő forgószél."* Amikor a legények leány nélkül lejtenek együtt, akkor leginkább a toborzó járja, hatalmas kéz- és csizmaszár-csattogtatás kíséretében. Az is megesik, hogy a hetyke legény fel sem kel a boros üvegekkel teli asztal mellől, csak teste felső részét hajtogatja, illesztgeti, s mégis *„több kifejezés, több lélek van ez ülő-táncban, mintha más kézzel lábbal dolgoznék."*

Kecskemét nemcsak népességében, hanem magyarságában is mindjárt Debrecen után következik. A lakosság – a beszállásolt ezred német tisztjein kívül – az elsőtől az utolsóig honi nyelven beszél. Még az a néhány görög, német és zsidó kereskedő is, aki a vándorkalmárkodás után a városban végképp megtelepszik. A leránduló pesti laptudósító, amikor beszámol az ország legnagyobb mezővárosának óriási piacáról, roppant állattömegéről, kertjeinek nagyszerű gyümölcsbőségéről, a hangsúlyt elsősorban mégis arra teszi, hogy Kecskeméten *„a magyar alföld eredeti sajátságait, egyszerű szépségeit s az erőteljes magyar népélet tiszta jellegét mintegy összpontosulva lehet feltalálni"*.

SZEGED

Az országon 1200 kilométer hosszan végigkanyargó Tisza mentén a múlt században csupán egyetlen valódi város van, Szeged. A lakosság számát tekintve Pest, Debrecen és Kecskemét után következik, megelőzve Budát, Pozsonyt és Szabadkát. A 40-es évek végén 39000-re teszik a népességét. A Tisza és a Maros szögében keletkezett, ezért vannak, akik nevét a szeg szóból vezetik le; mivel viszont a település őse a vízjárta ártér fölé emelkedő szigeteken alakult ki, mások a sziget szót sejtik Szeged nevében, de legvalószínűbb a személynévből eredeztetés. A Tudományos Gyűjtemény 1821-ből való ismertetése szerint *„fekszik ezen derék Város a Tiszának innenső partján; éppen fölöl rajta szakad a Maros vize a Tiszába és igy ezen két Hajókázó vizek segedelmével a Kereskedésnek különössen alkalmatos"*. Szeged a Tisza kanyarulatában hosszan nyúlik el keletről délnyugatra; roppant határa – amely meghaladja a 180000 holdat – *„egészben róna síkság"*, ha csak a homokfúvásokat, a buckasorokat nem tekintjük domboknak. Közvetlen a város környéke azonban a két folyó gyakori kiöntése miatt mocsaras, a szőlőskertek emelkednek valamivel magasabbra; észak felől a nagytarjáni és a franciahegyi, délről pedig a ballagi szőlők. A jó fekete föld a határnak csupán egy kis részét teszi, nagyobbik fele vörös, sárga vagy fehér homok, de sok a hasznavehetetlen szikes föld és a sivány – vagyis röpülő – homok is. Az apróbb-nagyobb szikestavak nyaranta kiszáradó medréből mesterségszerűen söprik a szóksót, a szódagyártás és a messzi földön híres szegedi szappanfőzés egyik anyagát.

A Tisza szülte Szegedet; a folyón itt kínálkozó jó átkelési lehetőségből fakadt léte, s jóideig legfőbb szerepköre is, melyet csak növelt a Kárpát-medencét átszelő út melletti fekvése. A lakosság főfoglalkozása ugyan a földmívelés, az állattenyésztés és a halászat, mégis a kereskedelem – és a vele kapcsolatos hajózó és fuvarozó tevékenység – kezdettől fogva a legjelentősebb városfejlesztő erő. Szeged neve jellemző módon egy olyan oklevélben szerepel először, amely 1183-ban a Nyitrára való sószállításról intézkedik. Királyi rendelkezés írja elő – II. Endre 1222-ből való Aranybullája –, hogy *„só az ország közepén másutt ne tartassék, mint Szolnokon és Szegeden"*. A Tisza partján hatalmas raktárak sorakoznak, ezekből viszik szét a sót hajón és szekéren az ország legkülönbözőbb részeibe. Szegedről kapja sójárandóságát mind a nyitrai, mind a zágrábi püspökség; a két város közötti távolság mutatja a sóval kapcsolatos vízi és szárazföldi fuvarozás hatósugarát. Hasonló szerepe van Szegednek a Kárpátokból a Tiszán leúsztatott faanyag tárolása, elosztása és továbbfuvarozása terén is. A sót és a fát szállító szegedi hajók és szekerek rendszerint nem üresen térnek vissza, hanem távoli vidékek különféle árucikkeit hozzák; követ, építőanyagot, elsősorban azonban a híres szerémségi bort, amelyet aztán továbbvisznek egészen Varsóig, Danckáig (Gdańsk), Bécsig és Regensburgig. A szegedi hajós- és szekeresgazdák többkevesebb nehézségek árán a török hódoltság idején is folytatják áruközvetítő tevékenységüket, amely aztán nagymértékben kiszélesedik az oszmán kiűzése után, különösen pedig a múlt század elején.

A legfőbb árucikk ekkor is a só és a fa, mely utóbbi tutajon – ősi magyar nevén „szálon" – jön alá a Tisza hátán. A Tudományos Gyüjtemény városismertetése első helyen említi a forgalmazásukkal kapcsolatos intézményeket: *„Itt vagyon a Királyi Fő Só Hivatal, és ugyan tsak Királyi szál Tisztség, melly Esztendőnként Marmaros Vármegyéből ide szállitó Fenyő szálakból 20000 Darabokat is el ád; ezen kivül pedig Királyi Hajókázó Hivatal, Királyi Nagy Élésház és egy váltó Posta Ház."* A són és a fán kívül a város gabona-, gyapjú-, dohány- és marhakereskedése is nagyarányú, s rendkívül jövedelmező a török tar-

tományok és az osztrák birodalom közti élénk közvetítő kereskedelem. Már csak az átvonuló szekeres és vízi kalmárok is tetemes hasznot hoznak Szegednek; a városon keresztülhajtott minden szarvasmarha után tanúsítópénzt szed az elöljáróság, a Tiszán kikötött hajók pedig naponkint 2 forint karópénzt fizetnek. Az igazi nagy jövedelmet azonban a vásárok hozzák, amelyeket a pesti, fehérvári, veszprémi, zágrábi, sőt a bécsi kereskedők is rendszeresen látogatnak. Szegednek évente négy országos vására van, a legnépesebb sokadalom a Szent György és a Szent Mihály napi. A város egyik helytörténeti írójának, Kovács Jánosnak a közlése szerint *„már hetekkel Szt. György, vagy Szt. Mihály nap előtt az egész ország útjain, hídjain, révjein és vámjain tömérdek kalmárt, kereskedőt és iparost lehetett látni, kik igazolványaikat felmutatva, rév- és vámmentességet kértek a szegedi vásárra való utazások czimén"*. Csordaszámra vásárolják fel a sovány vagy hízott ökröket, a halakat jég között Pestre szállítják, megszárítva és besózva pedig Horvátországba; a dohányt az ausztriai burnótgyárak részére külön e célra működő „cs. kir. biztosság" vásárolja fel.

Az országos vásárok színhelye a Mars mezeje néven ismert katonai gyakorlótér, ahol több beszálló fogadó várja szerény vendégszobákkal, de nagy befogadóképességű szekérállásokkal és istállókkal az idegen kereskedőket. A szemestermények forgalma a Gabonapiacon – a mai Dugonics téren – bonyolódik le, amelyet már a múlt század elején kúriaszerű földszintes és egyemeletes, barokk vagy klasszicista épületek vesznek körül, magas kapunyílásuk a tetejésen megrakott áruszállító szekerek bebocsátására is alkalmas, udvarukon pedig bőven van hely raktározásra, tárolásra. A szegedi országos vásárokat hangos ünnepélyességgel nyitja meg a vásárbíró, dobok pergése, tárogatók harsogása és mozsárágyúk puffogása után olvassa föl az árusítás megkezdésére engedélyt adó fölszabadító levelet: *„Tudtára adatik kinek-kinek, hogy Nemes szabad királyi Szeged városának négy vásáros napjai közül az Ó-kalendárium szerint Szt. György napjára, vagyis május 4-re eső vásár előtti napon, azaz ma Baromvásár fog tartatni, a mely napon tsupán tsak marhák, Fa és Tserép edények, ételből-italból való jószágok,*

Vasak és kötélverő mesterségből származott Tsinálmányok engedtetnek adatni és vétettetni: egyebek pedig telyeséggel tilalmaztatnak. Ezekhez tehát magát alkalmaztatni ki-ki igyekezzen. Ezennel a mai vásár fölszabadittatik!" Újra megperdülnek a dobok, rikoltoznak a sípok, nyekeregnek a dudák, megkezdődik a „baromvásár", amely a következő napokon általános kirakodóvásárral folytatódik. Ennek színhelye azonban már a Nagypiac, vagyis a vár és a tanácsháza közötti hatalmas, sivár térség, ahol a szerdai és a szombati hetipiacokat is tartják; innen a neve.

Tulajdonképpen ez a város főtere – egy részéből alakították ki a mai Széchenyi teret –, amely a múlt század elején azért olyan rendezetlen, üres és kopár, mivel a várbeli katonai parancsnokság hadászati érdekekre hivatkozva nem engedi befásítani. Bűzös, nyílt szennycsatornák, mély árkok húzódnak át rajta, melyeket több helyen fahidak kereszteznek. Amikor Széchenyi István 1833-ban Szegeden jár, meglehetősen lehangolja a város elmaradott állapota. *„Különösen kifogásolta a nagy piacznak ronda állapotát,"* – közli Reizner János, a város történetírója – *„mely a vár körül eredeti idomtalanságában több mint 26 holdnyi területet foglalt el. Valóban kietlen puszta ság volt e tér, egyetlen fa sem mutatkozott rajta."* Hogy a pusztaságnak valami haszna legyen, Széchenyi iróniku san ajánlja a szegedieknek: termesszenek rajta legalább krumplit. De miként zajlik le egy hetivásár ezen a hepehupás, roppant téren? Élénk képet tár erről elénk az 1845. évi Honderü: *„A nagy piac – mely óriás-voltában inkább szolgál már kietlenségére mint díszére Szegednek – zsúfolva volt árukkal s vevőkkel. Bánátból búzát hoznak ide. Makóról zöldséget, Vásárhelyről túrót, sajtot és egyebet; legjelesebb cikk mégis a szappan, hal, tarhonya s paprika. Paprikából Szegeden nemcsak a leves, de még a ház oldala is veres; ide akasztják összefűzve, s az mint egy nagy szőnyeg befogja oldalát. – Hal annyi van, hogy, főkép ha dögleni kezdenek, megbűzhödik tőlük a levegő."*

Ha az idegen megáll a kirakodóvásár vagy a hetipiac forgatagában, a teret övező, hézagosan telepített épületek közül elsőnek a városháza vonja magára a figyelmét. Noha csak egy-

emeletes, mégis monumentális hatású; copf stílusú főhomlokzata hármas tagozódású, az előreugró középső szakasz magasabb, s föléje két traktusú, karcsú sisakkal fedett torony emelkedik. A dunántúli főúri kastélyokkal közeli rokonságot mutató épület manzardtetejének a sarkain vázaformájú díszek, a torony felső párkányának félkörívében órák, alattuk erkély fut körben, vasrácsozatú mellvéddel. A tanácsháza elé a sokadalmak napján kirakják a pellengért, a homlokzatra pedig felkerül a pallos, a városi rang büszke jelképeiként. A tér délnyugati sarkában álló barokk Szentháromság-szobor körül vasárnaponkint az emberpiac zajlik; a város férfi lakossága itt tárgyalja meg a közeli vendégfogadókban megforduló idegenektől kapott, vagy a tanácsházáról kiszivárgott híreket, de üzleteket is kötnek, munkaviszonyokat is létesítenek. A Nagypiac északi sarkán hatalmas földszintes épület terpeszkedik el szélesen, a kamarai élésház, mögötte egy kincstári szárazmalom őrli a gabonát. Közvetlenül a városháza mellett afféle áruház áll, négyszögletes nagy épület, tornác veszi körül minden oldalról, onnan nyílnak az üzletek, szám szerint tíz, és több mészárszék. Udvarában van a híres lacikonyha, tele pecsenyét, gesztenyét és lepényt sütő kofákkal.

A tanácsháza mögött van a város vendégfogadója, a négy szobával és 50 lóra méretezett istállóval rendelkező Fekete sas, amelyet rendszerint bérlő vezet. Még két fogadót talál itt egymás mellett az utas, az Arany páva és a Hét választófejedelem elnevezésűt. A legrégibb és a legjobb a Fekete sas, vendéglősét igen leleményes embernek nevezi a Honderü, mert a sarat az udvarról puttonyokban kihordatja az utcára, a kocsiútra, ahol a sár anélkül is tengelyen felül ér. *„Meglehet arra számít,"* – jegyzi meg a népszerű folyóirat – *„hogy ha egy idegen utas a ‚hét választó fejedelembe' akar hajtatni, már a ‚fekete sas' előtt lévő sártenger elfogja kocsiját s ő kénytelen leend hozzá szállani."*

A Nagypiacnak a városházával szembe néző oldalát teljes hosszában a vár téglafala határolja. A tiszai átkelőhely és a sóraktárak védelmére még a tatárjárás után épült erődítmény hosszú századokat élt át; többször nagyobbítják, erősítik, sza-

bálytalan négyszög alakját azonban mindvégig megtartja. A hatalmas területet bekerítő várfal sarkain kerek bástyák emelkednek, a kapuk fölött pedig négyszögletes tornyok; délkeletről maga a Tisza védelmezi, a másik három oldalon pedig a folyó vizével megtöltött széles árok. A múlt század elején már nincs hadászati jelentősége, a vizesárkokat betömik, a falakon belül emelkedő épületeket pedig részben laktanyának, részben börtönnek használják. A XI. század elejéről való várbeli Szent Erzsébet-templom már a török időkben elveszti egyházi jellegét, attól kezdve katonai raktár. A déli várfalhoz épített kazamatákban olasz politikai foglyokat őriznek; a Társalkodó úti jegyzeteinek írója, Nagy Ignác 1836-ban a sanyarúság hajlékának nevezi ezt az épületet, s gúnyosan megjegyzi, hogy benne *„az olasz deportati-k czélirányos foglalatosság által újabb kicsapongásoktól hathatósan óvatnak"*. Az olasz foglyok – akik közül ötszázat 1848 októberében Kossuth személyesen bocsát szabadon – minden évben passiójátékokat rendeznek, s ezeket a polgárság is megtekintheti.

A vár más épületeiben és földalatti kamráiban bűnözőket tartanak fogva, köztük sok a hajóvontatásra ítélt rab, az úgynevezett lajmás. Gályák elé fogják őket lovak helyett, s *„kik húzásban restek, páltzákkal veretnek"* – Somogyi Elek minorita szerzetes nagy részvéttel ír róluk Patientia című verses művében. Az országos fenyítőházban 1808-ban összesen 84 bűnöző van elzárva, nagyobb részük tolvajlás miatt, de akad köztük kilenc gyilkos, öt útonálló, három istenkáromló, két vérfertőző, két váltóhamisító, kilenc szülőverő, végül három „államvétkes". A fenyítőház rabjait évnegyedenkint nyilvánosan megbotozzák a Nagypiacon, valamelyik szerdai vagy szombati hetivásár alkalmával, hogy minél hatásosabban érvényesüljön az elrettentő célzat. A Pesti Hirlap 1841-ben megírja, hogy maguknak a raboknak kell a szorítólécekkel ellátott nagy tölgyfa derest a városháza előtti térre kivinni; ott aztán a városi főkapitány és a várnagy jelenlétében két hajdú jó vastag mogyorópálcával huszonötöt vagy ötvenet ver rájuk. A piac közönsége nagy tömegbe gyűlve gyönyörködik az épületes látványban, s megdicséri azt, aki jajszó nélkül kiállja „porcióját". A Tudományos

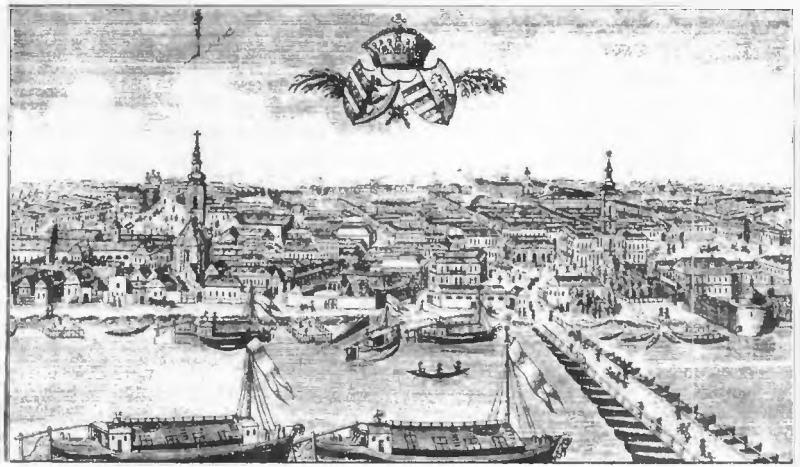

Szeged látképe céhlevélről, jobb szélen a vár vízibástyája

Gyüjtemény 1821. évi városrajza szerint csak a vár egyik fele királyi fegyház, a másik felét akkor egy magyar gyalogezred foglalja el, s ott van az „osztályos generális" lakása is. *„A Várnak Tisza felé lévő egyik szegletébe mesterséges kút,"* – folytatja a tudósítás – *„a mellyből a Víz Mosztony által fel huzattatván, a föld alatt folyó tsatornákon a Várnak minden részeire, sőt a Városban lévő Katonai Nagy Kaszárnyába, és ha valamelly Városi lakos kívánja, annak Házába-is eresztődik."* Ez az első híradás a szegedi vízvezetékről.

A Nagypiacról a vár déli fala mentén térré szélesedő utca visz le a Tiszához, ez a Halpiac. Egyenesen nekifut a hajóhídnak, amely átvezet a túlparti Új-Szegedre, vagy miként a Tudományos Gyüjtemény ismertetése kicirkalmazza: *„A Tisza Folyón Új Szegednek ellenébe Vas Matskákon álló Hajós Híd a könnyü közösülést fen tartja."* A hídról megkapóan tárul ki a tiszai városkép. Előtérben húzódik hosszan a part szegélyén a várfal, amely a hídfőnél magasodó kör alakú vízibástyával valósággal

belép a folyóba A várhoz észak felól a nagy sóraktár csatlakozik, délrol pedig a katonai nevelointézet empire stilusu épulete, sarkán szép racsos erkéllyel Mellette emeletes tımarházak alkotják a városhomlokzatot, jellegzetességuk a felmagasított kettós tetozet, amely helyt ad a zsalugaterekkel szelloztetett borszárító padlasnak A város haztengeréból ot torony nyulik ki.

A híd folotti és alatti folyószakaszon kulonbozo nagysagu és formajú hajók és vizimalmok sokasága teremt mozgalmas életet A Tiszán a mult század elején legalabb ezer, a Maroson pedig mintegy otszáz szegedi hajo jar Szállitják fol Aradnak, le pedig Szerbia felé, a Szava-parti városokba a sót, a gabonat, a dohányt, a gyapjút s a legkulonbozobb terményeket A Tudományos Gyujtemény szerint 1821-ben *„itt a legerosebb, legnagyobb es legszebb Tiszai s Dunai Kereskedo Hajok, Györi, Komaromi, Mosonyi, s Horvath Orszagi Nagy Kereskedok altal, sot a Magyar Kiralyi Kamara szamara is mind kemeny, mind lágy fakból szunet nélkul keszitetnek, mellyeknek alkoto mesterei ide valo szuletesu Magyar ugy nevezett Faragok, a kik noha sem a rajzolast nem tanuljak, sem az irast kozonsegesen nem esmerik, meg is ugy alkalmatosabb es legaranyosabb Hajokat keszitenek* " Az 1799-ben létesult Rajzoló Oskolaban – amelynek 1805-ben kereken otszaz novendéke van – tanítják ugyan a hajótervezés és épités tudományát is, de a régi mestereket a gyakorlat vezeti munkájukban. A mult szazad elején nyolcszaz hajoépito dolgozik Szegeden, s kialakitjak az idealis folyami hajótipust, a szilard, gyorsjárasu, kecses formaju „bogos" hajót Mindkét végét csucsba hajlítjak, miattal konnyed és szép vonalú lesz, s épuljon bár nyolcezer-tizezer mázsa teherbírásúra is, konnyú és biztos járású. Az ujfajta hajó érdekes nevét a hajoorr, az „orrtoke" nagybogofejhez hasonlo csigas diszétol kapja A híres szegedi hajóépítók, a „super"-ek évente átlag husz, tolgyfából készult, lúdláb-kormánnyal ellátott hajot bocsátanak vízre, s 1805-ben már tengerre alkalmas hajot is gyartanak A szegedi bógoshajó – a korábbi folyami jarmúvektol eltéroen – mar fedett, a hajomeder háztetoszerúen be van deszkazva, az igy keletkezett alacsony házikó a hajósnép, meg esetleg az uta-

sok otthona, míg a hajóteknó az árurakományt fogadja be. A házikó elulső részének „szentes" a neve, mivel ajtajára vagy a hajó védszentjének a képét, vagy az ország címerét festik fel Egy nagyobb bőgőshajó személyzete két kormányosból és hatnyolc hajóslegényból áll.

A hajóépítéssel egyidejuleg virágzik fel Szegeden a vízimalomépítés. A múlt század derekán nyolcvan lisztórló malom kelepel a Tisza-parton, s évente nyolc-tíz készul más városok részére A szegedi folyószakaszon a vízimolnároknak meghatározott helyuk van, amelyet csak a malombírák engedélyével valtoztathatnak meg. Ugyancsak ezek a sajátos hivatást betoltó hatósági személyek orkodnek azon, hogy a molnar a meghatározott vamnál tobbet ne szedjen. Mivel a város belteruletén negyven szárazmalom működik, a határbeli szélmalmokat nem számitva legalabb százhúsz malom órli a lisztet a szegedi polgárságnak s a kornyékbeli falvak népének. A gabonát leginkább egylovas taligákon viszik le a Tisza partjára, a molnárok kikotőjéhez, s azokon szállitják haza az orleményt is. A taligások ugyanúgy hozzá tartoznak a tiszai városképhez, mint a hazai és kulfoldi hajók sokasága, meg a vízimalmok serege.

Szeged 1719 óta szabad királyi város; választott tanács igazgatja, élén a főbíróval. A hatósági emberek igen nagy tiszteletnek orvendenek. Reizner János említi, hogy a fóbb tisztviselók elé csak a legnagyobb alázattal és esedezéssel lehetett járulni: *„A fóbiro az utczakon epp úgy ment a tanacsházba, mint Róma consulja lictorai kiséreteben Ezt is a kisbirak kovettek elól-hatul, s figyelmeztettek a nepet a koteles tiszteletadásra."* A város értelmiségének és céhbeli kézmüveseinek messzire ható jelentőségére mutat rá 1820-ban Karácsonyi Krizosztom piarista atya: *„Maga a varos nemcsak tudos férfiak által kormanyoztatik, hanem mashová is ertelmes papokkal, foldmerókkel, orvosokkal, haditisztekkel szolgal Jol tanult mesteremberekkel es legenyekkel maga is bővelkedik, mas városokat is segit."* Ami az igazgatási felosztást illeti, a belterulet négy részre oszlik: a Palánkra, a Felsovárosra, az Alsóvárosra és Rókusra 1848-ban 5800 házat tartanak nyilván, ezek kozul huszonhárom városi épulet. A házak tobbnyire alacsonyak, de a belvárosban – főképp a vár

háta mögötti főtéren és a Búzapiacon – sok az emeletes épület is. Már a század elején a városi mérnökség engedélyéhez kötnek mindennemű házépítést és átalakítást. 1806-ban ismételten elrendelik, hogy *„a Tanács engedelme és a városi földmérész kijelölése nélkül senki házat építeni ne merészeljen...”*

A városrészek közül a várhoz dél felől csatlakozó Palánk a legrégibb. Az ősi erődítményből kiszorult lakosság népesíti be; a XIII. században már temploma van, később földsánccal, vizesárokkal és tölgyfa palánkkal veszik körül, innen kapja a nevét. A múlt században ennek a primitív védműnek nyoma sincs már, a Palánk a város legelőkelőbb negyede ekkor. Itt épül meg 1810-ben Szeged első kétemeletes magánháza, s a még többségben levő alacsony, földszintes épületek, meg a kontyolt tetejű, magas fedélszékű, gerendavázas régi emeletes házak közé egyre több copf stílusú vagy klasszicizáló polgárház települ. Földszintjükön rendszerint üzlethelyiségek vannak, az emeleten lakószobák, az udvaron pedig raktárak. A Palánk híres fogadója a romantikus ízlésben fogant, egyemeletes Arany sas. Hat vendégszobája van és 50 lóra szolgáló istállója; udvarát szép árkádos folyosó veszi körül. A Palánk fő útvonala a vár déli kapujával átellenben a Halpiacról induló Oskola utca, amely a másik városközpontba, az Egyház térre vezet. Itt emelkedik a széles, barokk homlokzatú Szent Dömötör-templom, amelynek hagyma formájú rézsisakkal fedett tornya az Árpád-kori ősi szentegyház négy-, illetve nyolcszögű toronyrészét rejti. A templomhoz három utcára néző, egyemeletes épületcsoport csatlakozik, amely 1811-re készül el, s a líceumot, az algimnáziumot, a piarista rendházat és a plébániát foglalja magába. A tér közepén, csavarodó szőlőindás relieffel díszített oszlopon a kígyót tipró Szűz Mária áll, karján a gyermek Jézussal.

A Tiszára támaszkodó Palánkból ősi útvonal visz a folyótól távolabb levő Alsóvárosba, a földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó lakosságnak a XIV. században keletkezett településébe. A Szentháromság utca ez, amely a Barátok terére vezet, az Alföld legmonumentálisabb késő gótikus műemlékéhez, a Havi Boldogasszony templomához. Hajójának a csillagos eget formázó hálóboltozata alatt az érett barokk pompája veszi

körül a częstochowai kegykép 1740-ből való másolatához, a Fekete Máriához messzi földről zarándokoló búcsújárókat. A templomot és a hozzáépült ferences kolostort, hatalmas háromszögben, fallal kerített temető veszi körül, amelybe azonban a múlt században már nem temetkeznek, lassan-lassan ligetes sétakertté válik.

Amíg az Alsóváros elhajlik a Tiszától, a várhoz északról csatlakozó Felsőváros hozzásimul a folyó partjához, azt követi. Ez a hajdani Felsősziget, a későbbi Felszeged, amelyet a város legtehetősebb polgárrétege népesít be: a hajósgazdák, a hajóácsok, a vízimolnárok, a halászati vállalkozók, a szekeresgazdák, a gabonakereskedők. Kőházaik magasföldszintesek, nagy pincével, kényelmes lakrésszel, hombáros padlással, sokféle raktárhelyiséggel; a tágas udvarokra magas, kosáríves kapu vezet be. A tiszai kereskedelem ide összpontosul; a folyó egyik keskeny mellékágát követő Kis-Tisza-part a bőgőshajók rakodóhelye, a polgárházak magtárai, raktárai pedig az elszállításra váró árukat fogadják be. A hajósgazdák és vízimolnárok házai előtt kiszolgált hajók földbevert – „elültetett" – orrtőkéje jelzi a tulajdonos mesterségét. A Felsőváros központja a minoriták késő barokk ízlésű temploma, amely magasormú homlokzatával már kora klasszicista hangulatot ébreszt. A három városrész a XVIII. században még mocsarakból emelkedik ki, egymástól elkülönülve; a szigetszerű települések a múlt század 20-as, 30-as éveiben kezdenek összenőni, amikor az Alsóváros és a Felsőváros közti sivár mezőben, a Budára vivő országút két oldalán kiépül a Szent Rókusról elnevezett új városrész, s a településgyűrű összezárul a vár körül.

A négy városrész közül az Alsóváros a legfalusiasabb. Parasztházai sajátos szegedi jegyeket viselnek, noha csak faanyaguk díszítésében különböznek a háromosztású alföldi háztól, amely a pitvaros konyha két oldalán egy-egy szobát foglal magába. A két- vagy háromablakos, vertfalú házak tetőzete nádból vagy gyékényből való, amit a gerincen „kecskelábakkal" szorítanak le. Az udvari homlokzat előtt rendszerint tornác fut végig; a XIX. század közepétől a módosabb parasztpolgárok már csak ilyen „gangos" házakat építenek, zöldre festett

kapuval és zöld zsalugáteres ablakokkal. A háromszögű utcai oromfal legtöbbször deszkából van, és sajátos ékítménye a napsugárdísz, amely egy körből szétlövellő sugárkévékből áll, hasonlatosan a templomok „Isten szeméhez". A napsugár a kerítéskapuk díszítésében is gyakran jelen van; a hasonlóképp ékesített utcaajtó melletti kis fapad a családok esti pihenőhelyéül szolgál. A házbelső legfontosabb része a hatalmas konyha, amelynek eleje a lepadlásolt pitvar, belseje pedig a nyitott kürtő alatt álló szabadtűzhely. Háromszögletű „vaslábon" főznek rajta, legtöbbször szalmával, nádtörmelékkel. A konyhából fűtik a szobák banyakemencéit, ugyancsak szalmával, náddal vagy venyigével. A szabadtűzhely sárral kitapasztott deszkakéményben folytatódik a tetőgerincen.

A házak sok gyúlékony anyaga rendkívül gyakorivá teszi a tűzeseteket; nem ritkán egész utcasorok leégnek. Egy alsóvárosi szárazmalom kigyulladása 1836-ban kereken száz ház pusztulását okozza, ugyanabban az évben a Felsővárosban egy óra alatt kilencven épület válik a tűz martalékává. A védekezés nagyon nehéz, mert úgyszólván teljesen a lakosság öntevékenységére van bízva. A városi tűzoltószertár felszerelése még az 50-es években is mindössze 9 vízipuska, 13 vízhordó kocsi, 5 vizeskád, 19 vashorgony, 6 vödör és 9 létra. A tűzoltás szerepe megoszlik az egyes céhek között. Az ácsok, kőművesek a lángban álló tetőzetet igyekeznek leszaggatni, a kovácsok és bognárok a fecskendőket kezelik, a takácsok meg a szűcsök a vizet hordják. Amikor különösen gyakoriak a tűzesetek, az udvarokban vízzel telt hordók mellett egész éjszaka virrasztanak az egymást váltó őrök, lovas vigyázók cirkálnak éjjel-nappal a városban, s az utcákon megtiltják a dohányzást.

„Egészben véve a várost nem mondhatni szépnek" – írja a századközép geográfusa, Hunfalvy János, s hozzáteszi, hogy a széles, hosszú utcák esős időben igen sárosak. Ez utóbbi megállapítás persze szinte minden magyar várossal kapcsolatban megtalálható, a *„széles és hosszú"* jelző viszont csak kevés szegedi utcára illik rá, hiszen más források szerint a legtöbb *„ide-oda kanyargó girbe-gurba"*. Méghozzá – miként a Tudományos Gyüjtemény 1826-ban szóvá teszi – *„ezen nagy magyar város-*

ban, az utszan jaro ejjeli ór (Wachter) minden óraban egy érthetetlen nemet eneket dudol" A leghosszabb és a legegyenesebb foútvonal a vártól és a vele osszefuggő Palánktól az alsóvárosi ferences templomig futó Szentháromság utca, s az egyik legrégibb is, hiszen nyilvánvalóan reá utal Bertrandon de la Brocquière lovag, II Fulop burgundi herceg tanácsosa, amikor 1433-ban Palesztinából hazatérőben, magyarországi útja kozepén, ezt jegyzi naplójába. *„Szeged nagy sikfoldi varos, egyetlen utcabol all, amely egymerfoldnyi hosszu"* Hogy ezen megy végig a *„mivelt es nemes"* francia, az is jelzi, hogy Szeged leírasát igy fejezi be: *„a ferencrendieknek szep templomuk van a varosban"* Akkor és még jo négyszaz évig burkolatlan a Szentháromság utca, kovezése és csatornazása csak 1845-ben kezdódik meg, ot évvel azután, hogy elkészul a város első kovesútja a Nagypiactól a sóházakig 1844-ben – amikor már *„szepito koldottseg"* múkodik a tanacs mellett – betomik a piac nyilt csatornaarkait, megépitik a városhaza előtt elvezető múutat, s a térbol kiágazó utcák elejét is rendezik A tanács 1845-ben elrendeli, hogy minden ház előtt palló-járót készittessen a tulajdonos, s ezt a deszkajárdát a belvárosban két éven, a kulvarosokban pedig ot éven belul téglára cseréljék ki, de a rendeletet nem hajtják végre, s Palugyay Imre Magyarország leírásában még 1853-ban is ezt a megállapitást tehetı Szegedről. *„A varosnak nehany jelesebb utcája kovezett, egyéb reszein akadalyoztatott a kozlekedes."* Igaz viszont, hogy ekkor már munkában van a cegléd–szegedi vasut

A Nagypiacot majd csak az 50-es évek kozepén fásitják, de a kozóhajnak megfelelően már korabban létesitenek egy sétáló helyet a var hajóhid melletti oldalán A Honmuvész 1834-ből való jelentése szerint a posványos és dogletes levegot araszto sancot kéthónapi tartós és koltséges munkaval feltoltik, és novényzettel beultetik *„Az egyenesites, toltes, iszaphordatas s a mar 500, mintegy ket oles magassagu, hat nemu faknak tiz rendbe lett ultetese, es ezen munkanak olly keves ido alatt tortent veghez vitele ujolag bizonysagot hagyott nekunk arrol, hogy csak akarni es pedig lelkesen kell csak akarni, s a legnehezebb munkák is ohajtott letre emelodhetnek"* – kozli a lap Hazai hirlelo rova-

tában. A kis park hamar megizmosodik, 1842 áprilisában a Társalkodó tudósítója már azzal büszkélkedik, hogy Szeged egy tekintetben Pestet megelőzte: csinos sétánya van. Ezen a promenádon, ahol vasárnaponként katonazene szórakoztatja a közönséget, hétköznap akár lóversenyt lehetne rendezni, olyan üres, ünnepnap azonban egy gombostű sem eshetne földre, olyan teli. Az alsóvárosiaknak a templom körüli kis liget a sétahelye, míg a felsővárosiaké a közeli Makkoserdő. Új-Szegeden már 1826-ban van egy *„ékes mulató kert"* – ezt a Tudományos Gyüjteményből ismerjük –, városligetté azonban csak jóval később válik, amikor a várparancsnok katonáival feltölteti a Tisza menti kubikgödröket, és szépen parkosítja a parti sávot. A város főbb utcáit különben már a 40-es években fasorok díszítik, és *„minden irányban a legkellemesebb sétálásra nyílik alkalom"* – hogy a Társalkodót idézzük.

A Szegeden megforduló idegen a promenádon találkozhat a város szépeivel. A divattudósítások szerint az előkelőbb nők a francia ízlésnek hódolnak, őket igyekeznek utánozni a középosztálybeliek, de mivel a fényűzés tekintetében túlhaladják, ízlésben pedig utol nem érik mintaképeiket, sokan közülük valóságos *„burleszk öltözeteket"* viselnek. A sétányokon – különösen az alsó- és a felsővárosin – persze nemcsak a középosztály hölgyei fordulnak meg, hanem a polgárlányok és -asszonyok is. Az ő viseletüket sokkal részletezőbben rajzolja meg a helyi levelező: *„A szegedi pórnőnek rendes állapotban 10–12 mesés bőségü szoknya szélesíti csípőit, ezen nőattributumoknak csak két legfelsőjéről szólhatok: az egyik, azaz belülről számitva a 8-ik vagy 11-ik mindig színes selyem, a felső mindig finom barege vagy foulard, szóval derekat véve hozzá, akármellyik mágnáspiknikben szerepelhetne. A derekat és vállakat gyönyörű, rendesen violaszín vagy fekete selyem bársony dolmányféle fedi, ezen dolmányféle rókával bélelt, kivül a lehető legdrágább prémmel szegett, és arany vagy ezüst csattal van ellátva. Cipőben ritkán járnak a szegedi pórnők; elég csinos lábukat többnyire vörös vagy fekete bársony, arannyal hímzett papucsba dugják. A leánynak nyakán, a nőnek fején gazdag bojtú fekete selyem kendő van."* Az urak viseletének minősítésével lényegesen rövidebben

A szegedi Egyház tér a Szent Dömötör-templommal
s a hozzáépült piarista rendházzal és líceummal

végez a divattudósító: „*A szegedi férfiak – kivált mióta félmagas kalapot hordanak, és a jobbmódúak az izletes ujjast rosszul szabott attilákkal, szörnyen kitömött bekecsekkel kezdik fölcserélni – nejeikkel nem állhatják ki a versenyt.*"

A különböző korabeli tudósításokból az az összkép alakul ki, hogy Szeged polgárai erényesek, egyeneslelkűek, vendégszeretők, áldozatkészek és buzgó hazafiak. Bizonyítják mindezt az általuk fenntartott intézmények is. A város költségén működő „nemzeti iskolák"-nak – a későbbi elemi népiskoláknak – 1843-ban 2475 növendékük van; 1844 októberében tanítóképezde, 1846-ban pedig az ipari és kereskedői pályára készülő

polgárifjak részére reáliskola nyílik. A rajziskola különösen a hajó- és malomépítő mesterek képzése terén tölt be fontos szerepet, a Helytartótanács rendeletére ugyanis a céhek csak olyan tanulókat vehetnek fel művészi iparágakra, akik ezt a szakiskolát elvégezték. Gimnáziuma már 1719 óta van Szegednek, a XVIII. század utolsó éveiben ehhez a középtanodához líceum, vagyis *„feltanoda"* is csatlakozik, amelyben a kegyesrendi atyák oktatnak. A líceumi növendékek filozófiát, logikát és fizikát tanulnak, de egyúttal földmérést, gazdaságtant, valamint építészetet is, és „dominus" a címük. A Szent Dömötör-templomhoz kapcsolódó hatalmas iskolaépület, amely már a klasszicizmus jegyeit viseli, 1812 óta az egész Délvidék legfontosabb művelődési központja. Ehhez *„a szép, nagy s alkalmatos oskola-épülethez Hazánkban kevés vagyon hasonló"* – írja Kiss Károly a Tudományos Gyüjtemény 1826-os évfolyamában. Mindjárt ezt követően Szeged egyik legfőbb nevezetességeként említi, hogy *„vagyon Rókus városán egy már félig felépült roppant Ispotály, mellyben a közönség költségén több száz beteg gyógyitatik, és a szegények tápláltatnak."*

A már teljesen felépült rókusi kórház földszintjén és emeletén összesen tizenegy szoba van 102 ággyal, s bennük évenkint mintegy 700 beteget ápolnak. Két orvosa van az ispotálynak, az egyik bentlakó, a másik a városból jár be, s a tíz főnyi cselédségből négy a betegápoló. Két szoba 24 ágyát „sinylődők" – ma úgy mondanánk: elfekvők – töltik meg, egy terem az elmebeteg férfiaké, két másik pedig *„bujakóros hölgyeknek van rendelve"*. Palugyay Imre használja ezt a választékos kifejezést, s tőle tudjuk, hogy a kórházban kezelt betegségek között a leggyakoribb a váltóláz, melynek gyógyítására általában hánytatót használnak. Gyakoriak a téli lobos lázak, a hagymáz, a vízkórság, valamint a hurut elhanyagolásából származó tüdősorvadás, amely mind szomorú kimenetelű. A kórházban végzett műtétek nagyobb részét tört csontok kezelése és ficamok visszatétele teszi ki. A bejáró betegek legtöbbje bujakóros – 44 férfi és 417 nő –, gyógyításukra „pokolkő-olvadék" befecskendezést végeznek. Az összes ápolt beteg közül 410 a fizető, a többi 323-at ingyen tartják, a város költségén. Egészségügyi vonatkozású közle-

ménye a Hirnök 1843. évi 84. számának, hogy Szegeden megnyílt a Petrovits István által létesített gőzfürdő; tizenegy évvel azután, hogy az ország első gőzfürdőjét a budai Rudasban berendezték.

A polgárság társasélete három egyletben zajlik. A legrégibb a Belvárosi Casinó, amely 1829-ben alakult, amikor a pozsonyin és a pestin kívül hasonló egylet még nem volt hazánkban. Az 1834. évi Honmüvész Hazai hirlelő rovatában üdvözli Szeged minden jóra, szépre és hasznosra lelkesen törekvő polgárságát, amely száz részvényes kezdeményezésére oly helyet alapított, amely *„a társaságos összejövetelnek, egybe hangzó barátságnak, nemesebb társalkodásnak és testvéri mulatságoknak hajlékává szenteltetve müködik"*. A lap szerint a kaszinóban számos bel- és külföldi hírlap, valamint *„a legközelebbi időben kijött jelesebb könyvek"* olvashatók. A város második kaszinója – a Felsővárosi Társalkodó Egyesület – 1837-ben alakult, a harmadik – az Alsóvárosi Gazdasági Egyesület – pedig 1839-ben. Az előbbi egy ipariskola felállítását, az utóbbi pedig *„a díszes társalkodáson kivül"* a földmívelés fejlesztését és az állatnemesítést tűzte ki céljául.

Az egyletek működése azonban a nagy tervek és művelődési célzatú szándékok ellenére is jóformán kimerül különböző farsangi és nyári táncvigalmak rendezésében. Van olyan farsang, amikor egyedül a Belvárosi Casino hét fényes bált tart, melyeken *„szélvész keringőket"* járnak katonazenére vagy cigánymuzsikára. De már a 30-as években saját zenekara is van a városnak. Megalakul a *„hangászat pártfogoló egyesület"*, amely tizenhárom muzsikust oktat, formaruhákkal látja el őket, s megszerzi részükre a szükséges „muzsikai szereket". *„A hangászok ma már nemcsak köz helyeken hallatnak örömmel,"* – jelenti 1834 nyarán a Honmüvész – *„hanem az egyesület által tartandó farsangi mulatságon is alkalmaztatni fognak"*. 1841 márciusában tartják Szegeden az első álarcosbált, amely arról nevezetes, hogy rajta népszerűsödni kezd a *„társalgóibb bokortánczok mellett a nemzeti táncz is, bár eleinte üggyel-bajjal, mert a szokatlan kelletlenséggel jár"* – miként a Jelenkorban olvassuk.

A bálokat rendszerint valami jótékony cél érdekében rende-

zik; tűzkárosultak segélyezésére, a koldulás megszüntetése érdekében, a honi ipar támogatására vagy egy-egy új közintézmény pénzügyi alapjának megteremtésére. A legtöbb táncvigalom azonban nem sok jövedelmet hoz, néha egészen nevetségesen kicsi a haszon. A Honderü ismerteti a kereskedősegédek báljának számadását. A bevétel 814 forint volt, a kiadás pedig 813 ft. 33 kr.; a kórház segélyezésére – mert ez a bál célja – összesen 67 krajcár jut. A folyóirat szegedi tudósítója ugyanakkor kifogásolja, hogy a nőegyleti táncvigalmak *„bemeneteli díját"* 1 forintról 1 forint 20 krajcárra emelték fel, mert egyesek úgy vélik, hogy ha olcsóbb a beléptidíj, *„majd mindenféle ember bemegyen"*. A helyi levelező okos érveléssel utasítja vissza ezt a – *„nur nobel"* alapon álló – minősítést: *„Már pedig nincs mi köztünk valami nagy különbség, mert hát mi szegedíek hálistennek igen igen egy öntésűek volnánk; a mennyiben legtöbbnyire föld- és kézműves gyermekei vagyunk, a mit az okos és lelkileg művelt ember soha nem is szokott szégyelni – mire való hát az a nagyratartás!"*

A táncmulatságokat eleinte a városháza nagytermében rendezik, mivel azonban ezt a *„theatrum szálát"* gyakran a színészek vagy a műkedvelők foglalják el, a Belvárosi Casino vendéglőse a vár melletti promenádon 1842-ben díszes csarnokot építtet, nagy táncteremmel. A bálokat attól kezdve leginkább ott tartják, de rendeznek táncvigalmakat az Arany sas fogadóban és a Kékgolyó vendéglő boltíves nagytermében, sőt az Oroszlány kávéházban is, ahol *„páratlan jó a kávé"*. Különös íze-zamata van a szegedi szüretnek, amelyre így emlékezik 1834 szeptemberében a Honmüvész hasábjain Miskoltzy István: *„Édesen hangzik még most is fülünkban Kiss Miska hangászkarának szív-olvasztó s néha epedő dalokba által vágott hangja, a mozsarak szakadatlan durrogásai között mondott egészségivásokra megzörrent muzsikai szerek lármája, még most is halljuk a víg szedőknek a síró duda mellett tett gyakori ujjongásait."*

A társadalmi egyesületek céljaik közé sorolták a magyar színművészet támogatását is. A Belvárosi Casino például így fogalmazza meg feladatkörét: *„Kellemes és hasznos olvasás mellett a nemesb társalkodás; az egyesület körén kivül a közmulatságok*

sikere, s a nemzeti színészet előmozdítására hatni" A kaszinó rendszeresen segélyezi a magyar társulatokat, amelyek a legkülonbözőbb helyeken tartják előadásaikat. Az 1820-as évek elején a városházának e cél szolgálatára is épült díszterme ad otthont a színészeknek, 1828-ban azonban már kiszorulnak a vár udvarára, ahol egy szénaraktárban játszanak Csak egy-egy kivételezett társaság kap helyet a városháza szálájában, ha az éppen üresen áll; nincs benne se bál, se múkedvelői előadás. Van amikor a színház a felsővárosi kocsmában működik, rendkívül rossz körulmények kozott. Az előadás alatt a szomszédos ebédlőteremben olyan fennszóval mulatoznak a polgárok, hogy a színész szavát alig hallják a nézőtéren, amely kulonben is nélkuloz minden kényelmet. Az úgynevezett zártszékek, vagyis a számmal jelzett helyek annyira szűk szabásúak – panaszolják a színházlátogatók –, hogy a csak kissé megtermett embernek is, ha agyon nem akarja magát préselni, legalább másfél zártszéken kell ülnie, miből természetesen kovetkezik, hogy „tele sorok alkalmával" két zártszék tulajdonosa mindig állva marad.

Az állandó színház megépítésének a kérdése szűntelenul napirenden van. Surgeti a helyi, haladó szellemú polgárság, de osztonzi a várost a pesti sajtó is, hivatkozva Szabadka, Nagybecskerek, Miskolc és Székesfehérvár példájára, melyek roszszabb anyagi állapotúak Szegednél, mégis van már színházuk. Legnépszerűbb az a javaslat, hogy a tanácsháza mellől eltakarítandó lacikonyha helyére építsék meg a színházat, amely itt nemcsak díszére válna a fótérnek, de anyagi hasznot is nyújtana akár a városnak, akár részvényesek útján vállalkozó magánosoknak, hiszen a szegedi kozonség ízlése eléggé tisztult, érdeklődése elég nagy ahhoz, hogy egész éven át lehessen előadásokat tartani. Utalnak arra is, hogy a Szeged határában égetett sok-sok millió téglából minden tizedíket a város kapja, ha tehát csak egy évi téglájat ajánlaná fel a tanacs az állandó színház építésére, már konnyen akadnának magánosok, akik a tobbi koltség fedezését magukra vállalnák, A tervezgetés azonban túl hosszú ideig tart, Szeged első állandó színházát majd csak 1856-ban kezdik el építeni.

Szeged lassúbb kulturális fejlódésének az a magyarázata,

hogy a már az Árpád-korban szabad királyi város értelmisége a török elől Debrecenbe és Nagyszombatba menekül, vissza soha nem tér, s hosszú idő kell, amíg egy új polgári réteg kialakul. A szellemi élet felpezsdítésében a XVIII. század legelejétől fogva kimagasló szerepe van a kegyesrendiek gimnáziumának, növendékei már 1723-ban mutatnak be iskoladrámát, s tulajdonképpen ez jelenti a szegedi színházi élet kezdetét. A város neves szülötte, Dugonics András is több iskoladrámát ír; ő a szerzője egyébként az első magyar regénynek, az Etelkának, fő műve, a Példabeszédek és Jeles Mondások pedig a szegedi népnyelv szingazdagságával mutatja be a tiszai táj emberének gondolkodásmódját. A barokkos iskoladrámákkal induló szegedi színjátszás otthonának, a Kelemen László utcai állandó jellegű kőszínháznak felépítését megelőzi egy nyári színkör létesítése; első előadásának lelkes közönségén – a korabeli tudósítás szerint – *„látható volt azon öröm, melyet a nemzetiségünket elő mozdító intézet megnyitása ébresztett"*.

A még gyorsabb haladást, gazdasági és művelődési tekintetben egyaránt, a gőzvasút indítja majd el. A 40-es években a hat személy szállítására alkalmas postakocsik egy nap alatt teszik meg a Szeged és Pest közti utat, a vonat ezt az utazási időt öt órára csökkenti. A Tisza parti város kereskedelmi lehetőségei kitágulnak, a Bácska és a Bánság mezőgazdasági termányeinek főpiacává, közvetítő állomásává válik; gyárak létesülnek, az iparosok száma megközelíti az ezret, szegedi hajók járnak a folyókon, szegedi gyártmányú szekerek az országutakon. Az országos gabonaszállító cégek egymás után nyitják meg irodáikat a Búza-piacon, a vásárok vonzereje megsokszorozódik, az egyre fényesebb üzletek a kézművesek készítményei mellett mind több gyáripari terméket árusítanak. A század közepén a polgárság vagyonosodik, a lakosság száma gyorsan nő, Szeged elindul azon az úton, hogy a Tisza nagyvárosává váljék.

VÁSÁRHELY, MAKÓ, GYULA

A Szeged folott mintegy 30 kilométerre levő Hódmezővásárhely nincs kozvetlenul a Tisza partján, de az egyik hatalmas kanyarulat – a későbbi szabályozas során holtággá vált kortvélyesi – alig fél óránvira van tóle, s megadja számára a vizi kozlekedés lehetőségét. Erre annál nagyobb szuksége van, mivel az algyoi réven át Szeged felé vezető toltés – egyszerű felmagasított foldut – az esős évszakokban ragadós sárrá válik, s lehetetlen rajra tengelyen haladni. Kulonben is a Tisza és a Maros kozti szeglet, vagyis a Szeged–Vásárhely–Makó által bezárt hatalmas háromszog, egyetlen osszefuggó mocsárvilág, amelyen az esztendő nagyobb részében csak csónakon lehet járni. Észak és kelet felé azonban Vásárhely határa belesimul a tiszántúli loszhátságba – ez a rész a település nevének egyik tagját adó termékeny mezó –, nyugatra a Tiszáig vizenyős rétség húzódik, míg délen, kozvetlenul a város alatt, félhold alakú nagy tó nyúlik el, a másik névadó A Tudományos Gyujtemény 1821-ben Hold Mezó Vásárhelynek irja Csongrád megyét ismertető cikkében, a Regéló Pesti Divatlap 1844-ben Hold-Mezó-Vásárhelyként említi, de roviden legtobbszor csak Vásárhely, s nevének ez a harmadik tagja piac szerepére utal A hold mint jelkép a város címerében is benne van, hódról mint névadó állatról azonban sehol sem történik említés.

Szőnyi Benjámin reformatus lelkipásztor hosszú versezetében híven ábrázolja a helység foldrajzi elhelyezkedését: *„Tisza Maros Koros kozt van egy nagy sziget, / Mellyben van sok tér fold, sok berek sok liget, / Nyargal itt a jó lo untig, nem csak iget, / Itt sok jambor Magyar, szántogat veteget / Mint osztan*

a Maros befoly a Tiszába, / Két mérfölddel fellyebb a két víz torkában, / Mező Vásárhelynek akadhatz nyomában, / Szegedről itt lehetz Vizen két órában. / Egy felőll a Várost nagy Tó mosdogálja, / Hóld Vizének hivják; fél hold a formája...''

Az 1819. évi Tudományos Gyüjteményben Nagy Ferenc, Csongrád megye ügyésze Vásárhely *„környülállásosan bővebb leirását''* adván, elmondja, hogy a nagyobb terhű hajóknak Körtvélyesnél van a tiszai rakodóhelyük, de a vizek évadján jóval rövidebb és egyenesebb út is vezet Szegedig és vissza, *„mert a Város alatt lévő Nagy Tó a Szegedi fedeles Hajókat is el fogadvánn, onnét a réttségenn keresztül egyenessen Szegednek vissza is térhetnek''*. A XIX. század első felének legjelentősebb tudományos folyóirata Vásárhelyről adott rajzolatában a város bemutatása előtt feltárja széles táji környezetét, gazdasági használával, természeti értékeivel és érdekességeivel: *„Határára nézve e Városnak, nevezetes ama gyönyörű fekete földű síkság, melyet úgy látszik, hogy maga a jóltévő természet a szántás, s vetés és marha-tenyésztetésre alkotott, mert alig említhető benne valamely tsekély részetske a Tisza rétségeinn kivül, mely szántóföldnek alkalmatos nem volna. A Tisza rétsége pedig vizes Esztendőkben a Város Lakossainak Házi és mezei szükségeikre nagyobb részént elegendő Náddal s Gyékénnyel; szárazság idejénn ismét a Marha és Sertés tartó Gazdáknak kaszállóval is és legelővel használatos. Egyébberánt ezen rétség hazájok a Magyar Országi Vizi szárnyas Vadaknak. Gődény, Hatjú, Kótsag, Vadlúd, s Rétzéknek számtalan neméi töméntelenek itt: a Darvak és Túzokok ama Magyar Mesopotamiánn, a boldog Derekegyházi Pusztánn tanyázvánn.''* Egy negyedszázaddal később, 1844-ben a Garay János szerkesztette Regélő Pesti Divatlapban Szathmáry Károly így indítja táj- és városismertetését: *„A tejjel mézzel folyó alföldi sík rónáján terül el Hold-Mező-Vásárhely, honunk legmagyarabb megyéjének egyik mező-városa. Délről fél körben terül alatta a Hold tava, kanyarulatával egy nagy térségű szigetet ölelve át; kelet és éjszak felől szőllős kertek, legelő és szántóföldek köritik, mellyeken csinos tanyaépületeket láthatni; a város éjszaki oldalán van az urasági roppant serház is, a hozzá csatolt »nagy kerttel«, melly nyaranta a köznép mulatsá-*

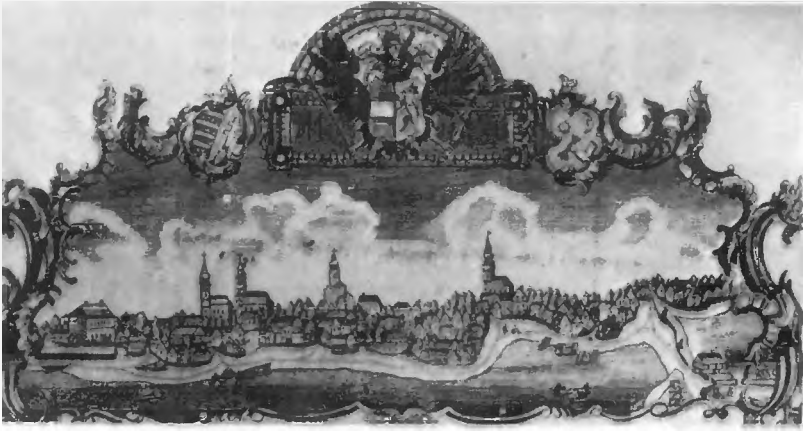

Hódmezővásárhely, előtérben a Hold-tó

gainak nyilik meg; rétei leginkább a nyugati oldalt foglalják el. Fél mérföldnyire a várostul, határában szökik keresztül a Tisza."

Több mint 130 ezer holdnyi hatalmas határának északi felében terpeszkedik el szélesen a népes mezőváros. Tizenhét középkori apró falu lakossága futott itt össze a török időben, hogy az egyesülés révén nagyobb biztonságot szerezzen, s ha mocsárváruk 1566-ban, Gyulával egyidőben el is esett, átvészelték a hódoltságot. A 40-es években Vásárhelynek már 35 000 lakosa van; földesuruk a gróf Károlyi-család. A Regélő leírása szerint a város utcái, ha nem a legegyenesebbek is, de meglehetősen tiszták, az idegenre kellemesen hatnak. A főutcát – *„melly darab idő óta esténként világitást nyer"* – több szép épület díszíti, leginkább zsindely és cserép födélzetűek. A Piactéren áll a város közháza, udvarán kőemeletű, nagy magtár, amelynek földszintje börtön. A tanácsház mellett van az uraság emeletes törvénykezési épülete és a reformátusok ótemploma, amely *„góth izlésű és aggszerű"*, tornyában a Károlyiak ecsedi várából való *„serkentő óra"* jelzi az időt. A Piactér dísze a reformátusok emeletes, tornyos gimnáziuma, amelyben két professzor és hat

tanító oktatja a novendékeket a nemzeti és grammatikális tudományokon kívül poézisre, retorikára, deák, gorog és német nyelvre, valamint fuvészetre és matézisre. Két kávéháza van a városnak, az egyik a kulsó vásártéren, a másik a belpiacon; ezek a „gyűlhelyei" az unatkozó kozéprendűeknek. A piaci vendégfogadó nagytermének egyik vége színpad, hol egyszer Thália vándor papjai utnek sátort, másszor a helybeli műkedvelők rendeznek elóadásokat.

A Piactéren és a Foutcan kívul a város képe falusias. A Regéló így mutatja be: *„Az épuletek alacsonyak, s tobbnyire gyékény vagy náddal fodottek, s egymástól jo tavol levén epitve, udvaraik tágasok; de ezeket nem igen szeretik kertnek használni fol, s leginkább gyeppel engedik benóni. Ha ugy tetszik, tekintsunk be ezen lakok valamellyikébe, hogy belsejével is megismerkedhessunk A pitvarba lepve előttunk all a gazdasszony konyhája egész minőségeben. Jobb oldalon van a korsoálló 5–6 kantaval, mik feher vászon teritóvel vannak boritva, mig a bal oldali katlan szaján, egesz kényelemmel ul a kormos rézust, a kémeny alatt czifrarendben rakott frescofestesu tanyerok s talak lepik a falat. Nyissunk be a szobába is. Meglehetós nagyságu ez, s kozépen felnyuló faoszlop tartja a rá nehezedó mester gerendát, egyik oldalban a hálóforma szovetű szőnyeggel boritott tornyos nyoszolya választa helyet, felso véginel áll a házi asszonynak menyasszonyi ládája, de min a nem legmúveszibb kez ecsetelte tulipánok már hervadoban vannak; ennek tetején áll a gyekényból font kenyeres kas, a más oldalon ismet ket harom ágy, dagadó parnákkal egész a padlásig halmozva. A szogletben, czifra festvényu karos pad előtt all egy négyszegletu asztal; s mind ezekhez kiegészitőleg járul a tetemes boglya kemencze "*

Vásárhely lakosai a honoráciorokon – vagyis az iskolázott, kozhivatalt viselő nem-nemeseken – kívul foldmívesek, dohánytermelők, kézművesek és kalmárok Jól jovedelmez a baromtenyésztés, nem ritka, hogy egy gazda 60–70 gyönyorű magyar okrot állit ki az országos vásarokon, amelyeket bécsi kereskedók is rendszeresen látogatnak, éppen nagy és szép állatkínálatáért A vásárhelyi ember kulonben nem igen szeret máshová elmenni árucikkekért, megvárja, hogy helyibe hozzák,

csirkéit azonban Pestre, búzáját pedig Szegedre és Kecskemétre hordja. A Tiszának sok szembetűnő hasznát veszi a lakosság, elsősorban azért, mert benne – hogy a Tudományos Gyűjteményt idézzük – *„tsak nem minden nemessebb s kedves izü Halak, u. m. Viza, Tok, Sőreg, Ketsege, Potyka, Tsuka, Menyhal, szerfelett való nagyságu Hartsák s több más apróbb neműek, Süllő, Dévér, Keszeg sat. valamint Rákok is nagy Bővséggel találtatnak."* A Tiszán érkezik a városba mind az épületfa, mind a tüzelő, a vízimalmok pedig a fagyok beálltáig pótolják a lovak igénybevételét kivánó szárazmalmokat. A század derekán a Tiszán 20 vízi-, a városban és a tanyákon pedig 70 száraz- és 6 szélmalom működik. Ami a kézműves technikán alapuló manufakturális üzemeket illeti, a Tudományos Gyüjtemény szerint már 1821-ben említésre érdemes *„a Gróf Károlyi Földes Uraságnak roppant Sör-Háza, és legújjabban épültt Reptzeolaj Fabrikája"*.

A vásárhelyi földmívelők jellemzésére a Tudományos Gyüjtemény elmondja, hogy mivel jó magyar kenyéren élnek, s bőven van szalonnájuk, sertés- és marhahúsuk, aprójószáguk, valamint mindenféle zöldségfőzelékük és jó kerti boruk, *„nem tsuda, ha átaljában véve mind egésséges piros színű, izmos széles vállú erős alkotásúak"*. Nyájasak, vendégszeretők, s erkölcsükre nézve – *„kivévén a pásztorok veteményes kertjében nevelkedteket"* – jó keresztények. A Regélőből a vásárhelyi pórnép viseletéről kapunk részletes tudósítást. A férfiak pörge kalapot, fehér szűrt, lobogós ujjú, kurta aljú inget, fényes gombú sötét posztó mellényt hordanak. Csípőjükről szépen ráncolt, bő gatya omlik le, lábukon hegyes orrú és magas sarkú csizma. Télen ellenben magyar nadrágot, szűr helyett irhás bundát viselnek, a kalapot pedig bárányból sipka váltja fel. A menyecskék fején takaros magyar főkötő ül, derekukat karton rékli övezi, amely alól bokáig érő, sötét színű rokolya csüng le, lábukat fekete kordován csizma fedi. A lányok csaknem hasonlóképpen vannak öltözve, mint a menyecskék.

Vásárhelynek nincs kaszinója, nincs sétatere, nincs semmi mulatóhelye, de az irodalompártolást figyelemre méltónak mondja a levelező: *„Sok igénytelen ház van ott, hova belépve*

az asztalon Petőfi, Garay vagy Vorosmarty, s tobb koltonk osszes művei tunnek legelebb szemunkbe" A kaszinó és a sétatér javára évente tobb bált rendeznek, de a legnevezeteseb farsangi esemény a mesterlegények *„sajat szeru diszmenettel"* egybekotott táncvigalma Az estély előtt pár héttel két cifrán oltozott ifjú meghívja a tisztelt vendégeket, a mulatság napján pedig a lakosság minden rétegét maskarás felvonulas invitálja Leírását a Regélő bo részletességgel adja *„Elől futkarok szaladgalnak, csorgokkel labukon, s hatalmasan durrogtatva karikas ostoraikkal Tiszteletes tavolban ballag utanok 10–12 kosborbe bujtatott inas gyerkocz, hajtatva a megettok kullogo juhasztol Ez utan jo nehany torok basa, erősen fustolve az oles szaru pipakból, utanok nyalkan oltozott fiatalsag lepdel Az egyiknek fejet viragok, csillogo uveg darabok, s tallerokkal korul rakott magas suveg diszíti, az ing fole, legyen bar mully csikorgo hideg, dolmanyt olteni gyavasag volna, sujtasos magyar nadragja elejet hofehér csipkes koteny fedi, kezeben bizonyos csorgó fa van, mit tenyereben csattogatva, vele taktust ver a disz menet hátuljan keservesen dolgozo zeneszeknek S e ferfiuban a lakozas konyha mesteret van szerencsem bemutatni Mellette, majd nem hasonloan oltozve, buszke onerzettel lepdel a tanczmester Utánok mennek a czeh minden tagjai, egesz komolysággal arczukon, s ez utkozepen meno sereget Gutt Marczi rekeszti be nagy hírú bandájaval"* A városrajz szerzoje restelkedik, hogy ennyire belemelegszik e népszokás leírásába, de a szerkeszto csillag alatt megjegyzi, hogy *„jo volt ezeket foljegyezni, mert már is sok helyutt veszendóben vagy kiveszvek azok"*

Vásarhelytol le Makóig terjed a Tisza–Maros-kozi vizivilag A Gyergyói-havasokban eredó Maros végigfolyik egész Erdélyen, Arad után ér ki az Alfoldre, s mivel régtol fogva igen fontos hajózó út, figyelemre méltó varosalakító erot jelent Mako szamára is A szabadalmas egyházashelybol Csanad varmegye székhelyévé novó Mako településformajara ugyanolyan donto hatással van a torok hódoltság, mint a tobbi alfoldi kertes parasztvaroséra, 15 elpusztult falu lakosságát szivja fel, igy no lélekszáma a XVIII század végére 10000 folé, hogy a reform-

korszakban elérje a 20 000 főt. Az oszmán kiűzése után azonban a hajdani királyi mezőváros – oppidum regium – a csanádi püspök tulajdonába kerül, aki úrbéri szolgálatot követel a korábban jobbágyi adózástól mentes lakosságtól. Ettől kezdve püspöki város Makó, népe az egyházi földesúr fennhatósága alá tartozik, dézsmát fizet, robotot teljesít, elöljárósága csupán végrehajtója az uradalmi jószágkormányzó parancsainak. Ezek a rendelkezések – amelyeket a templomok előtt kidobolnak – a mindennapi élet legapróbb vonatkozásaira is kiterjednek. Vasárnapokon és ünnepnapokon a lakosság köteles tartózkodni minden munkától, télen este 9, nyáron 10 óra után senki sem járhat az utcán lámpa nélkül, s a három eklézsia tornyában harangszóval jelzett záróra, „takarodó" után mindenkinek el kell hagynia a kocsmákat, csapszékeket. Ha valamelyik vendéglőben bált tartanak, a fogadósnak egy esküdtbírát kell maga mellé vennie, hogy *„a mulatókat az illendőség határai között tartsa, a garázdákat zabolázza, és akik káromkodnak vagy veszekednek, azokat áristomba kisértesse."* Szigorúan tiltva van az elöljáróság tudta nélkül idegennek szállást adni; aki ez ellen vét, az első ízben 24 betütéssel, másodszor áristommal, harmadszor a helységből való kicsapatással bűnhődik.

Az elöljáróság élén az öregbíró áll, helyettese a másod- vagy esküdtbíró; kívülük két nótárius és egy preceptor, vagyis pénztáros tartozik a város vezető tisztségviselői közé. A tanácsot az esküdtek 12 tagból álló testülete egészíti ki. Mindegyik esküdtnek van valamilyen körülhatárolt hivatalos hatásköre; egyik a vásárok ellenőrzésével, a másik a kocsmák felügyeletével foglalkozik, s van aki az építkezésre, a közegészségügyre, az erdővágásra vagy a közbirtokok kezelésére vigyáz. Az alsóbb rangú hivatalnokok közé tartoznak a borbirók, az adószedők, a réti csőszök, az utcakapitányok és a városi pandúrok. A tanács egyik legfőbb teendője a pénzben, természetben és robotban kivetett évenkénti úrbéri tartozás kirovása és behajtása. Az elöljáróság bíráskodási hatásköre csupán a lakosság apróbb kihágásaira, perpatvaraira terjed ki, a komolyabb ügyekben a püspök úriszéke ítélkezik.

Gazdasági fellendülését Makó a belterjessé tett mezőgaz-

dálkodásnak, elsősorban a hagyma- és zöldségtermesztésnek köszönheti. A korábbi szőlőket – amelyek csak silány bort adnak – alakítják át veteményeskertekké, s a hagymások termelvényeiket tengelyen vagy vízi úton messzire elszállítják, legfőbb piacuk mindenesetre Temesvár. A város ipara csak a helyi szükségletet elégíti ki, kereskedelme főként görögök kezében van, akik sertések összevásárlására Szerb- és Oláhországba is elmennek. A Maroson sűrűn közlekednek Erdély és az Alföld között a fa- és sószállító hajók, de makói vízi járművekkel a Tiszán és a Dunán is gyakran lehet találkozni. A lakosság szükségleteit a szegényes árukészletű fűszerszámos és portékás üzletek nem igen elégítik ki. A Piactéren 1836-ban tizenkét bolt van, és öt vendégfogadó, amelyek közül négy az uraságé. Három mészárszék, egy patika, egy serház, valamint 55 szárazés 21 vízimalom áll még a lakosság szolgálatában.

Hogy kikből állnak a város polgárai, arról pontos adatokat találhatunk Szirbik Miklós kálvinista prédikátor 1836-ból való leírásában: *„Rangjokra nézve nagyobb részént parasztok; vagynak Úri rangúak is, u. m. a Vármegye Tisztviselői, a Só hivatalhoz és az Uradalomhoz tartozó Tisztek; van nemes Familia is 35, értvén a nemzetségeket, nem a háznépeket. Orvos Doktor van 1, Seborvos 5, kik közzül 3 Izraelita. Tsak ez is mutatja, hogy itt az orvos az Uraságokon kivül tsak a Sidóknak kell; de mutatja az is, hogy Szombat napon, mikor a Sidók még tsak orvosságot sem vesznek bé, a Patika jövedelme megszünik. A köznép, ha baja esik, magát vagy a természetre bízza, vagy valami kurúzslókhoz, kenőfenőkhöz folyamodik. A himlő öltás mindazáltal nagy divatban vagyon. Diplomás Bába van; Keresztyén 3, Sidó 2, paraszt s tapasztalásból tanult 10."* A földmívelők részben szántóvetők, részben kertészek; a mesteremberekne hét céhjük van, legtöbb közülük – vagy 140 – csizmadia. A takácsok céhe a legrégibb, 116 tagja van a 30-as években. A kézművesek között van két könyvkötő, két pipareszelő, egy esernyőkészítő, hat mázas fazekas, tizenkét korsós, egy ecetfőző és egy rozsóliskészítő is. Az asszonyok között sok a kenyér-, kalács- és pecsenyesütő kofa, valamint a liszt-, gyümölcs- és zöldségárus, akik a helybeli piacon kívül Nagyszentmiklósra

és Mezőhegyre hordják áruikat. A hagymás kofáknak Temesvár és környéke a legjobb eladó helyük.

A középületeken, az uraság kastélyán, meg néhány nemesi kúrián kívül a házak vályogból vagy vert falból vannak, s leginkább gyékény födelűek. A nevezetesebb középületek a háromszögletű Piactéren állnak, amely a szegedi, a vásárhelyi és az aradi országút találkozásánál alakul ki. A vármegyeháza eredetileg földszintes, és inkább nemesi kúriának néz ki, 1836-ban építik át emeletessé, klasszicista stílusban. Homlokzatának középső részét nyolc jón pillérfejes oszlopon nyugvó timpanonos rizalit hangsúlyozza erőteljesen. A megyeház udvarán istállók, kocsiszínek sorakoznak, és hatvan rab számára való tömlöc cellái. Ugyancsak klasszicista épület az egyemeletes megyei törvényszék, s a jobb polgárházak legtöbbje is visel magán valamilyen klasszicizáló motívumot, füzéres díszt az ablakok fölött, vagy jón oszlopfejű félpilléreket a homlokzat függőleges tagolására. Egyszerű, földszintes – de tízszobás – épület a püspöki rezidencia is, amelyhez négy dór oszlopos, alacsony tornyos kápolna csatlakozik, s egy tág udvar, szép szivárványos kúttal, valamint tizenegy holdas sétakerttel. Nem messze van tőle az emeletes uradalmi granárium, amelybe a dézsmagabonát – a jobbágyi tizedet – aratáskor összehordják. A Maroshoz közel találják a fuvarosgazdák a Királyi Sóházat; két egymással szemben levő nagy pajtájában évente 24–25 ezer mázsa sót tárolnak, és osztanak szét. A pajták mellett van az emeletes tisztilak, a pénztárosnak és az ellenőrnek, valamint a Strázsaház, *„a helyt álló rendes katonák"* számára.

Az egyházi épületek közül figyelemre legméltóbb a kősisakos, tömzsi tornyú református templom. A stukkózott karzattal körülvett, hófehér belső tér dísze a kék, fehér és arany színű szószék, amelyet Erdődy Pál mákói mester készített *„tsinos metszésekkel s aranyozásokkal ékesitve"*. Az empire stílű tölgyfapadokra füzérként a makói kertek akkori virágait faragta ki 1829-ben Joó Sámuel asztalos. Az 1812-ben alapított református nagyiskola egyemeletes, nehézkes épület, cserép fedéllel. Szirbik nagytiszteletű úr leírása szerint *„elől van hozzáragasztva a grádits, egy négyszegletű épületetskében, annak tetejében egy*

kisded torony, a tsengetyűvel. Van benne alól is, feljül is két–két klasszis, ugyan annyi szoba a Tanítók számára". Makón az 1600-as években működik egy felsőbb iskola is, amely Szőnyi Benjámin vásárhelyi prédikátor szerint *„a gyulainál is előbbvaló volt, s benne rendszerint 20–30 filozófiát és teológiát hallgató tógátus ifjak tanultak, kikből ezen vidéken iskolai tanitók, sőt prédikátorok is lettek".* A múlt század 30-as, 40-es éveiben azonban már csak elemi oktatás folyik a városban. A reformátusok nagy tanodája ad ugyan némi deákos ismeretet is *„a Debretzeni Anya Oskolában divatozó rendszer"* szerint, egy rektor alkalmazásával, a többi egyházi iskola azonban mind egyosztályos és egytanítós. A rector professzor fizetése 1834-ben 680 forint készpénz, 10 öl kemény, 2 ol puha fa, egy veteményeskert, 25 font gyertya, s minden gyermektől egy véka búza, egy véka árpa, egy csirke és 20 krajcár.

A társadalmi élet fő színtere a két olvasókör és a Piacon levő nagyvendéglő, ahol a színielőadásokat is tartják. Az Életképek 1846. szeptember 19-i számában, Hírhegyi jelű levelezőjének a tollából, mind a színházról, mind az olvasókörökről olvashatunk tudósítást: *„Több hét óta tengődik itt egy Aradról kiseprűzött színésztársaság. Ezen szini előadásfélék tehát az egyik örömtárgy, melly a makai közönség kis töredékének – egy csirkétől két libáig, egy ócska keztyűtől két szoknyáig, öt váltó garastól egy ezüst huszasig rúgó díjért – napi élményül szolgál. Legkitünőbb színész, a makai közvélemény szerint, Komáromy – persze, mikor teritett asztal mellett szerepel s poharazni kell. Szuper Károlyt sajnálom, hogy korpa közé keveredett; de mit tehetek róla, ha ő nem sajnálja magát?... Másik örömtárgy volna a két olvasó kör, mellyek közül egyik a kis-, másik a nagykenyerüeké. Ez utóbbiban rendesen vendégeskedni szoktak; amabban, melly bár kisszerüebb, mégis több hatással bir, rendesen csak a megyei fiatalság csemegézget, természetesen magyar hir- és divatlapokat..."*

A Tisza–Maros-közi vízivilához hasonló roppant mocsár a XIX. század első felében a három Körös egybefutásának a vidéke is. Békés megyének a tiszántúli löszhátságtól keletre eső nagyobbik fele a török hódoltság idején vadul el; a középkori

termékeny szántóföldek vizes legelőkké, lapokká, zsombékosokká válnak, a virágzó települések legnagyobb része teljesen elpusztul, s azt lehet mondani, hogy egyedül Gyula marad meg számottevő lakott helyként Természetes hát, hogy az oszmán kiűzése után ez az ősi település lesz a vármegye székhelye, ide költözik a Harruckern-család is, amely a kivérzett táj újratelepítésének, „gyarmatosításának" feladatát végzi a császári ház iránti hűségben A mocsarvilág rejtekeiből visszaszivárgó magyarok mellé főként németeket hoz nagyobb számban az új földesur az Árpádok korában alapított város újraélesztésére, s egy évszázad lefolyása után, 1832-ben a Tudományos Gyűjtemény már úgy említheti Gyulát, mint amely *„a tsinosabb mezővárosok között az elsőbb helyet megérdemli"*

A betelepített németség jogot kap az önkormányzatra, ennek következtében egészen 1857-ig a város két részre oszlik. Magyar-Gyulára és Német-Gyulára 1833-ban az előbbinek 8864, az utóbbinak pedig 3196 lakosa van, kereken 12 000 lélek a két magisztrátusú testvérvárosban, amely Komáromy Miklós 1834-ből való értekezése szerint *„a Koros vize lapályaitol körülkerítve nagy rónaságon fekszik"* Magyar-Gyula két részből áll, a várból és a belső városból, mely utóbbihoz keletről csatlakozik Német-Gyula. Köztük vízesárok húzódik, a vár egykori sánca A két várost fahíd köti össze, feljárójánál Nepomuki Szent János *„fedel alatt levő"* kőszobra áll ott

A vár, amelynek védelme alatt már a XV században palánkkal és sáncárokkal körülvett vásárváros virágzik, az Alföld egyik legrégibb építménye Még Róbert Károly korából való, a főhomlokzatának közepébe helyezett, négyszögletű, két méter vastag falú öregtorony XIV. századbeli Az égetett téglából rakott erősség meglehetősen épen vészelt át a török hódoltságot, s amikor az 1695 évi felszabadító ostrom után a város uradalmi központként ismét fejlődésnek indul, a Harruckern-család hasznosítja. *„Jó állapotban tartatik,"* – jegyzi fel róla 1833-ban a Kozhasznu Esmeretek Tára – *„az uradalmi rabok nyögnek egy részében, melly tömlöcz, más részében sérfözés gyakoroltatik."* Komáromy Miklós 1834-ben szintén úgy tudja, hogy a várba *„most a b Harruckern nemzetségnek nagy kiterjedésű*

uradalmaiból a gonosztévők záratnak". Közel a várhoz épül meg 1798-ban a Harruckern-birtokot – benne Gyulát – leányágon öröklő Wenckheim grófok *„szép idomú"*, emeletes kastélya. Két sarkán hatalmas, négyszögletű torony; a nyugati szárnyon levő a külső vár megmaradt középkori gótikus kapuja fölött magaslik tömzsin, szélesen. A Tudományos Gyüjtemény a város ékességének nevezi a *„földes uraság"* barokk palotáját, amelyhez *„szép izléssel készült gyümöltsös és Vadas-kertek"* tartoznak, s nagykiterjedésű üvegházban sokféle külhoni növény közt narancs- és citromfák díszlenek. A vár tőszomszédságában levő Dámvadkert foglalja magába az 1833-ban épült fedett lovardát. *„A gyulai angol kert igen szerencsésen fel van gazdagítva a körös által, melly azt több ágakon futja keresztül"* – írja Úti képek című cikkében az 1842. évi Regélő.

Magyar-Gyula másik része, a belső város, a megyei közigazgatás központja. A tisztválasztó és egyéb gyűléseket a várban tartják egészen 1790-ig, akkorra készül el a megyeháza, amely a város másik dísze. Szép ízlésű emeletes épület – írja róla a Közhasznu Esmeretek Tára, az 1832. évi Tudományos Gyüjtemény pedig ekként minősíti: *„Ékesíti Gyulát a vármegyeháza, hol a ts. Karok és Rendek szokták Gyüléseket s Törvényszékeket tartani. Helyben van az első és a második Vice Ispány, a Fő és a második Fiskális, Fő Nótárius, Fő Orvos uraknak és egy Chirurgusnak a quartelja."* A reformkorban a gyulai megyeházáról a haladó kezdeményezések egész sora indul ki, ezért kísérik figyelemmel a pesti lapok a békési tisztújításokat. A Regélő beszámol az 1842-es főispáni beiktatás ünnepségeiről, s ez alkalomból rendkívül mozgalmas képet rajzol Gyuláról: *„A kis város forronga már az idegenektől, kik Károlyi gróf igtatási ünnepére gyülekezének. Minden házból borzos csizmadiainasi, ollykor szép fürtös fejecskék is néztek ki az ablakon, mert minden kocsizörgés új vendéget hozott a városnak. A békésiek nagyon el valának telve igtatásukkal; szimitgaták honnan és ki jön még Pestről, Bécsből, mindenünnen. Ott volt Fischer czukrász, egész jég-takarmányával, Wagner képeivel, Erkel, magyar szinházi karmester, mint gyulai születés is, zongorájával versenyt adni. Voltak Pestről kikopott pinczérek, kártyások, szóhajtó szerencsevadászok; voltak*

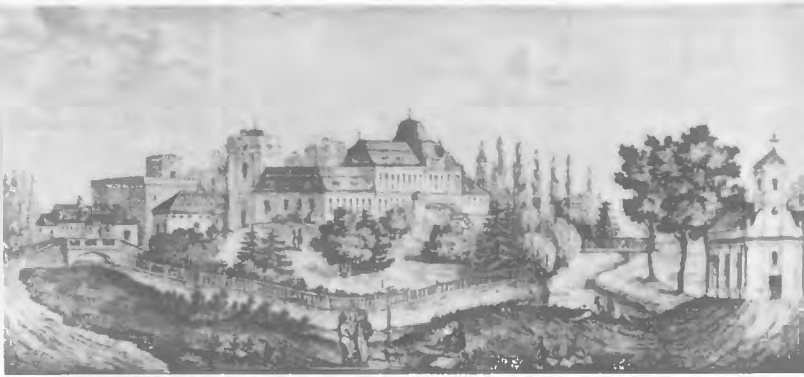

A gyulai vár és kastély

egyebünnen czigány bandák, minden szögletben egy; voltak vidékről magas sarkú piros csizmás parasztasszonyok fehér ingvállban; zsinóros helyke hajduk szomszéd és nem szomszéd megyéből. Voltak mesteremberek, kész ruhákkal, apró és nem apró kereskedők, kocsmai bábos, komédiások, színészek; játszottak is, de nem hozván magokkal szinházat, csak a gyepen. A város legelsőben is rendőrileg lőn biztositva, valamint vizzel, történhető gyuladások ellen. A nép, a közönség örült az aranyszabadságnak – szabad volt az utczán is dohányozni." Maga a beiktatás, a kinevezési oklevél felolvasása a református templomban történt. Pompás lakoma követte, este pedig nagy és fényes táncmulatság. Másnap aztán minden a régi kerékvágásba igazodott vissza: „*A szabadságnak vége lett; pipázni újra tilos lőn az utczákon.*"

A belső városban a „*szép izlésű emeletes*" vármegyeház és a három templom körül a vagyonosabb polgárok szilárd anyagból készült, mutatós, elvétve emeletes lakóépületei sorakoznak; itt vannak az iskolák is, köztük a katolikusok nagy tanodája. Gyulán a református eklézsiának már a XVI. század derekán virágzó felső iskolája volt, s „*abban nagy tudományú emberek készitőd-*

tek" – Komáromy Mihály szavaival élve. Ez a kollégium, amelynek hallgatói közül számosan folytatták tanulmányaikat külföldi egyetemeken, a hadas időkben elpusztult, s a város újratelepítése után a katolikusok létesítenek három osztályú nemzeti iskolát, a török fürdő épületének felhasználásával. Az emeleten vannak a fiúk tantermei, a földszinten pedig a lányoké, meg a két tanító lakása. Az első és a második osztályban az elemi ismereteket tanítják, a harmadikban *„a mesterségre lépni szándékozó növendékség a megkívántató tudományokban gyakoroltatik"*. Ez a nagy oskola a megyeháza utcájával szemben, a katolikus és a református eklézsia között áll; a város két legszebb templomát így rajzolja meg a Tudományos Gyüjtemény: *„A magyar városban lévő parochialis kath. templom erős bolthajtásos, cseréppel fedett és bádoggal borított tornyú. A toronyban van fertályt ütő óra, és vigyázók éjjel nappal, kik minden negyedórában trombitát fújnak vigyázások jeléül. A reformátusok temploma erős, magos, vastag kőfalú."*

Magyar-Gyula tanácsháza is itt van a belső városban, Német-Gyulát külön elöljáróság vezeti. Mind a két városban egy főbíróból, egy al-, vagy törvénybíróból és 12 esküdt polgárból áll a tanács. Magyar-Gyulának van két jegyzője is, akik az uradalmi törvényszék jóváhagyásával kisebb polgári perekben, viszálykodásokban ítélkeznek. Komáromy Miklós helyirata szerint a hatósági orvoson és az árvagyámon kívül mindkét városnak vannak *„adószedőjik, kik a kész pénzről számolni köteleztetnek, azon kivül külső és belső gazdái, kik a termesztvényekről; borbirák, a kik a város kocsmáira megkivántató italokról; pusztabirák, kik a Csorvási, Eperjesi puszták legelőiről, gazdasági földjeikről, gulyákról, ménesekről, kutakról és vájukról; malombirák, kik a városok malmainak jövedelmeiről számolnak. Ezeken kivül a birói hatalom sikeresitése végett M. Gyulán 3 lovas hadnagy és 8 kisbiró, N. Gyulán pedig 5 kisbiró vagyon. 1833 évben pedig az idegen rablók meggátlása és az éjjeli bátorság kedvéért M. Gyulán felállitódtak 30, N. Gyulán pedig egy káplárnak felvigyázása alatt 11 éjjeli őrök."* Magyar-Gyulán 1846 óta van egy 16 ágyas kórház is, ahol a megyei főorvos és két alorvos felügyelete alatt *„az ügyefogyott elesett szegények ingyen gyógyit-*

tatnak". Kaszinója nincs Gyulának, de van hat kocsmája és egy fogadója, a Korona cégérű. Bérlőjéről nem valami jó véleménynyel van a pesti lapok tudósítója: „*A vándorszinészek künn a szabad ég alatt, egy udvarban játszanak. Az egész városban egyetlen egy alkalmas hely van, a Korona vendéglő terme, hol előadásaikat födél alatt tarthatnák, hanem innen kizárta őket a vendéglős kalmár szelleme.*"

Ami a város társadalmi rétegeződését illeti, 1848-ban Gyulán 700 telkes jobbágyot, 1100 zsellért, 350 önálló iparost és kereskedőt, továbbá 110 nemest és honoráciort írnak össze családfőként. Az iparosok gyártmányaiért a szomszéd megyékből is fölkeresik Gyulát, fűszerszámos, rőfös és vasárus boltos kereskedői azonban inkább csak a helyi szükségletet elégítik ki, ugyanúgy mint Vásárhelyen és Makón. Annál szélesebb vonzáskörű az évi négy országos vásár: a környékbeliek is itt bocsátják áruba mindennemű gabonáikat és barmaikat, a „kertiszőlőkkel bíró" gazdák pedig boraikat. Temérdek szarvasmarhát, hízott göbölyt, sertést, juhot és lovat állítanak ki eladásra, ezért keresik fel a gyulai vásárokat temesvári, nagyváradi, pesti, sőt külföldi nagykereskedők is. Távoli vidékekről eljönnek ezekre a sokadalmakra gazdasági faeszközökért a parasztok és a pásztorok. Innen viszik a tiszántúli gulyákhoz és ménesekhez a kisebb-nagyobb itatóvályúkat, a jármokat, boronákat, favillákat, targoncákat, hordódongákat, kész sertésólakat, mindenféle faszerszámokat és faedényeket. Mind a mesterműveket, mind a nyersanyagokat igen gyakran hajókon – vagyishogy csónakokon – szállítják haza a vásárlók Biharba, sőt még távolabb a Nagykunságba is. A Körös-közben kezdődő – erekkel, fokokkal, tavakkal, hajócsapásokkal átszőtt – mocsárvilág a két Sárréten át elnyúlik Berettyóújfaluig, másfelől pedig messze fel egészen Karcagig, s legkönnyebben laposfenekű pákászladikokkal járható. A gyulai vásárteret ezért veszi körül nemcsak kocsik és szekerek serege, hanem a mocsárságba vezető Körös-ágakon a legkülönbözőbb vízi járművek is.

JÁSZBERÉNY, KARCAG, FÉLEGYHÁZA

A vármegyékre osztott Magyarországnak a múlt század végéig sajátos önkormányzatú területe a Jász-Kun Hármas Kerület, melyben a kiváltságos jászok és kunok élnek, viszonylagos önállóságban, megyei hatóság alá nem tartozó közigazgatási egységekben. Az alán vagy jazig eredetű jászok a XIII–XIV. században a kunokkal együtt telepedtek meg az Alföld közepén; a két népcsoport szálláshelyeiből alakult ki a Jászság, a Nagykunság és a Kiskunság. Ezeknek az egymással földrajzilag össze nem függő területeknek a lakosai jobbágyok soha nem voltak, a IV. Bélától kapott szabadalmakért katonáskodással fizettek. I. Lipót császár 1702-ben eladta ugyan az egész Jászkunságot a Német Lovagrendnek, a szabadságuktól való megfosztásba bele nem törődő jászok és kunok azonban négy évtizeddel később, 1745-ben 50000 aranyforintért megváltották magukat, s visszaszerezték korábbi kiváltságaik jórészét.

A Jászság székvárosa Jászberény, a Nagykun kerületé Karcag, a Kiskunságé pedig Félegyháza. A hármas kerület törvényhatósági székháza Jászberényben áll; itt tartják a közgyűléseket, a tisztújításokat, itt működik a törvényszék is. A közgyűlések elnöke a nádori főkapitány, vagy annak távollétében az alkapitány. A jászok és kunok szabadságát ekképp foglalja össze a Közhasznu Esmeretek Tára: „*Külön tisztviselőik vannak, kik között első az ország nádora, ki egyszersmind az ő főispánjok és birájok lévén, mind törvényes, mind politikai ügyekben legnagyobb befolyással bír. Ő utána következik az általa választott főkapitány, ki egyszersmind neki mindenben helytartója, s az or-*

ság kormányszékeivel levelezésben áll. Harmadik fő tisztviselőjük a nádori alkapitány, ki az előbbinek hivatalában segédtársa és helyettese. A többi kivatalbeli személyek ugyan azok, kik rendszerint a vármegyéknél szoktak lenni. De ezeken kivül minden kerületnek van egy kerületi kapitánya, ki mellé a két Kunságban egy-egy, a Jászságban pedig két rendes táblabíró is adatik, némely tiszteletbeliekkel együtt." A jászok és a kunok az egész országban mentesek a vám és helypénz fizetése alól, nem adóznak tizeddel, sem kilenceddel, vagyis nemcsak testületileg, hanem egyénileg is élvezik a nemesi előjogokat.

A Mátraalja és a Tisza között fekvő Jászság alföldies táj ugyan, de van benne valami alig észrevehető hullámzás, amit nem annyira a terepviszonyok, mint inkább a homokra telepített kisebb-nagyobb erdőfoltok adnak. Sík vidék, de hátterében ott kéklik a Mátra, s a sok szőlő- meg gyümölcsöskert és a nyárasok tarkasága néhol szinte hegyalji levegőt áraszt. A Tudományos Gyüjtemény A Jász, Nagy és Kis Kun Kerületeknek földleirati (geographiai) ismérete című, 1838-ból való terjedelmes tanulmánya szerint a jászok földje igen kövér és termékeny, bővelkedik jó búzában, gabonában, legelőin nevelt lovakban, szarvasmarhákban, kiváltképp juhokban, azonkívül halakban és rákokban. A táj középső részén levő terepsüllyedésben, ahol a Tarna és a sok ágra szakadó Zagyva vize szétterül, nagy kiterjedésű mocsársávok ékelődnek a szántóterületek közé; ezek a jó halászó- és rákászó helyek. A tanyavilág a XIX. század elején kezd kialakulni, s a Jászság kertesítésének legfőbb elősegítője lesz. Az 1800-as évek derekán az egyre szaporodó tanyaházak már alig látszanak ki a fák alól, s még a kukoricások közé is fiatal szőlőültetvények ékelődnek be. A Közhasznu Esmeretek Tára szerint a múlt század 30-as éveiben a Jászságban *„némely községek már szép erdőket nevelnek"*.

Mennyire más a Nagykunság arculata. A század elején területének jórésze még víz alatt áll; a Tisza, a Berettyó meg a Körös kiöntései roppant mocsárvilágot éltetnek, amely végeláthatatlan náderdőket ringat, s gazdag füvű réteket táplál. A nagykun városok a víz-nemjárta magaslatokra települtek, és sárból hányt töltések kötik össze őket egymással. Az árvizektől öntözött

réteken sokezer számra legel a szilajmarha és a félvad ridegsertés, a lápok tisztásaiból, a nyílt vizű erekből pedig csónakszámra emelik ki a pákászok a halat, a rákot, a teknősbékát, milliónyi vadszárnyas között válogatnak a madarászok, de az ártérből kiemelkedő szigeteken, szárazulatokon gabonatermesztés is folyik a múlt századra fordulóban. Ez időben, a XIX. század legelején gyalogol végig a tájon Csokonai, s versben dicséri *„azt az áldott Kardszagot, hol a kun a szép térségre halmoz sok száz asztagot…"*

Megint egészen más rajzú a kiskunsági táj. Legjellemzőbb rá a homok, s a lefolyástalan mélyedésekben, vizenyős laposokban sorakozó mocsaras rétek. Gyér fűtakaróval fedett, szikes tavakkal tarkított ligetes táj a Kiskunság, amikor az 1200-as évek második felében betelepül. Az itt megszállt kunok vándorolva legeltetnek, sátor a házuk, „szállás" a téli tanyájuk, temérdek állat a vagyonuk. A homok ritkás gyepszőnyegére ráeresztett nyájak serege idők múltával lelegelte a növényzetet, s feltörte a csak lazán megkötött homokot, amely aztán kezdett mozgásba jönni. A táj elvadulását teljessé tette a török megszállás, amely a déli országrész nagyobbik részén eltörölte az ember munkájának minden nyomát. Az elnéptelenedett vad vidéken nagy tömegben hordta, hengergette a homokot a szél, buckasorokba, halmokba, s köztük délkeletnek futó barázdákba rendezte, melyekben időszakos erek csordogáltak a Tisza felé. Amikor a múlt század elején a Kiskunság egyre szaporodó lakossága nagyobb mértékben kényszerül rátérni a földművelésre, előbb le kell győznie, meg kell szelidítenie a futóhomokot. S ezt meg is teszik, védő erdősítéssel, szőlő- és gyümölcstelepítéssel, a talaj aprólékos megdolgozását igénylő kertgazdálkodással. Ennek az épp átalakulóban levő tájnak a szépségét Petőfi érzi és fejezi ki először. Tágassága, nyíltsága, a szabadság szellemét sugalló határtalansága ragadja meg. A délibáb tengerében lengő tanyák, a lapályon végigcsordogáló erek, a szellőben ringó búzatáblák, a nádszegélyes sziki tavakból felröppenő vadludak, az árvalányhajas legelőmezők, a csendben mélázó gulyák, a nyargaló ménesek, a földdel összeolvadó nagy ég. Az alföldi tájak közül a Kiskunság nő legjobban a költő szívéhez; hiszen

szulőfoldje ez a rónaság, *„melyet atolel a Tisza–Duna karja, s olében, mint mosolygo gyermeket az anya, ugy tartja"*

Mind a három kerulet székhelye tulajdonképpen falusias kulsejű mezőváros, de kozigazgatási szerepe, s magasabb szintú iskolája révén egyik sem nélkuloz bizonyos urbanisztikus elemeket. A legjelentősebb koztuk kétségkívul Jaszberény, amely az egész hármas kiváltságos terulet *„kozép pontja es anyavarosa"* – miként a Tudományos Gyujtemény 1827. évi *„esmertetese"* megfogalmazza A Zagyva és egyik mellékága, a Nagyér kozti szigeten, kitűnően védhető helyen alakul ki – torok eredetű neve alapján feltehetően – már a honfoglalás korában Először egy 1357-ből való okiratban szerepel Beren néven, és azt is tudjuk, hogy 1462-ben ferencrendi szerzetesek telepednek meg benne, a még ekkor is „szilaj", vagyis pogány jászok megtérítése céljából. Rendházuk és késő gótikus templomuk 1472-ben épul meg, s ez lesz később a városkozpont A megszálló torokök az ősi egyházi épuletegyuttest palánkká alakítják, sáncokkal, árkokkal veszik korul, kiűzetésuk után a visszatért ferencesek a régi erőd romjain 1730-ban építik meg tomzsi kőkerítéssel ovezett barokk kolostorukat, s újítják fel gótikus homlokzattal, de barokk kapuzattal kozépkori templomuk maradványait. A vár nyomai, a palánk-karózat maradványai 1840-ig láthatók a Zagyva holtágai által kozrefogott szigeten álló kolostor és templom korul

A múlt század eleji Jászberény a Zagyva két partján fekszik, *„az egyik varosrészt a másikkal egy három oszlopos kőhid es két rossz fahid testvéresíti"* – így olvassuk a Regéló 1843-ból való levéltárcájában. A Tudományos Gyujtemény már korábban sokkal részletesebb rajzát adja: *„Ezen Városnak tobbnyire kisded es alatsony hazai kozott egesz meltossággal emelkedik fel roppant Parochialis Temploma Diszesiti ezen templomot a korulotte lévő, es sok Szenteknek statuaival ekesitett ko-kerités, annak deli oldalába helyheztetett es Sz Rosalia tiszteletére épult kápolnátska, úgy az igen szep és regi gothikus munkával keszittetett, és bőven aranyozott rezes torony."* Itt nem a ferences templomról van szó, hiszen már a város kozepében vagyunk, a szabálytalan alakú Piac téren, amelynek egyik szegletében áll a hármas keru-

Jászberény látképe **céhlevélen**

let *„fényes és pompás"* emeletes székháza, valamint a jász kerület törvényhatóságának *„jó ízléssel készült"*, ugyancsak egyemeletes épülete. A hármas kerület háza tetején mérlegserpenyővel áll az Igazság, az ő nevében ítélkeznek azok fölött, akik a székház udvarában levő barokk-rokokó stílusú börtönbe kerülnek. A városban előbb négy-, majd hatosztályos gimnázium működik, amelyben a közönséges tudományokat világi tanítók oktatják. A Fő utcai patika a Szent Háromsághoz cégért viseli, az utasoknak *„jó s alkalmatos szobákkal szolgáló"* vendégfogadó pedig a Jász-kürt nevet. Mellette van a királyi *„posta stáció"*.

A város kozepén nagyon széles és nagyon hosszú utca húzódik végig, belőle jobbra és balra keskeny utcácskák nyílnak. Ennek a főutcának a tágulata a Piac tér, amelyből északra a gyongyosi, nyugatra a hatvani, délkeletre pedig a szolnoki út ágazik ki sugárszerűen. Pest felé a Zagyva jobb partján elterülő városrészből indul ki az országút. Jászberény századeleji rajzát igen részletesen megkapjuk Déryné naplójából: „*Egyetlen nagy utcája van, széles, szép, egyenes vonalban álló épületeivel. Ennek balra eső reszén van néhány kereskedőbolt; igen kicsinyek, oly nagy városban A boltok mellett áll a postaház, azokon felul a vármegyeház* (a kerületi ház), *kávéház, mind-mind egy sorban, szemben velok a városház, melynek eresze alatt van a piac. Ott kovetkezik egy nagy ures tér, két sor ház kozt, melynek felső részén áll a katolikus templom, s mogotte hasítja ketté a varost a Zagyva folyó. Rajta keresztul széles, nagy híd vezet túlátra, hol nagy rendetlensegben kisebb-nagyobb utcával ismet roppant háztomeg van épitve, melynek házai mind naddal és szalmával fedvék . A fő-utca kozepen volt épitve a nagy korhaz, melyben mindennemű koldusok és betegek laktak, egy kissé oldalt esve egy igen nagy kőkereszt, a folfeszített Krisztussal A kereszt magasan emelkedett fol a négysoros kőlépcsőzeten, csinos farácsozattal korulkeritve, s a négy szogleten ultetett nagy akaczfákkal, melyek nyáron által kellemes illatukkal árasztották el az egesz utczát Ide szoktak gyulekezni a nagy-bőjtben estenként a katolikusok, nők úgy, mint ferfiak, oregek úgy, mint fiatalok a sok csillogó lámpákkal, hogy ott a szenvedó Jézus emlékét ájtatos, bőjti énekkel dicsőitsek – mert még akkor nem volt szegyen ájtatosnak lenni* " 1837-ben a Piac térnek a kerületi székházzal szemben lévő oldalán megépul az egyemeletes Pannonia szálló, 1839-re pedig Pollack Mihály tervei szerint elkészul a klasszicista új városháza, négy jón oszlopon elórelépő kozponti résszel. Ekkor már kozvilágításról is tudunk; a piac három épületén van lámpa, de egy részuk soha nem vilagít – ezt a tényt a Regéló kozli 1843-ban, hozzátéve véleményét is: „*Ily 18000 lelket számláló városban minek volna lámpa, hiszen az világosságot terjesztene...*" Tűzoltás céljára a városháza udvarán 1 vízi puska, 6 lajt kocsi, 6 hordó, 2 dézsa, 4 rocska, 6 lajtorja, 4 csákány,

A jászberényi ferences templom és kolostor

6 lámpa és 18 csáklya áll rendelkezésre, ha valamelyik házra felszáll a vörös kakas.

A Tudományos Gyüjtemény már említett 1827. évi ismertetése szerint a várost igen kellemetessé teszi a rajta tekervényesen keresztülfolyó Zagyva vize, amelyen a központban egy hatkerekű, a külterületen pedig két négykerekű malom szolgálja a lakosságot. A vízimalmok tája igen kellemetes, a külsőket szép füves és topolyás erdő veszi körül, a városbelit pedig kies szigetek, amelyek *„a Publicumnak mulatására külömbféle fákkal lévén beültetve, nyári mulatságra jó alkalmatosságot nyújtanak... A Városnak nem kevés gyönyörködtetésére szolgál az itten lévő Szent Ferencz Szerzetesseinek régi templomjok és klast-*

romjok is, mellyeknek környékét a sűrű halom-dombok, és azok körül most nem régiben ültetett fűz-fák, úgy az emlitett belső malomtól kezdve a Zagyva partján egész a klastromig szép töltéssel készíttetett sétáló-út, továbbá a Zagyva vizének tekervényes folyása igen kellemetessé tészik, tsak annyival is inkább, minthogy a klastromnak napkelet, dél és délnyugot felől való részein a Zagyvának nagy munkával kitisztitott árkaiban a hajókázás igen kellemetes."

A Zagyva szigetein folyó mulatságokról több ízben is találunk tudósítást a 40-es évek folyóirataiban. A Regélő például azt jelenti 1844. június 1-én Vidéki levéltárca című rovatában, hogy *„Pünkösd első napját t. Bathó Ignácz kerületi fő, és Bartsik Márton első aljegyző urak díszes s izlésdús kert- és szigeteiben élvezék a sétálók, kiknek e regényes helyek nyitvák."* Később a Bartsik-sziget lesz a kirándulások színtere, hol séta, fesztelen társalgás, ladikázások a legkellemesebben váltakoznak. Vasárnap zene és tánc fűszerezi a mulatságot. Nagy esemény, amikor az egyik Zagyva-szigetet társadalmi összefogással fürdővé alakítják, *„hol az ember szabad óráiban a nap terheit, fáradalmait kipihenheti, nagyobb s mívelt kör társaságában részesülhet, a test lankadt erejét a hideg fürdő használatával új erőre edzheti, hol jó s kedvhozó zenét hallhat"* – így olvassuk a helyi tudósításból. A fürdő kezdetben egy meglehetősen tág uszodából, két tükörfürdőből és egy zuhanyfürdőből áll, s ami a jobb hírű hazai fürdők sorába emeli, az az első Anna-bál, amely különlegesen fényes, mivel nemcsak a táncterem, a szigetre vezető híd és a fák vannak kivilágítva, hanem maga a Zagyva is. Spárgára fűzve halszerűen úszkálnak fölötte a színes lámpionok, s a görögtűz magasan lobog egy hosszú pózna tetején.

Amilyen bőven van beszámoló a Zagyva-parti vidámságokról, olyan kevés a híradás a kaszinókban, olvasókörökben folyó életről. Az 1848. évi Pesti Divatlapban van viszont néhány eldugott sor a jászberényi kávéházról, amelyet éjjel látogat meg a lap tudósítója, amikor is a következő keserű megállapítást teszi: *„Az idő már az éjfélt túlhaladta. A kisebb teremben négy asztalnál hazard kártyajáték mellett rövidítik életüket még ollyanok is, kikre otthon meglehetős számmal ugyan, de azért szívesen*

– hijába – várakoznak. Némelyik asztalnál cabala, némelyiknél bakala..." Aki nappal fordul meg a kávéházban vagy a Jászkürt fogadóban, az a jobbágyi állapot terheit nem érző, kiváltságos helyzetére agresszíven büszke olyan embertípusokkal találkozhat, mint Csatáry Ottó, az Életképek „*utazásírója*" 1846 szeptemberében:

„*Utamban a jászkun szabadság dús fészkét, Jász-Berényt ismét meglátám. – ‚Oh mi boldog és szabad föld lehet ez itt!' – gondolám.*

Falatozás közben egy jász-berényi úr elkezdé előttem lángszavakkal rajzolni az ő boldogságukat és szabadságuk nagyságát; és a regélő nagy szavai mellé olly nagyokat harapott s hörpentett, hogy én ét- és itvágya nagyságából nagy szavai valódiságára következtethetém:

– És uram, a ki máskép hisz, mint mi, állapotunk s boldogságunk felől, azt mi vagy kifüstöljük keblünkből, vagy lánczra téve az őrültek házába záratjuk..."

Már most ami Jászberény népességét illeti, az 1826. évi összeszámlálás szerint 2862 házban 15086 ember él; a keresők közül polgár és mesterember 2181, tisztviselő és „*becsületbeli*" 50. Polgáron mezei gazdálkodó és szőlőművelő értendő, a becsületbeliek az elöljáróság tagjai. A városnak négy orvosa és kilenc bábaasszonya van, a boltos kereskedők száma pedig tizenkettő. A kézművesek között a legtöbb a csizmadia (130) és a szűcs (129),kocsmáros hat, kávés, könyvkötő, képíró és puskamíves egy-egy. A lakosság a Tudományos Gyüjtemény földleirati ismertetése szerint 1838-ra eléri a 18000 lelket, s lényegesen megszaporodik a határozottan városias elem. A kézművesek száma 580-ra nő, a kereskedőké 20 fölé emelkedik, s a 12 vízimalomkerék mellett 20 szárazmalom őrli a gabonát. A nagyarányú juhtenyésztés felvirágoztatja a szűcsipart; a gyapjút és birkabőrt feldolgozó kézművesek, a szűrposztó- és pokrócgyártók száma 1838-ban több mint 210. Viszont kőműves és ács szinte alig van, ami azt mutatja, hogy a nép még mindig maga építi lakóházát.

Mindent összevetve a berényiek a reformkorban a földesuraknak alávetett mezővárosok népénél lényegesen jobb körül-

mények között élnek; 1847-ben már takarékpénztárat létesítenek. Ugyanez évben a gyáripart egy jóhírű posztógyár képviseli – hogy a rabdolgoztató intézetről ne beszéljünk. Mije van még Jászberénynek? Az 1848. évi Pesti Divatlap Vidéki szemle rovatának helyi levelezője válaszol e kérdésre: *„Lottériánk ismét van, de bizony mi dicséretünkre legyen mondva, a puszta szerencsére már mit sem adunk, elég terno az, ha kenyérből eleget ehetünk."* Majd a politikára fordítván a szót, a reformkor levegőjéhez illően, így fejezi be tudósítását: *„Némelyek azt hiszik, hogy az átalakulás eme korszakában független életet élünk, de ezt a város egyik végén lévő bitó meghazudtolja, melly bárha másféle, de mégis csak függésre emlékeztet, ezt is jó volna már valahára elpusztítani."*

Ami a Nagykunságot illeti, Karcag környéke ligetes erdőkkel tarkított vízjárta rétség, amikor IV. Béla az 1240-es években letelepíti a Tiszántúl lakatlan területeire a sátorozó nomád kunokat. Az állattartásra, halászatra, vadászatra kiválóan alkalmas táj lehetővé teszi, hogy a kunok új hazájukban is folytassák ősi életmódjukat. A helységneveikben – így egy ideig a Karcagéban is – gyakran előforduló „szállás" elnevezés kétségtelenül a vándorló pásztorkodás tartós fennmaradására utal. A települések hosszú ideig mozgásban vannak, s a váltakozó téli és nyári szállások csak lassankint szilárdulnak állandó lakhellyé. Így érthető, hogy Karcagról is, mint véglegesen megült helységről csak a XVI. század elején történik először említés. A török időkben többször elpusztul, de mindig újratelepül. A hódoltság után – amikor Kardszagújszállás a neve – magába olvasztja a környékén teljesen elpusztult Bócsa, Asszonyszállás, Hegyesbor, Ködszállás, Orgondaszentmiklós és Magyarszállás községek határterületeit, népessége gyorsan növekszik, s mihamar a Nagykunság legjelentősebb települése lesz. A Tudományos Gyüjtemény 1838. évi tájrajza így határozza meg helyét és jelentőségét: *„Kardszag vagy Kardszag-Újszállás tágas és legnépesebb mezőváros a Nagy Kun Kerületben, fekszik a Tiszából kiszakadó Hortobágy vizéhez nem messze, Debretzenhez 6 mértföldnyire. Három Szentegyházakkal ékesíttetik, mellyek egyi-*

A karcagi toronyőr ökörszarv-tülkével

ke a Római Katholikusoké, a másik a Helvétziai vallást követőké, harmadik a nem egyesült Görögöké. Vagyon itten Pósta Statio."

Az Életképek utazó munkatársa 1844-ben sorra járja a nagykun városokat – amelyek egymástól nagy távolságra épült, kívülről is jólétre mutató, szép fehér házakból állanak –, de nevezetességet egyikben sem talál, kivéve „Kardszagot", ahol egy vörös márvány oszlop áll, József nádornak, a jászok és kunok főbírájának 1805. évi látogatása emlékezetéül. A négyszögű piramis a hatalmas főtérre néz, amelynek legkiemelkedőbb épülete a puritán egyszerűségében is méltóságos tekintetű református templom, bástyaszerű, galériás tornyával. A vasrácsos erkélyről állandó őr figyel a tűzre, s jelzi ökörszarv-tülkével a negyedórákat. A templom mellett áll a városháza; emeleti homlokzatán nyitott folyosó húzódik végig, vasárnaponkint innen teszik közhírré a hatósági hirdetményeket az istentiszteletről kiáramló lakosságnak. A városháza szomszédja az egyemeletes, erkélyes kerületi ház, húsz szobával, bennük intézik a Nagykunság közügyeit. A két igazgatási épület között húzódik hosszan egy hatalmas istálló, gémeskúttal és téglalábakon álló, nyitott színnel, amelyben a város kocsiját, bőrös útihintóját és hat teherhordó szekerét tartják. A kerületi háztól nem messze áll a katolikus templom, előtte hat mozsárágyú sorakozik, ezek a mise kiemelkedő részeinél sorra eldördülnek. *„A nyitva-talált katholikus templomba bemenvén, annak szögleteibe föstött kétfejű sas, az egy pápai, kardináli s egy nemesi címereknek valamelyike helyébe a honi címert szerettem volna látni"* – ennyi megjegyzése van Karcagról 1832 októberében a Társalkodó utazó munkatársának, épp csak hogy említi a nádori obeliszket. Ezt a hivalkodó emlékművet, amelyen latin és magyar felírások magasztalták a császári házat, 1849. május 9-én ledönti a népharag, s a hatalmas márványlapok maradványai évtizedekig a város istállójának lótrágyás udvarán hevernek, noha felső parancs szerint a szétrombolt darabokat „szent ereklyék gyanánt" kellett gondoznia a város lakosságának.

A piacként szolgáló roppant főtér túlsó oldalát városi tulajdonban lévő épületek szegik be. Az egyikben, amely boltíves

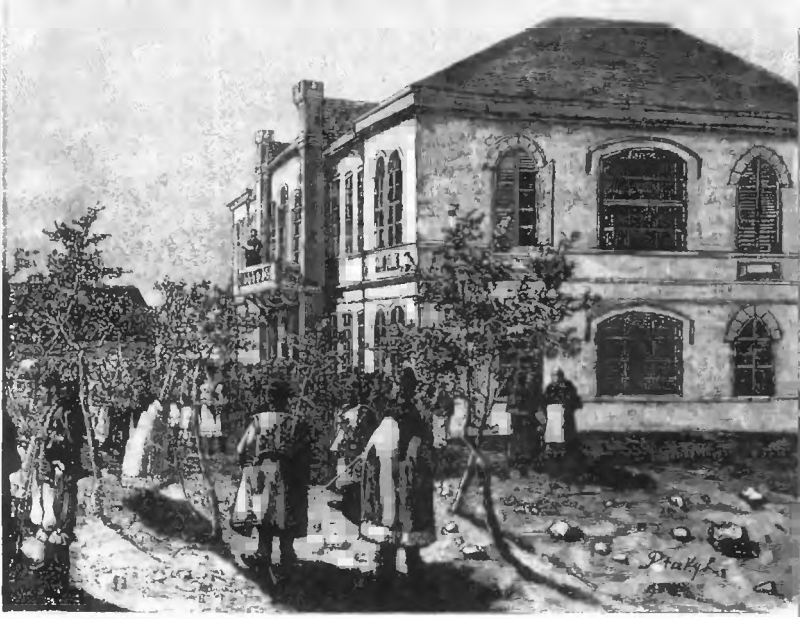

„Publikáció" a karcagi (régi) városháza erkélyéről

folyosóval néz a piacra, mészárszék van, a következőben különböző boltok, a harmadik pedig – szemben a református templommal – a városi nagyvendéglő. Karcag címerállatának, a báránynak a nevét viseli; az udvarán lévő szekérállásban játszanak a vándorszínészek. A Honderü Debrecenbe utazó munkatársának van egy rövidke megjegyzése erről az egyemeletes fogadóról. Elmondja, hogy a kisújszállási kocsmában nem kapott enni, s másnap „*Kardszagon*" hasonlóképpen jár. „*Jó lesz erre felé máskor rakott tarisznyával utazni*" – vonja le a következtetést. A főtér fontos épülete a „kvártélyház", amelyben a város hivatalos vendégei kapnak szállást és ellátást. Előtte fa-

köpönyeg védi az őrséget álló hajdút vagy katonát az időjárás viszontagságaitól.

A nagykun székvárost a főbíró és a jegyző – a nótárius – kormányozza, a lakosság által választott tanácstagokkal együtt. Az elöljáróság polgári és kisebb büntető ügyekben ítélkezik is. A tanácsi jegyzőkönyvek főleg a káromkodók ellen hozott végzéseket örökítik meg. Már egy „Disznó teremtette!", „Beste lelke!" vagy „Eb adta fattya!" szitokért botbüntetés jár, a notórius káromkodót pedig vagy katonának soroztatják be, vagy kicsapják a városból. Az istenkáromlás egyenesen olyan főbenjáró bűnnek számít, hogy a jász-kun kerületi kapitány illetékessége alá esik, akárcsak a betyárkodás, lókötés vagy az emberölés. Győrffy István jegyezte fel a Nagykunsági krónikában, hogy a jó erkölcsök feletti őrködés is az elöljárók feladata. A kikapós lányokat, asszonyokat szemmel tartják, s ha észreveszik, hogy „nő a ház elei", akkor jelentik a bírónak, aki a tanács előtt felszólítja az illetőt, hogy az előzményeket „beszéllje elő". A vallomásokról a nótárius részletes jegyzőkönyvet vesz föl, így aztán sok ilyen eset maradt írva a karcagi levéltárban. Nem egy kész regénytéma.

A városnak az 1800-as évek elején már két orvosa, illetve kirurgusa van, az első gyógyszertár viszont csak 1830-ban létesül. A városi tanács 1821 októberében még azzal utasítja el a patika engedély elnyerése céljából beérkezett kérelmet, hogy az teljesen felesleges intézmény volna, hiszen a tapasztalat szerint a karcagi nép nem veszi be az orvosságot. A határ nagyrészét elborító mocsárság temérdek szúnyogot termel, s ezek a mocsárláz terjesztői. A háromnapos hideglelés általános betegség a városban, népi gyógyszere a törött gyíkpor és a paprikás pálinka. A mocsárláz azonban ritkán végződik halállal; a helybeli seborvosnak és borbély-helyettesének feljegyzése szerint az 1837 és 1846 közötti tíz esztendőben a legtöbben, 319-en skarlátban haltak meg, kelevényben 316-an, víz-kórban 294-en, bél-lobban 284-en, szárazbetegségben 269-en, kor-elgyengülésben 245-en, tüdővészben 174-en, szélütésben 119-en, gyermekágyban 40-en, szerencsétlenség által 29-en. A rákfene 11, erőszakos cselekmény 3, víz-iszony (vagyis a veszettség)

2 esetben volt a halál oka. Ha a „szárazbetegséget" is tudővésznek tekintjuk, akkor a halálokok kozott erosen kiugorva a „morbus hungaricus" vezet. Az erószakos cselekmények kovetkeztében életuket vesztettek emberolés áldozatai, s ez a szám – vagyis a három – egy évtizedre vonatkoztatva nem is tekinthető nagynak. A rendre kulonben egy őrmester, egy káplár és 5 lovas pandúr vigyáz a városban és hatalmas határában.

Karcag lakossága Fényes Elek 1847. évi országleírása szerint 13 897, s a népesség tíz évenkint átlagosan ezer fővel gyarapszik. Legalábbis 1837–1846 kozott 4972 szuletésre 3876 halálozás esett. A 65 000 holdnyi határból még a század kozepén is mindossze 15 000 hold a szántó, a tobbi rét, legelő, nádas vagy mocsár; ebből kovetkezik, hogy a lakosság fő jovedelemforrása a szabadtartású, úgynevezett „rideg" marha- és sertéstenyésztés, de országos hírű a karcagi gorogdinnye is. A tanyarendszer kialakulása mindjárt a visszaváltás, a „redempció" után megkezdődik; az állattartás szegődmányes pásztorok dolga, a parasztpolgárok elsősorban foldmíveléssel foglalkoznak A Tudományos Gyujtemény szerint *„foldje ezen varosnak gazdagon termő, és 3 szakaszokra osztatott, egyik a szállás vagy tanya fold, a mas kettő pedig váltakoztatva ugaroltatik, laposain nádat is kaszálnak, kerti borok s gyumoltsok is elég terem, de fájok nintsen."*

Az iparűzés kismérvű; a városnak mindossze 150–160 kézműves van, ebből csizmadia 52, szűcs 35, kovács 21, molnár 15, fazekas hét Karcag kulonben módos város, miként a tobbi nagykun település is. Az Életképek 1844. évi 16. számában közolt Utazási emléklapok című cikk Csatáry jelzésű szerzője egyenesen sértő módon hangsúlyozza ezt: *„A kunoknak"* – írja – *„anyagi jólétre nézve nincs panaszuk (akármerre fordultam, túrósrétessel akartak tomni) A Kunsag aldott határából azon tapasztalással vettem búcsút, hogy itt minél feketébb a fold, annál fehérebb a kenyer; és itt a lakosok még csupán kenyérrel élnek. . A kun ember hajfejével valósággal csak enni szuletett légyen."* Meg is kapja a választ Csatáry a folyóirat ugyanez évi 21. számában közzétett cáfolatból: *„Lampassal sem fog talalni embert, ki irni és olvasni ne tudna"* – vág vissza a kun levélíró. –

„Ha bizonyításra szoríttatom, újjal mutathatnék gulyást is, ki aligha több könyvet nem olvasott, mint a fővárosi arszlánsereg fele."

A cáfolat írójának tökéletesen igaza van: Karcag parasztpolgársága sokat és szívesen áldoz az elemi szintet meghaladó, középfokú oktatás kifejlesztéséért. A református templom mellett 1819-ben megépíti azt a nagy befogadóképességű, árkádos emeleti tornácú iskolát, amelyben a négy elemi osztály mellett *„gymnasialis tudományok is taníttatnak"*. A debreceni kálvinista kollégium filiáléjaként már a XVII. század végén működő *„deákos iskola"* figyelemre méltó művelődési szerepet tölt be a Nagykunságban. Ennek az iskolának 1823-ban 80 magyar nyelven tanuló növendéke van, a latin tagozatnak pedig 15 *„syntaxista"*, kilenc *„declinista"*, öt *„conjugista"* és négy *„deák"* hallgatójáról tudunk ugyanebből az évből. A partikuláris iskola – amely az anyakollégium része – tanítóit, a rektorokat, azok közül a kollégiumi tógás diákok közül választja, akiket a debreceni főiskola professzori testülete erre a tisztségre javasol. Sajnos, a debreceni tógátus diákok csak átmeneti állásnak tekintik karcagi tisztségüket, ezért az iskola nevelői állandóan cserélődnek. A múlt század derekán a karcagi református egyház iskolájában kilenc tanító által 903 növendék részesül elemi és felsőbb oktatásban. Egy negyedszázad alatt tehát megtízszereződik a növendékek száma, s 1856-ban az intézet beindíthatja majd első algimnáziumi osztályát.

Csak a társasélet nem tud sehogy sem kibontakozni. A Bárány fogadóban legfeljebb kuglizni és biliárdozni lehet, olvasótársaság létrehozása azonban többszöri kezdeményezés ellenére is csak lassan halad. A Honderü végre 1844 tavaszán ezeket jelentheti Karcagról: *„A már régóta tervezett casino egylet ‚Kör' cím alatt úgy látszik csakugyan alakulni akar. Ideje is volna már egyszer, illy egyhangú népes kun városban – hol a földmívelésen kivül semmi élvezet nincs, melly szorosabban fűzné egybe a kedélyeket – egy oly Kör létrehozatala, mellynek czélja művelődés és egyesülés leend."* A társaskör végre 1846-ban alakul meg, hogy *„világítótornya legyen a városnak"* – miként a Regélő a kaszinók szerepét meghatározza.

A hármas szabadalmas kerulet kozul a Kiskunság sínylı meg legjobban a torok megszállást A XVIII–XIX. században Kecskemét és Félegyháza kozott tızenkılenc romtemplom jelzi az elpusztult községek nyomát A kerulet fohelye, a nádastavak kozt megbúvó Halas népe is szétfutott, s noha az oszmán kıtakarodása után a lakosság egy része lassanként visszaszivárgott, a rossz kozlekedési helyzetű település elmarad a fejlódésben, s ezért 1754-ben kénytelen a keruleti székhely rangot a népesebb és kozpontibb fekvésű Félegyházának átengedni 1844-ben osszesen 17627-en laknak e szabadalmas mezőváros 1477 házában, amelyek Szerelemhegyi Tivadar helytörténeti rajza szerint *„a tehetosebbeknel kó- és vályogbol, a koznépnel ellenben sarbol, agyagbol épultek, minden rendszer nélkul A vagyonosabbak a templom kore sorakoztak, a szegényebbek elszórtan a város mocsáros teruletét kerulgetve, egyes magasabb homokdombokra épitkeztek A lakóhazak keves kivetellel egész hosszaságukban az udvarra neznek, keskeny véggel az utcara, melyre csak egy vagy ket ablak szolgal"* A házak 90 százaléka még a század utolsó évtizedeiben is náddal van fedve

A falusias parasztházak kozul csak a katolikus templom, a keruleti ház és a négy osztályú algimnázium emelkedik ki Az egy tornyú, barokk templomot 1744-ben kezdik el épiteni, alig két évvel azután, hogy a torok alatt elpusztult Félegyházát 219 jász család betelepítésével újból életre keltik A keruleti ház – a kiskun kapitányság – egyemeletes, copf stílű épulet, udvari szárnya a városi borton, amelyben egy ideig Rózsa Sándor is raboskodik. A főtéren álló, klasszicista stílű, oromzatos Hattyúház fogadó és mészárszék egyben; 1822 és 1830 kozott Petőfi édesapja, Petrovics István bérli A Félegyházán athaladó Pest–Szeged–Temesvár országút két oldalán – a kozpontban térré szélesuló főutcán – sorakoznak a módosabb parasztpolgárok lakóházai; itt van postaállomás, az emeletes városháza és egy sajátos „árucsarnok". A belso kereskedelem kifejlesztése érdekében emelteti az elöljáróság ezt az ot bolthelyiségből álló, hosszú, nádtetős épuletet; orményeknek adja használatba, ingyen lakást is biztositva nekik, csak hogy letelepedjenek. Az uzletsor elótt végighúzódó tornácon az apróbb árusok kapnak

helyet; így valami sajátos alföldi bazárféle alakul ki, hogy árucikkekkel lássa el a lakosságot. A főtéren különben a 40-es években éjjelente már pislog néhány kőolajlámpa, az utcák elnevezésére azonban majd csak a forradalmat követő Bach-korszakban kerül sor.

Félegyháza lakossága tanyás gazdálkodást folytat, sok állatot nevel, a homokon levő kertekben pedig szőlőt és a legkülönfélébb nemes gyümölcsöket termeszti. A kézműipar jó darabig csupán a helyi fogyasztás kielégítésére szorítkozik. Elsőnek a takácsok céhe alakul meg, a város vizes határában termelt kender és len feldolgozására, még az 1700-as évek második felében, s 1844-ben már 78 takácsmester dolgozik Félegyházán. Náluk többen csak a molnárok vannak, a temérdek szárazmalom és szélmalom üzemben tartói. A csizmadiák, szűcsök, szűrszabók is korán nyernek céhbeli szabadalmat. 1845-ben 421 iparosa van Kis-Kun-Félegyházának, ezenkívül 33 kocsmárosa és két vendéglőse. A pesti Nemzeti Kaszinó példájára a vidéki városok közül az egyik elsőként Félegyházán alakul „társalgó egylet", amely a helytörténész szavaival *„hatalmas közvetitője lőn a társasélet szépítésének."*

A kaszinón kívül a népkör és az Epreskert néven ismert nyári mulatóhely gondoskodik a lakosság szórakoztatásáról. Az élet olyan igénytelenül pereg, hogy Félegyháza nem is igen szerepel a pesti lapok vidéki tudósításaiban, legfeljebb egy-egy kunsági betyár – *„mások javaira ásítozó, ragadozó istentelen ember"* – gaztetteiről olvashatunk. Az egyik ilyen haramia 1810-ben odáig merészkedik, hogy Félegyházán golyóbissal belő a kerületi fiskális meg a főbíró hivatali szobájába. A nádor nyomban elrendeli a statáriumot, amelynek hirdetményét minden középületen és kocsmában kifüggesztik. A rögtönítélő törvényszék elé elsőnek egy Macska István nevű szökött katona kerül, aki fegyverrel végrehajtott erőszakos cselekményen *„rajta kapattatván, jure statario Félegyházán 24 óra alatt kihallgattatott, megszententiáztatott és felakasztatott."* Békésebb tárgyú az a hirdetésszerű közlemény, amelyben a század közepe táján már 18000 lakosú Félegyháza felszólítást intéz az órásokhoz, üvegesekhez, esztergályosokhoz s egyéb iparosokhoz, hogy teleped-

jenek meg a városban, ahol nagy szükség van különféle kézművesekre. *„Reméljük,"* – hangzik a felhívás – *„hogy ezen állomásokat nem hagyják iparos hazánkfiai az óperenczia túlsó oldaláról vándorolt jövevényeknek martalékul, mert legjobban megélhetnek együtt ollyan emberek, kik megértik egymás szavát."*

A hét mezővárosból, tizennyolc faluból és ötvennyolc pusztából álló hármas kerület sajátos szervezete a szabadságharc leverését követő Bach-korszakban nem működik, a közigazgatás tisztikara a cs. kir. főkapitány kormányzása alatt álló kapitányokból tevődik össze. 1876-ban aztán végképp megszűnik a jászkun kiváltságos terület; településeit Heves, Pest és Csongrád megyékbe kebelezik be. Ekkor jön létre a kunoktól és jászoktól jó ideig „muszáj vármegyének" csúfolt Jász–Nagykun–Szolnok megye, amelynek székvárosa, Szolnok, mind Jászberénynél, mind Karcagnál jelentéktelenebb, fejletlenebb és kisebb lélekszámú. Akkora az ellenszenv az új megyeszékhely iránt, hogy amikor oda helyezik át a jászberényi és a karcagi törvényszéket is, a belügyminiszter rendeletben tiltja el a szolnokiakat minden örömünnepségtől, nehogy még jobban elkeserítsék az önálló törvényhatóságuktól megfosztott jászokat és kunokat.

DEBRECEN

A Nagykunság székvárosától, Karcagról ősi földút vezet a Hortobágy felé; a szolnok–debreceni postaút, amely úgy készült, hogy sárt hánytak sárra. A Tiszántúl legmocsarasabb részén kanyarog végig ez a félelmetes töltés, amelyről rémségeket mesélnek az utazók; majd mindig megfeneklik rajta a Debrecen felé dülöngélő delizsánsz, nyolc-tíz ökör tudja csak keresztülvonszolni a feneketlen sáron. Rengeteg nádtenger hullámzik itt a múlt század elején; a töltés két oldalán vízjárta kövér réten legelnek a szilaj gulyák, s a pödrött szarvú rackajuh nyájai; kerek, kontyos nádkunyhókban élnek köztük a szilajpásztorok. Ezt a vadon vízivilágot látja maga előtt Csokonai, amikor 1800 nyarán a Dunántúlról hazafelé gyalogol Debrecenbe, hogy édesanyja Darabos utcai, nádfedeles kis házában megtalálja végső menedékét. Áthalad a Hortobágyon, s a gyepes puszta és a hajdúsági löszhát határán álló, kőlábas, tornácos Látókép csárdánál feltűnik előtte a szélesen szétterülő Debrecen háztengere, közepében öt toronnyal.

A Hatvan utcai kapun lép be a városba, ugyanazon, amin majd 1847 májusában Petőfi, aki akkor már a régi református temetőben, öntöttvas gúla alatt találja nagy költőelődjét: „*Este felé értünk Debrecenbe*" – írja úti levelében. – „*A temető mellett jöttünk el, hol Csokonai pihen. Hamuszín fátyolként lebegett az alkonyat köde a költő vasszobrán; szemeim oda tapadtak, és mélyen gondolkoztam arról, ha majd más utazó fog így gondolkozni az én sírom mellett!*" Csokonai csontjai fölé halála után harminc esztendővel helyezik el a turjaremetei vashámorban készült obeliszket, rajta a költő három sorával: „...*a Musák-*

nak szózatja / A sírt is megrázkódtatja / S életet fuvall belé..." A Debrecenbe érkezők – különösen ha tollforgatók – mind megállnak a fekete vaspiramis előtt. „*Szegény magyar költő! Kietlen vala életed, kietlen a sírod is*" – háborog az elhanyagolt, gazzal, gyommal körülnőtt obeliszk láttán 1844-ben az Életképek utazó munkatársa. Vándor Pál, a Pesti Divatlap cikkírója 1845. október 27-én a Fehér Lóban alszik, s alig várja a virradatot, hogy a „szent város" fölött szemlét tartson, de előbb reggeli imáját Csokonai sírján mondja el. A Honderü levelezőjének az útja is a Hatvan utai temető mellett vezet el 1846-ban: „*Ott áll a költő oszlopa ezrek sírhantja fölött, mellyek, mintha tisztelnék a nagy szellem pormaradványait, nagy szerénységben alant feküsznek, míg ő emlékben, tisztán és magasan ragyog, mint égnek csillaga!*" Ugyancsak 1846-ban jár Debrecenben a Pesti Divatlap Jövevény jelzésű munkatársa, s neki is első dolga, hogy Vitéz Mihály sírja iránt tudakozódjék. Megállít az utcán egy gubás polgárt, s ekképp jegyzi le a vele folytatott párbeszédet: „*Micsoda hivatalban van kend, földi? – » Én-e uram?« Igen. – » Sertéspásztor vagyok.« Nem tudja kend, merre van itt Csokonay emléke? – » Talán az építáfiuma, uram?« Igen. – » Hát csak menjen az úr a berrenna felé – a! Meglátja azt ezer közül is, mert magos, mint a toron.« – Igen, de mi az a berrenna? – » Hát még azt sem tudja az úr? – kerítés.« Úgy! ugy-e derék ember volt az a Csokonay? – » Nem volt az ember uram – hanem poéta«*"

A berrenna, vagy kerítés, az a széles árok, és karókkal gyámolított magas töltés, amely a várost körülveszi. Nagyjából a mai Nap, Kígyó, Eötvös, Borz, Külső-vásártér és Erzsébet utca vonalában halad körívben. Nyolc kapu vezet be rajta: a Hatvan, a Német (Széchenyi), a Csapó, a Péterfia, a Miklós (Dimitrov) és a Várad, felső szakaszán Piac utca végén. A gyalogos emberek részére egyes mellékutcákból is van ki- s bejárás, az úgynevezett kisajtókon át. Petőfi 1847-ben a Hatvan utcai kapun át nem ugyanabba a városba lép be, mint félszázaddal korábban Csokonai. Az 1802. évi nagy tűz elhamvasztotta a XVIII. századbeli várost. Megégett az Árpád-kori Szent András-templom helyére és anyagából 1628-ban épített öreg templom, kősisakos tornyá-

val és a cinterem nyugati sarkához különállóan ragasztott, vakolatlan téglából lévő, piramis fedelű Veres-torony, amelyben I. Rákóczi György ajándéka, a 35 métermázsa súlyú nagyharang volt. A tűz martaléka lett a református kollégium hatalmas négyszöget bezáró, egyemeletes épületének a fő szárnya, a bejárati köríves kapubolttal és a fölötte lévő iskolatoronnyal, amelyben az órákat jelző két csengettyű közül a harangnak is beillő nagyobbikat az éjjel-nappal vigyázó diákőr tűzveszedelemkor megkongatta. Elhamvadt minden papi, kántori és professzori lak, s a város nagyobbrészt sárral tapasztott sövényfalú, nádfödeles lakóháza közül 1500 porig égett. Köztük volt Csokonai háza és kertje is: *„Most üszög és hamu között fekszik az az együgyű, de nékem tág és gazdag hajlék,"* – írja a költő egyik levelében – *„amelybe kívántam a világ lármája elől magamat nemzetem és Musáim szolgálatjára elvonni... Éppen a rózsák nyiltak, mikor kertecskémen, az én kis Sanssoucimon a lobogó lángok keresztül rohantak: szívfacsarodva kellett szemlélnem, mikor Tusculanumom, hol legérzékenyebb gondolataim teremtődtek, a láng között ropogott..."*

Milyen volt az a város, amelynek központi része – a Piac, a Hatvan utca, a Péterfia és a Csapó utca – 1802-ben elhamvadt? Ezt a régi Debrecent sokszor leírják hazai és külföldi látogatói, de nem sok szépet tudnak róla mondani. Vályi András 1796-ban kiadott országrajza szerint *„régibb épületei alatsonyak, a Magyaroknak bévett szokásaikhoz képest, az ujjabbak pedig a Németeknek példájuk szerint egy emeletre épültek, többnyire égetett téglákból készülve."* Nevezetes épületként a szentegyházakon és az iskolákon kívül egyedül a városházát és az ispotályt említi, mely utóbbi a Várad utcai kapun kívül eső külvárosban részint kórház, részben az árvák és elesett öregek otthona. Ugyancsak a XVIII. század legvégéről, 1793-ból való az angol Robert Townson debreceni városképe: *„Sövény veszi körül, a kapukat pedig tüske és szederbokor borítja. A házak csekély kivétellel földszintesek, náddal födöttek és tűzfallal fordulnak az utcára, ahol kövezetnek híre-hamva sincs, csupán a legforgalmasabbokon vannak lerakva gerendák, a gyalogjárók részére... A lakosság túlnyomó része református. E vallásfelekezetnek itt*

van legnagyobb kollégiuma. Az iskolaépület szabálytalan, ódon és roskatag, nagyon hasonlít a mi szegényházainkhoz. A városon kívül szőlőskertek is vannak, de nagyon silány bort teremnek. A lakosoknak körülbelül negyedmérföldnyire kell menniök ivóvízért, követ pedig Tokajról vagy Nagyváradról szállítanak ide." A nemesebb építőanyagok hiánya miatt még a tehetősebb polgárok is legfeljebb helyben égetett téglából emeltetnek meglehetősen dísztelen, nehéz bolthajtásos lakóépületeket. A nagytelkes polgárházakat rengeteg kertségek ölelik körül, azokon túl nyugatra a Hortobágy pusztája, keletre pedig a Nyírség homokvidéke terül el. A XIX. század legelején Debrecen külső képe egyáltalán nem jelzi városi mivoltát.

Ez a csupa alacsony, félig földbe süllyesztett, nádtetős házakból álló, falusias kinézésű, nagy pusztai település mégis a magyarság egyik legrégibb városa. A XIII. században lesz azzá, négy falu összeolvadásából, Nagy Lajos mezővárosi jogokkal és kiváltságokkal is felruházza. Mihamar kereskedelmi góccponttá fejlődik, a reformációval pedig művelődési centrummá lesz, *„Magyarország és Erdély világító lámpásává"* – ahogy a város kulturális szerepkörét Méliusz Juhász Péter megfogalmazta. A XV. század kereskedelmi hálózatában Lengyelországtól a török birodalomig, Oroszországtól Itáliáig Debrecen köti össze Európa főbb piacait. Kalmárai, kézművesei a XVI–XVII. században Danckáig (Gdańsk), Prágáig, Péterváig, Isztambulig hordják portékáikat; tőzsérei ezrével hajtják a Hortobágyon nevelődött szürke magyar szarvasmarhát egészen a messzi Hamburgig. A tizenöt napos debreceni sokadalmakra Közép-Európa minden részéből áramlik a vásáros nép, s országok árucseréjét bonyolítják le a Piac utcán és a kapukon kívüli vásártereken. Kőfalak sohasem kerítették a várost, szabadon állt a pusztaságban. A török hódoltság, az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország hármas határán nem tornyok és bástyák védték, hanem e városi republika elöljáróinak bölcsessége, furfangja, ügyes alkalmazkodása, gazdag ajándékozásokkal érvelő politikája. Ötven falu tűnt el nyomtalanul körülötte, de a legfeljebb földhányásokkal, tüskés gallyakkal és vályog őrtornyokkal övezett Debrecen mindvégig megmaradt, ha időnkint

fölprédálta, lángra lobbantotta is a tatár, a török meg a rác. Állott keményen, s még oltalmat is adott a sövénybástyái közé menekült földönfutóknak, hontalanoknak, szökött jobbágyoknak. Így élte végig az egymást követő századokat; polgárainak szabadsága jelentette legfőbb erősségét, védőbástyáját.

Az 1802. évi nagy tűz sem töri meg a város erejét, pedig mindössze három értékesebb épülete marad sértetlenül. A barokk hagymasisakú kistemplom, amelyet még az 1720-as években alapoztak tölgyfa cölöpökre a Piac utca ingoványos talaján, valamint két polgárház. Az egyik a Német utcában lévő, árkádos folyosójú Diószegi-ház, amely a XVII. század második feléből való, s a korabeli patrícius lakóépületek jellegzetes típusa. Hogy régi kalmárház, azt az áruk védelmére szolgáló boltozatos pincéi bizonyítják; beosztása viszont sajátosan alföldi, az ámbitusról szabadtűzhelyes konyhába van a bejárás, belőle nyílnak kétfelé a lakószobák. Diószegi Sámuel főbíró vendégeként ebben az öreg házban száll meg 1714-ben a török hadszíntérről rangrejtve hazafelé lovagoló XII. Károly svéd király. Szállásadója a város első postamestere, házában működik a XVIII. század elején a debreceni postahivatal; udvara lóváltó állomás, nagy szekérszínnel. A XVII. századból megmaradt másik lakóház a Piacon áll; udvari folyosója ennek is árkádos, emeletet a XVIII. század első felében húznak az egyszerűség és célszerűség jegyében fogant, L alakú épületre. Az 1802. évi tűzvész következményeként Debrecenre az jellemző, hogy csak a XIX. század első felében kezd városiasodni. Ez abból is folyik, hogy sem főrangúak, sem dúsgazdag egyházfejedelmek nem lakják, még egyszerű nemesember is csak úgy telepedhet le földsáncai között, ha aláveti magát a magisztrátus joghatóságának – ezért nem éli át Debrecen a dunántúli városok XVIII. századi barokk építőkorszakát. Az 1800-as évek első negyedében, már csak a jellegzetes helyi puritanizmus hatására is, a klasszicizmus alakítja ki a város arculatát. E stílus legkorábbi és legjellegzetesebb magyarországi alkotása a monumentális térhatású, komoly egyszerűségével lenyűgöző Nagytemplom. Igen szerencsés összhangban van vele a mögötte lévő új kollégium; a két klasszicista épület a városkép legjellegzetesebb alkotó-

eleme. Hatásukra alakul ki Debrecenben a reformkorban az építészeti klasszicizmus jellegzetes helyi változata. Földszintes és egyemeletes lakóházak egész sora hordozza már az 1820-as években is ennek a szinte népivé alakult történelmi stílusnak a jegyeit; a külsőbb részeken – de még a földsáncokon belül – pedig a nagyságukkal hivalkodó cívisházak boltozatos, sötét kapualjai és magas kőfallal elzárt téres udvarai formálnak sajátos utcaképeket.

A klasszicizmusnak a magánépítkezésekre ható formaalakítása a Harmincados közben (a mai Batthyány utcában) mutatkozik meg a legegységesebben, ahol egymást követik a félig paraszti, félig polgári, úgynevezett cívisházak; egyszerű homlokzatok, szerény díszítésű ablakkeretek, hatalmas kapuzatok, árkádos udvari folyosók jellemzik őket. A nagy tűzvésztől lehet számítani egyébként a tervszerű városrendezés kezdetét, elkészül az első építési szabályzat, igyekeznek a zsúfoltságot fellazítani, az utcákat kiegyenesíteni, a szűk sikátorokat megszüntetni, vályog helyett a tégla használatát megkövetelni. Nagyszebenből szakértő mestereket hozat az elöljáróság a „cserépvető intézet" megalapozása céljából. Szaporodik a jó műszaki tudású építőmesterek száma, közülük a legképzettebb kétségkívül Povolny Ferenc; nevéhez fűződik több szép klasszicista polgárház megtervezésén kívül a Városháza, a nagyerdei Vigadó és a Szent Anna utcai katolikus templom homlokzatának, s copf sisakos két tornyának a megépítése 1823 és 1834 között. Ez a nagy technikai tudású és kitűnő művészi érzékű építőmester kegyetlen gyilkosság áldozata lesz 1847 decemberében. Az esetről így tudósít az Életképek helyi levelezője 1848. január 3-i keltezéssel: *„A lehanyatlott év nálunk iszonyatos tettel végződött! Pavolni Ferencz, az itteni építőmesterek között a legügyesebb tervező, saját házában, mellynek egy részét csapszékül használta, magánosan lakott inasával. Egyik estén hét óra tájban kopogtat az inas, hogy nyitná ki ura az ajtót, mellyet ez gondosan be szokott vált zárni; mert, úgy mond, ajándékot hoznak. Midőn erre az ajtó megnyílt, két gazember, az inas czinkosai, tetteték, mintha lepedőben valamit vinnének, s midőn az építőmesterhez közel jöttek, megragadták, száját betömték, s kínos küzdelem*

után, kendővel megfojták, aztán pénzét a megöltnek kikeresvén, magok között az inassal együtt feloszták. A megölt tegnap temettetett el nagy sokaság jelenlétében."

A század elejének Debrecenjét igen különbözőképpen értékelik látogatói, leírói. Abban megegyeznek, hogy Pest után az ország legnépesebb városa, a „zsíros magyarság" székhelye, az Alföld fővárosa. Francois-Sulpice Beudant 1818-ban Magyarország egyik legfontosabb városaként említi, különös tekintettel főiskolájára és arra, hogy kerületi táblai székhely. Éppen eső után érkezik, rettentő nagy a sár, az utcák egyik oldaláról a másikra csak nagy kerülővel lehet átmenni. *„Könnyen felfoghatjuk,"* – írja a magyarországi utazásáról Párizsban 1822-ben megjelent négykötetes könyvében – *„hogy a csupa földszintes ház, amely a széles utcákat szegélyezi, olyan utcákat, amelyeknek a közepe csupa sár, nem ad tetszetős jelleget a városnak, úgyhogy teljesen valami faluhoz hasonlít, és attól csak az különbözteti meg, hogy igen nagy területen fekszik."* Az 1837. évi Társalkodó a Debrecen állapotjának rövid rajza című folytatásos, hosszú cikke a roppant térségen fekvő várost még mindig ugyanolyannak látja, mint tizenkilenc évvel korábban Beudant, noha az 1820-as évektől kezdődően már egyre-másra épülnek a Piac utcán az emeletes házak: *„Midőn Debreczent, mint Magyarország második városát halljuk említtetni, azt képzeljük, hogy ez, ha mingyárt nem is valamelly szép, de legalább csinos város; ezen képzeletünk azonban elenyészik, ha azt saját szemünkkel látjukmeg."* A házak – egy két- és egy háromemeletest kivéve – mind földszintesek vagy egyemeletesek. A város belsejében téglából vannak, s fedelük cserépzsindely, a külső részeken inkább vályogból rakottak, de szintén cseréptetővel.

A Tudományos Gyüjteményben 1836-ben Honi részleges rajzolatok címen útiképeket festő Vári Szabó Sámuel úgy látja, hogy Debrecen utcái szemlátomást csinosodnak, pallérozódnak, *„az épületek felebb vitetnek, a tserép zsindely igen veres, s az új épületek ezután mind ezzel fedetnek"*. A szerző egyébként *„nagy térségű kövér mező földön"* lévő *„magyar Athene"*-nek nevezi Debrecent; méreteit az 1842. évi Regélő így érzékelteti: *„Nagy vagy te. Lovas legény három órában kerüli meg*

egyszer fekvésed helyét, sebesen nyargalva." Vándor Pál, miután 1845 októberében az egész várost bekalandozza, a Pesti Divatlap hasábjain ilyen összképet rajzol róla: *„Barátom, ne hidd, hogy Debrecen egy roppant falu volna. Szerintem Debrecen sok falu-, számos mező- s egy királyi városból rakásra halmozott kis ország. » Oázis » a puszták végtelen tengerén, melynek egyszerű, de életgazdag népe állhatatosan küzdött mindig, s küzd mostanig eredeti szüzessége- s időszentelt sajátságaért, büszke önérzettel mosolyog a zsarnok divat bűnös incselkedéseire."* A néhány roppant középület, a tágas piac, a széles, hosszú utcák, a füvészkert, a cserépzsindely, az utcatéglázás meg a sok egyforma nép *„édesen-meglepő"* hatással van az útilevél írójának *„szomjas lelkére"*.

Ami a széles, hosszú utcákat illeti, a Társalkodó városismertetése szerint Debrecen utcái ugyan szélesek és tágasak, de négyet kivéve mind girbegörbe. Ezt azzal magyarázza a szerző, hogy az építő gazdáknak szinte kedvük telik abban, ha házuk párkányát vagy homlokfalát egy-két lábbal kijjebb vagy beljebb, alább vagy fölébb rakathatják, mint szomszédjuk rakatta. Mivel a város részben futóhomokon, részben tapadó agyagon fekszik, a csak közepesen terhelt szekér is tengelyig süllyed benne mind száraz, mind nedves időben. *„Egynémely idegen utas, ki elég vakmerő volt hozzánk jönni, lovastul megfördik a sártengerben"* – olvassuk a Honderü levelezőjének a jelentését 1846-ból. Gustav de la Tour, aki 1843-ig az Alföldön állomásozik osztrák katonai szolgálatban, hazatérve Franciaországba könyvet ír magyarországi tapasztalatairól. Ebben Debrecent büszke, szabad városként említi, egyúttal azonban sárfészeknek minősíti, ahol az utcákon a fogatok és szekerek csak nagy kínnal tudnak haladni, s télvíz idején megrekednek bennük. A Regélő Óda Debrecenhez című, 1842-ből való cikkének szerzője, miután üdvözli az ország második városát, ekképp fakad ki: *„Ha eső idején a sarat kihordanák utczáidról, a várost is elhordanák egyuttal, mert a kettő – egy."* Hogy a szemét és tisztátalanság a városból kitakaríttassék, némely utcákon csatornák vannak húzva, de a legszebb utcák teljes szélességében szabadon folyik a szennyvíz. Amikor a Pesti Divatlap munkatársa ezt látja, szó-

ba elegyedik az egyik járókelővel, s a következő párbeszédet jegyzi le: *„Micsoda posványság ez itt az utcza közepén, hallja kigyelmed? – » Ez uram, kövesse meg magát, nem posványság, hanem kanáli.« – Hisz kanálinak nagyon széles? – » Éppen az utczához való az.«"*

A gyalogosok közlekedésének segítésére a főbb utcákon a házak mellé fapallók vannak lerakva, amelyek az utcakereszteződéseknél hidak módjára az úttesten is átvezetnek. Az 1845. évi Életképekben Kaján Ábel részletesen leírja a debreceni gyalogjárdát, vagyis a pallót. Három egymás mellé illesztett deszkából áll, amelyek a földben keresztben fekvő hasábokhoz vannak nagy szegekkel hozzáerősítve. Mintha üres hordó dongáin sétálna az ember. Az idegen, aki először ül egy utcára néző szobában, azt hiszi, hogy kopogtatnak az ablaktáblákon, valahányszor a ház előtt elhalad valaki. A palló sáros időben sikamlós, lecsúszik róla az ember, s még szerencsés, ha csak letenyerel, s arcát nem veri bele a sárba. A pallónak az úttest – vagyis a sártenger – felőli oldalán úgynevezett fabakterek, földbevert fadúcok sorakoznak, ezek választják el a járdát a szekérúttól. A pallón gyalogemberen kívül nem volna szabad másnak járni, de a dzsidás tiszteket a fabakterek bizony nem akadályozzák, hogy a pallón táncoltassák lovukat.

Az Életképek útirajzolója figyelmezteti a Debrecent meglátogató idegent, hogy bot nélkül az utcákon ne járjon, mivel a városban kevés a rendőr, ezért a lakosok házuk védelmére *„négylábú policokat"*, azazhogy kutyákat tartanak; a járókelőknek minden percben rettegniök kell, hogy mikor és merről ragad a sarkukba valamelyik. A kutyák száma Debrecenben igen nagy, és majd minden ház kapuja alján sajátszerű lyuk van vágva, ezen járnak ki s be a nagy fehér komondorok. De más állatai is vannak az utcáknak, udvaroknak. A mezőről ősszel beszoruló varjúsereg vésztjósló károgással repked a házak tetején, vagy ül meg a kutak égbe kiálló végén. *„Télben a farkas bejár a pusztáról és kihallgatja a juhok bégetését s a gyermekek sírását"* – olvassuk a Regélő „ódájában". – *„A róka pedig melegszik a boglyakemencénél a kertben, hol imént kenyeret sütöttek."* Fejlődést azonban tapasztal a jobb szemű „újdon-

dász." *„Hogy a város haladjon, az utczákat mindenféle szeméttel szorgalmasan töltögetik felfelé, s ezért a házak lassankint lefelé nőnek"* – jelenti 1844-ben az Életképek; a Honderü 1845-ben az utcai lámpák szaporításáról számol be, s ugyanez évben a Pesti Divatlap arról tudósít, hogy két nagyobb utcában élire rakott téglákból járda épült. Ide kívánkozik a Pesti Divatlap levelezőjének egy másik, 1845 augusztus 15-ről keltezett jelentése: *„A mult hetekben városunk szegletházaira az utczanevek egyedül magyar nyelven jegyeztettek fel. E rendezés után a házszámok irattak fel. Szóval a csinosbulás nálunk napirenden van."*

Debrecen főtengelye a déli, Váradi-kaputól északra tartó Várad utca, amely belső szakaszán a Piac utca nevet veszi föl. Széles, tágas, egyenes, és benne van a legtöbb emeletes épület; igaz, hogy *„régi korhadt házakkal"* vegyesen – miként a Társalkodó 1837. évi rajzolata megfogalmazza. Ekkor már életben van az a magisztrátusi rendelkezés, hogy ebben a főutcában új házat csak emeletesre szabad építeni, s az intézkedés hatására az 1820–30-as években több szép klasszicista homlokzatú egyemeletes polgárházzal gazdagodik. Méltán állapítja meg 1839-ben az Athenaeum levelezője, hogy *„a nagy piacz utczáján az emeletes házak földszintiek által csak igen ritkán vannak megszaggatva"*. Kiemelkedik közülük *„Bek Pálné asszonyság négyszögű derék emeletes háza"*, amely 1835-ben készül el, s mindjárt társadalmi szerepet kap, otthont ad az 1833-ban alakult kaszinói egyesületnek. *„Itt tartja eléggé csinos szállását az egyik casinó, mellyet frakkosnak mondanak, ellentétben a polgárival, melyet gubásnak neveznek, s mely a »fejér ló«-ban ütött tanyát"* – így tudjuk az Életképekből. Egyébként a Fehér Ló cégérű fogadó is a Piac utcán működik 1688 óta, földszintes épülete a Szent Anna utca betorkollásához közel, a mai „régi megyeház" helyén áll. Amikor Kazinczy 1824-ben Debrecenben jár, még épülőben van *„mélt. Téglási Bek Pál cs. k. kamarás és consil. úrnak nagy stilu palotája, mely Debreczennek kérdésen kivül első épületje lesz. Egyik szeglete már kész"* – írja útirajzában, ugyanakkor bírálja a városfejlesztők ízlését: *„Sok épületje Debrecennek izléstelenséget kiált, még ha czifra is, nagy részint épen az*

A debreceni régi városháza az 1840. évi bontás idején, előtte a Piac utcán végighúzódó Nagy híd

által, hogy czifra. Kevés érti itt, mint másutt, hogy a czifra rútít és nem szépít..."

A Piac utca közepe táján áll a református ó-templom – a kistemplom –, amelynek bádogfedelű tornyát idomtalannak minősíti a korabeli leírás. A kistemplom előtt van a város egyetlen ásott ártézi kútja, amelyet egész nap vizet merítő lányok és legények vesznek körül. „*Különösen az esti órákban állja azt sűrű néptömeg körül*" – olvassuk az Életképekben –, „*s nem egynek kell óranegyedig várakoznia, míg a sor reá kerül, mialatt természetesen folynak a vastag tréfák, hangos kurjantások és kacajok, s mindez a kút körül soha ki nem apadó sárban. Mert a víznek lefolyást nem csináltak.*" A városon kívül is van ugyan több jó ízű kút, de ezeket legalább félórás gyaloglás után lehet csak elérni. A hozzájuk vezető utak mégis mindig tele vannak vízhordókkal: lányok, menyecskék, anyókák jönnek és mennek barna kőkorsóikkal, leginkább a Nagyerdő felé vezető útvonalon.

Az ó-templommal átellenben van az ugyancsak ódon városháza, Debrecen legrégibb épulete Kazinczy 1824-ben zsindelyzetét betorve, falait gerendákkal alátámasztva találja, de kapuja folott még látja enyingi Torok Bálintnak, a varos egykori foldesurának monogramjat, és az 1558-as évszámot Foldszintjén 18 bolt van, előttuk négyszogu oszlopokon nyugvó zsindelytetos eresz-ernyó, amely bearnyékolja ugyan az uzleteket, de védelmet nyújt az eső elól a vásárlóknak A varosháza homlokzata előtt, a boltíves fókaputól délre a kézi kaloda vagy pellengér magas oszlopa áll, ahová a búnosok cégérul kikottetnek Az Athenaeum *„honi utazoja"*, Nagy Titusz 1839. évi rajzolatában az omladozó városhazára utalva állapitja meg, hogy a nagy piac utcájának látása elég kedvezo benyomást szulne az idegenben, ha nem rontaná le képét a városház hosszu épulete, amely nemcsak a fóutcának, de az egész városnak valóságos botránya *„Ha erről azt mondom, hogy teteje rozzant, falai vakolatlanok, s kisebb nagyobb godreiben, repedeseiben stb inseget, elhagyatottságot s az idó hatalmat kialtók, ha mondom, hogy ereszenek (melly alatt mindenféle arusok es arusnek foglaltak helyt) teteje – ott, hol nem likas, szazados mohaval fedettnek latszik –, ha mondom, hogy az egesz minden perczben osszeroskadassal fenyeget, s csupán a szokas fasito hatalmanak lehet azt tulajdonitani, hogy a varosiak minden felelem nelkul jarnak mellette, sót epen a varos konyvnyomtato intezete is itt tartatik meg mind keveset, csekelységet mondhatok Ezt latni kell baratom – ide nem szavak hanem szemek kellenek"* Ekkor már jó tíz esztendeje – 1825 óta – bontják az ó-városháza északkeleti sarkat, s épitgetik fontolva haladással az újat. Hogy milyen tempóban, azt az 1837. évi Társalkodóból tudjuk. Eszerint a városhaza épitését *„meg a mult tized kozepen"* elkezdték, de egyhatod részét elkészítvén, a munkával felhagytak 1835 év nyarán ismét folytatni kezdték az épitést, azzal, hogy most már nem hagyják abba, míg tokéletesen be nem lesz fejezve 1842-re épul fel végre az új városháza, s szinte paraszti egyszerüségű klasszicista homlokzatával harmonikusan illeszkedik a kozelében felmagasló Nagytemplomhoz.

Az új városháza egyemeletes épulete huszonharom ablakkal

néz a Piac utcára, az árkádos főbejárat fölött hat korinthoszi fejezetű félpillér tagolja a puritán homlokzat kissé előreugró központi részét, amelyet lapos timpanon koronáz, benne a város címerállata, a bárány. Debrecen még 1361-ben megkapja a bíróválasztás jogát I. Lajos királytól, ezzel kiváltságos mezővárossá válik. A XV. század közepén a Hunyadiak bírják, majd az enyingi Török-család lesz a földesúr, a XVII. század elejétől pedig az erdélyi fejedelmek, akik sokféle kedvezményben részesítik a lakosságot, széles körű önkormányzatot biztosítva az elöljáróságnak. Amikor Erdély a Habsburgok uralma alá kerül, I. Lipót 1693-ban szabad királyi várossá nyilvánítja Debrecent, s ezt az uralkodói döntést az országgyűlés 1715-ben törvénybe iktatja. A magisztrátus élén már 1828-ban polgármester áll, munkáját a négy tanácsnokon kívül a főbíró, a főjegyző, az aljegyző, a népszónok és két tisztiorvos segíti. A tisztviselőkön kívül a lakosság minden második esztendőben huszonnégy *„Tanátsbéli Urat"* választ, a „cívis republika" szenátusát. 1830-ban városi főkapitányi hivatalt is állítanak fel, a nagyobb biztonság érdekében, amely ellen korábban sincs kifogás. *„A Debretzeni Magistratus példásan vigyáz a rendre és bátorságra"* – jegyzi fel Batthyány Vince 1805-ben. – *„A tekintetet érdemlő idegenek eránt nagy emberséggel viseltetnek, hivatalos kötelességeikben pedig szép módu szelidséggel és valódi komolysággal járnak el."*

Mind a régi, mind az új városházának a földszintjén üzlethelyiségek sorakoznak, ezzel is hangsúlyozván a fátlan, kopár főutca piac jellegét. Az Életképek Kaján jelzésű cikkírója 1845-ben fontosnak tartja kiemelni, hogy az új városháza alsó része csupa kalmár boltokból áll, melyeknek majd mindenike előtt kis domb emelkedik, a végett feltöltve, hogy a vevők sáros időben elcsúszván, a boltokba mintegy bebukjanak. *„Ez azután az, amit kereskedői életrevalóságnak neveznek"* – jegyzi meg kajánul a levelező, majd arról tudósít, hogy a Piac utcán végig kofák ülnek. Árulnak mindenféle gyümölcsöt, pattogatott tengerit, kalácsféléket, zsemlét, pálinkát, pecsenyét, rőfökre terjedő kolbászokat, vastag hurkákat, ponyvákra fektetett *„új nótákat és szép históriákat"*, a helybeli és vidéki könyvnyomdák műveit.

Árulnak kerék nagyságu kenyereket, kását, lisztet, dohányt, taplót, tűzkovet; de szinte fel sem lehet sorolni azokat az árucikkeket, amelyeknek birtokába a debreceni kozonség nagyrészt a kofák által jut Az 1843 évi Regélő Úti képek című cikkében Erdélyi János ad rajzolatot Debrecen nagy utcájáról: *„Tavaszkor leven az idő, meg divatjában kaptuk a sulyom es pattogatott kukoricza, vagy ittenі szólás szerint, tengeri piaczát. Az utcza gazának egy harmadresze sulyomhaj A kofák rovid kifordított bundában, vékányi fejkotők alatt gubbaszkodtak áruik, portékáik mellett, mindenki a maga mesterseget folytatván, metszvén a sulymot sarló alaku késével . A talyigák, mint valami szekérből rakott barricade-ok a csatamezón, egy-egy kedvetlen egész napra nyereg alá szorult loval, nagy helyet foglalván el, s csak nevelék a rendetlenséget Soha sem láttam annyi salátát, mint e piaczon, mert gátat lehetett volna belőle rakni. Minden van, a mi egy alfoldi piaczon szemednek szádnak tetszhetik"* Punkosd vasárnap leányvásárt tartanak a piacon. A háziasszonyok idejonnek cselédet fogadni, s az Életképek szerint a kínálkozó szolgálólányok és -asszonyok száma megkozelíti a háromezret.

A Piac utca felső részén, a Nagytemplomtól a Fehér Ló fogadóig csaknem 700 méter hosszú és 6–7 méter széles deszkaalkotmány húzódik végig a főutcán, az úgynevezett Nagy híd. A sárba vert gerendákra rakott két sor vastag padlásdeszkából álló, s a kovezett kocsiutat pótló hídnak a Nagytemplomtól a Csapó utca betorkollásáig karfái voltak, a Cegléd (ma Kossuth), a Német és a Miklós utca felé pedig hosszabb-rovidebb mellékágak vezettek ki belőle; egy ilyen oldalág a városháza főkapuját is elérhetővé tette kerekes járművekkel. A Nagy híd segítségével a városkozpontban esős időben is kozlekedni tudnak a kétkerekű talyigák és a konnyű kocsik. Mert kulsőbb részein olyan ez a főutca, mint Pest és Buda kozott a Duna, barna sárfolyam hompolyog rajta végig. *„Ott egy talyiga szeldeli a barna habokat, lovának labát, kerekének nagy részet nem látod"* – térhetunk vissza az Életképek városrajzára – *„Amott egy otlovas szekér áll, s óra óta ordit a lovakra a dongető hajtósereg, de a torkok elrekednek, a kezek kifáradnak, a lovakból suru gőz-*

felhő kerekedik, s a szekér és ló áll rendületlenül... Itt is, ott is egy-egy kiszolgált pegazus hever, a sár közepéből nagy nehezen a sár szélére vonszoltatva, küzdve élet és halál között... Ez a széles utca száraz időben szemét és piszok, melyel néha a városi rabok és dologtalan csavargók szoktak megbirkózni, rendesen pedig a varjak által hordatik szét." Télen, ha hó esett, szabad az utcán disznót is perzselni, de minthogy a városban a pipálás tilos, a perzselés mellett dohányozni szigorúan tilalmaztatik. A Regélő tudósítója is megjegyzi, hogy bár pipázni az utcákon nem szabad, ő részt vesz egy „*szövétnekes éjjeli zenén*", hol a fáklya épp oly szikrázva égett, mint bármely gránit vagy aszfalt kövezetű városban.

Debrecen hosszú piacáról a Regélő 1843 októberében „*föst genreképet*", Erdélyi János tollából: „*Az utcza ugy van most, mint ezelőtt isten tudja hány esztendővel, természetes állapotban, kivévén azt a néhány berostélyozott gödröt kellő közepén, melyet veremnek is lehetne gondolni, pedig csatornák, a viz vagy inkább a habarék lefolyására, és kivévén a gyalogutakat vagy fajárdákat két oldalt, millyeneket én itt láttam először, de hála istennek, hogy nem esős időben, mert rajtok és rólok kitéregetni nem nagy öröm.*" A Fehér Lóban megszálló Gustav de la Tour kapitány az 1840-es évek debreceni piacára emlékezve elmondja, hogy a főutca lakóit hajnalban éktelen zaj veri fel álmukból. A városi gulyás teljes erővel fújja a szarukürtöt, s erre a hangra mindenütt kinyílnak a kapuk és özönlenek ki a szarvasmarhák, hogy a lóháton ülő gulyás vezetésével a legelőre menjenek. A karcsú lábú, hatalmas szarvú, fehér ökrök és tehenek teljesen betöltik a templom és a kollégium közti teret, s mindez szörnyű lármával és porral jár. Az ökrök után aztán a sertések következnek. Egy harsányabb szavú kürt hangjára megindul két gyalogos kanász vezetése alatt a vadkanokhoz hasonló fekete disznók serege, s egy negyedóráig fülsiketítő röfögés, kiabálás, sivítás tölti be a város központját. Este a szarvasmarhák és sertések serege rettentő bőgés és sivalkodás közben ismét végigvonul a főutcán, hogy istállóikban, óljaikban pihenőre térjenek.

A városházánál kezd a Piac utca tölcsérszerűen kitágulni, s az így létrejött, szabálytalan alakú puszta térség közepén teljes

monumentalitásában és puritán szépségében ott áll a Nagytemplom. Az 1802-ben leégett, XVII. századi szentegyház fundamentumára épült, emiatt főhomlokzata a kereszthajó hosszában helyezkedik el, s a tornyok a megszokottnál távolabb vannak egymástól. A környezetéből hatásosan kiemelkedő, nagytömegű klasszicista épületnek különleges súlyt ad a barokk sisakos, erőteljes tornyok közé fogott, jón féloszlopokkal tagolt s háromszög alakú timpanonnal megemelt főhomlokzat, amely végigtekint az egész Piac utcán. Beudant 1818-ban még épülőben látja a Nagytemplomot, s az a véleménye róla, hogy *„tulságosan nehézkes"* lesz, bár bizonyos előkelőséget akarnak neki adni. A fátlan templomtér különben, ha sivár is, egységes építészeti képével harmonikus összhatású. Keleti falát néhány jó ízlésben fogant professzori lak adja, a nyugatit a parókia, a kántori lak és az egyemeletes öreg Bika szálló, az északit pedig teljesen betölti a református Kollégium 1803–1816 között épült kétemeletes főszárnya, amelynek hatalmas falfelületét a Nagytemplomhoz hasonlóan korinthoszi féloszlopok, s az oldalrizalitok fölött lapos háromszögű timpanonok díszítik. A két monumentális klasszicista épület így válik a történelmi városmag végleges meghatározójává az 1820-as években.

„A nagy templom igen szépen zárja be a nagy piacz-utcza panorámáját, kár, hogy egyszersmind elveszi a főiskola kilátását, mi ugyancsak hiba s építészeti vétek" – ekként vélekedik Erdélyi János a Regélőben, s akkor is igaza van, ha kortársai igen ellentmondásosan ítélik meg a Kollégium külsejét. Nagy Titusz, az Athenaeum munkatársa 1839-ben a Piacon végigtekintve írja: *„E roppant tág utczának felső végén ott áll a maga méltóságában, mint a város dísze s koronája, a reformatusok főiskolája. Nem ismerek iskolát hazánkban, mellyet ennek pompás s nagyszerű stiljéhez csak messziről is lehetne hasonlítani."* A Tudományos Gyüjtemény szerint a Kollégium új része, vagyis főfrontja valóban pompás, de az ócska része összeomlással fenyeget. Az 1802. évi tűzvészkor a hatalmas négyszöget bezáró épületnek csak az eleje égett le, s ez született újjá a század második évtizedében; a többi három szárnya, amely még az 1600-as évekből való, változatlan maradt, noha már teljesen elhasználódott. A Regélő,

A debreceni régi református kollégium
(az 1802. évi nagy tűz után az új kollégium három hátsó épületszárnya lett)

amikor a Kollégiumot lefesti, új részével sincs megelégedve, még kevésbé a régivel: „*A főiskolát inkább lehetne gyárépületnek tartani, mint Pallás templomának, különösen felső két ablakai miatt; olly gazdaságosan van építve, hogy a padlásnak is mennél több haszna vétethessék. Mögötte van eldugva az ócska collegium, bizonytalan téglaoszlopok által gyámolítva…*" Hasonlóképpen vélekedik az Életképek is: „*A collégium és a templom vidékét csupa tudós lakja, lehetne e városrészt Debrecen Tempéjének nevezni, de disztelenebb és kényelmetlenebb épületet nem egyhamar lát az ember, mint a collégium, diák nyelven: kinlódium. Kivülről granárium, belől sötét, barátságtalan, szerencsétlen elosztású kamrák, minden legkisebb csin és izlés nélkül. Mögötte, a régi collégiumnak még fennmaradt roskadozó része, melynek penészes és szurtos szobáiban nagyszámu ifjuság lakik. A collégium két portájából szünet nélkül csődül ki s be na-*

gyobb s kisebb diákság." Vahot Imre a Regélőben úgy vélekedik a főtanodáról, hogy igen nagy és tágas, de „*nem eléggé izletes, kor- és czélszerü, mit sok tekintetben belső elrendezése-, szellemi szerkezetére is lehet alkalmazni*".

Az új főépületben nem laknak diákok, ebben a kétemeletes szárnyban csak tantermek vannak, meg az oratórium, vagyis az iskolai imaház, különböző muzeális gyűjtemények, hivatali helyiségek és a harmincezer kötetes könyvtár, amely „*két oszlopos, karzatos teremben állítaték fel,*" – írja Vahot – „*s hazafiui örömmel lehet itt a Ferenczy által ügyesen készített Csokonay-mellszobrot, s a császárok ellenében Rákóczy, Bocskay és Apafy arczképeit látni*". Amikor Kazinczy 1824. május 20-án Debrecenbe érkezik, mihelyst útiszekeréről leszáll, mindjárt a kollégiumba siet, hogy Ferenczy István Rómában faragott Csokonaiját lássa: „*Az arcz gyönyörü, bájos; az orr nemes; a száj szépmetszésű; a szemcsillag gyengén van kijegyezve; s nem egészen vakon hagyatott. A hajfürtöknek szép a játéka. A borostyánág nem horizontalis állásban keríti meg a főt, hanem felmegyen a fül mellett, s a homlok közepén ér együvé, mint az imperatorok fejein látjuk*" – így vélekedik az alabástromból faragott s carrarai márványtalpú mellszoborról Kazinczy, aki sok ideig áll elbájolva „*a szépen gondolt s igen szépen dolgozott fő szemléltében*", s szívéhez szeretné szorítani az ifjú művészt, aki még sokat fog adni a hazának.

Az egyemeletes, árkádos földszinti folyosójú régi kollégiumban a 40-es években már csak 25 lakható szoba van. „*Valódi kaszárnya!*" – így minősíti Vahot. – „*Mindkettőben csak profont, fekete czipó, s kemény fenyíték!*" Az új és a régi kollégium között tágas, négyszegű udvar van, az öreg épület mögött pedig hatalmas térség, amelynek egyik részében 12 apró szoba – vagyis gunyhó – diákszállásul szolgál, másik része pedig gimnasztikai gyakorlóhely. A nyugati épületszárnyhoz csatlakozik a főiskolai növénykert – a Füvészkert –, amely a Tócó vízfolyásaival táplált Pap tava körül alakult ki, s a város belsejében az egyetlen árnyas terület, bár elsődleges célja a kollégiumi természetrajz-oktatás segítése.

A Kollégium a reformkorban már négyszáz esztendős. A mű-

velt emberfők sokaságát adja a hazának ez a kaszárnyának minősített, puritán iskola; költőket, tudósokat, tanítókat; szellemének fénye besugározza az egész Tiszántúlt. Az iskola fenntartásáról hosszú ideig maga Debrecen városa gondoskodik, mellette az erdélyi fejedelmek – Bocskai István, Báthori Gábor, Bethlen Gábor, I. Rákóczi Ferenc – a Kollégium jótevői. Amikor az ellenreformációt szolgáló bécsi uralkodók eltiltják a várost a kálvinista iskola támogatásától, holland, svájci és skót protestánsok sietnek segítségére, gazdag alapítványok létesítésével, de a főiskola elsősorban mégis a tiszántúli református egyházközségek adományaira támaszkodik, így maradhat életben. Az 1817. évi Tudományos Gyüjtemény szerint az Oskola fő feladata *„a Helvét Vallástételt tartó Magyar Ekklésiák nagy részének Prédikátorokat adni; itt fő Tudománynak tartódott mindenkor ez előtt, sőt tartódik most is a Theológia, vagy a Keresztyén Vallás Tudománnya."* A prédikátorságra készülődők a teológiai szaktárgyakon kívül görög és latin nyelvet és literatúrát, görög, deák és magyar históriát, geográfiát, matézist, statisztikát, politikát, természeti és nemzeti törvényeket, hazai irodalmat, fizikát, kémiát, logikát és kritikát tanulnak, de megismerkednek a német és francia nyelvvel is. *„Ekkor kibotsátódnak a Prédikátorságra készülő Ifjak Trivialis Oskolákba a gyermekek tanítására: hogy igy a lejendő Tanítóságra formáltassanak. Itt szolgálnak két vagy három esztendeig; azutánn, még vagy tovább is tanulnak Külső Prostestans Academiákbann, vagy a kisebb Hellyekenn Predikátorokká lesznek, vagynak kevessenn, kik benn a Collégiumbann az alsóbb Classisok tanítására segitségül vevődnek a Professorok mellé."*

A Kollégium másik célja, ugyancsak a Tudományos Gyüjtemény *„esmertetése"* szerint, hogy itt készíttessenek *„a külső közönséges Hivatalokra alkalmatos férfiak"*. Ezek az első esztendőkben ugyanazt tanulják, mint a prédikátorságra menendők, s csak a negyedik tanévben foglalkoznak különösen a polgári törvények tudományával. A mérnöki pályára készülők is tanulnak teologikumokat, de azok mellett a rajzolás és főként a matematikai tudomány szerepel leckéik között. *„A lejendő Polgár Vallásbeli, Philosophiai, Históriai, Geographiai, Mathe-*

maticai és Physicai, majd Oeconomiai, Technologiai és Chemiai esméretekkel fel készűlve botsátódik ki ebből az Oskolából a Közönséges Társaságba" – így foglalja össze a Tudományos Gyüjtemény a század eleji kollégium feladatait. Az Athenaeum 1839-ben arról tudósít, hogy a főiskolában már három kar működik, s a filozófiai, a jogtani és a hittudományi szakon tanulók száma meghaladja a hatszázat, az 1842. évi Regélő szerint pedig a gimnáziumi tanulókkal együtt a kollégiumban évenkint körülbelül 2000 növendék nyer szellemi képzést *„ama nagy részint irodalmi pályánkon is ösmeretes férfiaktól, kiknek mély tudományát, s nemzeti szellemű, jeles oktatási módszerét minden igazi hazafi kellően méltányolja"*.

A kollégium szervezete a wittenbergi egyetem szabályzatán alapszik, amelynek lényege a tanulóifjúság önkormányzata. Az autonóm alkotmánnyal rendelkező diákság vezetője a *„senior"*, helyettese a *„contrascriba"*, a rend őre. Munkájukat a *„cantorok"* és a *„collegák"* segítik, s ezek a tisztségviselők alkotják együttesen az iskolai szenátust, a *„Coetust"*. A bentlakók élelmezéséről a *„coquus"* gondoskodik, aki néhány szegény, ún. mendikás diákkal naponta kétszer sorba járja ételadományért a kollégiumot támogató polgárok házait. A diákköztársaságnak igen széles körű az alkotmánya, a kollégiumi tanulóifjúság csupán saját törvényei által korlátozott szabadságot élvez. A XVIII. században a papi vagy oktatói pályára készülő diákok rókatorkos mentét és hosszú fekete palástot – tógát – viselnek, 1803-tól kezdve gombos fekete magyar dolmányt és háromszögletű kalapot, míg 1845-től a papi tóga helyett is térdig érő fekete Zrínyi-dolmány, sötét színű nadrág és szürke köpönyeg az egyenruha *„hivatalos eljárásokban"*, egyébként más tisztes öltözet viselése is meg van engedve.

A kollégiumi diákság feladata a városban gyakran fellobbanó tüzek oltása. *„Machinistáknak"*, majd *„gépelyeseknek"*, később *„vízipuskásoknak"* nevezi magát az igen jól szervezett tűzoltórészleg. Ha félreverik a harangot, s a Nagytemplom tornyában veres zászló mutat a tűz irányába, a diákok elővontatják a színből a „machiná"-t, amelyben elfér legalább 600 liter víz; botokat, csáklyákat, baltákat, létrákat, vedreket ragadnak fel,

s toronyiránt elindulnak a vész irányába. A machinát 40–50 mendikás húzza hosszú kötélen, az élen mindig a Nagybotos halad, aki másfél méter hosszú, belül ólommal töltött és bunkóban végződő szerszámával szétver minden útbaeső kerítést, hogy a legrövidebb úton, kerteken, udvarokon, telkeken át lehessen elérni a tűzhöz. A gerundiumnak nevezett botok játsszák a fő szerepet az oltásnál is, azzal verik szét az égő gerendákat, a csáklyások pedig hosszú horgaikkal lerángatják a nádtetőzetet, miközben egyre ontja rájuk a vizet a machina. Ahogy ürül a tartálya, úgy kerülnek-fordulnak a talyigások a hordókkal, tartalmukat lánckörbe állt diákok vedrekben hordják be a machinába. Közben a fenyegetett házakból kihordott holmikra baltás diákok vigyáznak, nehogy valami lábra keljen. Egészen 1877-ig működik a kollégiumi diáktűzoltóság, nekik köszönhető, hogy ha sokszor meg is gyulladt a város, porig soha sem égett le.

A Nagytemplomból, a Kollégiumból és a Tanácsházából álló városmagot észak felől, a Péterfián épp oly egyenes útvonalon lehet megközelíteni, mint délről a nagy piacon át. A Kollégium keleti oldalánál szelíd ívben induló széles utca Debrecen egyik XII. századi falurészének birtokosáról, Dózsa Péter fiáról, Jakabról kapja a nevét, s őrzi hat évszázadon át. Élénk kereskedelmi forgalmat bonyolít le, rajta haladnak Tokaj, Kassa, Krakkó felé az árusszekerek. Ahol a sánc mentében húzódó mai Honvéd utca keresztezi a Péterfiát, körülbelül ott van a város északi kapuja. Két árok közé állított durva farostélyzat ez, oszlopainak egyikén a statárium hirdetősorai – így írja le Kaján Ábel az Életképekben, amikor a Nagyerdő felől érkezvén befelé indul. A gyalogosok számára készített ajtó melletti kunyhóban pipázgató kapuőr komoran a város nádfedeleire tekint, aztán az utas szivarjára, aki nyomban ki is kapja a szájából és a homokba temeti. Mert a Péterfiát elsősorban a *„mélységes mély homok"* jellemzi, és a sok-sok földszintes ház, melyek között azonban akad néhány 1810-ből való késő barokk vagy klasszicista cívis lakóépület is. Az Életképek munkatársa elsőnek az 1820-ban épített sórházat érinti. *„Ronda, nyomorult épület"* – állapítja meg, további péterfiai élményeiről pedig ekképpen számol be: *„Alig haladtunk 200*

lépésnyit a város fele, s már is vagy hat csapszék mellett vitt el utunk, mit nemcsak a cégérekből s az italok árát mutató, ajtókra kifüggesztett nemzeti színű kis táblákról vagy korommal a ház falára rajzolt szavakból gyanitunk, hanem a klarinétnak ki kinyikorgó talyiga-ömledezéséből is. Néha hallani csak mellette a brugó tompa dongását. E csapszékek megszámlálhatatlan számmal vannak a város minden részében, és ezek az ősegyszerűség és nélkülözés házai. Egy-egy gyalulatlan deszkából áll a legtöbb helyeken az asztal, mellette egy-két ugyanilyen lóca, s hol már fényüzés van, egy-két szalmaszék... Közben két szárazmalmot érünk. Ezekből a város minden zugában van. Egy nád- vagy cserépfedél, melly alatt 2–3 ló húz egy nagy forgókereket, s egy rajta ülő kocsiskodó fickót. E födélhez egy házikó van ragasztva, hol a gabona őröltetik – ez az egész készület."

De máris vége a Péterfiának, betorkollik a *„monstruózus"* Kollégium és a Nagytemplom közti kopár térségbe, ahol hetivásáros napokon szűrszabó készítményeket s nyers bundabőröket árulnak. Mert miként a főutca, a Nagytemplomot körülvevő minden szabad terület is piac céljára szolgál. Mindenütt kofák és különböző árusok, akik portékáikat vagy talyigáikon vagy sátrakban kínálgatják. Igénytelenebb és egyszerűbb szállítóeszköz nincs is a világon, mint a talyiga – vélekedik Kaján Ábel, s máris idéz rája egy népszerű rigmust: *„Két kereke vagyon, / Civis benne vagyon, / Egy ló húzza nagyon, / Ménkű usse agyon."* Jókai egy másik változatban ismeri a szöveget: *„Kivül fürtös guba, / Kiben ember vagyon, / Mogötte taliga, / Egy ló húzza nagyon."* A Bika fogadó előtt felállított sűrű talyigasorok a régi magyarok szekérsáncait juttatják az Életképek munkatársának eszébe.

A rengeteg árusra és árura, a temérdek piacra gondolva, az utazó bízvást úgy vélheti, hogy az ennivaló igen olcsó az *„áldott tájék"* közepén fekvő Debrecenben. *„Ki ezt hiszi, csalatkozik!"* – ábrándít ki az olcsóság hiedelméből a Társalkodó 1837-ből való városrajza. – *„Tökéletesen igaz, hogy hazánk legtermékenyebb vidékein ha nem olcsóbb, de épen nem drágább az élés. Ezen drágaság okát nehéz kitalálni! Talán némelly részben onnét szülemlik, hogy kevés a vendéglők s élést-adók száma;*

A debreceni Piac utca hetivásáros napon

mindazáltal, véleményem szerint, különösen a piaczi árukra ügyelő tisztségnek tulajdoníthatni ezt: mert – hogy többet ne hozzak-fel – zsemlye a mult tavaszkor is, midőn a legszebb buzának köble 8 forint volt – csak szintolly nagyságu süttetett, mint ez előtt több évvel, midőn a buzának köble 20 forinton felül kelt. Vendégfogadó van kettő, mellyekben – azon kivül hogy az ételek nem legjobbak – méregdrága minden. Ritka vidéki – csak idegen, kinek a városban ismerőse nincs – szokott itt vendégfogadóba szállni; honnan sok magányos ember háza, főleg vásárkor, vendégfogadóhoz hasonlít."

Debrecen kereskedelmi jelentősége, ha csökkent is Mária Terézia vámpolitikája következtében, amely a külfölddel való árucsereforgalmat jóformán megszüntette, a reformkori civisváros mintegy 50000 főnyi lakosából legalább 5000 még mindig kalmárkodásból él. *„Ez az egyetlen Királyi Város az egész Magyar Hazánkban, mellyben Magyar kereskedők is számosan találtatnak"* – olvassuk Vályi András országleírásában. A Társalkodó, amikor 1837-ben megállapítja, hogy Debrecen fek-

vése igen mostoha, mert távol esik minden teherszállító folyamtól és „hijjával van a csinált-úthoz kivántató minden kőanyagoknak", egyúttal kedvezőnek is minősíti a nagy terjedelmű síkság közepén való elhelyezkedését, mivel így központja a magyar „Kanahán"-nak; ide hordják össze a szomszéd vármegyék termelvényeiket, ide hajtják marháikat, juhaikat és sertéseiket eladás végett, s ezért oly nevezetes a debreceni vásár. Vahol Imre hazánk egyik legelőkelőbb piacát, kereskedő helyét, terményraktárát látja Debrecenben, s hasonló véleményen van Balásházy János, a Debrecen, mint van s jövendője című, 1844-ből való városrajz szerzője: *„Debreczen, ritka nagyságú határával azon termékeny síkjára helyezve honunknak, hol felső Magyarország és Erdély lakosinak nevezetes része, főleg szűktermés idején, a hijányzó élelmieket beszerzi, és gyári, s mesterségi készitményeit s hegyi termékeinek fölöslegét pénzzé olvasztja, magyar hazánk nevezetes pontjává teszi."* Az árucsereforgalom azonban csak kisebb mértékben bonyolódik le a város boltjaiban, bár a tanácsháza földszintje csupa üzlet, s a Cegléd utca legelején is több nagy kereskedőház van; a 4-es számúnak például az egész emelete hatalmas árucsarnok az 1840-es évek elején. A Pest felől bevezető főúton is egymást érik az üzletek. *„A hatvani-utczán esvén bemenésünk, mondhatom teljes tiszta örömemre volt olly városba lépni, hol a »boltok« felirásai tisztán magyarok, kicsinytől nagyig végétől hosszig mindenütt"* – örvendezik 1842. évi naplójában Erdélyi János. – *„Igaz, hogy ez nem nagy dolog, s épen az fájt eme jó meglepetés után, hogy a magyar embernek illy csekélységen is nagyot kell örvendeni..."* Az említett Hatvan utca egyébként, Erdélyi szövegével ellentétben, nem a Zagyva parti városkától kapta a nevét, hanem onnan, hogy mindkét oldalán harminc-harminc telek van, s ugyanannyi ház, több kisebb-nagyobb bolttal.

Országos jelentőségű áruforgalmat a vásárok, az ún. sokadalmak bonyolítanak le. Zsigmond király 1407-ben három országos vásár tartására ad engedélyt Debrecennek, a XIX. században négyet rendeznek, és mindegyik két hétig tart. Az első héten nagyban árusítanak, a másodikban kisebb részletekben. Debrecen vásárai a pestiek után a legforgalmasabbak. Batthyány

Vince útirajza szerint a debreceni sokadalmakban találkoznak ossze Erdélynek, a Tisza két oldalán lévő tartományoknak, Pest és Bécs városának, valamint Észak-Magyarországnak eladói-vevői: *„Akkor osztán egy elláthatatlan terségu mezoséget borítnak és lepnek be a nyájjak, csordák, menesek, gulyak, szekerek nagy sokaságai, a ladák, balacsomok, sátorok es kalibák teménytelen suruséget, mellyek koriil az emberi tsoportok szamtalan rakassaik szuntelen tolonganak."* A baromvásárokat a Szent Anna utcai kapunál tartják, s sokan látogatják cseh és morva kalmarok is Az első hét juhvásárral kezdódik, aztán jon a sertés-, végul a ló- és a szarvasmarha-vásár. Ha nem túl nagy a forgalom, akkor is felhajtanak 5–6 ezer szarvasmarhát, 2–3 ezer lovat és 50–60 ezer birkat. A kirakodóvasár színhelye a főutca és a belőle kiágazó mellékutcak, valamint a Német utcai farácsozatú városkapu előtt hosszan és szélesen elteruló kulsopiac, amelyen fából vagy téglából készult bódék és raktárak sorakoznak, a pesti, pozsonyi, bécsi kereskedők lerakatai. Ezek ugyan egész éven át itt állanak, de csak az országos vásárok idején tartanak nyitva, kulonben uresen, használatlanul disztelenkednek.

A debreceni kirakodóvasárokra kulfoldról elsósorban fűszereket szállítanak, továbbá finomabb posztót, mindennemű szovetet, ruhakelmét, divatárut, melyekért helybeli nyersanyagokat, gyapjút, gabonát, bőrt, tollat, fehér habos szappant kapnak cserébe. Igen keresett debreceni készítmény a fehér szúr, a furtos guba és a voros pipa, mely utóbbit – Palugyay Imre országleírása szerint – *„matrozok szukségére nagy mennyisegben szoktak Franczia-, Angol, eszak-amerikai allamokba is szállitani"*. De la Tour nagy látványosságként irja le a debreceni vásárt: *„Lehet ott látni szerb, moldvai, olah, lengyel, orosz, nemet, cseh s olasz kereskedoket Keleteuropai es nyugati népfajok tolonganak ott, s tiz kulonbozo nyelven beszelnek Van ott minden· orosz-, lengyel- es magyarorszagi prémek es bundák, pesti es bécsi ekszerek, prágai fegyverek, cseh uvegáruk, milánoi selymek, magyar, nemet, francia borok, szászorszagi konyvek, lengyel és dalmát palinkak, torok es perzsa szónyegek, angol kesek és párizsi divatáruk "* A legrangosabb helyi árusok a Piac ut-

cán sorakoznak fel. A ponyvasátorok állásain kínálja a gubás a tulipános szürt, a szűcs a díszesen kivarrott bundát, a fazekas a mázos kancsót; a sütők alig látszanak ki a malomkő nagyságú kenyerek közül, a hentesek valósággal eltünnek az oldalszalonnák és kolbászrengetegek mélyén; Gömör, Szepes és Sáros megyékbe is innen viszik a szalonnát. A jellegzetes debreceni „apróipar"-ok művelői, a mézeskalácsosok, perecesek, meg a fonatos, béles és dorongos fánk kofái egész sorokat töltenek meg. Jókai rajzolja meg ilyen elevenen a főutcai piacot, azzal a kiegészítéssel, hogy a szegényebb kofanép, aki zsibvásári portékát árul, a mellékutakon gyékényekre szorul.

A baromvásár állattömegét a civisek tenyésztik, nagyobbrészt a Hortobágy vízjárta gyepmezein. A gazdák gabonatermesztésre kevés gondot fordítanak, csupán arra vigyáznak, hogy maguknak kenyerük, állataiknak pedig elegendő szalmájuk légyen a téli almozáshoz. A marhatartást illetően első helyen vannak az országban – állapítja meg 1837-ben a Társalkodó tudósítója: *„Szép termetű s kövér marhákat tetemes számmal nevelnek. Van tudtomra Debreczennek 9 gulyája – mindegyik több mint 2 ezer darab marhával –, s egy ökörcsorda; ezenkivül minden utczának egy csordája, összesen 10, ha nem csalatkozom."* Az állattenyésztés egyéb ágazataiban azonban meglehetősen vissza vannak maradva a civisek a Társalkodó szerint: *„A sörtéstenyésztés majd egészen mellőzve volt; most kezdenek erre is némi figyelmet fordítani. De semmiről sincs olly fonák fogalmuk, mint a juhtartásról! Mellőzvén a nemesített birkákat, most is csak durvaszőrű magyar juhokkal bajlódnak. Azt mondják: több hasznot láthatni a magyarjuh-tenyésztésből, mert ezeket nem kell olly sok költséggel tartani; továbbá a gallér- s bundának való bőrért sok pénzt kapnak... A ló-nevelés nem igen van divatban, s ha nevelnek is a gazdák egyet vagy kettőt, azt azért teszik, hogy kidöglött lovuk helyébe legyen mit fogniok a hámba. Állitott a város néhány év előtt tulajdon költségin egy ménest, mellyből megleḥetős termetű lovak kerültek-ki."*

A reformkori Debrecen annyira mezőgazdasági jellegű, hogy a *„sajátlagos földmívelőt"* kivéve minden lakos két mesterséget gyakorol; a csizmadia, varga, kereskedő, pap, ügyvéd, tanító

egyszersmind földmívelő is – így véli a Társalkodó –, *„elannyira, hogy szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes"*. A mesteremberek csupán közönséges portékákat készítenek – figyeli meg 1805-ben Batthyányi Vince –, mivel ők egyszersmind mezei gazdák, vagyis inkább kertészek, szőlőmívelők. A kézművesek közül az 1830-as években legszámosabb a csizmadia, a szűcs, a szűrszabó, a gubás, a szíjártó, a kötélverő, a bognár, a gombkötő, a paplanos, a kerékgyártó, a kovács, a lakatos, az asztalos, az ács, a kőmíves, a kalapos, a szitás, a gelencsér vagy fazekas, a hentes, a parasztfejkötő-varró stb. Különösen híresek a város határain túl is a perec- és kenyérsütők, a mézeskalácsosok, a szappanfőzők, a csutora- és agyagpipa-készítők; de céhük van Debrecenben a kofáknak, a talyigásoknak, sőt még a hangász-cigányoknak is, akiknek – legalábbis a Társalkodó szerint – ugyanúgy, mint más mesterségnél, inas-időt kell tölteniök. A csutorások évente mintegy 200 000 darab csont pipaszopókát küldenek széjjel az országba, a pipacsinálók pedig tízmilliónál több vörös és fekete pipát készítenek egy esztendőben. A legősibb debreceni iparág azonban kétségkívül a gubacsapóké. A Csapó utca – amely nem sokkal a Nagytemplom után ágazik ki kelet felé a Főpiacból – már a XV. században róluk van elnevezve. A csapók a fekete szőrű rackajuhok gyapjából durva posztót gyártanak, amelynek guba a neve. A belőle készített felső gúnya vagy bunda belseje a juh bőre, külső feléről pedig gyapjúfürtök lógnak le, úgy hogy lecsurog róla a víz, nem tud beléje hatolni. A bunda nyáron a meleg, télen pedig a hideg ellen véd. 1807-ben 209, 1824-ben pedig 318 önálló mester tagja van a gubás céhnek.

Egybehangzó jelentések szerint 1837-ben még semminémű gyár nem létezik a városban, kivéve a báró Vay birtokában lévő salétromfőzőt. Viszont 97 szárazmalom működik, amelyeknek a száma csak aztán kezd csökkeni, hogy 1849-ben a város északi szélén üzembe lép a *„tsinos kertliget közepett"* lévő István-gőzmalom. A debreceni marhatartó gazdák, szalonnával és hízott sertéssel kereskedők, valamint a vargák között azonban már a 30-as években számos tőkepénzes – a Társalkodó szóhasználata szerint *„capitalista"* – találtatik, de ezek ahelyett,

hogy pénzüknek kamatra-adás által hasznát vennék, ládafenékre dugják. *„Ezen, hazánkban még igen divatozó készpénzrejtegetés vajmi nagy kárára van nemzeti gazdaságunknak,"* – panaszolja a Társalkodó – *„minthogy így tetemes summák vetetnek-ki a forgásból, de kárára van a gazdáknak is, mivel pénzök kamatozás nélkül hever."* Gustav de la Tour úgy látja, hogy a lakosság olyan jólétben él, hogy a szegényeket nem kell segélyezni. Ezzel szemben az Életképek szerint 1845-ben a városháza előtt szép számmal lézengenek dologtalan csavargók, kikre csak szánakozással tekinthet a jobb érzésű ember. Ugyancsak az Életképekből tudjuk, hogy a Német utcai kapun túl magas trágyadombok és trágyavölgyek emelkednek, idehordják ugyanis a város szemetjét, s itt tanyáznak éjjelente azok a szerencsétlenek, kiknek néhány példányát nappal a városháza előtt lehet látni. A trágya dohos rétegeiben ástak maguknak fekhelyet, sőt egész kunyhókat. Szárított trágyadarabokkal rakott tűzön főzögetik a nappal szerzett holmi ennivalót.

A törzsökös debreceniek testalkatukra nézve széles mellűek, izmosak, erősek, pirosak, rövidnyakúak és főképp egészségesek. Erő és egészség – Erdélyi János szerint ez a debreceni nép *„legirigylendőbb szerencséje"*. Két okát látja e nagy szerencsének: egyik az erkölcs egyszerűsége, a másik a földmívelő élet. Debrecenben talán két évig nem lehetne lakni – írja –, hogy az ember ügyvéd vagy orvos, tudós vagy kereskedő létére gazda is ne legyen egyszersmind. *„Így telik el az élet, nyáron mezőn, télen városban."* Tömören jellemzi a debreceniek külsejét az Életképek: *„Az utczákon leginkább gubás és gatyás férfiakat, és lencsés kék kendővel leplezett fejű nőket lehet kizárólag látni, kik közt elég holdképűt, s előre-gömbölyödő termetűt látván, világos jelét adják, hogy hússal élnek."* A Pesti Divatlap szerint a város hölgyei olyanok, mint híres kenyere. Belül jók, kívül szépek. A kollégium tanárai mind testre, mind lélekre mindnyájan jó kinézésű, tudós férfiak. A debreceni polgár munkás, rendes életű és jó erkölcsű, s ami lelki műveltségüket illeti, olvasni, írni mindenik tud, s az ünnepeken magukat bibliaolvasással mulatják.

A Társalkodó részletesebb elemzésében elmondja, hogy a

törzsökös debreceniek *„általában véve mindnyájan hamar-lobbanók, s agg szokásokhoz ragaszkodnak; komolyság mutatkozik minden tettükben s mozdulatukban; tekintetükből valami méltóságos sugárzik-elő, a nagyvárosias hajlékonysághoz s hizelgéshöz épen nem értenek, sőt nagyrészint büszkék, daczosak s rendkivül nyersek. Köszöntésük nem az elhatalmazott »alázatos szolgája!«, hanem egyszerű jókivánások p. o. »adjon Isten szerencsés jó napot«. Ismerősek s atyafiak iránt szívesek, vendégszeretők, úgy hogy közszokás, minden látogatót legalább egy pohár borral megkinálni."* Batthyány Vince útleírásában elmondja, hogy a városi vendégfogadóban száll meg, amelynek szobája ugyan jó, de konyhája annál rosszabb. Ennek okát a nagy vendégszeretetben látja, amellyel az idegeneket fogadni szokták: *„Ebben a tekintetben az élet-módjának együgyüségében, a derékségben, és a valódiságban a Debreczeniek a mi szakálas nagyapáinknak hívséges példái, maradékai és szakasztott másai."*

Ruházatuk fennhéjázás nélküli, inkább komor, mint díszes. Batthyány úgy látja, hogy az asszonyok fekete főkötői s huszármente formájú sötétkék felső köntösei még *„asszony-nemeket is kétségbe hozatják"*. A férfiak hasonló színű köpönyegekbe vagy gubákba vannak burkolózva, s kerék nagyságú kalpagjuk alól úgy kukucskálnak ki, mint valami eresz alól. A tisztességesebb gubák alatt legtöbbször jókora fütykösök rejtőznek. A népviseletről a Társalkodó rajzol legteljesebb képet. A férfiak ruházatára mindenekelőtt az úgynevezett sajt-tetejű kupeces kalap jellemző – amelyet köszöntéskor csak kevéssé billentenek meg a fejük felett –, testüket sötétkék, magyar szabású ruha, melegben bő ujjú gyapot ing és gatya, ezüst vagy óngombokkal kivert bársony mellény fedi, lábukon kordován csizma van, hegyes taréjú sarkantyúval. Télen nagy juhászbundát, nyáron pedig sötétkék posztókopönyeget vesznek magukra. A gazdagabb leányzók egy ágra széles szalagba font, leeresztett hajjal járnak, fejükre gyöngyös pártát, nyakukba nagy selyemkendőt tesznek, de már német szabású ruhát viselnek, nagy fehér köténnyel, lábukon pedig cipőt. A szegényebbeknek pártájuk nincs, kordován csizmát s régi magyar szabású ruhát,

nyáron rokolyát, télen pedig hosszú ujju magyar-bundat hordanak

Jellemző a debrecenıek életvitelére, hogy a koznépi szokások kozul a reformkori sajtóban részletes leírást csak a temetésrol találtunk. Az 1837. évi Regélobol tudjuk, hogy a temetés napján reggel az egyhazi ajtatosság után kiállitják a halottas haz elé a koporsó fedelét, amely, ha nagyon szegény a halott, festett, vagy a kozosségtől bizonyos meghatározott díjért kolcson kért fekete szőnyeggel van beterítve, ha pedig tehetos az elhunyt, akkor tafotával van bevonva és szegekkel kiverve Rajta a halott neve, életkora és elhunyta ideje. A gyászházban egész nap jonnek-mennek a halottlátók Aki soha nem ismerte életében az elszenderultet, az sem mehet el a ház elott anélkul, hogy halva meg ne nézze Mindenki, ha csak nem nagyon szegény, prédikációval temetteti el halottját, mely *„a kozonsegeseknél"* az udvaron – hol a prédikator és a test szamara sator van készitve –, az elokelóbbeknél, gazdagabbaknál pedig a templomban szokott tartatni A kiséro sereg nagyobbitására céheket váltanak Vannak olcsóbb és dragább céhek, a legdrágább a csizmadia és a varga céh, minthogy a legszámosabb A csizmadiáké 571 mesterból áll, s az egész céh kivonul a temetésre 40 forintért. Tartozik a jelenlévo céh a holttestet felváltva hatonkint vinni, és – rendes sírások nem lévén – a sírt betemetni, felhantolni Minél tobb éneklő diák ifjú és mesterember van megkérve a részvételre, annál tisztességesebb a temetés

Az élet vidámabb eseményei leginkabb a kertekben jatszódnak A városnak sétahelyei nincsenek, e hiányt pótolják a sáncot minden oldalról korulvevo szolóskertek, melyek a sivatagos kornyéknek kellemes zold szint adnak. A Hatvan utcai, a Posta-, a Tócos-, a Téglas-, a Boldogfalvai, az Új, a Vén és a Sexta-kert a legnagyobb, mindegyik szép gyumolcsot és kissé savanykás, *„de meg ihato"* bort ád A legkedveltebb az idorendben hatodikként létesített Sexta- vagy Sesta-kert kissé kesernyés, fanyar bora, gyengécske vinko ez, amelyet orros kancsóban tesznek a szóloskunyho elotti asztalra Minden valamirevaló polgárnak van egy darabka szóleje, s ide szokott kulonosen vasárnap kirándulás végett elsétálni vagy kitaligazni.

A Kollégium mögötti Liba-kert gémeskutas kertészeteiben különféle zöldségeket termesztenek, különösen úritököt, dinnyét és burgonyát. A Péterfia utcai kapu és a Nagyerdő közti kopár disznólegelőt 1842-ben osztják ki gyümölcsöskertnek, amikor már készen van az a sétány, amelynek négyes akácfasorát 1823-ban Simonyi óbester, a városban állomásozó katonaság parancsnoka telepítteti, s a hagyomány szerint éjjelente huszárai-val őrizteti, hogy valaki duhaj kárt ne tegyen a csemetékben.

A sétány fáinak felnövése után válik Debrecen kedvelt kirándulóhelyévé a Nagyerdő. A városi magisztrátus ugyan kezdetben ellenzi egy itt létesítendő vendéglő tervét, még pedig az alábbi négy pontba foglalt figyelemre méltó indokok alapján: 1. Debrecen polgárai kedvüket, mulatságukat részint földművelésben, részint kerti szőlőjükben keresik, mulatóhelyekben tehát nincs hiányosság. A létesítendő vendéglőt a nép söpredéke és a tanulóifjúság látogatná, ezért 2. a mulatóhely ronthatná a diákság jó erkölcsét, másfelől a gyönge jellemű népnek tolvajság, verekedés, ledérkedés és mindenféle gonoszság elkövetésére adna alkalmat. 3. A Nagyerdő messze fekszik a várostól, és mindenféle gonosz szándékú embernek adhat búvóhelyet, akik nappal mulatozni, éjjel mindenféle tolvajság elkövetésére járnának oda. Az ottani kocsma felállításából több kár lenne a tolvajlások által, mint a várható haszon. 4. A Nagyerdőt a várostól egy homoksivatag választja el, de a maga természetes állapotában a legjobb szórakozó hely. A tisztességes emberek, akik szekéren mennek ki, hazulról viszik az enni- és innivalót, és nem mennek az ismeretlen dorbézoló emberekkel teli kocsmába.

Amikor azonban a homoksivatagon már fiatal sétány vezet át, Povolny Ferenc tervei szerint 1826-ra megépül a Vigadó nevű, egyszerű klasszicista ízlésű fürdőház, s hamarosan a város leglátogatottabb mulatóhelye lesz. Az 1837. évi Társalkodó szerint ugyan a nagyerdei Vigadót csak *„aljasabb lakosok és szolgálók látogatják, s néha egy-két fürdeni, vagy kocsizni akaró tehetősb"*, de rövidesen közli a lap fenti állítása erős cáfolatát: *„Hogy a város nagy erdei fürdője csak kocsisok sat. sétahelye volna, tagadom"* – írja a B. jelzésű válaszadó. – *„Az itteni épüle-*

teket inkabb a jo izlés szerint készultnek mondhatni. Bájolo ezen kies tajek Punkost másod napján, mellyen a polgarsag minden évben, ugy szólván, nep-unnepet tart Ekkor boldog es boldogtalan kifelé torekszik, ellátva valogatottabb etelekkel s italokkal, sat, zoldfak hús árnyékában gyopre telepedve vendegeskedik, az előbbkelők is ekkor kikocsiznak a tájékra, s vigalom kozt foly-le a vallasos, nepszerú unnep." A levelező egyúttal azt is megmagyarázza, hogy a város „*koz mulató-helyett*" azért látogatják kevesen, napnyugta után azért uralkodik oly nagy csend az utcákon, mert a debreceni polgár az esztendő nagyobb részét kis tanyáján munka kozt tolti, s megelégszik a mezei élet gyonyoreivel.

A nagyerdei mulatóhelyet az Eletképekben leírja Kaján Ábel is. Az eléggé csinosan emelt furdóhazzal osszekotettetésben van egy csapszék – „ivoda és zabálda" –, hol az ember megfurodhetik, ha helyet, ehetik, ha ételt, s jól ihatik, ha italt kap. Mert ez a mulatóhely magán hordja az alfoldi csárdák minden bélyegét, „*hol az ember jól lakmarozhatik, ha a lakomahoz tartozókat onmaga hozza, s készíti is el magának*" A civispolgár vasárnap befogja három csikaját a gyékényfedelú ekhós szekerébe, felulteti rá a feleségét meg a gyerekeit, s bukergetónek az oblos kulacsokat; kiérve az erdóbe letelepszik egy terebélyes fa árnyékába, s ott marad, amíg a kulacsok ki nem urulnek. A Honderu 1846-ban elmondja, hogy a Nagyerdoben szokta tartani majálisát a kollégiumi ifjuság ama része, amely a városban támadó tuzeket mindig vitézul oltja. A majálisról nagy danával térnek haza, egy lámpatartóval az élen, aki mindig a legjobban megtermett diák, s hogy még magasabb legyen, a társaság két tagja viszi a vállán a harsányan éneklő társaság elótt.

A városban a két vendégfogadón és tizenhat kultelki csapszéken kívul van három kávéház – „*de kozulok csak egy erdemli e nevet meg*", teszi hozzá a Társalkodó –, ezenkívul a két kaszinó. A Regélő úgy vélekedik, hogy a civisek művelodésének szembeszokó jelensége megmutatkozik a főbbrendúekétől kulonváló népes kaszinójukban, „*hol most mar kedves gunyajok, a gyapjas guba helyett, tisztesseges poszto ruhaban jelennek meg, nyilvanos egyesuleti gyuléseikben tettleges reszt vesznek, vasár-*

naponként, s néha hétkoznap is, illedelmesen tarsalognak, hébehóba hirlapokat olvasgatnak stb Ily sajátsagos derek nepi casino nincs egész hazánkban. Vannak koztuk tobb frakkos urak is, kulonosen a fiatalság kozul Elnokuk ket tudostársasági tag, a jeles Peczely és Balásházy" A mulatóintézetek hiányoznak ugyan a városból, de pótolja őket *„a hazi boldogság"*, miként a Társalkodó kinyilvánítja, vagyis a meleg családi élet. A társaság viszont zárt korokre oszlik Debrecenben is a 30-as évek végén, a rokon ranguak jonnek ossze egymassal. A nemesség, a professzorok és szenátorok kozé a kereskedok csak kivételesen juthatnak be

A frakkos kaszinóban évente négy-ot bált tartanak farsang idején, s e bálok megmutatják, hogy *„muly csekely az, mit Debrecenben publicumnak nevezhetni"*. Ez a megállapítás az Életképeké, s bővebben igy fejti ki: *„A nyilvános helyek kozonsege orokkon orokké egyforma. Egyik bálnak, egyik szini eloadasnak – némi csekely valtozasokkal – ugyanazon kozonsege van, mint a másiknak, s e tekintetben a nagy Debrecen olyan kisvárosias szint visel magan, mint bármelyik 5–6000 lakosu városaink kozul"* A polgári kaszinó báljait a Fehér lo nagytermében tartják, s a Regélő Farsangi Arszlán aláirású levéltárcája figyelemre méltónak véli, hogy az 1844 februári polgári táncmulatságon *„tobb úrholgyek ustokos-csillagkent tuntek fol, s erőltetett nepszerűségből kozeledni látszottak a polgári rendhez. E tancvigalom idei baljaink kozul a legnepesebbnek tunt, mivel a terem annyira zsúfolva volt, hogy mozogni is alig valank kepesek, s a tancz valodi robotta fajult ."*

A társasélet bágyadtságának egyik okát a gyalogos kozlekedés kényelmetlenségeiben látja az Életképek. Azt jelenti 1844 novemberében, hogy kivált a nónem hetekig nem merészkedik ki a házakból a sár miatt. *„A jelen evszak volna kulonben legkedvezőbb a szinhazra, de minthogy az iszonyu sar miatt alig egynehány ember veti fejét az ejjeli botorkálasra kituno szinesztarsaságot nem igényelhetunk."* Debrecenben 1792 óta vendégszerepelnek rendszeresen kulonboző színtársulatok. Batthyány Vince 1805-bol való véleménye szerint azonban a Magistratus az erkolcsoknek megromlásától félve nem barátja a teátrum-

nak. Eleinte a Fehér ló fogadó telkén levő deszkafalú épületben játszanak a színészek, amikor ez 1811-ben leég, egy darabig a Piac és a Cegléd utca sarkán levő vargaszínben ütik fel tanyájukat. Az 1830-as években a Harmincados közben Nánássy Gábor tanácsnok házában működnek, amely azonban 1837-ben már olyan dűlőfélben van, hogy a teátristák nem mernek fellépni benne, *„félvén az agyon-üttetéstől"*, miként a Társalkodó jelenti. A következő években úgy-ahogy mégis rendbehozzák, mert 1845-ben Kaján Ábel ide kalauzolja az Életképek olvasóit: *„A harminczados utczában van a két pisztolyhoz címzett csapszék, a ház másik végén bomladozó kapu felett egy tábla függ ezzel a felirattal: » bemenet a szinházba «. Az udvar hátulján alacsony, szűk és szurtos, csűrféle épület a szinház. Belsejének mennyezetéről egy madzagra hurkolt háromágú vaspléh-gyertyatartó lóg le, megtömve 3 szál faggyúgyertyával. A szinpad előrészén szintén két ilyen gyertya. Az előfüggönyre holmi lantos emberek és meztelen dámák vannak festve, amennyire ezt a nagy árnyékban megkülönböztethetjük. A szinpad előtt elnyúló, mélyen besüppedt helyen egy hosszú padon hét vagy nyolc cigánylegény üldögél. Ezen zenészeknek faggyúgyertyára sincs szükségük, mert ők a sötétben is elmuzsikálnak."*

Van Kaján Ábelnek egy másik tudósítása is a Harmincados közi színházról, amelyben elsősorban a közönség magatartására figyel: *„Páholyba nem mehetünk,"* – írja – *„mert páholy nincs. Magyar ember alacsonyra, akarom mondani, síkra született, nem szereti a magosat, kivévén a galériát, mely szüntelen nyög ember terhe alatt. Földszint egymás mellett ember, űlve, állva, egymás mellé szorítva, mint hering a hordóba, s tánczolva jéghideg tégla padozaton. A karzaton, mely egészen körülrámázza a négyszegű házat, ember hátán ember. Míg a csengettyű meg nem szólal, a karzat dörömböl s tombol, mintha egy szilaj ménes istálló volna fejünk fölött. » Ejnye! hogy az isten verjen meg! ne dülleszkedj úgy a hátamra! « » Lökd le, pajtás, azt a civist! « » Kalapot! le a kalappal, nem látunk! « » Hová tegyem? Hisz még a fülemnek is alig találok helyet! « » Nem szabad pipázni! – le a pipával! « Ezen dikciókkal kezdődik a játék."* Boka Károly *„barna művészköre"* van a színpadon. A cigányzene végén újra tombolás a tetszést

nyilvánító karzaton, s fülszaggatás és fogcsikorgatás a földszint csöndes embereinél. *„Mert Debrecenben a földszint soha nem tapsol,"* – jegyzi meg Kaján – *„soha nem nyilvánít véleményt, a galéria vette itt magának a bíráló tisztet. A karzat dob koszorút, a karzat fütyül."* A Honderüből tudjuk, hogy Prielle Kornélia 1846. évi nagy sikere után *„a karzat fölöttébb garabonciásan viselte magát"*, volt nagy dobogás, sipolás, fütyülés, ólmos botokkal tombolás; s ugyancsak ez a lap teszi szóvá *„némely arszlán uraknak azon idétlenkedését, hogy a színházba vizslák és kopókkal járnak, és ott velök a közfigyelmet zavarják. Mire való az ajtónál őrt álló fegyveres hajdú, ha illy kihágásokat sem tudnak rendre igazítani?"* – háborog a tudósító. A Honderü levelezője főként azon bosszankodik, hogy a karzat közönsége pipákból nagy füstöket ereget, a felvonások között *„ebeket utánozva csihol"*, a felvonások alatt pedig *„hangosan conversal a szinpadon lévőkkel"*, vagyis belebeszél a játékba. S mi van az előadás után? *„A szinházból olly sötét utczára léptünk,"* – számol be sajátos élményéről Erdélyi János – *„hogy, alföldi szólás szerint, (mint sűrű ételben) a kanál is megállott volna benne. Egy jó emberem kezemet fogá és vezete, hogy le ne lépjek a gyalogpallóról, mert lámpa nem ég."*

Ebben a debreceni színházban lép fel *„kis vándorszínész fiúként"* 1843–44 telén Petőfi. A Várad utcai kapu közelében lakik Fogas Józsefné, színházi jegyszedő lakásán. Éhezve, fázva, betegen tölti el a leghidegebb hónapokat a *„kövér városban"*, amelyről nem utolsósorban ekkori keserű élménye hatása alatt formál véleményt úti levelében: *„Mennyi szalonna, mennyi hízott disznó van itt! a szellem mégis oly sovány, hogy csak úgy csörög a bordája, épen mint az idevaló híres talyigás lovaknak."* Debrecen, amely századokon át a haladás eszméinek hordozója, egyre inkább a szellemi restség, a tunyaság, a parlagiasság szimbólumává válik. Azzá teszi a vagyongyűjtésbe merült, avultságára büszke, elhájasodott „basaparaszt" társadalma. Balásházy János viszont, szintén 1844-ben sajnálattal tapasztalja, hogy gyakran vehető észre mindennek, ami debreceni, a gúnyolása, s tagadja, hogy a cívispolgár makacs volna a *„műveltség s haladási eszmék elfogadása iránt"*. Még a városról több

ízben kemény kritikát mondó Életképek is úgy vélekedik, hogy *„Debrecen volna azon Mekka, hova minden magyarnak legalább egyszer kellene életében elzarándokolnia lelkesedés és erősödés végett."* Hiszen például Pest egész magyarsága elférne a Péterfián, pedig az csak egy utcája Debrecennek. A magyar szokások, eredetiségek és erkölcsök el nem fajult hazája ez a város, amelynek polgársága – Vahot Imre *„utazási emlékvirágaiból"* tudjuk – a 40-es évek végén már kezdi levetkőzni az előítéleteket és régi balszokásokat, és próbálgatja a kor és a honi haladás szellemének kényelmesebb öltönyét. A Regélő neves cikkírója ezért látja a szembeötlőleg fejlődő polgárosodásban és a nemzetiséghez való töretlen ragaszkodásban Debrecen szebb jövőjének alapját.

EGER

Az Alföldet északról körülölelő középhegységen átvezető völgyi utak kapujába települt városok közül Eger van legközelebb a síksághoz. Lapos hátú dombok karéjában helyezkedik el, széles medencében, amelyet kettészel a Tisza felé igyekvő Eger-patak. Ha nem völgyben feküdne, akkor *„számos tornyai és díszes épületjei bájoló tekintetet adnának"* a városnak – érzékelteti a közeledő utazó előtti megjelenését 1826-ban a helytörténetíró Gorove László –, de mivel hegyek közé szorult, csak az utolsó ereszkedőnél tűnik az érkező elé, akár Kerecsend, akár Miskolc felől jön. Így pillantja meg 1847 júniusában a Gyöngyösről Miskolcra szekerező Fekete Károly, a Honderü úti vázlatokat készítő munkatársa is: *„Jobbra balra völgyet láttunk elterülni, mellyet szőnyegként borítottak a szántóföld s mezők. A keleti tágas látóhatár vége felé falvak feküsznek, melylyek kiemelkedő tornyain a nap sugárai fénylenek, nyugatra a sötét Mátrák zárák be a tért, mig éjszak felől, egy szük, szőlőkörnyezte völgyben előttünk Eger, nagy iskolájával s szép domjával."* A Mátra és a Bükk közé, a síkság és a hegyvidék találkozási vonalára települt várost versben Vörösmarty helyezi el a tájban: *„Díszesen áll Eger a termékeny völgybe kitéve, / S mintha leélt idejét álmodná vissza, megaggott / Várkoszorúzta fejét kisded dombhátra lehajtja."* A rónaságra nyíló völgy alján és oldalában helyezkednek el a város utcái, házai, tornyai, az Eger-patak teraszain pedig hősi vára. A történelmi hangulatot árasztó városképet szőlőtőkék százezreivel borított dombsorok keretezik, a híres-neves vörösborok termőhelyei. Szőlőhegyek és poéták koszorúzzák e várost. Balassi és Vorösmarty után Arany,

Tompa és Petőfi is megénekli Egert. *„Ha ezt a várost elkerülném, az Isten is megverne"* – írja 1844 telén, Andornakon jártában Petőfi, s nem is kerüli el.

Aki a fővárosból jön, a kerecsendi dombokon ereszkedik alá, s a Hatvani Hosszú utcán (ma Lenin út) hajtat be a városba. Elhalad a vesztőhely mellett, amelynek megpillantása olyan rémséges élményt vált ki 1815-ben Dérynéből, hogy többször is visszatér rá naplójában: *„Midőn közel voltunk már Egerhez, ott pillantottam meg, most is borsódzik a hátam bele, a borzasztó, végzetes négy oszlopot, melyen már két hét óta függött hét, a törvény által elitélt gonosztevő. Énbennem oly borzadást okozott, hogy rosszul lettem. Szerencsétlenségemre leszállt az egész társaság, közelebb menvén őket megbámulandó, és engem is, mintegy erőszakosan cibáltak le a szekérről, hogy nézzem meg jól őket, különben mindig előttem lesznek álmaimban. Odavezettek, de nem kellett több, úgy megundorodtam a látványtól, hogy arcomra csaptam jó illatos zsebkeszkenőmet. De nem érzettem a jó illatot, csak a borzasztó szagot..."* Tovább haladva, még mindig a városfalon kívül, a Fekete Sas fogadó előtt kocog el az utazószekér, majd csak azután érkezik meg a Hatvani-kapuhoz. *„Egyszer csak előttünk termett a város, szük, sötét kapujával, mely körül nagy, nehéz láncok függtek"* – folytatja beszámolóját Egerbe érkezéséről Déryné. – *„Beereszkedtünk a sötét kapu alá, nagy zöngést okozván a nehéz parasztszekér, hogy rengett bele a kapu tetején lévő sötét épület. Fekete volt, mintha valami égés füstje maradozott volna rajta a rég elmúlt időkből."* A 10-es évek városát – ahová Déryné ily megrázó élmények után lép be – Vlagyimir Bronyevszkij ekképp jellemzi: *„A templomok rendkivül gazdagok, különösen faragványaik csodálatosan szépek. A püspöki palota és a papok tulajdonában lévő néhány más lakóház gyönyörű külső képet nyújt; a többi lakóház alacsony és omladozó."*

A belvárost körítő védfal, amely a vár 1687. évi visszafoglalásakor szinte sértetlen maradt, a múlt század elején már csak romjaiban mutatkozik itt-ott. Gorove szerint 1826-ban *„a város régi falainak némely maradványai még látszanak a déli oldalakon, melyeket a lakosok udvar és keritések gyanánt használ-*

Eger látképe a szőlőhegyekre

nak, és melyeknek magassága a puskázó lyukakot is belé értve mintegy három ölet mutat, a vastagságok pedig három lábnyi", vagyis csaknem egy méter. Járművel négy kapun át lehet behajtani a városba, a déli Hatvani-kapun kívül keletről a Maklári-kapun, északon a Czifra-kapun és a Rácz-kapun, mely utóbbi a Püspök utca, más néven Fő utca (ma Széchenyi utca) végében áll, s alatta vezet át a felsőmagyarországi bányavárosokba vivő kereskedelmi és stratégiai útvonal. A kapukon kívül a gyalogosok részére öt kijárat van a városfalon, a különböző égtájak felé, elsősorban a határba, a hegyekbe igyekvő szőlőművelők, a kapások részére.

A Hatvani-kapun belépő a 40-es években egy olyan klasszicizáló barokk városban találja magát, amely jellegét a XVIII. század második felében és a XIX. század elején kapta, szerkeze-

tében azonban sokat megőrzött középkori utcarendjéből Erre utal a Tudományos Gyujtemény azzal a mondatával, hogy a város utcái *„régi szabásukat megtartván"* igen szükek. *„Eger oly szep, vidám es vonzo tekintetű, mint egy boldog fiatal menyasszony az oltár előtt"* – vezeti be rajzolatát Vahot Imre – *„Nem ismerek hazankban várost, az egy Budapesten kivul, melynek oly imposant kulseje volna, mint Egernek"* Hamarosan hangot vált azonban a városportré szerzője, és úgy találja, hogy Eger tavolról sokat, nagyot mutat, de *„kozelebbról tekintve, a szabalytalan, rendetlen, szűk teruletre szoritott épitkezés miatt meg szebb epuletei sem oly kitunők, mint mas helyzetben volnanak"* Hasonló a véleménye a Társalkodó cikkírójának 1842 januárjában: *„Egernek kulseje meglepő; számos tornya, az új templom, a lyceum a csillagvizsgálóval, a tobb kolostor első tekintetre valami nagy várost gyaníttatnak; bemenetenel azonban a tisztatalan utczak, apro hajlékok, mik kozott itt-ott emelkedik egy magas ház, s a kovezetlen ut miatt sokat veszít, belseje azonban szépen épul, hol utczája is kovezett."* A Rajzolatokból tudjuk, hogy már 1839-ben az utcák magyar nevekkel, a házak pedig számokkal vannak célszerűen ellátva.

A városnak egyetlen utcáján sem lehet végiglátni – írja Erdélyi János az 1842. évi Regélőben, majd így folytatja Eger 'a mint van című cikkét: *„Hazai, egy par utczában kivéve, minden tekintet nélkul nagy- vagy kicsinyre, szép- vagy izetlenre, sárgára vagy fehérre, irgalmatlanul szerte-szejjel vannak hanyva vetve . A főbb utczák ki vannak kovezve, amúgy more patrio, az az, ha szekeren megy a kovezeten, lelked is nyer a rázás miatt egy kis commotiót. A kovezet es a jardák dicseretére legyen mondva, száraz időben porban furdunk, ha konnyet ejt az árva ég, sárban vízben úszunk, s ez utolso esetben itt minden ház eleje olly tokéletes zuhany furdo, hogy Grafenbergben is alig fogsz párjára talalni, itt csatornákrol nem is almodnak, de igaz, hisz Pest főbb utczain sincs mindenutt, miért ne nélkulozhetne Eger?"* Az 1840. évi Regéló szerint ugyan *„a varos jol kovezett utcai télen lámpakkal világíttatnak"*, Erdélyi János két évvel később ezt a megállapítást úgy helyesbíti, hogy *„holdvilagos ejeken minden utcza ki van világitva"* Bezzeg nem spórol a pénzzel az

Az egri székesegyház, mellette jobbról az érseki palota tornyos sarka

elöljáróság, ha fejedelmi vendéget fogad. István főherceg és nádori helytartó 1847 szeptemberi látogatása alkalmával az egész város fényben úszik. Az Életképek levelezője a Piac tér, a ciszterci rendház, a líceum, a mecset és a Foglár-intézet különösen szép kivilágítását tartja említésre méltónak; hozzátéve, hogy az utcák olyan világosak voltak, mintha csak a nap sütött volna.

A nevezetesebb utcákat így sorolja fel az 1839-ből való helyírás: a Fő utca a Hatvani-kaputól a Lyceum téren át a belvárosba egészen a Rácz-kapuig, a Káptalan utca ugyancsak a Hatvani-kaputól a vármegyeház felé, és a Várali utca a Maklári-kapu felől a vár alatt végig a Városi térre vezet. A Hatvani-kaputól rövid az út a Lyceum térig, amelynek keleti falát a négy

utcára néző, névadó főtanoda, az északit az érseki palota klasszicista szárnya, a délit két XVIII. századi barokk lakóház alkotja, míg nyugati oldalán a főszékesegyház magaslik fel egy kisded domb tetején monumentális tömegével, két hatalmas tornyával, korinthoszi oszlopokkal tagolt, méltóságteljes bejárati homlokzatával. Hild József nagyszerű alkotását 1837. május 6-i fölszentelése alkalmából a Társalkodó úgy jellemzi, hogy *„ritka egyszerűséggel párosított tiszta architecturájára nézve bizonyságaul szolgálhat szintúgy építtetője nemes izlésének, mint dicsőségökre a körülte fáradozott művészeknek"*. Részletes rajzot Erdélyi János ad a dómról a Regélőben: *„A lyceum téren állok; előttem a magyarföld legszebb temploma, mögöttem legnagyobb iskolája, az óriási lyceum, jobbom felől a szép érseki lak, s benne a nemzet egy megbecsülhetetlen kincse, a válogatott képtár... A templom méltóságos csarnokába két szakasz lépcsőzet vezet fel, az elsőnél mindjárt hazánk két szent királyával találkozol, a második szakasznál az anyaszentegyház két fő hőse sz. Péter és Pál tünnek elődbe; mind a négy, valamint a templom valamennyi szoborműve, Casagrande Márk velenczei szobrász ismert művészi kezéből került. Ezeket elhagyva a legszebb arányú csarnokban vagy, melly nyolcz korinthi-oszlopon nyugszik. A szép homlokzat mögött 50 lábnyi felnyúló atticán három óriási szobor áll, az élet három boldogitó geniusa, a hit, remény, szeretet személyesitett képei."*

Az egész épületen harmónia, szépség és fönség ömlik el – így ítél a dóm külsejéről a kortárs, belsejének látása pedig még inkább fölemeli a lelket. *„Az egész belső három hajlékra oszlik,"* – folytatja rajzolatát a Regélő – *„a közép hajlékról vörhenyessárga márványyzatú korinthi oszlopok választják el a két szélsőt, mellyek a kup irányában megvannak szakasztva, s e szakasztás képzi a templom belsejének keresztalakját. A kupot roppant négy ív, s ezeket egyenként egy vörhenyeges és két verde antico modorban márványozott, s így összesen 12 korinthi oszlop tartja fel, s az egész templomnak nagyszerű méltóságot kölcsönöz. Az oltárképek minden tekintetben fönségesen egyszerűek. A főoltár arany rámába foglalva sz. János evang. martyriumát ábrázolja Dannhauser bécsi föstésztől, gyönyörű egy csoportozat, melly*

fölött külön egy félkörben felhőin ülve nagy hatalommal és dicsőséggel látszik leszállani az istenember..." A szentély és a mellékoltárak aprólékos bemutatása után Erdélyi János az imádkozókra is vet egy pillantást. Örömmel látja, hogy épületes számmal vannak, minden rangból, rendből és korból, s mély áhítatba merülve, de észreveszi a lélekemelő látvány árnyékát is: *„ime egy sereg diákuracs... mintha bizony a templom leánynéző hely volna!!"*

A már szűknek bizonyult, s lebontott régi Szent Mihálytemplom helyén – főként Pyrker János pátriárka-érsek áldozatkészségéből – épült székesegyházzal néz szembe az Esterházy Károly püspök költségén csaknem húsz esztendeig – 1763-tól 1782-ig – készült kétemeletes, csillagásztornyú líceum. *„Ezen nagyszerű tanintézetnek akár külsejét, akár belsejét tekintsük, nincs párja hazánkban, de sőt külföldön is kevés van hozzá fogható"* – így minősíti Vahot Imre. – *„A két emeletű s udvarú épület minden oldalról szabadon áll a tőle nevezett téren, szemközt Pyrker hasonló építészeti remekével, mintha egyik a másik fölötti csodálkozásban vált volna merev kővé. Az egésznek alakja egyarányú négyszög, kivülről 212 nagy ablakkal. Leginkább az egri vár lerombolt épületeinek négyszögeiből épült, a múlt század legszebb styljében."* Ez az építészeti stílus a copf, vagyis a klasszicizmus közvetlen elődje, ezért is alkot oly harmonikus együttest a különböző korból származó két épület, Hild székesegyháza és Fellner monumentális alkotása, a líceum. A hazánkban páratlan épülettömb négy homlokzatának mindegyike 85 méter hosszú és 21 méter magas; három oldalát oromzatos manzardtetők hangsúlyozzák, a negyedik homlokzat középtengelyéből emelkedik 53 méter magasra a vaskos csillagvizsgáló torony.

Az egyetem céljára tervezett roppant épületben a 40-es évek elején bölcsészeti, jogi és teológiai főtanoda, valamint rajziskola működik. A földszinten van a vármegye fegyvertára, a „könyvnyomó intézet" és a rajziskola. A tágas lépcsőház első emeleti csarnokából nyílik a vitavizsgák helye, a nagyterem, amelynek boltozatára Franz Sigrist bécsi festő a tudományok négy karának professzorait egykorú magyar öltözetben ábrázolta. Az oratórium melletti színházterem a tanuló ifjúság működvelő elő-

adásainak céljára szolgal, nagy nézőhellyel és tágas színpaddal. A déli szárnyon helyezkedik el az egyházmegyei konyvtár, amelyet Vahot Imre a líceum legnagyobb kincseként említ: „*Foterme igen nagy, tágas, emeletes, karzatos léven, nem csak e miatt, de kulonosen remek falfestményei, roppant és diszes szekrényekből álló s csinosan bekotott konyveinek rendes elhelyezése által meglepő benyomást eszkozol a nezőre Domború mennyezetén a tridenti egyházgyules van fresco-modorban lefestve 118, majdnem életnagyságu alakkal*" Kazinczy a líceumi konyvtár meglátogatásakor igen magasra értékeli a boltozat egész feluletét betoltő falıképet. „*A bibliotheka mennyezetet Krakker egri képiró festette*" – írja útikönyvében – „*Az a tridenti zsinatot adja elő, magának a puspoknek parancsára, s abban mind az architectura, mind a grouppok, mind a drapperie jobbíthatlanul vannak festve Maulpertsh, ki az oskolai templom festesere hivatott le Bécsből, osszecsapta kezeit, midőn a bibliotheka ajtajan belépett; s megvallotta, hogy ő ennyit nem tud*" Az épulet északi szárnyában levó ifjúsági kápolna mennyezeti freskójának megcsodálói lemérhetik Maulbertsch tudását is. Ezt teszi a Tudományos Gyujtemény 1828. évi VII. számában kozzétett városrajz szerzője, amikor igy ítél: „*Vagyon a Lyceumban a Tanúlók ajtatosságának gyakorlására rendelt Kápolna is, mellynek boltozattyát Maulperts Antal rajzolta, es noha a Szenteknek, es mennyei oromoknek elő adásában nem olly tokéletes volt ecsettye, mint a Krakkere; de meg is ez a munka is magasztalast erdemel.*" Az első emeleten van még a bolcsészek, jogászok és a másodéves teológusok néhány tanterme.

A második emelet kevésbé mutatós – mivel a díszterem, a konyvtár és a kápolna két emelet magasságot foglal el –, csupán tantermek sorakoznak itt egymás mellett. Erről a szintről 320 lépcsőn lehet feljutni a csillagásztoronyba, az országos hírű Speculába, ahol két nagy teremben és a tetőn a legkorszerűbb, angol gyártmányú észlelő távcsovek és mérőmúszerek állnak a vizsgálódó tudósok rendelkezésére. Az egyszerű látogató érdeklődését leginkább a torony tizedik emeletén levő forgatókupolás terasz camera obscurája, vagyis sotét kamrája keltı fol, „*mellyben tiszta nap fenyben az idegen útazo kelleme-*

tessen mulattya magat azon arnyék kepekkel, mellyeket egy fejer asztalon eleibe tuntetnek, es a mellyek kulombféle Egri jeleneseket, ugymint mozgo s dolgozó embereket, kerteket, házakat sat. amint azok a valoságban vannak kitsinyben ábrazolnak" – így olvassuk a Tudományos Gyujtemény városrajzában. A tanulmány szerzője csak azt sajnálja, hogy nincsen a toronynak állandó csillagvizsgálója, aki a drága nézócsovek használatával az égi jeleneteket a tanuló ifjúságnak és a városba érkező utasoknak bemutatná. Ugyanerről panaszkodik 1846-ban az Életképek cikkírója is, aki nem tud bejutni a Speculába, mivel a kulcsőrzőt nem találja otthon Egyébként azzal vigasztalják, hogy úgy se látna semmit, mert megvannak ugyan a műszerek, de nincs aki veluk csillagot vizsgálna.

A líceum terének északi falát a barokk érseki palota klaszszicista stílű oldalszárnya alkotja A két saroktornyos toldaléképület emeletének hat szobájában és egy tágas termében van elhelyezve Pyrker érsek gazdag és értékes képgyűjteménye A tér egyébként impozáns kulseje ellenére is sok kritikát vált ki a 40-es években. A Regélő városrajza szerint a szép érseki lak s az óriási líceum kozott egy *„kárhozatos utczaszeglet"* éktelenkedik, egy nyomorúságos kőkunyhó, amelynek ablakai egy vonalban vannak a fold színével. A Honderu levelezője *„tisztátalan leggel parosult"* szemétdombokat talál a líceum korul, s már írja is a megrovó sorokat· *„Kar, hogy e legszebb részere a városnak a hatóság nem ugyel. Itt áll a dom, melynek párja messze foldon nincs, pompás méltóságaban, – s a hit, remény s szeretet szobrai toredezett ablakokra néznek, s mig egyfelól kertek, s egyszeruségében csinos erseki lakház kornyezik, más részről szemet szuro rendetlenseg s szenny honol Keves becsulni való mű van meg hazánkban a nélkul is, s ezt sem tudjuk elegge becsulni "*

A líceum déli szárnya mentén halad az enyhe ívben meghajló Káptalan (ma Kossuth) utca az Eger-patak felé, a vár irányában, mindkét oldalán értékes barokk épuletekkel, kis palotákkal *„A város díszére szolgál a Kanonokok lakjaival a Káptalan utca"* – olvassuk a Rajzolatok 1839-ból való leírásában. Az utcának mindjárt a legelején az egyemeletes kisprépositi palota a későbarokk egyik remeke, mellette Vagner József kanonok

palotája gazdagon díszített kosárívű kapuzatával tűnik ki, amely fölött kagylószerű fülkében Madonna-szobor áll, két oldalán angyalok térdelnek. A szomszédos, ugyancsak a XVIII. század közepéről való, egyemeletes Foglár-ház arról nevezetes, hogy a líceumba való átköltöztetéséig itt működik *„a nemes ifjaknak hazai jogtudománybani oktatására"* 1747-ben alapított akadémia. Ebben az íves-oromzatos kapuzatú, klasszicizáló homlokzatú épületben van a Foglár György kanonok által 1816-ban alapított gyermeknevelő intézet, amely egy fő- és egy aligazgató „felügyelése" alatt 30–40 árva, s leginkább más vallásból katolikus hitre vitt gyermekeket nevel, s a gimnáziumi pálya végéig az élet minden szükségleteivel ellát; akiknek pedig nincs kedvük a tanuláshoz, azokat mesterségre adja, s inaskodásuk ideje alatt ruházza őket és fizet értük. A Regélő 1842-ben az intézetről írva kiemeli, hogy növendékei egy pár év óta a gimnasztikában is gyakorolják testüket, zenét tanulnak, s igen szép hangászkart képeznek. Ebben az épületben vannak a nemzeti iskolák, és a Pyrker érsek alapította preparandia, melyben *„a népnevelés nagy fontosságú pályájára, ügyes, tapasztalt tanitók által alkalmas egyének képeztetnek."* Az 1828 óta működő, első magyar tannyelvű tanítóképző később szintén átköltözik a líceumba. Pyrker érsek egyik nagy érdeme, hogy felkarolja a népoktatás ügyét is. A XIX. század első negyedében a falusi gyermekeket jobbára olyan *„míveletlen Mesterek"* oktatják, akik minden képzettség nélkül látják el – sok helyen egyszemélyben – a tanítói, kántori, sőt a jegyzői feladatokat is. Az egri preparandia felállításának szükségességét azzal indokolja első igazgatója, Maskovics Mihály, hogy a falusi iskolamesterek igen gyakran maguk is tudatlanok, vagy pedig igen járatlanok a tanításmódban. Az alapító Pyrker érsek is azzal indokolja az oktatásügyi határkőnek számító elhatározását, hogy *„több falusi iskolákban olly tanitókra találtam, akiknek inkább tanulni, mint tanitani kellene"*. A preparandiában a növendékek két évig nyernek oktatást egyházi tanároktól, két mestertől az énekben és a zenében, egy harmadiktól pedig a kertészkedésben és a selyemtenyésztésben.

A Káptalan utca kiemelkedő pontján áll a ferencesek egy-

emeletes barokk rendháza, s kéttornyú temploma. Mellette a Fellner Jakab tervei szerint épült nagyprépositi palota a copf stílus sajátosan egri jellegzetességű alkotása. Szemben vele van a nyugalmas homlokzatú, kétemeletes vármegyeháza, kapualjában Fazola Henrik remekbe készült, rokokó rácsos kovácsoltvas ajtajaival. A kanonok urak utcájának békéjét egyedül ez az épület zavarja meg, különösen tisztújítások idején. *„Eger ájtatos csendes város, a tisztválasztási időket kivéve,"* – állapítja meg a Regélő – *„mert akkor van veszekedés, néha gyilkosság, ablaktörés, harczháború a fokos fénykorából; legnagyobb szorongásban a fehér és fekete kakasok vannak tollaikért, s valóban a dicső lovagkor regényességét, de leginkább kárait van szerencsénk szemlélni, s illetőleg érezni is, midőn egyfelől a fehér, más felől nem kisebb zajjal a fekete seregek törnek elő. A választandók a választók nagy része előtt ismeretlenek; a motivum szokás szerint bor és huszasok."* A fokossal elkövetett emberölésben vétkesek a vármegyeház udvarán levő kétemeletes megyei börtönbe kerülnek; az erős vasráccsal fölszerelt, kis ablakú cellákba, vagy a pince sötétzárkáiba. A megyei börtönnel szomszédos az Oroszlán fogadó, Eger legelőkelőbb vendéglője; előtte van a miskolci postakocsik megállóhelye.

A vármegyeház oldalán szűk utca vezet át a Városi térre (ma Dobó István tér), a közigazgatási és kereskedelmi központba, amely a Belső Piac névre is hallgat. A négyszögletes tér fő ékessége a két sudár tornyú, erősen kidomborodó homlokzatú minorita templom, a magyarországi barokk kiemelkedő szépségű alkotása. Bal oldalához a háromemeletes rendház csatlakozik, míg jobbján az egyemeletes városháza hangsúlyozza a tér polgári központ jellegét. Az északi és nyugati térfalat egyszerűbb barokk polgárházak alkotják, kelet felé nyitott a tér az Eger-patakon túli vár felé. Innen szinte betekint a városközpontba a mecsettorony, a minaret, amely *„jegenyekint mai napig is oly szilárdul nyúlik az ég felé, mint midőn dervis hágdosa lépcsőin az igazhitűeket áhitatosságra összeénekelendő"* – olvashatjuk Fejes Mihál orvosdoktornak, „tekintetes Heves és Külsőszolnok vármegye tiszteletbeli physicusának" 1839-ből való helyiratában. A faragott kövekből épült, tizennégyszögle-

tes alaprajzú, kovácsoltvas korerkélyes minarethez – amely 1829 óta barokkos toronysisakot visel Pyrker érsek gondoskodásából – hasonlóképpen faragott kovekbol rakott dzsámi csatlakozik, s 1841-ig az irgalmasok templomaként szolgál, akkor lebontják. A Tudományos Gyujtemény 1837-bol való ismertetése szerint a minaret távolról magas kéményhez hasonlít, egy oszlopcsoból áll, felul alkalmazott párkannyal, alja piedesztált képez, belul csigahágcsó kanyarog fol az erkélyig

Az 1828 évi Tudomanyos Gyujtemény rajzolata arrol tudósít, hogy itt-ott még torok házak is találhatók a varosban; alsó szintjuk és ajtajuk kóból való, felsó részuk pedig fábol van ácsolva. 1839-ben Fejes Mihál helyirata szerint a házak általában már kóból vannak építve, a belvárosban zsindellyel vagy cseréppel fedettek, a középuletek tobbnyire emeletesek, de *„a privat házak kozott is sok talaltatik emeletre, ugy annyira, hogyha Pest után elsónek nem merjuk is állitani, epuleteire nezve jeles városnak mondhatjuk"* Egert. A nagyszerű kozépuletek mellett a szerényebb polgár- és parasztházak kozul is tobben a barokk stílusjegyeit viselik, ha igen leegyszerusitett formában is. A kovácsoltvasból készult ablakkosarak, a zart udvarok árkádos folyosói, az íves kőkeretes kapuk, s a homlokzatok falfulkéibe helyezett szentszobrok hangsúlyos jellemzői a városképnek. Még akkor is, ha a Regélőben Erdélyi János nem a legjobb véleménnyel van a szentek falba illesztett faragott képeiről: *„Az utczáknak igen ájtatos tekintetet adnak sok hazak homlokzataiba vesett sz Janos, Jozsef, Florian, s más szentek kepei, mellyeken kómuves legények szoktak remekelni, s pedig a fő utczakban is fogsz talalni tetemes nagysagban tobb illyféle müveket. Tisztelem a jo szandekot, melly azokat oda teve, de hogy az izlessel illy komediát csinalt, bizonyosan nem helyeselhetem."*

A Városi tér keleti oldalán végigfutó Eger-patakon szobrokkal díszített, boltozatos kóhid vezet át a várba Az alacsony domb lapos tetején még Szent István uralkodása idején kialakul az ósi egyházmegyei kozpont, a puspoki palotával, a kanonokok házaival s a Szent János tiszteletére szentelt székesegyházzal Csak a torok megjelenésekor kap a puspokvár védelmi szerepet, de hevenyészett megerősítése után már ott is van falai és

foldsáncai előtt Alí budai basa roppant serege Az 1552. évi kemény ostromot győztesen visszaverő Dobó és kétezer vitéze a világuralomra törő oszmán haderőre mér súlyos csapást, Eger hősi védelmét ezért értékelik a kortársak európai jelentőségű fegyverténykénť. A végvári idők legendás vándorénekese, Tinódi Lantos Sebestyén a nagy ostrom utan rogvest Egerben terem. Megszemléli a helyszínt, a belso várat és a bukki szálfákból összerótt kulsó palánkot – ami „rossz akol"-lá teszi Alí basa szemében az egész erodítményt –, meghallgatja a szemtanúk elbeszélését, s a legfrissebb benyomások alapján a maga szerzette dallamokkal azonnyomban megverseli az ostrom minden eseményét, a rettenetes vívást a bástyákon, az ágyúk zengését, golyóbisok hullását, tűznyilak ropkodését, végul a torok szégyenvallását. S ekkor újra megszólaltatja az Egert rossz akolnak csúfoló Alít: *„Mennyit jártam mindez szélos világban, / Sok várakat víttam sok országokban, / Jobb vitézekre nem találtam házban, / Mint ez rossz akolnak velt Egor varaban"* A visszavert ostrom után a haditechnika korszerúbb védelmi eszkozeivel, hatalmas fulesbástyákkal erősítik meg a végvár-rendszerben a felvidék kapujaként kiemelkedó szerepet játszó Egert, 1596-ban mégis beveszi az oszmán, s 1687-ig ul benne A torok veszély elmúltával császári parancsra felrobbantják a vár falainak egy részét, de a bástyák sora még jó ideig sértetlenul áll 1783-ban adja el a kincstár az erősséget Esterházy puspoknek, aki a történelmi kegyelettel mit sem torődve, a hősi vár koveit a barokk város létrehozasára használja fol. Így épulnek fol, jórészt a lebontott bástyák anyagából, a liceum falai, a kanonokok palotái, s módos kereskedok és iparosok polgárhazai. A város jelesebb részét folperzselő 1800. évi tűzvész után leomlik a vár még megmaradt déli bástyája is, mert az építkezók kitordelik és elhordják belőle a koveket. A század 10-es éveiben, Fuchs Xavér Ferencnek, Eger első érsekének idején a várban még meglévő néhány épuletet – istállókat, fészereket, s a strázsák házait – is végképp elrontjak *„Hat ilyen hajlekot bontatott el az ersek"* – írja 1826-ban Gorove László – *„a fedel fákat kotyavetye uttyán, a koveket pedig olbe rakva eladatvan, úgy hogy ma a Tomlotztartónak es Hajdúknak szallasan kivul es a tomlotzo-*

kon kívul más épületek nem léteznek A tomlotz felett egy kápolna vagyon, melyben vasárnapokon misét szolgáltatnak és tanítást tesznek a rabok lelki hasznára."

A pusztulásnak szinte az utolsó percben Pyrker érsek vet véget. 1827-ben Dobóruszkáról Egerbe hozatja Dobó István veres márványból faragott síremlékét, s koporsó alakú talapzaton a várfal egyik kapuüregében helyezi el. Aztán kutató ásatásokba kezd, s megtalálja az István-kori Szent János-székesegyház egyik szentélypillérét, amelynek gazdagon faragott lábazatára 1835-ben ráhelyeztetti Szent István király szobrát, a klasszicista dóm díszítésein dolgozó Marco Casagrande művét. *„Felséges látvány és éldelet! szemlélhetni az ország alapítóját az általa 8 század előtt emelt templom oszlopán"* – írja 1839-ben a Rajzolatoknak a vár *„idő kormolta"* falai közt áhítattal járó munkatársa, Szeredy Nepomuk. Pyrker érsek gondoskodik a várterulet parkosításáról is; a falakkal ovezett puszta domb godreit eltömeti, s különböző fákkal, cserjékkel beultetteti. *„Ki ez előtt tizenkét evvel látta e várat, s most tekinti meg, első pillanatra alig fog rá ismerni"* – olvassuk az 1839. évi Athenaeumban. – *„Most élénk nepsereg hullámzik ott, hol nem rég csend és pusztaság uralkodott. A mostani patriarcha-érsek uj életet lehelt a romokba. A várba széles ívű kapu vezet fel, mellytől kezdve az egész várban hűvos sétasorok vonulnak el, s hol előbb minden nyomon porfelleg keletkezett, most virágszőnyeges pázsit kozott a legszabályosabb osvény kanyarog fel."*

A végpusztulástól az utolsó percben megmentett vár legrészletesebb rajzolatát Erdélyi János adja a Regélőben: *„Alig lépunk a várba, az első kapu borzadalmas ive alatt, ime feltunnek a rettenetes bástyák. Árnyas gesztenyefasor vezet a másik kapuhoz, mellynek jobb szárnyában három sírkő van, ketteje olvashatatlan irással, a harmadik pedig Oláh Miklós egri puspokről szól. E kapun túl kezdődnek a statiok, éjszakrol délfelé kanyarodva; szegény faragványok ábrázolják a megváltás fonséges jeleneteit . A statiok kozt első apostoli királyunk szobra szemlelhető egy goth oszlopon illy folirattal »Szent Istvan király. Az általa épitetett sz. János-temploma tornyaibol fenmaradott oszlopán. Hálaemlékul honunk es hitunk iránti szent buzgal-*

máért. 1835. « Innen egy mellékút vezet a kalvaria hegyre, mellyen a három keresztfa áll. Karfák veszik körül a meredek tetőt, mely innen legszebb kilátást nyujt az egész vidékre. A kalvaria hegy délnyugoti oldalában oltár van emelve a keresztről levett üdvözitőnek faragott képével; az éjszakiban pedig egy kapüregben Dobó emléke áll, melly a rendithetlen hőst pánczélba borítva, fekvő helyzetben mutatja. Jobbja egy hadi zászlót szorít; feje a kiterjesztett zászló lobogóján egy párna fölött nyugszik, hosszu szakálla mellén omlik el, lábaihoz sisakja van letéve...”

A vár határozta meg az alatta elterülő város sorsát nyolc évszázadon át. A püspöki udvar körül kialakult városmag a XV. század elején terjed túl a vár falain, a középkorban egyidőre felvirágzik, a hódoltság idején keleti jellegűvé lesz, a török kiűzése után újból az egyház földesúri fennhatósága alá kerül. Mivel a polgárság nem tudja kivívni az önkormányzat jogát, Eger mezővárosi szinten reked meg. Bronyevszkij szerint 1810-ben minden hivatalt papok látnak el, s a kormányhatóságok szüntelen harcban állnak a püspöki hatalommal, hogy legalább kis könnyítést nyújthassanak a népnek. Az 1812. évi országgyűléshez ugyan benyújtják az egriek *„a Város felszabadítását szorgalmazó könyörgéseket”*, de nem érnek el sikert, pedig kérésük megindokolására minden lehetőt felhoznak, egyebek közt azt is, hogy *„Egerhez közel semmi Királyi Város nem fekudvén, a termesztvények eladhatására ez igen alkalmatos hely leendne. Ehhez járul a városnak a folyó víz partján lévő alkalmatos fekvése, melly sok kézi míveknek és fabrikáknak fel állítására módot nyújt, és a mesterségeket és kereskedést, most is lakosainak nagyobb száma leginkább művesekből és kalmárokból állván, elő segitené”*. Az 1840. évi Regélő úgy fogalmaz, hogy Eger egyházi birtok, az érsek és a káptalan közös tulajdona, de *„lakosait illetően szép szabadságokat találunk a kölcsönös szerződésen alapuló oklevelekben feljegyezve”*. Végül is csak 1848 után szabadulhat a lakosság a Bartakovics érsekkel kötött *„örök egyezség”* révén a kilenced és taksa-fizetések alól.

A korlátolt önkormányzat idején Eger élén a főbíró áll, aki a lakosság által választott tanács ellenőrzése mellett intézi a közügyeket. Mivel kevés a tisztviselő, szükség van arra, hogy

a polgárok bizalmi emberei segítséget nyújtsanak a város vezetőségének a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban. Így alakul ki a sajátos egri intézmény, a fertálymesterség. A belváros négy, a főként kapások által lakott külvárosok – a Hatvani-, a Felnémeti-, a Czifra- és a Maklári-hóstya – pedig két-két fertálymestert küld a főbíró szolgálatára. Ezeket a tekintélyes, köztiszteletben álló bizalmi embereket eleinte a városnegyed polgárai választják saját soraikból, később csupán azok, akik már viselték ezt a tisztséget. Minden év januárjában „suttogora" gyűlnek össze a kiérdemesült fertálymesterek, s ők állapodnak meg a negyed új fertálymestereinek személyében. A jelölteknek feltétlenül tudniok kell írni-olvasni, mivel kötelességeik közé tartozik majd, hogy a rendeleteket házról-házra járva a lakosok tudomására hozzák, sőt meg is magyarázzák. 1805-ben egyebek között ilyen rendszabályokat kell a fertálymestereknek kihirdetniük: *„Az utczákon való Dohányzás mind a Városban, mind a hóstyákon meg nem engedtetik. – Télben 9 óra, nyárban 10 óra után a Kortsmákon való Musika és Uttzákon vagy akar hol szokott csavargás tilalmaztatik. – Uton utfélen való Vásárlás nem engedtetik meg."* Hasonlóképpen tilalmaztatik az utcákon a kurjongatás, a csoportosulás, a templomok előtti ácsorgás és *„a hiába való fecsegés"*. A fertálymesterek kötelessége ellenőrizni, hogy tiszták-e az udvarok, söprik-e az utcát a házak előtt, rendben vannak-e a kémények, készen állnak-e minden telken a tűzoltás segédeszközei, a vödrök, a létrák, a csáklyák s legalább egy hordónyi ún. kapitányvíz. Ők ügyelnek arra, hogy tiltott időben nem mérnek-e bort a polgárok, s nem adnak-e szállást olyan idegennek, akinek városba érkezéséről a főbírónak nincs tudomása.

A fertálymesterek igazolják a negyedbeliek megbízhatóságát, épp ezért kötelességük tudni, hogy erkölcsös életet él-e minden lakos. De még arra is ők ügyelnek, hogy a szőlőbirtokosok elvégzik-e a kártékony hernyók irtását, a gyümölcsfák tisztítását, s a munkáltatók a tanács által megszabott napszámbért fizetik-e. Kötelességük közé tartozik a juristák és mesterlegények között gyakran előforduló verekedések megakadályozása, s hogy ezt minél eredményesebben tehessék, a helyszí-

nen megbüntethetik a rendbontókat, a káromkodókat, az éjszakai csendháborítókat. Hatalmuk jelképe a somfából vagy szőlőgyökérből való, másfél méter hosszú fertálymesteri bot, és a bokáig érő, százráncú, fekete posztó köponyeg, amelynek piros bélése van, a nyakát pedig ezust csat fogja ossze. A főbírónál minden reggel meg kell jelenni egy-egy soros fertálymesternek, hogy *„légyen Kéznél olly hites Személy, a kit egy vagy más dolgoknak megvizsgálására kikuldeni lehessen"*. A fertálymesterek feladata az is, hogy ellenőrizzék az építkezéseket, egy 1764-ből való rendelet szerint ugyanis, aki házat akar építeni, előzőleg tartozik engedélyt kérni a tanácstól. 1828-ban aztán megalakul a Városszépítészeti Bizottság, *„nehogy a jövendőbeliek a mostaniakat gondatlansággal es csinosodás iránti érzeketlenséggel vádolhassák"*. Nem annyira a közbiztonság fenntartása, mint inkább a jeles napok unnepélyesebbé tétele céljából *„vagyon a városnak egy vadász forma ruhájú német és huszáros ruhában tisztelkedő magyar polgari serege,"* – értesülünk az 1828. évi Tudományos Gyujteményből – *„sőt a nagy számmal lévő kapások is fegyverrel, valamelly jeles ünneplés alkalmatosságával egy tanátsbélinek vezerlése alatt diszeskednek."*

Az iskolákon kívül van a városban királyi sóhivatal, postaállomás, állami raktárház, az ún. magazin, két kaszárnya, egy kórház és egy szegényeket tápláló intézet. A gyógyszertárral egybekapcsolt kórház 1728 óta működik a Kanonok soron (a mai Knézich utcában), a betegápoló irgalmas rend egyemeletes, barokk épületében. A keresztény jótevők által fenntartott 28 ágyas kórodában évenkint mintegy 300 beteget vesznek fel; 1834 és 1844 között kereken 3700 volt az ápoltak száma, közülük 280-an haltak meg. A szegények intézete a Rác-kapu közelében van; 1826-ban 115 ugyefogyott tengődik falai között. Egy orvosa és egy sebésze van, s betegek mellett inséget szenvedőket is befogadnak, a koldulás megszuntetése céljából. Nem sok sikerrel, hiszen az 1848. évi Pesti Divatlap Vidéki szemle rovatában arról értesít a helyi levelező, hogy *„koldus nappal, s estike éjjel lepi meg sáskaként utczainkat"*. Az estikék emlegetése a városiasodás egyik árnyoldalát jelzi: a nagyszámú tanuló ifjúság, elsősorban a jogászok, valamint a megyeszék-

helyre bejáró vidékiek adják a szóbanforgó pillangók klientéláját.

Egyébként a 40-es években magának Egernek is csaknem 20000 lakosa van, akik leginkább magyar ajkúak. A török alóli felszabadulás utáni elnémetesítési törekvések nem jártak ugyanis sikerrel, bár az akkor betelepítettek számát később növelik azok a német művészek és szakemberek is, akiket a húsz éves munkával készülő liceum építésére és díszítésére hív Egerbe Esterházy püspök. A nagy mű elvégzése után a legtöbben meghonosodnak, mesterségük és szorgalmuk révén meggazdagodnak, polgárokká válnak. A hódoltság idején a törökökkel együtt betelepült görögkeleti rácok épp úgy hamar elmagyarosodnak, mint az a 300 főnyi oszmánli, aki 1687-ben nem vonul el a megvert török sereggel, hanem visszamarad és megkeresztelkedik, *„Uy Körösztény"* lesz. Neveiket mindvégig megtartják – így például vannak Ali, Topa, Török, Hasszán, Bajzáth (Bajazeth) nevű családok, amelyek azonban már a XVIII. század végén egészen magyarok. *„Az Egriek ma is emlegetik azon férfiakat, kiknek török származása világos"* – jegyzi meg csillag alatt a Tudományos Gyüjtemény 1828. évi városrajza –, *„illyen volt a meghalálozott Topa Városi Tanátsbéli Úr, az öreg Ali Senator, kiknek attyai még valóságos környülmetélt Mohamedánusok voltak, Pósta Áronnak Külső Tanátsbélinek az attya hasonlóképen Ozmány volt, és Egerben keresztelkedett meg, ide tartozik a czimjében félholdat viselő Török familia is, hogy a többi török ivadékot elhallgassuk."* Eger egyébként tisztán katolikus város, az Életképek 1846-ban szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy *„közrendü református még most sem települhet meg kebelébe"*.

Eger fő jövedelmét híres jó bora adja. A múlt század elején a lakosság csaknem 80 százaléka szőlőművelő; jelentős részük az egyházi földesúr kapás jobbágya. A 40-es években a szőlőművelők ugyanolyan céhekbe állnak össze, mint a kézművesek. A fekete-vörös szőlőfajták – köztük a bikavér alapanyagát képező török-góhér és a gordoványos – még a hódoltság idején honosodtak meg a város körüli dombokon, amelyeken sokféle nemesített nyári és telelő gyümölcs is terem. *„Ritka Városnak hegyein szüreteltetik annyi bor, mint Egerben,"* – írja a Tudomá-

nyos Gyüjtemény – *„igen kellemes ízalú borok teremnek az úgy nevezett Sík hegyen, de tartósságokra nézve első helyet az Egyedhegyen termettek érdemelnek."* A hegyoldalakba vájt mély, hűvös pincékben a borok hosszú ideig elállnak, ennek köszönhető, hogy a szőlősgazdák nem kényszerülnek termésüket mindjárt szüret után eladni, kivárhatják a legalkalmasabb időpontot. Vannak ugyanis esztendők, amikor a bor szinte eladhatatlan. Ilyen például 1847, amikor november 19-i keltezéssel ezt jelenti lapjának az Életképek Marton jelzésű helyi levelezője: *„A szüret is elmúlt; bor csak volna, de sehogy sem akarják venni. Azonban közeledik a tisztújítás; van arra kilátás, hogy a rossz bort eladhatjuk, minthogy a jót magunk is megisszuk."* A szüreti vigalmak egyaránt zajosak, akár sok a bor, akár kevés. A szőlőhegyeken ágyúk dörögnek, fegyverek ropognak, röppentyűk csattognak; szól a zene, táncol a fél város.

A szőlőmívelő kapások testalkata Fejes Mihál orvosdoktor szerint *„izmos, erős és tartós"*. Viseletükről a Magyarföld és népei 1846-os kötetében Vahot Imre számol be. Alsótestüket többnyire bő s kurta, rojtos gyolcs *„lábravaló"* födi, testük felső részét pedig széles ujjú ing, mellény és nagy fehér bunda; fejükön széles, magasan felkanyarodó karimájú fekete kalap, mely alól *„nyírott hajuk tündököl a pazarul reákent zsírtól"*. A tehetősebb férfiak sötétkék prémes dolmányt, ugyanolyan színű nadrágot, nagy cingombokkal kivert posztómellényt hordanak, félvállra vetett kis gallérú köpönyeggel. A nők öltözete kék vászonból készített, igen bő és sűrűn ráncolt rövid szoknya, ropogósra keményített fehér vagy fekete kötény, mely alatt a szoknya alig vehető észre, míg viszont a magas sarkú csizma már messziről piroslik. Az 1846. évi Életképekben egri városképet rajzoló Csatáry Ottó így látja őket: *„Épen vasárnap levén itt, igen feltünő vala előttem a parasztleányok öltözete, kik hosszu száru karmazsin csizmájokkal, fejér kötőtől leplezett boglyakemence alaku, világos szinü szoknyájokkal és kicsiny barna vállukkal ugy lebegtek előttem, mintha megannyi vereslábu gólya lépdelt volna körülem."*

A szőlő mellett a kézművesség is sok egri lakosnak nyújt megélhetést. A 30-as években huszonkét céh működik a város-

ban; legrégibb a szabók céhe – már 1455-ben említés történik róla –, de olyan ritka iparágaknak is több mestere van, mint a harangöntés, az orgonacsinálás, a sarkantyúkészítés és nyereggyártás. A maklári külvárost átszelő Eger-patak közelében felbugyogó melegforrásokat bőráztatásra és vászonfehérítésre használják. Bronyevszkij 1810-ből följegyzi, hogy az érseki városban kecskebőrből vörös, sárga és fekete szattyánt készítenek, melyekből női csizmákat varrnak. Sajátos egri gyártmány az úgynevezett „pulyavászon", amelyet lenfonálból ritkára szőnek. Készítésmódja török hagyomány; a mohamedán nők arclepelnek használták a pulyavásznat, míg a 30-as és 40-es években főként a temesi rácok keresik és vásárolják. A pálinkafőzés, az enyvforralás és viaszgyertyakészítés szerepel még az ipari tevékenység sorában. Manufaktúra azonban nem fejlődik ki a XIX. század első felében; *„Egerben még csak egy ronda pipagyár sincs"* – fakad ki Erdélyi János. Az Eger-patakon van az érsekségnek egy vízimalma, amely több kerékkel forgatja az őrlőköveket, s Fényes Elek 1847-ből való országleírása szerint a liceum könyvnyomó intézetén kívül bőrgyár és gyapjúkelme készítő üzem működik a városban. Annyit tudunk még, hogy a XVIII. század folyamán bevándorolt, liceumépítő német iparosok a Várallya (ma Dobó) utcában telepednek le, és sok szép, barokk stílű földszintes és egyemeletes házat ragasztanak a domboldalhoz.

Eger kereskedelme még iparánál is jelentéktelenebb; jóformán csak a helybeliek ellátására szorítkozik. *„A kereskedés, bár a zsidók nagy erőlködés után valahára ide is bejutottak, igen piano, moderato megy"* – írja 1842-ben a Regélő. – *„Egyik fő oka, hogy Eger a pest–kassai útvonaltól félreesik. »In Erlau gibt's kein Handel, kein Commerz«, mond sok izraelfi, s megvakarja fejét, felszedi sátorfáját, s tovább megy."* Évente hat országos vásárt tartanak, hétfőn és pénteken pedig hetipiac van a belsőváros főterén. Az egri kofák országszerte ismertek; leginkább gyümölccsel, liszttel és zsiradékkal kereskednek, emellett sertés-, juh- és borjúhúst mérnek, de engedély nélkül, emiatt aztán gyakorta van összeütközésük a mészároslegényekkel, amikor harcieszközként még a bárd is használatba vétetik.

A kereskedelem pangásának Vahot Imre szerint az az egyik oka, hogy a város tehetősebb lakói nem forgatják a pénzuket, hanem csak élire rakják, rakásra halmozzák, mintha még a másvilágon is használt akarnák venni.

Feltűnően sok Egerben az *„úri renden"* lévők száma A vármegyei, városi és uradalmi tisztviselők mellett földbirtokosok, „armálista nemesek", szolgálatban lévő és „panzionált" hadi tisztek, orvosdoktorok, „inzsellérek," bírák, ügyvédek, egyházi- és világi tanárok tartoznak ebbe a *„műveltebb osztalyba"* Az akadémián 14 rendes tanár oktatja a jogtudományt és a bölcseletet, évente mintegy 400 hallgatónak; a papnevelde, a gimnázium, a rajziskola, a tanítóképezde és a felsőbb leányiskola ugyancsak jeles oktatókkal dicsekszik, akik buzgó pártolói a hazai irodalomnak és művészetnek Ők hívjak életre 1833-ban a kaszinót a Puspok utcában, a ciszterciek templomával átellenben lévő Spetz-házban, amely XVIII századbeli barokk épület, emeletet csak az 1800. évi tuzvész után kap Ez az úgynevezett úri kaszinó, amelynek olvasótermében ott van minden honi lap, de – miként a Társalkodó 1842 januárjában kozolt egri naplójából tudjuk – látogató alig jon ossze 15–20. A polgároknak is van egyesuletuk, 40–50 taggal, a kapásifjúság pedig leginkább az úgynevezett „Ivó"-ban találkozik *„Megkéretik t.i valamelly gazda"*, – így rajzolja meg a Magyarfold és népe ezt a sajátosan egri mulatóhelyet – *„hogy lakát átengedne, engedelmet nyervén bort vesznek, vagy helyben méretnek, zenet fogadnak s unneps vasárnapokon mintegy 20–30 ifju osszegyul Meghivatnak a serduló s felserdult hajadonok is, kik minden oranya nélkul elmennek a meghivott helyre Reggelig mulatnak itt, s ritkán verekednek mind a mellett, hogy sok bort fogyasztanak"*

A kaszinóegyesulet városfejlesztő tevékenységet is kifejt, indítványára kapnak neveket az utcák, számokat a házak, s a kozvilágításhoz szukséges pénz megszerzésére kulonboző akciókat szervez A kaszinó épulete csinos, életéről pedig az 1847. évi Életképekben ezt olvashatjuk. *„A casino elég tagas lakot tart, hanem annak tisztán tartására aztán senki sem ugyel Tekeasztala kettő van, mellyeken csak ritka eset, bármilly rosszak is azok egyebkent, hogy ne jatszanának"* A kaszinóban 1839-ből

való közlés szerint minden magyar, s többféle német hír- s szépliteraturai-lapok olvashatók, könyvtáráról azonban nem történik említés. Aki olvasni akar, az vagy Michailovics kereskedőnek kölcsönkönyvtárát használja, 25 váltó garas havi díjért, vagy a liceum nagyszerű olvasótermét keresi fel. Az 1828. évi Tudományos Gyüjtemény szerint itt *„a könyvek akár a tanúló ifjúságnak, akár másoknak, a kirendelt órákban olvasásra kiadatnak, sőt az érdemesebbeknek nyugtatványok mellett megengedtetik, hogy házokhoz is elvihessék"*. A Rajzolatok 1835-ben különösnek tartja, hogy e könyvtárban az idegen látogatók vendégkönyve csaknem kizárólag asszonyságok és kisasszonyok nevével van tele. *„Nagy leczke ifjainknak!"* – jegyzi meg a lap – *„kikről e rövid úti tapasztalásból is meg kell vallanom, hogy nagyobb része a míveltségben sokkal hátrább áll asszonyaink s leányainknál."* Erdélyi Jánosnak 1842-ben annyi közölnivalója van a híres egyházmegyei könyvtárról, hogy felügyelője egy szigorú tisztelendő úr, akinek *„komoly kedélye nem igen édesget olvasókat"*, ezért aztán a könyvtár igen kevesektől használt drága kincs.

A kaszinó udvari szárnyának emeletén lévő hatalmas táncteremben tartják az úri bálokat, s hogy milyen pompázatos külsőségek között, arra nézve álljon itt a Honderü 1844. télhó (január) 14-i számának tudósítása: *„A tánczterem Pestről megrendelt ékítményekkel, fényüzőleg volt elrendezve, szines lámpákból idomitott gulák, regényesen egymásra óriásilag nehezedő sziklákból kigyöngyöző patakcsa, melly mohosult köveken, a gyertyák visszfényében megtörve, a mélységbe zuhant, szökőkút, mellynek vize virágokkal körülnőtt tavacskát képzett, stb. igénylék szemeinket."* A levelező mindehhez még hozzáteszi, hogy a talpalávalót a Gyöngyösön szállásoló Vallmoder lovasezred hangászkara adta, a körmagyar zenéje azonban *„hangzagyvalék"* volt. Az őszi hónapokban az úri közönség egyre csak a báli szezon beköszöntésére vár, az Életképek 1847. október 14-ről keltezett olvasólevéléből ez így világlik ki: *„Talán soha sem volt élv-szegényebb városunk, mint ezen napokban; még csak kaczér, ingerlékeny kötéltánczos-nők sem vették igénybe figyelmünket; még csak ájtatos búcsú-menetek is ritkán történtek; egészen*

mulatsag, szellemi élv s társalgas nelkul éltunk, olly kétes helyzetben, mint azon eltevedt vándor, ki nappal azt az utat kereste, mit ejjel (álmában) mindig megtalált Mi is keressuk az oromet s bízunk, hogy azt egy szebb jovoben meg fogjuk találni A szebb jovő a téli honapok, kulonosen a farsang" Van ilyenkor kaszinói bál, védegyleti táncvigalom, jogászbál, lovészbál, olvasókori bál és polgári bál. *„Az egri jogászok híres báljaban vérengző verekedés támadt az előtánczossag miatt Oh civilisatio, oh humanitas, jojjon el a te országod!"* – sóhajt és háborog a Pesti Divatlap 1848. február 13-i vidéki szemléjének írója Az Életképek 1847. szeptember 3-áról keltezett híradása szerint a kaszinó termében tartott táncvigalomban majdnem egy óráig idózott a városon átutazó István nádor, *„gyonyorrel nézve a csárdás tánczokat, mellyek ismétlésére onmaga buzditotta a korulotte levőket"*

Érdekes leírás maradt fenn a Rajzolatok 1835. március 18-i számában arról, hogy egyrészt mennyire felbolygatja a várost egy-egy bálra való felkészulés, másrészt, hogy milyen oltozékben jelennek meg a női és férfi táncosok a vigalomban. A lap Valkó jelzésű tudósitója, amikor megérkezik Egerbe, rengeteg embert lát futkosni utcáról utcára, boltból boltba, házról házra Kérdi a fogadóst, mi az oka ezen szaladozásnak, mire ezt a választ kapja: *„Ezek, kik futkosnak, Ruhak s Ékessegek utan futkosnak, egymáshoz tanakodni mennek, estend a Balba menendők Igy van ez minden Bál előtt Sugy lón Mikor az Este elerkozék, el jott vele Carneval is Vala pedig a Fogadó igen tág es igen tsinos, és Fenytengerbe boritott, lobogo Viaszok által Nem sokára a Hesperus utan eletuntenek sok szep fényes Tsillagok Nem valának ezek Tsillagok, hanem Tsillagai s Tostverei a Tsillagoknak, gyonyorű magyar Kisasszonykak Fejok vala ekes rozge Virágok- és Boglarokkal, s jobbára feher Atlatz-szovet habozék Harmattagjaikon Ferfiak kozott néhany vala igen tsinos betsi s parisi Fotskefrakban, nehány Gubát tzepele izmos Vállakon, Kezeben pedig sulyos Pipat s Dohany zatskot Képe nehanynak vala igen szóros, mint Ezsaue, mint Barlangbol elébutt bizonyos Embereke, vagy Bortonbul most szabadult regi Raboké, Haja is vala néhanynak hosszabb Eszenel, s honnan*

Tántz-közben Szömébe mászó Üstökét Kézzel el nem háríthatván, kénytelenek valának Fejeikkel fölvágni, mint szokják bizonyos Állatok." Miután a cikkíró ilyen alaposan ellátja az egri ifjak baját, dicséri a karzaton tevékenykedő zenekart, hogy csárdásokat játszik, s nem a folyton folyvást egyforma ugrásokból ismétlődő keringőt. Keseregve teszi azonban hozzá tudósításához, hogy az idegen férfiak imádkozva sem kaptak táncosnőt, mivel a serény diákok már jóval előbb kibérelték az egri szépeket.

Egyébként az egri társasélet kopár – hogy az Életképek hasonlatát használjuk –, mintha számkivetésben élnének az emberek. Ha azonban egymástól el is zárkóznak a családok, a színészeket szívesen befogadják köreikbe. Déryné följegyzi naplójában, hogy jó társaságot talál Egerben, megismerkedik néhány úriházzal, de máshová is gyakran hívják ebédre, mulatságokba; „*csókolódzó zálogosdit*" játszanak, kártyáznak, táncolnak. A színielőadásokat a kaszinó tánctermében, a szálában tartják. Déryné 1815-ben dicséri a jó közönséget: „*A publikum nem gondolt a hideggel, szorgalmasan járt a szinházba. Szerettem ott lenni. Én félvén a nagy hidegtől a Spitz-házban laktam, hol a szinpad is volt berendezve; ahogy éppen kiléptem a szobámból, egyenesen a szinpad előcsarnokában voltam.*" A 30-as években nyaranta a kassai színésztársaság vendégszerepel a kaszinói teremben, amely sohasem bizonyul szűknek, vagyis mindig akad üres hely a nézőtéren. 1843 júniusában is arról panaszkodik a Regélő egri levelezője, hogy a városban működő színtársulat „*a létesítendő éjjeli világítás némi segedelmére*" a Matild című jeles francia drámát mutatta be, de a színház soha olyan üres nem volt, mint éppen azon a napon. A bevétel összesen 51 váltóforintot tett ki a húszezret meghaladó népességű városban, „*mellynek harmadrésze pedig a műveltebb világhoz akar tartozni*". 1847 decemberében az Életképek tudósítója úgy véli, hogy nyilván a közeledő farsangra való készülődés az oka a színielőadások iránti csekély érdeklődésnek. „*Jaj nektek szegény szinészek!*" – sopánkodik a hírlelő. – „*Innen is egyénként lesztek ti kénytelenek búcsútlan elmenni, vagy ingyen mulatság mellett éhen halással küzdeni.*"

Az egri fürdő, mögötte a líceum csillagvizsgáló-tornya, jobb szélen a vár a Kálváriával

A társasági élet egyik fő központja a fürdőintézet, amely az Eger-patak egy kis szigetén, jegenyefák és szomorúfüzek árnyékában fogadja vendégeit. Három meleg forrás táplálja, de szomszédságában is több helyen tör fel hévíz; egyebek közt egy tímár telkén, ahol kis tavat alkot, amely az egri mosónők legfőbb gyűlhelye, valamivel odább pedig a Csillag nevű kocsma udvarán, ez is főként ruhamosásra és vászonfehérítésre szolgál. A fürdő még a török időkben létesült, de épületének néhány gótikus stílusú ajtaja és ablaka arra mutat, hogy már a hódoltság előtt használatban volt. A rombadőlt török kori fürdőházat Esterházy püspök javíttatja ki, s két fürdőszobával bővítteti. Bronyevszkij 1810-ben kamráknak nevezi őket, s elmondja, hogy a padlózatuk ritkán összeillesztett deszkákból áll, s ha a vezetéket megnyitják, a helyiség csaknem embermagasságban megtelik átlátszó meleg vízzel. Nincs ugyan kénes illata, de sajátosságai csaknem ugyanazok, mint a budai hévizeké. Az eg-

riek orvoslás céljából és mulatságból egyaránt használják az intézetet, amelynek helyiségei a 20-as évek elején már annyira szűknek bizonyulnak, hogy a lakosság több nappal előbb kénytelen megrendelni a fürdőt, különben hétről hétre nem jutnának hozzá. Végre 1828-ban Pyrker érsek emeltet a hévizek forrásai fölé célszerű fürdőépületet, a korabeli tudósítás szerint egy ízléses kis palotát, amely már több vendéget tud befogadni. Erre azért is nagy szükség van, mert az egri vizek gyógyhatása miatt a fürdő oly jó hírbe jön, hogy távoli vidékekről is sokan keresik fel. Annyi a fürdővendég, hogy Fejes Mihál 1839-ben idegenforgalmi kalauznak is beillő ismertetést ad ki részükre. Érdemes beleolvasni ebbe a kis füzetbe:

„Az egri fürdőintézet kádas és tükörfürdőkből áll egy födél alatt. Kádas fürdő van szám szerint hat. Négy szoba kétkét káddal, kettő egyegy káddal ellátva. A két kád közé spanyolfalat állita az előrelátás, minél fogva két személy a szemérem legkisebb sérelme nélkül megfürödhetik egy szobában... Tükörfürdő van hét, mindenik alkalmas öltöző szobával ellátva. A kőmedenczébe hasonló anyagú lépcsőkön száll az ember alá négy és fél láb mélységre, hol átlyukgatott kemény padlókra talál, mellyek a vizet szabadon engedik felbuzogni. – Hasznos a fürdő a következőkre: aranyér, sárgaság, epekór, csúzos szaggatások, köszvény, csonttörések, fekélyek, testviszketegség, rossz emésztés, székrekedés, a máj, s has egyéb mirigyes életműveinek dugulása esetén. Vízhasználat módja külsőképpen: eleinte negyed, később fél, egy órát lehet benne időzni. Utána fél órai nyugalom üdvös hatású. Belsőképp: mint ital kortyolgatása. Egy pohárral kezdvén lassankint 8–12-re egy délelőtt, s kétszer ennyire egész nap, ha az orvos rendeli. Allövet formájában igen céliránvos használni, főleg székszorulás és aranyér esetén. – A fürdőintézet számos vendégeknek lakhelyet nem adhatván, idegenek ennek közelében bérelhetnek szállást, mi kevés fáradságba fog kerülni, mert 20–60 lépésnyire a fürdő körül csinos házakkal bíró tímárok s egyéb polgárok laknak, kik a tisztességes idegent néhány hónapra szivesen látják hajlékukban, egy pár szobáért a városban sem kell 10 váltó forintnál többet fizetni. Vannak egyébiránt vendégfogadók is, hová mindenkor beszállhat az ember. Ilyen fogadó a Hat-

vani-kapuban »A Magyar Korona«, a Káptalan utcza végén »Az Oroszlán«, a Maklári-kapuban »A Szarvas« Egerben általában nem drágán el az ember, de kivált nyáron annyi a mindenféle zoldség, hogy majdnem ingyen kaphatni, azonkivul aprómarha, tej, vaj sat. főkép hetivásárok alkalmával a legnagyobb bőségben találtatik, minel fogva ha kinek honn tetszenék főzetni, a konyha nem nagy kiadást fog okozni Egyebirant az Oroszlánban, a casinoban 10–12 pengó forintert hónaponkent becsuletes asztalhoz ulhet egy személy"

Az Egerben megforduló pesti hírlapírók nem mulasztják el a furdó használatát. Az 1840 évi Regélóben Jóó János azt irja, hogy páratlan élvezet a kristálytiszta vizzel telt, nagy kőmedencékben furodni s úszkálni, mit csak az óránkint megkonduló harangszó szakit félbe, figyelmeztetve a vendégeket furdó-órájának elteltére. Az Életképek munkatársa, Csatáry Ottó 1846-ban a vár után mindjárt a furdot tekinti meg *„Az anyafold termő kebleból a sűrun megfurt fapallózaton át játszi buborékokat hányva felgyongyozó meleg viz csalogatolag integetett enyhus olébe"* – irja városismertetésében Vahot Imre, aki Grafenbergtől és Tátrafuredtól kezdve az ország majd minden ásványos vizét használta, tapasztalásból állitja, hogy az egri tukorfurdónél kellemesebb hatású nem létezik, *„a tagas medenczebeni szabad uszkálás valódi kejerzet, utanhatása pedig a test es lélek ujjászuleteset eszkozli"* A furdóház fákkal beultetett udvarán van egy fodeles mulatószin, amely Gonduzó nevet visel A gondokat Vahot szerint a helybeli népzenész társaság szivhez szóló zenéje oszlatja el, ámbár a mulatságok nemritkán vad duhajkodássá fajulnak, amikor is az ittas uracsok palackbuzogánnyal adnak és vesznek elégtételt szóbeli sérelmekért

A furdő szomszédja a pompás érseki kert, amelyet Esterházy puspok ultettet, s Pyrker érsek varázsol valódi paradicsommá Két patak folyik át rajta, egy hévizes és az Eger nevezetú Amikor Bronyevszkij megtekinti a parkot, úgy véli, hogy legszebb dísze a nyírott hársfasor A kert egyik része, melyet az ásványvizes patak határol, bárki részére hozzáférhető, a masik rész kizárólag őeminenciája magányos sétáira van fenntartva Az előbbiben az árnyas fasoron kivul semmi ékesség; az utóbbiban

lombos fák, szökőkutak, virágágyak, kis hidak, mesterséges apró dombok, fából készített házacskák vannak. A főkertész, aki maga is papi személy, bevezeti Bronyevszkijt a nagy télikertbe, az Orangerie-ba, melyet tobb ezer narancs és citromfa tölt meg, érett gyümölccsel terhesen. *„Midón e kertbe lepsz: tündérhonba léptél"* – olvassuk Erdélyi János városrajzában –; *„nagy terjedelmét sétányok szegdelik, van széles, keskeny, kerek, egyenes, fuves, gesztenye, hárs és mindenfele setány nagy számmal, vannak padok a lankadóknak, van csalogány dal, rigófutty, lombsator, sűrű ligetkék, szellősohaj, levélsuttogas..."* Két évvel később, 1844 májusában a Regélő levelezője – Csipdessy Lajos nyilvánvaló álnéven – már más hangulatú jelentést kuld lapjának: *„Kedvderítő sétahelyunk, az úgynevezett Érsekkert, tavaszi élvezettel kinál, de holgyeink idegenkednek. Talán az ifjuság egy részének szemtelen viselkedese okozá ezt?"* Vahot még tovább megy, amikor arról ad hírt, hogy kulónféle enyhet adó fákat *„erkolcsiség szempontjabol"* megtizedeltek, hogy regényes kalandok búvóhelyéül ne szolgálhassanak.

Az Érsekkert bejárása után Fejes Mihál kalauza azt ajánlja Eger látogatóinak, hogy tegyenek kirándulásokat a város távolabbi környékére is, a Mátra és a Bukk erdős tájaira. *„Regényes videkunk megtekintése sok unalmas orát képes felderíteni"* – jegyzi meg a jeles orvosdoktor. Ugyancsak a természet ölébe csábítja Eger vendégeit a Regélő 1840-ből való rajzolata is: *„A varos korul lassudan emelkedó hegyek kozott mindenutt vidám és kellemteli volgyek találhatók, melyeknek sokféle szepségű változatosságaik kulonos vonzodást szűlnek az oromet vadászo kebelben."* Az ország- és népismertetés munkáját folyamatosan végző népszerű hetilap osszegező véleményként azt hangsúlyozza, hogy Eger gyonyorú vidéke, történelmi nevezetessége és számos intézetei révén *„megérdemli az olvasónak figyelmét, – meg a hazáét, meg a nemzetet."*

MISKOLC

A Bukk hegység fő tomege 40 kilométer hosszan vonul nyugat–keleti irányban az Alfold peremén, és volgyei szűk kapukkal nyílnak a síkságra A keleti fókapu, a Garadna-volgy folytatását jelentő Szinva-patak volgye azonban Lillafured után tolcsérszerűen tágulni kezd, s igy elfér benne egy nagyon kedvező fekvésű település: Miskolc Ama peremvidéki vásárvárosok kozé tartozik, amelyek a gabonatermő síkság és a fában, ásványi kincsekben gazdag hegyvidék érintkezési vonalán az árutermelés kibontakozásának és az áruforgalom fellendulésének koszonhetik létuket, az iparosodásnak pedig kiterebélyesedésuket. A kulonböző termőtájak érintkezési sávjában, a tobbfelől érkező főutak osszefutási helyén kialakult Miskolcot kulonlegesen kedvező foldrajzi fekvése és kiváló forgalmi helyzete emelte ki az északi országrész tobbi kapuvarosa kozul, és segitette a fejlodés legelsó vonalába.

Ősrégi település A honfoglaló Miskóc nemzetség szállásföldje; innen a neve. A XIV. szazadig nem sokat tudunk róla Nagy Lajos 1365-ben mezővárosi kiváltsagokkal ruházza fel a királyi váruradalomhoz tartozo kozséget, amely persze akkor még teljesen falusias jellegű. Lakói szabadtartású állattenyésztést uznek, de már a XIV században kiterjedt szolóművelést is folytatnak az Avason és a kornyezo dombhátakon A kulonbozo királyi szabadalmak birtokában hamarosan kifejlődik a kereskedelem, amely a várost a hazai borforgalom egyik kozpontjává teszi Az ugyesen kalmárkodó miskolci parasztpolgárok jó árukozvetítókké válnak, s a borpiacon kitanulva, kezdik az Alfold mezógazdasági termékeit átcserélni a hegyvidék

nyersanyagaira. Országos érdekű kereskedelmi szerepe révén a diósgyőri váruradalom mezővárosából fokozatosan halad előre az anyagi fölemelkedés útján, s 1720-tól mint Borsod megye székhelye igazgató szerepkörhöz is jut. Kézműipara a XVIII. században virágzik fel, 1770-ben pedig Fazola Henrik ómassai vashámora a város későbbi fejlődésére oly meghatározó hatással levő diósgyőri kohászat alapjait veti meg. Az Alföld és a Felvidék árucseréjét lebonyolító kalmárok és céhbeli kézművesek Avas-alji települését az ipar teszi majd igazi várossá. A XVIII. század végén Miskolc lélekszáma kisebb, mint Egeré, a környékén egyre-másra létesülő hámorok és manufaktúrák azonban olyan gyors ütemben fejlesztik, hogy a múlt század közepén már elhagyja hevesi vetélytársát.

Miskolc városföldrajzi formája igen sajátos és érdekes. Első lakói a Bükkből kifutó Szinva-patak keskeny völgyét választják telephelyül, s ahogy nő a város, úgy terjed mind erőteljesebben nyugat–keleti irányban. A hosszan elnyúló s keleti végén kiszélesülő település központi magja az Avas alján alakult ki; ez a Piac (Széchenyi) utca, mely a XIV. századtól kezdve a város fő közlekedési ere. Egy háromszög alakú (ma Tanácsház nevet viselő) térből indul ki, s kelet felé párhuzamosan halad a Szinvával. A tölcsérszerű ősi térből északnak a Fábián (Dózsa György) utca ágazik ki, nyugatra pedig a szomszédos Diósgyőr faluba vivő Hunyad út. A Piac utcán építik meg az első letelepülők kunyhói helyén ámbitusos parasztházaikat a legtehetősebb parasztpolgárok, kúriáikat a környékből beköltöző földbirtokosok, emeletes barokk üzletházaikat a módosabb kereskedők és kézművesek; itt sorakoznak a főbb középületek, iskolák, művelődési intézmények. Ehhez a várostengelyhez legszorosabban az Avas alatt húzódó településsáv kapcsolódik, sok kis sikátorával és a főutcával párhuzamos két ősi utcával, a Papszerrel és a Toronyaljával, amely aztán a Vászonfehérítő soron (Bacsó Béla utca) tovább vezet Diósgyőr irányában.

A táj, amelyben a város fekszik, minden látogatója figyelmét elsőnek ragadja meg. Miskolc igen kies, szép völgyben helyezkedik el – kezdi tudósítását 1836-ban a Tudományos Gyűjtemény, s a Honderü 1848-as évfolyamában olvasható helyszíni

rajzolat szerint is *„kevés város van szebb, s oly változatos kecsű táj ölébe fektetve, mint ez"*. Ugyancsak 1848-ban írja az Életképekben Csatáry Ottó, hogy Miskolcon semmi igen érdekeset nem látott, inkább szép tájának szemlélésében gyönyörködött. A hegyoldalon feketéllő református templom elől körültekintve, ekként festi a feltáruló széles tájképet: *„Az egész láthatáron az óriás teknőhöz hasonlító nyájas Sajóvölgy nyúla el, melynek ölén a nap fényében az átkigyódzó folyam ezüstje ragyogott és zöld ligetek közül számtalan falvak fehérlének."* Miskolc fekvésének szépségét emelik a háttérben felsorakozó diósgyőri hegyek, s hátrább a rengeteg erdőkkel koszorúzott Bükk sötét csoportozata. Magát a várost északról a Tetemvár, délről pedig az Avas szőlős halmai fogják körül, gyöngyfüzérként fehérlő pincesoraikkal. A XVIII. század végéről való helytörténeti munkájában úgy számol Benkő Sámuel, hogy Miskolcon 2400 épület és 1424 pince van.

A városon keresztül folyik a Szinva- és a Pece-patak. Az előbbi a diósgyőri hámoroknál ered, az utóbbi a bábonyi hegyekből jön, s két ágban halad a Szinva, majd azon át a Sajó felé. Ezek a kis patakok temérdek gondot okoznak a városnak; rendezetlen medrük elcsúfítja az utcákat, kiáradásuk pedig évről évre súlyos kárt okoz az épületekben és kertekben. Az árvíz néha annyi iszapot hord az utcákra, hogy a lakosok napokig, sőt néha hetekig nem léphetnek ki házukból.

Népes és nevezetes szabadalmas koronai város – ekként minősíti Fényes Elek 1847-ben; Miskolc derék város – így summáz az Életképek tudósítója 1846-ban, és hozzáteszi, hogy főképp kereskedelmi tekintetben érdemel figyelmet, mivel összekötő pont az alföld és a felföld között. A Társalkodó már 1838-ban a Tiszán inneni Magyarország fő kereskedelmi központjaként említi, hogy aztán az összképet a Honderü tíz évvel későbbi lelkes tudósításából kapjuk: *„Itt patak, folyó, erdődús hegység, termékeny sík, lelkesítő bor, híres kenyér, jó víz, édes levegő, szóval a természet adományaiból annyi van együtt, amennyiből egy paradicsom bőven kitelhetik."*

A város ó és új részből áll, s a múlt század derekán már összeforrt vele az Avas-hegy alatt fekvő Mindszent helység, amely

a munkácsi püspök birtoka, külön elöljárósága van. Fényes Elek szerint Miskolc utcái tágasak, rendesek, a főbbek kövezettek, s éjjeli lámpásokkal is el vannak látva. A Honderü miskolci tudósítója viszont egy évvel később, 1848-ban azt jelenti lapjának, hogy *„kövezetünk nagy része nyaktörő és sáros, utczáink világitatlanok"*. Inkább a helyi levelezőnek higyjünk, annál is inkább, mert a 40-es évek más forrásaiból is úgy tudjuk, hogy a Tetemvár alatti terjedelmes gabonapiac és a beléje torkolló utcák esős időben sártenger képét mutatják. Mikor pedig megszárad a sár, porfelhőbe burkolózik a város. A főutcán – ahogy a Piac utcát gyakran emlegetik – szombatonkint sepernek a házak előtt; ilyenkor járni sem lehet a sűrűn szálló portól. A Honderü Vidéki futár című rovatában gyakran jelentkező miskolci tudósító 1848-ban azt javasolja, hogy csak eső után seperjenek; a szerkesztő itt csillag alatt megjegyzi, hogy *„öntöző eszközökről csak a jövő században szólhatunk"*. A Pesti Divatlap 1847-ben felteszi a kérdést, hogy az országban melyik városnak van a legrosszabb kövezete, s mindjárt válaszol is: Miskolcnak. Köve ugyan volna bőségesen, de a kövezők a megyei rabok, s azoktól ugyan milyen munkát lehet várni? Ebben a kritikában kétségtelenül lehet valami igazság, még akkor is, ha lényegében a Szemere Bertalan ellen készült egykori kortesiratból származik.

Miskolcnak a múlt század közepe táján kereken 4000 háza van; a városmagban levők nagyobbrészt cseréppel fedettek, a külső részeken azonban majd minden lakóház nádtetejű. A legtöbbnek kéménye sincs, vagy csak deszkából való, emiatt igen sok a tűzeset; 1843 júliusában például 1974 épület válik a lángok martalékává. Borsod megye követei – Palóczy László és Szemere Bertalan – a Regélő augusztus 3-i számában nyílt levélben hívják fel az ország népét Miskolc megsegítésére. A roppant kárt szenvedett várost így jellemzik: *„Miskolcz országunk felső részén a legnépesebb és élet-dús város, piacza és vásárai híresek, élet-kereskedése* (gabonakereskedése) *roppant terjedelmű."* Ezt a Miskolcot pusztította el a tűzvész, amely *„megemésztett lángnyelveivel templomokat, iskolákat, megyei és városi középületeket, kis és nagy házak százanként hevernek*

romban, számosak mindene porrá s földig ége" – így méri fel a rendkívül súlyos kárt a segélyfelhívás. Hatására az ország minden részében gyűjtés indul a károsultak fölsegélyezésére, és Miskolc gyorsan újraéled.

A jellegzetes miskolci utcaképet Jókai rajzolja meg A barátfalvi lévitában: *„A múlt századbeli házak nem képeztek egymáshoz támaszkodva utczasort, hanem mindenik között volt egy tágas udvar, palánkkal elzárva; alul embermagasságig kőből volt a ház, ablak nélkül, szegletei támaszokkal megerősítve: ez az árvíz ellen volt; a kőfalra volt építve a lak, boltozatos szobákkal, vastáblás ablakokkal: ez meg a tűzvész ellen volt."* Ilyen félig emeletes házak inkább a központban emelkednek, a külsőbb részeken kicsiny vályogviskók sorakoznak, tenyérnyi ablakocskákkal. Előttük padkák állnak az utcán, ezeket vagy sárból döngölik, vagy tölgydeszkákból ácsolják össze. Ilyen képet lát maga előtt Déryné, amikor 1815 őszén Miskolcra érkezik: *„Már estve volt,"* – írja naplójában – *„midőn a városba hajtattunk, s kellemetlen kinézésűnek tetszett a külseje: sok rongyos viskó állott előttünk."* A város szélét, ahol a *„pórnép"* lakik, valóban csupa zsupfedeles, zsindelykéményes kunyhó borítja el, de a főutcán már a XIX. század elején húsz egyemeletes épület áll, s a polgárok földszintes kő- és téglaházai között is sok a tekintélyes méretű és csinos külsejű.

A Piac utca legimpozánsabb épülete a klasszicista stílusú, kétemeletes vármegyeháza; hat jón oszloppal díszített középrizalitja hangsúlyosan emeli ki homlokzatát. Az 1727-ből való ódon megyeház átalakításával 1809-től 1836-ig épül a kor stílusában. *„Roppant épület, díszítve palakő tetővel"* – ekképp jellemzi elkészültének évében a Tudományos Gyüjtemény. Helyet ad a megyei börtönnek, és egy rabdolgoztató intézetnek is, amelyben az elítéltek főképp épületfa fűrészeléssel meg asztalosmunkákkal foglalatoskodnak. A közeli városházán székel Miskolc főbírája; évi fizetése 1842-ben készpénzben 120 forint, 15 köböl gabona, 15 köböl zab, 12 öl tűzifa, 100 font gyertya: összesen 260 forint értékben. (Amikor is egy köböl – vagyis 93 liter – gabona ára 3 forint 12 krajcár.) A város szolgálatában áll még egy tiszti ügyvéd, egy seborvos, két írnok, egy bába és

egy tömlöctartó; továbbá két közhajdú és négy kocsis. A tiszti ügyvéd – vagyis ügyész – évi fizetése 150 forint, a hajdúké 49, a kocsisoké egyenként 96 forint. Miskolcon működik a megye törvényszéke, azonkívül van sóhivatala, valamint állami posta stációja. A közlekedést a gyorskocsi-intézet bonyolítja le Pest és Eperjes között, de működik egy sajátos célú helyi szállító vállalat is, amely a tiszai gőzhajózás legközelebbi indulópontjához, Tiszakeszihez viszi az utasokat.

A városközpont barokk és klasszicista épületei közül a legtöbb figyelmet a Piac utca közepe táján elhelyezkedő, boltíves kapuzatú átjáróház, az ún. Sötét-kapu kelti. A múlt század elején húznak föléje emeletet. A hozzá csatlakozó szép árkádos udvarú, egyemeletes lakóház sokkal régibb, II. Rákóczi Ferenc többször lakott benne, 1704-ben két hónapig a főhadiszállása is itt volt. Ez az ún. Dőry-ház, Miskolc első emeletes lakóháza; két utcára néz, 33 helyiség van benne, s földszintjén nyolc bolt. A szomszédos 3 Rózsa cégérű fogadóban száll meg 1844 februárjában Petőfi. Debrecenből jön, gyalog, kopott ruhában, vászontarisznyával az oldalán. Dolmánya zsebében néhány ezüst húszas és egy kötegnyi vers. Megáll a miskolci keresztúton, s versben teszi fel a kérdést, merre induljon: *„Keresztúton állok, / Merre tartsak? / Ez kelet felé visz, / Az nyugatnak. / Akármerre megyek, / Mindegy nekem, / Mindenütt szomorú / Az életem."* Nyugatnak indul tovább Miskolcról, Pestre Vörösmartyhoz. *„A nagy férfiú átolvasta verseimet, lelkes ajánlására kiadta a Kör, s lett pénzem és nevem"* – emlékezik útilevelében, 1847 júliusában, amikor másodszor fordul meg Miskolcon, már mint ünnepelt költő, akit fáklyás zenével tisztelnek meg vidéken jártában. A 3 Rózsa fogadó erkélyéről fogadja később Kossuth az üdvözlésére felvonuló miskolciakat. A Piac utca legnagyobb épülete a klasszicista Lengyel-ház; elég régi is, 1750-ben kap emeletet, ezután lesz vendégfogadó Fekete sas cégérrel.

A Piac utca nyugati végén levő tölcsérszerű tágulatban, a mai Tanácsház téren és környékén több szép nemesi kúria fogadja a Diósgyőr felől Miskolcra érkezőket. Kiemelkedik soraikból a klasszicista ízlésű Szeremley-ház; ebben száll meg Petőfi 1847-ben. Már a XIX. század legelején itt áll az ugyancsak

Miskolc az Avasról, előtérben a gótikus kálvinista templom

klasszicista Báji–Patay-féle udvarház, s nem messze tőle az erőteljesen boltozott kapunyílású, finoman kovácsolt vasrácsos erkélyű, kecses Almássy-kúria. A polgárházak között is fel-feltűnik egy-egy kisebb nemesi lak, némelyik ugyan csak zsindelytetejű és deszkakéményes, de azért magán viseli rangjának jelét. Az *„úriházakat"* ugyanis arról lehet megismerni, hogy bejáratuk három vagy négy oszlopos árkáddal kiemelt tornácról nyílik, ablakaik nagyobbak, udvaruk rendezett, s többnyire jól gondozott virágos és veteményes kertjük is van.

A Bükk hegység délre és keletre tekintő peremén képződött vulkáni eredetű tufavonulat legszebb formájú darabja az Avas dombja, amely meredek lejtővel megy át az Alföld síkjába. Ezért tűnik magasnak, noha alig emelkedik 200 méter fölé. Miskolc hegye napjainkban már a város szívében van, a múlt század elején azonban még a déli szegélyét alkotja. A főutcára

néző oldalában áll, s uralkodik az összképen, az 1410 körül épült, háromhajós gótikus csarnoktemplom, amely 1560 óta a reformátusoké. A mellette emelkedő fagaléria harangtorony 1557-ben épült; árkádos része a múlt században tűzfigyelőül szolgál, ahonnan minden negyedórában kürtölnek. A reformátusok új temploma a város közepén épül meg 1808-ban, de ekkor még nincs tornya. A kálvinisták harmadik szentegyháza a város északi szegélyén, a Tetemvár alatt áll, 1724-ben készült fából, ezért viseli a Deszkatemplom nevet. A katolikusok egyházi épületei közül kiemelkedik a barokk stílusú, kéttornyú minorita templom és a hozzá csatlakozó kolostor, Szent Anna temploma a város felső részén, s a Miskolccal összenőtt faluváros, Mindszent barokkos főhomlokzatú temploma. Az evangélikusok empire stílusú temploma torony nélküli, udvarában áll az *„esperesi tanoda"* vagy algimnázium, amelyről megjegyzik a korabeli ismertetők, hogy *„testgyakorló- és tápintézettel bir"*. A római katolikusok középtanodájában a minorita szerzet atyái oktatnak. A város legmagasabb fokú tanintézete a református líceum, amely a bölcsészeti szakon 3, a gimnáziumin 6 osztályból, míg az elemi fokon 3 osztályból áll. Híres a líceum könyvtára, valamint ásványgyűjteménye és természettani műszertára. Van a városban két tanítóképző és 1846 óta egy Nőnevelő Intézet, mely utóbbi hároméves tanfolyamon nevel növendékeiből művelt hölgyeket.

A XVII–XVIII. században a török elől több mint félszáz görög család menekült Miskolcra, ahol mint ügyes kereskedők – akik főleg bort szállítanak Lengyelországba – hamarosan meggazdagodnak, s már az 1700-as évek végén templomépítés engedélyezéséért fordultak a Helytartótanácshoz. Az óhitűek szép, sudár tornyú temploma 1806-ban már áll is; copf stílusú homlokzata, s hajójának gazdag díszítése, különösen pompás szentképfala a múlt századi Miskolc egyik ékességévé teszi. *„Különösen márványoszlopai, s a falak és képek pazarul hintett aranyozásai, meglepő benyomással vannak a nézőre"* – írja a korabeli városkalauz. Az óhitűeknek saját iskolájuk és kórházuk is van. Az egészségügyi ellátás különben akkor elsősorban vallási feladat: a miskolci katolikus egyház három, a refor-

mátus két, az evangélikus és a zsidó felekezet pedig egy-egy kórházat tart fenn. A szabó, a cipész, a szűcs, az asztalos és a festő céh által 1834-ben létesített *„vándormesterlegények kórháza"* évente átlag száz beteget ápol.

Miskolcon a múlt század közepén 29000 ember él. A lakosság fő foglalkozása a föld- és kertművelés, a szőlőművelés, a fuvarozás, a kereskedés és a különböző mesterségek űzése. A város gazdasági életében a szőlőtermesztés a XVII. századtól kezdve nagyobb jelentőségű, mint a szántóföldi művelés és az állattenyésztés együttvéve. A környező dombok lejtőit – az Avas, a Kerek-hegy, a Bábonyi-bérc, a Ruzsin, a Magas-hegy, a Tetemvár fölötti Akasztó-bérc napsütötte oldalait – 1275 holdon szőlő borítja, írja Fényes Elek 1847-ben. Főként fehér fajtákat termesztenek – hárslevelűt, gohért és erdélyi bátait –, a borokat kitűnően kezelik, a miskolci aszú olyan kiváló finomságú, hogy a tokajhegyaljaival is kiállja a versenyt. A gazdag termés érlelésére, tárolására s a távolabbi vidékeken összevásárolt és Miskolcra szállított borok feljavítására hatalmas pincerendszer alakul ki a várost környező dombok oldalain. Az Avas könnyen vésthető andezittufájába egymás fölött három-négy sorban több mint 800 pincét vájtak ki. Bolthajtásos üregeik 10–20 méter hosszúak, 3 méter szélesek és 2 méter magasak. A legtöbb pince fölé kisebb-nagyobb borházat emelnek, előttük apró, kertes udvarokat alakítanak ki. Amikor az Avas már megtelt, a szemközti oldalon, a város északi része fölött emelkedő Tetemváron, Bábonyi-bércen, Kőporoson és Bodósoron további 800 pincét mélyítenek. A szőlőtermelés és borkereskedés valósággal aranybányát jelent Miskolc népének, egészen a múlt század végéig.

A kereskedők üzletei a Piac utcán sorakoznak. A Regélő 1840. évi tudósítása szerint ez a hosszú utca *„temérdek boltoktól tarka"*. Hat vasárus és számtalan fűszerbolt mellett bőr-, dohány-, pipa-, só- és vegyeskereskedések *„fűződnek itt tarka rendetlenségben egymásba."* A lap különösen kiemeli Butykay József és a Kun testvérek kereskedését, amely *„díszes árukban olyan gazdagok, hogy Bécsben is az előkelőbbek között foghatnának helyet"*. 1840-ben létesül Miskolc első könyvkereske-

dése, amikor is a Regélő fölteszi a kérdést: *„Sokáig élend-e?"* Kétségtelenül megélt, hiszen 1854-ben már három könyvkereskedése van a városnak. A kalmárkodás segítése céljából kereskedelmi társulat is alakul, tagjainak a száma az első években 60 körül van. Az 1846-ban létrehozott takarékpénztár forgalma 1848-ra már meghaladja a 100 000 pengőforintot, s elsősorban szintén a kereskedelem fejlesztését szolgálja. A városban mindezek ellenére nincs sem pék, sem lisztkereskedő, a kenyeret és a lisztet a piacon árulják a falusiak. A főutca szerdán és pénteken ugyanis nevéhez híven piaccá válik. A beléje nyíló mellékutcák – amelyek szintén a kirakodóvásár színhelyei – már előző este megtelnek mindenfelől összesereglett szekerekkel, amelyek különféle portékákkal vannak megrakva. A lovakat, ökröket kifogják, a kocsikhoz kötik, úgy táboroznak éjnek idején; van, aki tüzet rak és szalonnát süt, mások a szekerek alá feküdnek aludni.

A szemesterményt a Tetemvár alatti Búza téren árulják, az állatpiacot pedig a város széli Baromvásáron tartják. Itt a legnagyobb a lárma. A vásártér tele van szarvasmarhával, lóval és sertéssel; körülöttük a lármás eladók és vevők egymás hegyénhátán tolongó serege. Itt vannak a bor- és pálinka-sátrak; bennük sütik nyárson a sertéshúst, a marhahúst, a szalonnát, de levest is főznek, s hurkát is kínálnak. Miskolc piacára valóságos szekérkaravánokban érkeznek az alföldi, de különösen a felvidéki, a Sajó- és a Hernád-völgyi vevők és eladók. Kazinczy Ferenc írja 1831-ben, hogy a Rimaszombattól Miskolcig húzódó gyönyörű völgyben futó út mindig tele van Gömör megyei szekerekkel, amelyek *„a miskolci gazdag piaczról oda életet visznek"*. Rendkívül látogatott Miskolc öt országos vására, amelyet a Búza téren és a baromvásártéren tartanak. A májusinak a gyapjú, az augusztusinak és az októberinek a különböző szemestermény a fő árucikke. A Honderü 1848-ból való tudósítása panaszkodik a piac rendezetlensége miatt, s megjegyzi, hogy ez az oka a nyomasztó drágaságnak, mely *„száskasokaságú kofáink és búzakereskedőink féktelenségei által idéztetik elő"*. Azt is hozzáfűzi a levelező, hogy a rendőrség béna, nem tudja megvédeni a közérdeket. Hogy azonban be-

avatkozásukra esetenkint mégis sor kerul, arról van egy későbbi levelezói jelentés, amely szerint a zsemlyéket kicsinységuk miatt elkobozta a rendőrség.

A város kézműipara a XVIII. század végén virágzik ki, de mesteremberei már a XVI. században szakmánkint céhekbe tomorultek. Fényes Elek szerint 1847-ben a kulonbozó mesterséget úzők száma meghaladja az 1200-at. Ezek kozul – egyéb egykorú adatok szerint – magyar szabó mester 55, német szabó 44, tímar 120, asztalos 37, kotélgyártó 11, gombkotó 7, szűrszabó 35, gubas 77, szűcs 37, hentes 27, szappanos 9, csizmadia viszont 250 A várost ezért gúnyolják csizmadiafészeknek Sajátos kézműipari foglalkozas a noknél a kenyérsutés, a jóízu és szép fehér miskolci kenyér országos hírű Gyárai is vannak már a múlt század elején a városnak Szigethy Mihaly nyomdájanak megnyitása 1811-ben jelentős kulturális esemény. A Honmuvész 1833 áprilisában arról tudósit, hogy „*Buttkay es Bisztersky urak cserep es porcelán edenyfabrikat allitanak, mellynek keszitmenyeit kulonos szepsegüeknek es jósaguaknak mondjak*" Fényes 1847-ben egy fehér koedénygyarat, egy keményitógyárat és egy híres burnótgyarat említ, valamint a konyvnyomdát is A Szinván kilenc vízimalom orlí a gabonat, s Diósgyorben már 1836-ban vashámort, s papiros- és furészmalmot látogat meg a Tudományos Gyujtemény cikkírója A kis jobbágyfalu ez idóben már erősodó hatással van a szomszédos Miskolc fejlődésére A bukki massák és hamorok a vasfeldolgozas kezdetleges munkahelyei, a Garadna volgyében 1813-ban megépult újmassai kohó évi nyersvas termelése mintegy 10000 mázsa A hámorokban – vagyis a vasvero műhelyekben – kezdetben kályhákat, ustoket, kulonbozo szerszamokat készítenek, és rúdvasat állítanak elo, a szabadságharc idején azonban szuronyokat, sót agyukat is gyartanak a honvédségnek

A miskolci népet igen aprólékosan jellemzi Vahot Imre jó jellemueknek, becsuletesnek, nyíltszivúnek, vidám kedélyúnek mondja „*Ha keblenek nyitjat gyonged, emberi banasmod altal eltaláland, odaengedo, csondes, beketuro Ellenben buszke, daczos es hajthatatlan mint a vas, ha emberi erzuletet csak egy szoval is sertened Rendkivul ugyessegre vitt sajatsaga a mis-*

kolczi nepnek a tűzoltas, mely bámulatra melto S jellemere nem kis fényt derit, hogy ezen tehetségoket, gyakran eletok feláldozasaval is bár ki irányában teljesiteni mindenkor keszek" Ami a népviseletet illeti, a férfiak csizmába húzott, fekete sujtásos kék nadrágot hordanak, nagy ólomgombokkal díszített, vállravetett kék dolmányt és kozepes karimájú kerek kalapot, lecsungő szalaggal. A nők általában kék ruhat, magyaros dolmányt és nagy sarku csizmát viselnek, a vagyonosabbak taréjos főkotőt. Az *„alsóbb osztalyu nep"* furtos gubában jár. Amikor Déryné 1815-ben vándorútján Pestrol Miskolcra indul, tele tomik a fejét balítéletekkel, mondván neki, hogy ne menjen abba a városba, mert ott *„csupan nagykarimaju kalapos embereknek fog játszani, aztan mind csupa feher kendóvel bekotott fejű asszonyok űlnek a zart székben"* Amikor aztán megérkeznek a városba, a színészné mindenfelé keresi azokat a nagykarimás kalapú embereket, de nem lát egyet sem, *„sot igen csinos, illedelmes ifjakat s férfiakat"* a Korona fogadó előtt, ahol a színtársulat megszáll

A Honderu miskolci tudósítója 1844 nyárhavában (júliusban) azt kozli, hogy *„a tarsaselet nalunk kis korokre oszlik, kiki ovéivel mulatozik"* Ugyancsak a Honderu 1846 őszutóján (novemberben) arról panaszkodik, hogy a 30 000 lakosú városban nincs társaság. Az úri osztály vezető tagjai tekintélyuk fonntartása érdekében időnkint adnak ugyan egy-egy ebédet, de ezek nők hiányában nélkulozik a legízesebb fűszert, ami borral aligha pótolható. *„Kozeposztalyunk nagyobb resze magának el,"* – folytatja a Honderu beszamolója – *„mivel a pipereduh igénybe veszi egész jovedelmet, társaskorokre nincs ereje."* Farsangban van egy-két házi tancvigalom, s néhány nyilvános bál. Ez utóbbiakat általában valamely kozjóléti cél segítése érdekében rendezik. A Társalkodó 1838 júniusaban jelenti, hogy a Miskolczi Polgári Egyesulet a Piac utcai Korona vendégfogadó termeiben táncmulatságot rendezett *„a fobb utczak ejenkinti kivilagittatasát biztositando alap-tokepenz igen óhajtott megkezdésere"*. A bál 500 váltóforintot jovedelmezett, s mivel a Casinó táncvigalmainak beléptidija is *„czelszeru lampak"* beszerzését szolgálta, a háztulajdonosok pedig a lámpák múkod-

tetéséhez szükséges összeget három évre megajánlották, Miskolc utcái *„a város nem kis díszére, s a lakosok nem kevés kényelmére s bátorságára a téli éjszakákra kivilágítva voltak"* – írja 1842-ben Kun Miklós főbíró. A kivilágítás öröme azonban rövid ideig tart. A három év eltelte után a házbirtokosok vonakodnak az újabb megajánlástól, így 1841-ben a város ismét kénytelen *„a kéjelem és a csinosság e kellékét"* nélkülözni. 1848 februárjában a Borsodi Nőegylet a házaló koldulás megszüntetésére rendez táncvigalmat *„fényesen és minden tekintetben nemzetiesen"*, de persze a pórnép nyomorán ez nem enyhít, miként az az alapítvány sem, amely még az 1830-as évek elején tétetett *„a szegénység felsegítésére szükség üdején"*. A katonai térzenék mindig sok népet csődítenek össze – jelentik a helyi tudósítók, hozzátéve, hogy a város hölgyei többnyire ilyenkor láthatók együtt, s kedélyes kalandocskáknak lehet az ember szemtanúja.

A férfiak eljárhatnak szórakozni a Casinóba, a Polgári Egyletbe vagy a három vendégfogadó valamelyikébe. A Casinó 1823-ban alakult, s tagjainak száma a század közepére eléri a 400-at. A Casinó mellett a Polgári Egylet is szépen virágzik, főként lelkes és szervezni is jól tudó elnökének, Lévai Józsefnek, a város jeles költőjének buzgólkodása folytán. A polgárságnak ez a hasznosan működő egyesülete 1837 tavaszán alakult meg, abból a célból, hogy az önhibájukon kívül szerencsétlenekké lett tagjait kölcsönökkel támogassa, hasznos könyveket szerezzen be, folyóiratokat, hírlapokat járasson, s az olvasás és társalkodás által segítsen *„az embert egyedül érdemesítő műveltséget gyarapítani, a baráti rokonérzelmeket honosítani, s összszébbfűzni azon kebleket, mellyek most rendszeres-társaságon kívűli állásukban egymástól sokszor idegenek maradnak"*. A művelődés terjesztésére és jóléti célok szolgálatára alakult egyesületnek már az első esztendőben 160 tagja van, s vagyoni állapotában évről-évre gyarapodva alkalmassá is válik arra, hogy tagjainak özvegyeit és árváit segélyezze.

Közben hosszabb-rövidebb ideig több más egyesület is működik a városban; így a reformkor eszméit harcosan képviselő Ellenzéki Kör, az 1842-ben alakult Borsodi Olvasókör,

amelyet a megyei levéltár munkatársai hoznak létre, Szemere Bertalan elnoklete alatt, s aztan az Üdvlelde. Ez utóbbi létrejottéról az 1847 évi Honderu L. L. jelzésú levelezője – nem sok jót igéróen – ad hírt: *„Egyleteink szama eggyel gyarapodott Hogy mit nyujt? Jol lakunk, nemi halandok folotti megszolás kozt kártyazunk, a piszkos konyhaban Gyuri bandája hallhatatlan zenéje mellett iszunk, ejfel utan hazaballagunk"* Hasonló oromoket kínál a Veres rák fogadó és a Korona kávéház, amelyben végtelen preferance partik folynak A fóutca kozepén pedig ott áll egy hírhedt kocsma, ezt a Honderu 1844-ben úgy említi, hogy *„a polgári tarsasag legalja nepenek orgiája"* E botrányhely minősítéséhez hozzáteszi. *„Szanjatok szep holgyeinket, akik seta kozben a legocsmányabb szavakat kenytelenek itt hallani"*

A nép mulatságai kozé tartoznak a végtelen hosszú lakodalmak, a fonók és őszkor a tengerifosztás, a város minden rendú és rangú népének *„legkedveltebb társalgási gyuldeje"* azonban az avasi pincesor. A hegy oldalában három szinten sorakoznak a fehér házikók, a szolótőkék és gyumolcsfák zoldjében A nyári melegek évadján a legkellemesebb pihenés eluldogélni a pincék előtti asztaloknál, falatozni, borozgatni, s elgyonyorkodni a szép kilátásban A présházak előtere szureti felszereléssel – kádakkal, vodrokkel, présekkel, puttonyokkal – van tele, innen nyílik a szklába vájt mély pince, ahol hordó hordó mellett áll. A koznépnek is kedvenc kirándulóhelye az avasi pincesor Ha gyereke szuletik, itt issza meg a „komapoharat", ha megnósul, ide jon fel vigadni, de még temetések után is a pincesort keresi fel egy-két jó barátja kíséretében, halottját elsiratni, bánatát feledni. A Honderu, amikor 1846 őszutói (novemberi) számában felsorolja Miskolc mulatóhelyeit, elsőnek említi a pincéket, *„mellyek előtt kapasok s mesterlegények nőikkel kulonosen unnep- s vasárnapokon osszegyulekezve, pipacskoszorúhoz hasonló, borpirosítotte korocskéket képeznek"*

Az Avas népszerűsége abban is keresendő, hogy a városnak nincsenek parkjai, sétányai. Van ugyan egy szép nyilvános kert, de nem bírja a pincékkel a konkurrenciat, *„hasztalan terjeszti smaragdszínű karjait epedve látogatók utan, hogy őket hűs, illa-*

tos árnya kellemibe ölelje" – miként a Honderü írja 1846-ban. – *„Jobb a pincze, hol bor, pecsenye, só s (mi fő) minden ingyen akad"*. Rendezett sétány hiányában leginkább használt sétatér a Mindszenten át Hejőcsaba felé vezető út, és az Avas oldalában levő, parkszerű református temető. A hegy tetején is gyönyörtelve sétálhatna az ember – olvassuk a Honderü fentebb idézett cikkében –, de *„midőn itt az isteniszép természet ártatlan szűz szemébe tekintvén, az ember mintegy megszentesül, akkor fülön csapja őt egy undok rekedt szó, s egy ronda kószahölgy toppan eléje. E söpredéke az emberiségnek az embert lelkileg rengeti meg. Illy förtelemhölgyek rejteznek ollykor itt az elhagyott pinczebarlangokban, s kigyóként elősuhanva, a magános sétálókat támadják meg."* Unaloműzési lehetőségként javasolja a Honderü *„egy tapolczai fürdőbeli kirándulást, egy sétakocsizást Diósgyőr regényes Tempéjébe, egy hámori ünnepélyt az erdők árnyékaiban a sziklák avar keblén, vagy a szentléleki kolostor romján"*. Az 1846. évi Életképekben Berecz Károly is felhívja a figyelmet arra, hogy aki Miskolcot meglátogatja, ne mulassza el a város *„közeleső kéjhelyeinek"* meglátogatását. A tapolcai és a diósgyőri fürdőkre céloz, amely utóbbi *„különösen vadregényes tája miatt fölötte érdekes"*.

Amikor Petőfi 1847 júliusában Miskolcon jár, a városról mit sem ír, csak a szomszédos Diósgyőr falucska ősi várát és a Szinva völgyét tartja érdemesnek megemlíteni: *„A völgy elején fekszik a falu, s benne nagy Lajos király lányának, Máriának kastélya. Négy tornya áll még, az is csak félig, csonkán... A falun belül, hol a hámor van, egyre szűkebb lesz a völgy, s végre egészen kősziklák közé szorul, meredek, vad kősziklák közé, s az út fölfelé tart kanyargósan a Szinyva partján, mely számos zuhatagot képez, fönn pedig a hegyen tóba gyül, melynek vize sötétzöld, minthogy tükrözi az őt környékező bérczek erdejét. Az ember azt gondolja, hogy legalább is Helvéczián van, Helvéczia valamely szebb vidékén..."* A diósgyőri vár tövében van az Életképek által ajánlott kis fürdő, a miskolciak kedvelt kirándulóhelye, ahol *„ábrándozások, szerelmi regényes történetkék fordulnak elő mindenféle kiadásokban"*. A fürdő forrásai langyosak, ha iszik az ember a vizükből, kitisztul a gyomra.

Tapolca szép erdők övezte, igen kedves hely, s noha itt is hiányzik a kényelem, mégis *„igen alkalmatos furdó"*-nek minősítik látogatói. A földből erőteljesen feltorő források két tágas, boltozatos medencébe kerulnek, amelyekben a nők és a férfiak részére kétfajta kozös furdő van. Az egyik két garasért, a másik négyért vehető igénybe. Amikor bemegy az ember a vízbe, igen melegnek tűnik, mégis igen kellemes benne fürödni. E két nyilvános medencén kívul még négy kamrácska is van, itt kádban fürodhetnek a vendégek. A fürdő mellett egy *„eléggé csúnya"* vendégfogadó van, amelyben savanyú bor s némi harapnivaló kapható. A fogadó előtt fedett faerkély húzódik, s a kocsival érkezők lovai részére istálló áll rendelkezésre. A Honderu 1847-ben így minősíti Tapolcát: *„Fordó ez, gyonyorű fekvés- es gyógyforrással, de bágyadt gondviselés alatt. Szállása kevés és kényelmetlen, a fördőszobák fenekén szépen kikelnek a léczszogek"*. A lap kozönsége évről évre panaszkodik a szennyes furdőszobák méregdrága díjára, a hanyag kezelésre, a szállás és ellátás hiányosságaira, a kies volgykatlanban fekvő fürdőcske szomorú elhanyagoltságára. A táj gyonyorű, csupa szőlőskert és erdő, de a fürdő körulı házikók nyomorúságosak. Egyébként bent a városban is van három közönséges és egy gőzfurdő, úgy hogy a nagyérdemű közönség a legkülönbözőbb lehetőségek között válogathat.

Miskolc egyik legfontosabb kulturális intézménye a múlt század elején és közepén a színház. Amikor a pesti Rondella lebontása után hontalanná vált magyar színtársulattal Déryné 1815-ben a városba érkezik, még nincs állandó színházépület. Előbb a mai Avas Szálló helyén lévő Korona fogadó udvarának nagy, négyszögű szekérszínében tartják előadásaikat, de amikor az ősz közeledtével a deszkaketrecen már nagyon átsuvít a szél, alkalmasabb helyet kell keresniök. Átköltöznek az ugyancsak Piac utcai csizmadiaszínbe, de nem kerulnek sokkal jobb körulmények közé. *„A sotét kapu alatt volt egy nagy, ronda kinezésű épulet,"* – emlékezik naplójában Déryné – *„ures vakolatlan ablakokkal, csak voros téglákkal kornyezett ablakkorulete vigyorgott kellemetlenul az emberre. Hát még a bejárat? Óh, kedves publikum! no de ők mégis eljottek, az igaz, hogy ők beburkol-*

hattak magukat telen meleg bundajukba, de mi, szegeny nók, rovidujju ruhakban, mezítelen nyakkal! Öltozoszoba itt se volt, engemet egy olaszfal keritett el az alfalaktol Aztan nyolcszortizszer is kellett atoltozkodnom, mert uj operak kianya miatt gyakran kellett adni enekes egyveleget Énekeltem a nagyariakat, folul a szinház teteje nem volt befodve, csak egy sor ritka zsindellyel, s a hó kenye-kedve szerint esett le csupasz nyakamba s karomba"

Nádori engedély alapjan aztán 1823-ban megépul Miskolc kőszínháza, de az 1843. évi nagy túzben porig ég Husz évig van hát megfelelo otthona a városban a színmuvészetnek, csak éppen nem kapnak megfelelo pártfogást a nagykozonségtől. Ennek egyik oka persze az, hogy gyakran csak harmad-negyedrangú társaságok jelentkeznek egy-egy szezonra A Társalkodónak 1838 május 20-ról keltezett miskolci levelében olvassuk a panaszt, hogy tobbnyire *„kobor es aljas tarsasagok"* foglalták el eddig a színházat, amely emiatt mindig ures Teljes a részvétlenség azonban akkor is, amikor a kassai dalszínész-társasag vendégszerepel a városban Noha a negyedévi megyegyulést épp aznap tartják, amikor a jeles kassai egyuttes Dumas Keanjével bemutatkozik, a foldszinti helyek és a páholyok majd mind uresen maradnak. Ugyancsak a Társalkodó kozli ugyanezen év julius 17-én, hogy a részvétlenség tovább tart, az egyik elóadáson a foldszinten csak 12 néző volt. 1843 juniusában a Honderu sajnálattal panaszolja, hogy *„a Komlossy igazgatasa alatti szinmutatványokat folotte kevesen latogatjak, tobbnyire ures falaknak játszanak az aktorok"* Vásár is van, gyulés is van, a vidék urai begyultek a városba, mégis alig néhányan tekintik meg Thalia vándor fiait *„Minek epitők palotat,"* – teszi fel a kérdést a folyóirat levelezoje – *„ha papjait szépen ehezni hagyjuk falai kozott?"*

Egy hónappal később a színhaz a fél varost elemészto túzvész áldozata lesz, s megint a Korona fogadóban játszanak az egymást váltó társulatok 1847. szeptember 2-an ugyan István nádor unnepélyesen leteszi az új színház alapkovét, de az épités rendkívul lassan halad, *„nagyon tablairoi modorban"*, miként a munka menetét kifogásolóktól olvashatjuk 1855 ószére elké-

szul végre a színház épulete, de csak a kulső burka, a boltok és a lakások, a nézőtér és a színpad kialakítása tovább késik. Végulis az alapkő letétele után tíz esztendővel, 1857-ben nyitja meg kapuit az új kőszínház; első igazgatója Latabár Endre

A múlt század derekán Miskolc legfőbb torekvése, az, hogy kikerulve a megye gyámkodása alól, szabad királyi várossá váljék. Erre az igyekezetre céloz már 1848-ban a Honderu levelezője, amikor megállapitja, hogy Miskolcban annyi az anyagi és szellemi erő, hogy ha osszpontosul, a város a legjelentósebbek kozé emelkedhetik. A gyorsan novekvő lakosság és a tanács hosszú ideig eredménytelenul hivatkozik arra, hogy természetfoldrajzi helyzete, kiterjedt kereskedelme és gyorsan fejlődó ipara révén az ország egyik legnagyobb jovójű városa nem maradhat ugyanazon a kozigazgatási szinten, mint a megye tobbi kis- és nagykozsége – a visszhang a legjobb esetben csak biztatás és igéret. 1854-ben *„a sajat működese korének fuggetlenitése iránt felsóbb helyre benyujtott kerelmere"* ugyan kedvező választ kap Miskolc, mégis 1907-ig kell várnia, amíg torvényhatósági jogú városi rangra emeli a magas kormány.

A reformkor irodalmi, szépművészeti és tudományos folyóiratainak, divatlapjainak a munkatársai, helyi levelezői az ország mai területét tekintve harminc városról hagytak ránk olyan részletességű rajzolatokat, amelyekből korabeli képük, ha vázlatosan is, kibontható. A többiekről is van egy-két érdekesebb tudósításunk, ezekből azonban nem futja külön fejezetre, annyira töredékesek.

A Dunántúlon Magyaróvárról és Tatáról történik néhányszor említés kortárs utazók feljegyzéseiben. A Lajtának a Dunába ömlésénél szépen épült Óvár, majd Magyar-Óvár, végül Magyaróvár 2000 lakosú kisváros; s noha Moson vármegye székhelye, elsősorban mégis gazdaképző intézetéről nevezetes. A szabálytalan négyszog alaprajzú, kétemeletes, saroktornyos régi várban működik az akadémia rangú szakiskola; 1818-ban hívta életre a város földesura, Albert szász-teschenі herceg. A Társalkodó 1837-ben részletes leírást ad a jeles intézetről, amelynek akkor négy tanára van. Az egyik kémiát, okonómiát, technológiát, botanikát, agronómiát tanít, s az állatok és növények fiziológiáját, a másik zoológiát, mineralógiát, anatómiát, juhtenyésztést és baromorvoslást, a harmadik mechanikát és architekturát, a negyedik pedig tiszta és alkalmazott matézist. *„Télen a várban két teremben tartatnak leczkék; nyári hónapokban foldmérés, füvészkedés, foldmivelés sat. szabad ég alatt üzetnek"* – részletezi a Társalkodó. – *„A gazdasági tudományok ollyanok, hogy egyenesen tettbe kell általmenniok; s ezért mulhatatlanul szukség már a tanulónak a gyakorlat világába lepni. E tekintetben az óvári intézet sok szerencsével bír. Mert a tanuló*

az intézethez szorosan tartozó kerten s gyüjteményeken kivül az egész óvári uradalom fényes sikerrel folyó gazdasági rendszerét szemeivel láthatja; s ez által nagyszerű tapasztalást szerezhet." A több derék uradalmi épülettel, árkádos udvari szárnyú, szép vármegyeházával, ispotállyal, sóházzal és jó vendégfogadóval dicsekvő Óvár testvérvárosát, a 3000 lakosú Mosont a nevét viselő Duna-ág kedvező közlekedési adottságai a hazai gabonakereskedés egyik központjává teszik. Az Athenaeum honi utazója, Nagy Titusz, 1839 márciusában mégis csupán egyetlen pillantást vet rá: „*Casinónak vagy olvasó társaságnak híre sincs; nálunk egyebütt sem olvasnak, hát itt, hol kiki csak arra figyel, hogy mérője a buzának?*"

Az óvár–győr–budai főúthoz közel, a Vértes északi előterében Tata város polgárai a XVIII. század folyamán bájos barokk világot teremtettek a hegységből lefutó gyors vizek partján. Pallérok, ácsok, szobrászok, festők, iparművészek serege fogott szerszámot a művészetpártoló Esterházy József gróf ösztönzésére, s a magyar barokk legnagyobb építőzsenijének, Fellner Jakabnak az irányításával sajátos hangulatú, egységes hatású városképet formált ki. A monumentális plébániatemplom, a klasszicizáló késő barokk e remeke, a két Esterházy-kastély, a Kálvária-kápolna s vízimalmok és polgárházak egész sora hírdeti Fellner alkotó nagyságát. A reformkorban mintegy 8000 lakosú városka legfőbb varázsát érett kertművészettel létrehozott parkjai adják. Esterházy Józsefnek a természethez való visszafordulás jegyében fogant „*anglus kertjét*" lelkes szavakkal mutatja be 1831-ből való útijegyzetében Kazinczy: „*Gyönyörű paradicsom minden tekintetben, s szép kinézései vannak a Vértes hegyei s a pinczeházak felé, melyek sürüen egymás mellett, kis gazdag falut képzeltetnek. S szebb vegetátiót nem gondolhatni. Egy olasznyárfa derekát kétszeri ölelésem által sem foghattam keresztül. De ékességét kivált gazdag vizi-pártiái adják. Széles és hosszúan elnyúlt taván százanként úszkálnak a hattyúk.*" Tatát két városra osztja az öreg vár, amelyet 1847-ben „*régi díszében*" talál a Pesti Divatlap munkatársa. Árkai, főfalai megvannak; klasszicista romantikus szellemben helyreállított kéteme-

Magyaróvár városközpontja.

letes épülete s a még Zsigmond király idejéből, a XIV. század végéről való testes lakótornya részben „*rabtanya*", részben uradalmi irodahelyiség és levéltár. „*Soha szebb panorámát nem láttam, mint millyet a tatai vár erkélyéről ad a vidék;*" – gyönyörködik a feltáruló látványon az útirajzíró Bökfy Zakariás – „*hegy, völgy, erdő, tó váltogatják a láthatárt. A tó hátán csinos uszda leng, melyet a kegyes szerzetbeli atyák kegyeskedtek állíttatni. Az uszdával átelleni sétatéren szinkört vont egy, Tóth és Munkácsiné vezérlete alatti szinésztársaság, melly, szerencsémre, épen ottlétem alatt nem működött...*"

A török megszállás alatt a dunántúliaknál sokkal több kárt szenvedett alföldi városok újratelepítése a XVIII. században megtörténik ugyan, de urbanizálódásuk még a reformkorban is igen lassú, úgy hogy nem sok szó esik róluk az irodalmi, művészeti lapokban. Az ország legészakibb vármegyéjének, Árvának kicsiny székvárosa, Alsó-Kubin többet szerepel a pesti folyóiratok hasábjain, mint Békéscsaba, Szentes, Hajdúböszörmény, Szarvas, Mezőtúr vagy Nyíregyháza, pedig ezek 16–18 000 la-

kosú helységek, azonban nem képesek a falusi szint fölé emelkedni. Mezőtúrról közöl ugyan rövid ismertetést 1826-ban a Tudományos Gyüjtemény, még hozzá azzal az indítással, hogy *„e városnak nevezetességei, a határjának kiterjedése, minemüsége, lakosainak száma, életek módja sat. megérdemlik, hogy ezen város, mellyet per excellentiam Kis Debreczennek hallottam több izben neveztetni, bővebben leirattassék"*, de régi kálvinista iskoláján, a debreceni kollégium partikuláján kívül több nevezetességét nem tud elősorolni. A lassú Berettyó vize partján lévő népes mezőváros kulturális életéről még a század közepén is ilyen tudósítást olvashatunk *„Egy rozzant és ronda istálló falán illy című hiredetés van durva ecsettel felmázolva: »Ma adatik: Csikós, népszínmű, kezdete 7 órakor.« A színészek ebben a ronda istállóban játszottak valóban. Az istálló hat mestergerendáját hat fenyőoszlop tartja, e hat oszlopra volt elhelyezve hat szál vékony faggyúgyertya, és pár csekély olajtartalmú lámpa fösvénykedett sugárival a közönségnek. A színpad néhány korhadt gerendából volt össze állítva. Amikor a színész el kezdte énekelni: Repülj fecském ablakára, az istálló elzárt részéből ökör bődítés hallatszott. Ekkor elkezdett a közönség tetszése növekedni, mi hangos kaczajban nyilvánult meg, melly azonban nem a színészt, hanem az ökröt illette."*

Nyíregyháza lakossága már a 20000 fölé közelít, de inkább csak a határában lévő Sós-tóról van mondanivalójuk a lapoknak. Az 1847. évi Honderüből megtudjuk, hogy a homokon nőtt tölgyesben *„egy meglehetős nagyságú tónak lombkoszorúzta partján"* lévő fürdő kivált a köszvényre hathatós gyógyszer, de panaszsorokat is hallunk arról, hogy noha a fürdő betegekkel van tele, egynéhány *„7 szilvafás ifju"* kiméletlenül reggel 3–4 óráig is muzsikáltatja magát a betegek szobái előtt.

Az ország egyik legrégibb városa, a XI. században már civitas rangú Kalocsa, a török időkben csaknem nyomtalanul eltűnt a föld színéről, Szent István korában emelt fényes bazilikájával, érseki palotájával, 1247-ben épült várával együtt. Elmocsarasodott, kivérzett pusztaság közepén, az összeomlott ősi temp-

lom romjai körül kezdenek új életet az őslakosok csekély maradékai s a délvidékről meg a Dunántúlról érkező telepesek. A XVIII. században szép barokk városközpont alakul ki itt is, mint a többi egyházi székhelyen, nemes lendülettel magasba törő homlokzatú, kéttornyú székesegyházzal, fényes érseki kastéllyal, kanonoki lakokkal, hittudományi főiskolával, de ehhez a kis történelmi maghoz egészen falusias jellegű, laza beépítésű széles övezet csatlakozik, amely a település elsődlegesen mezőgazdasági funkcióját tükrözi. A Honderüben és a Regélőben találunk a kalocsai életről néhány levelezői híradást, de ilyesféléket: *„Világításról itt szó sincs, mert azt tartják, nálunk is bölcsen, a mit az egyszeri debreczeni varga, hogy nyolcz órakor a becsületes ember alszik, a korhelyeknek pedig minek lámpa... Olvasni sokan szeretnek, de könyvre pénzt adni nem. Vigasztalásukra legyen elég tudatnom, hogy a bekövetkező vásár alkalmával csiziók s álmoskönyvek jutányos áron kaphatók. Szinházunk nincs: mert ha volt is, nem pártoltatott eléggé."* A Regélő 1844. február 7-éről keltezett Vidéki levéltárczája a Szarvas vendéglőben tartott nemesi bálról s általában a farsang mozgalmairól ad hírt: *„Nincsenek ugyan soiré-ink és piqunique-eink, de vannak vendéglői nyilvános tánczvigalmaink, nemesiek t. i. és vasárnaponkint polgáriak, melly utóbbiakban mezitlábasok is részt vesznek."* A nemesi bálokat, ahol még táncrend is van, a barna hangászok a Rákóczi-indulóval nyitják meg. Aztán a körmagyar következik, ezt azonban alig valaki táncolja az arszlánok s a szépnem közül. *„Bezzeg hullámzottak kebleik a keringő és franczia négyesben!"* – hangsúlyozza felkiáltójellel is a tudósító.

Az Alföld másik ősi települése, a fontos tiszai átkelőhelyen fekvő Szolnok, amely már I. István korában várispánsági központ, a városiasodásnak olyan kezdetleges fokáig sem jutott el a XIX. század elejére, mint a Jász-Kun Kerület széke, Jászberény. *„Fenyő szálaknak és Sónak lerakodó helye"* – summázza fő funkcióját 1837-ben a Tudományos Gyüjtemény, s még a századközepén is ilyen rajzot kapunk róla: *„Egy-két rendes és tágas főutcza mögött számtalan zigzug szűk utcza, melyekbe a*

házakat hol ki, hol befelé, mintha egből szorták s boronalták volna, kóválygy A népesb utczakban a hazak eleje keskeny fapadlókkal kirakvák, melyeken sáros időben az emberek mint a ludak, egymás után lassan sorban vegig balancirozni kenytelenek. A műveltebb társadalmi élet csak nehány családra korlátozódik." Az 1841. évi Athenaeumban Remellay Gusztáv mutatja be a Tisza-parti mezővárost, amelynek foldesura a királyi kincstár, lakosai mezei munkások és fuvarosgazdák, a zsellérek pedig főként szálfavontatásból és sóhordásból élnek. Szolnokot szerencsés fekvéssel áldotta meg a természet, a kereskedés mégsem tud hosszú ideig felvirágozni, s fejletlen a kézműipara is: *„Mi a mesterséget, boltı kereskedest illeti, ez utobbi felette csekély,"* – állapítja meg a nagy tekintélyű irodalmi folyóirat – *„mivel a vagyonosabbak tobbnyire Pestről hozatják meg a szukséges czikkeket, a vásárok is silanyok, s majdnem neptelenebben a héti vásaroknál. A mesterségek, az első szukségű durva kézműveket kivéve, nem igen virágzanak, részint a mesterek ugyetlensége, részint Pest kozelléte miatt"* A Tiszántúlra és Erdélybe utazók gyakran emlegetik – sőt megemlegetik – Szolnokot; szídják szegényes fogadóit, lóváltó állomását, szörnyű útjait, foljegyezvén, hogy legalább fél nap kell a városon való áthaladáshoz, ami nem egyszer csak olyképp sikerul, ha ökroket fognak a lovaskocsik elé. A 10000 lakosú város 1836-ban alapított, kaszinójáról az Athenaeum csupán annyit mond, hogy *„ivó- s kártyaházzá aljasult"* Fa- és sószállító, illetve elosztó funkciója csak a század végére rakja le Szolnok iparosodó kereskedővárossá fejlődésének alapjait.

Az Alföld északi peremén, a Mátra lábánál elhelyezkedő Gyongyos *„kies és tsinos város"* a Tudományos Gyüjtemény szerint. A folyóirat 1837-ben Heves és Kulső-Szolnok egyesített vármegyét ismertető cikkében mutatja be az egykori székvárost, amelytől Eger ragadta el ezt a rangot: *„Számos magános szép házakon kivul, mellyek kozott nemellyek palotáknak s kastélyoknak tetszenek, jelesebb középületei kovetkezendők: a vólt vármegye ház, a melly most az itt szallást tartó katonáknak helyet ád. A két díszes tornyú Sz. Bertalan temploma. A városi*

Gyöngyös, háttérben a Mátra ormaival

elnyomorodottak ápolgatásokra szolgáló két nembelieknek külömbváló Ispitályi, szép tornyos templommal. A fiú gyermekek oskolája. A leány gyermekek nevelésére alkotott intézete kápolnával. A városháza. Vagyon itt Pósta hivatal is, a városon kivül a gyönyörű Kálvária és szép kertjei... Vannak sok liszt malmai, kallói, nevezetes Kőbányája is, hol sok szép kő munkák készülnek... Van három rendes vendégfogadója, a vaskorona, a három rózsa és az oroszlány." Vahot Imre, aki gyöngyösi, a Magyarföld és népei 1846-os évfolyamában részletes rajzolatot ad szülővárosáról: *„Néhány középületei, s uri lakai bármelly városba is beillenének. Illyenek: a város közepén lévő nagy Bertalan-templom, melly szép frescok által diszittetik, s mellynek magas nyulánk tornyai az épitész jó izlését tanusitják. Ez egyház leglátogatottabb, s mig a köznép nagy misére leginkább ide jár, a müveltebb osztály, különösen Gyöngyös ragyogó szemü gyön-*

gyei, a szépek, a harsogó zenével kisért katonamiséken szeretnek megjelenni, mihez nem kell commentár. A ferenczíek temploma és az egész honban legnépesebb kolostora szinte jeles épület. A kórházi templom nem nagy; összeköttetésben van egy kórházzal, mellyben több élemedett koldus is tápláltatik, kiknek tiszta köntösén vörös kereszt van kivarrva." A régi vármegyeháza derék épület, báró Orczy Lőrinc kastélya a legjobb ízlésben fogant, az 1783-ból való egyemeletes városházát azonban szegényesnek minősíti Vahot Gyöngyös múltjához és szabadalmas jellegéhez mérve. A város szabadságának legfőbb alapja az, hogy a polgárság évről évre Szent György napján maga választja tanácsát, de úgy, hogy annak határozatait népgyűléseken meg is változtathatja. Említésre méltónak tartja Vahot a gyöngyöseik bormérési szabadságát is, *„minél fogva majd minden ház egy-egy kocsma".*

Nógrád és Zemplén székvárosa, Balassagyarmat, illetve Sátoraljaújhely sem sok figyelmet kap a reformkori folyóiratok utazgató munkatársaitól. *„Balassa-Gyarmat nem egyéb, mint gyarmat, hol szükségből megtelepedni lehet ugyan, de hol szenvedélyből lakni, hosszasabban tartózkodni, én legalább nem szeretnék"* – a Tátrába utazó Vahot Imre az 1846. évi Pesti Divatlapban nyilvánítja e véleményét. – *„Valódi mezei tanya, se falu, se város; minden legkisebb nyoma nélkül a civilisationak. Hanem azért a tekintetes karok és rendek gyülés helyéül megjárja. Nógrád megye karai és rendjei jól érezték azon hiányt, miszerint Balassa-Gyarmaton csakugyan nem lehet kényelmesen lakni, és ezért olly megyeházát épitettek, hol minden tisztviselő külön lakással bir. E megyeháznak pompás oszlopzatos tanácskozó terme van, hol sok nemes tüzű csatát vívtak már a hon érdekében... Egyébként derék város, mert két vendégfogadója van, és vagyon neki nőnevelőintézete is, hol a nógrádi kisasszonyok meglehetősen eltanulják a német szót, s meglehetősen elfelejtik az édes nemzeti nyelvet."*

Sátoraljaújhelyet, a másik jelentéktelen megyeszékhelyet, még Nagy Lajos ruházza fel városi kiváltságokkal 1361-ben, vára 1558-ig áll, de mint foldesúri joghatóság alá tartozó helység, megyekozpont létére is csak a múlt század masodik felében indul lassú fejlődésnek, a tokaji bor egyik fő piacaként *„Meszsziről tekintve a mogotte emelkedő hegyekkel szép latványt nyújt"* – írja róla Hunfalvy János, míg Szemere Miklós, a koltó úgy festi le, hogy *„ot bércz mint fellegveró ot sátor áll a varos korul"* Fényes Elek 1847-ben 6868 lakosáról tud, s ekképp jellemzi· *„A város nem igen rendesen épult, hazai alacsonyak. Kitunó azonban ezek kozt a csinos izlésú varmegye háza"* Ebben az 1761-ben emelt, egyemeletes barokk épuletben mukodik egyideig levéltárosként Kazinczy Ferenc, majd megyei ugyészként Kossuth Lajos, aki kulonben 1810 és 1816 kozott az újhelyi katolikus algimnázium tanulója. Ez időszakra céloz egyik turini levelében. *„Monokon szulettem, de engem életem legelső emlékezetei Újhelyhez csatolnak, a szulőföldhoz való ragaszkodás edessegevel"* Az 1831 évi Tudományos Gyujtemény furdőjéről tesz említést. *„A Sátor-Allya-Újhelyi Fordó annyiból méltó a megnevezésre, hogy itt vidám osszejovetelek, tancz, s egyéb mulatságok mennek véghez, s leginkább csak a város és az ott oszvegyulni szokott T Megye Rendjeinek szukségét tolti be"* Az 1845 évi Honderu levelezője, „Sátorallya-Újhely"-ről egy oromhírt tesz kozzé, hogy tudniillik a városban konyvkereskedés létesult. *„Óhajtjuk, hogy mind nagyobb pártfogásra talaljon"* – fűzi a jelentéshez a Vidéki Futár rovat.

A szomszédos Sárospataknak sokkal jobb a sajtója, főként nagyhírű kollégiuma révén Táját a Magyarfold és népei 1846-os évfolyamában igy festi Orbán József: *„Sárospatak Magyarhon legszebb, legregenyesebb videkeinek egyiken, a Hegyalján fekszik. Messzeterulő térseg felett, szeles folyo partján magasan emelkedve s erdódús hegykoszoruval csaknem korulkarolva, ugy látszik, maga a természet ezen helyet arra alkotá, hogy gyonyorélvezetet nyújtson a szemlélonek"* Berecz Károly az 1846. évi Életképekben hasonlóképp vélekedik. *„Pataknál kellemesebb fekvésű város nem sok van egész hazankban, akár a gòrog*

A sárospataki vár és kastély

mythosba beillett volna musáknak szentelt helyül..." Sárospatak házai alacsonyak és rendetlenül épültek, északi részén magasodik a kétemeletes kollégium, déli végében ott áll a régi kerített város és a hajdani híres vár. Szemközt, a Bodrog bal partján, Kis-Patak szalmás házai sorakoznak. Az összesen mintegy 5000 lakosú két városrészt kőlábakon álló erős fahíd kapcsolja össze.

A vár négyzetes alaprajzú, négyemeletes épület, amelynek három szegletén egy-egy rovátkos bástyatorony emelkedik, a negyedik már leomlott. Ehhez a XIV. századbeli vármaradványhoz csatlakozik az új várkastély, amelyet a Rákóczi-birto-

kot megszerző Bretzenheim herceg építtetett. Az új földesúrnak már a neve is dühbe hozza és elkeseríti Petőfit; 1847 július 9-én „Sáros-Patak"-on kelt úti levelében így ír: „*Először is a várat néztem meg, mely hajdan a Rákócziaké volt, most pedig valami Preczenheimé. A várból mentem a collégiumba... telt poharak- és víg diákokhoz. Szükség is volt rá. Felejteni akartam, hogy magyar vagyok.*" A reformátusok ősi iskolájáról az 1818. évi Tudományos Gyüjtemény ad képet: „*A Pataki Kollégium két utcza között foglal el eggy hosszas négyszeget, s a fő épületen kivül 11 más épületből áll. A két emeletes szép stilu főépületben vagyon három Auditorium, kilenc tanitó-szoba, egyes szállás a Világi Fő-Curator számára, egy Palota és két kisebb szoba a Bibliothecanak, eggy Museum Physicum az e Tudományt tanitó Professzor lakásával, a többi szobákat a Tógátusok lakják, olykor egyben heten is, s ez annál kevésbbé tetszhetik elhihetőnek, mivel a szobának egy ablaka van. A Collégiumnak van Csapszéke és Mészárszéke ugyan-ezen udvaron. Az oskolának tizenegy Professzora van.*" A Honderü levelezője úgy véli, hogy ha a kollégiumot és a várat figyelmen kívül hagyjuk, Sárospatak egy igénytelen falu: „*Itt nincs szinház, kisdedóvó; nincs casino, megyeház, uszda, lövésziskola, nincs semmi, még csak egy jóravaló kávéház vagy vendéglő sincs! A társasélet csöndes, egyszínű, perczeink unalmát az itteni huszárezred zenekara fújja néha el...*"

TARTALOM

Előszó **5**
Sopron **13**
Kőszeg és Szombathely **31**
Egerszeg, Kanizsa, Kaposvár **53**
Pécs **73**
Szekszárd és Baja **95**
Székesfehérvár **107**
Veszprém és Pápa **127**
Győr **151**
Esztergom és Vác **173**
Pest-Buda **195**
Cegléd, Kőrös, Kecskemét **257**
Szeged **291**
Vásárhely, Makó, Gyula **311**
Jászberény, Karcag, Félegyháza **327**
Debrecen **347**
Eger **383**
Miskolc **411**
Óvártól Patakig **429**

ÉLETKÉPEK.

SZERKESZTI

JÓKAY MÓR.

17. sz. — Oct. 24. 1847.

PEST.

Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

ATHENÆUM.

TUDOMÁNYOK' ÉS SZÉPMÜVÉSZETEK' TÁRA.

Kiadó szerkesztők:

SCHEDEL, VÖRÖSMARTY, szerkesztő társ: *BAJZA.*

HARMADIK ÉV.

Első félév. **Pest, martius' 10. 1848.** 20. szám.

Tartalom: Honi utazás *(Nagy T.)*. — Daguerre' fényképei. Vége *(T.)*. — A' virasztók *(Matolay Pál)*. — Domenico' titka. Olasz novella *(Machek József)*. — Magyar játékszini krónika *(S. F.)*. —

Honi utazás

Levéltöredékekben.

1. **Fehérvárról.**

Bocsánat, hogy igert soraim után illy sokáig kell várakoznod. Lásd, e' testtel 's névvel régi magyar városból akartam először hozzád írni — hozzád, ki sokat csak azért is képes vagy becsülni, mert régi, velem egészben ellenkezőleg, ki azt épen ezért inkább gyülölni szoktam.

Azonban — hogy mint egymást szeretők folyvást ne ezivakodjunk a' távolban is — ime egypar jegyzet utazásom' vázlatából. Pozsonyon 's Mosonyon keresztül 7kén Győrbe érkeztem.

Mosonyt úgy tartjuk, mint honunk' gabonakereskedési nevezetes városát. Én jelenleg negyedszer voltam e' városban: de ha nem tudom, hol vagyok, e' várost inkább herrnhuterek vagy methodisták' csendes lakjának vélem. Gondolod tán, hogy a' vevők az utczákon vagy gabonatárokban tolonganak? vagy a' lakosok élénken jönek mennek? Korán sem! mély csendet, üres utczákat, találtam itt mindig. — A' raktárok telvék — a' szokott vevők elmaradtak, mert azok most Bajorországból olcsóbban is kaphatnak élelmet. Egyebiránt bár mennyire változzanak is idő 's jelen körülményeink mutával kereskedési viszonyaink: Mosonynak helyezete nem az, hogy valaha belőle kereskedő város váljék. — Casinónak vagy olvasó társaságnak hire sincs; nálunk egyebütt sem olvasnak, hát itt, hol kiki csak arra ügyel, hogy méreje a' buzának? Mosonytól egész Győrig a' táj' prosai egyformaságát csak Károly cs. k. főherczeg' kies gazdasága tarkítá.

Győrben meglátogattam homoeopathicus gyógyász Kovács Pál urat — a' literatort. Te is nagy barátja vagy ódesem nyelvünk' literaturájának: ezért, tudom, szeretni fogod, ha azokról, kiket még nem ismersz, irandok. Épen gyógyporokat rakogatott apró papirosokba, hogy azokhajába léptem. Nyájasan 's férfiasan fogadott. Külseje nem sokat mutat, de az a' társalkodás' folytában mindig kellemesebbé válik. Szemei élének — minden mavából 's mozdulatából nemes önállás teszik ki. Most, mint mondá, egy nagy regényen dolgozik, 's ebben — ón hiszem — sokkal szerencsésb leend mint szinműveiben. Kovács elvezetett a' győri művelt közönség' gyülhe-